

**LA REFORMA CATÒLICA A LA MUNTANYA CATALANA
A TRAVÉS DE LES VISITES PASTORALS: ELS BISBATS
DE GIRONA I VIC (1587-1800)**

XAVIER SOLÀ COLOMER

C O L · L E C C I Ó E S T U D I S 1 2

LA REFORMA CATÒLICA A LA
MUNTANYA CATALANA A TRAVÉS DE
LES VISITES PASTORALS:
ELS BISBATS DE GIRONA I VIC
(1587-1800)

Xavier Solà Colomer

Solà Colomer, Xavier, 1972-

La Reforma catòlica a la muntanya catalana a través de les visites pastorals : els bisbats de Girona i Vic (1587-1800) / Xavier Solà Colomer. -- Girona : Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines : Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC-Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona : Documenta Universitaria, 2008. -- 420 p. ; 20 cm

ISBN 978-84-96742-76-5

I. Universitat de Girona. Centre de Recerca d'Història Rural

II. Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines

1. Visites pastorals -- Girona (Catalunya: Província) 2. Visites pastorals -- Vic (Catalunya) 3. Església -- Història -- S. XVI-XIX

CIP 946.71:262.2"15/18" SOL

Reservats tots els drets. El contingut d'aquesta obra està protegit per la Llei, que estableix penes de presó i/ o multes, a més de les corresponents indemnitzacions per danys i perjudicis per a aquells que reproduïssin, plaguessin, distribuïssin o comunicuessin públicament, en la seva totalitat o en part, una obra literària, artística o científica, o la seva transformació, interpretació o execució artística fixada en qualsevol mena de suport o comunicada a través de qualsevol mitjà, sense la preceptiva autorització.

Amb la col·laboració de

Diputació de Girona Patronat Francesc Eiximenis

INSTITUT RAMON MUNTANER

*fundació
privada:
Girona,
Universitat
i futur*

Edita: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Universitaria

Octubre de 2008

Disseny de coberta: Quim Español

Correcció lingüística: David Prats

ISBN: 978-84-96742-76-5

DL:

© *del text:* l'autor

© *de la Biblioteca d'Història Rural:* Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines

© Documenta Universitaria

Impressió cobertes: Gràfiques Trema

Impressió interior Divermat

La **Biblioteca d'Història Rural** s'autofinança, en part, amb les quotes aportades pels socis de l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines. Els socis reben puntualment els llibres editats, així com informació periòdica de les activitats de l'Associació (a través del seu butlletí Mestall, de periodicitat semestral). Podeu obtenir la butlleta d'inscripció a www.ddgi.cat/historiarural o a l'Arxiu Històric de Girona (plaça de Sant Josep, 1, 17004 Girona)

ÍNDEX

Introducció	11
Concepte, organització i funció de les visites pastorals	21
1. La visita pastoral: significat, història i sentit.....	21
1.2. Les visites a l'època medieval: la "visitatio hominum" i la "rerum"	22
1.3. L'impuls del concili de Trento	22
1.4. El 'bisbe ideal' de la Reforma Catòlica	23
1.5. La "General inquisició o solemne visita o scrutini de la vida y costums de tots los súbdits"	25
2. Tipologia i desenvolupament de la visita pastoral.....	27
2.2. Les visites al camp: les parròquies rurals.....	29
2.3. El protocol de la visita pastoral	30
2.4. Cerimònia i ritu d'acollida	31
2.5. Visita a l'interior del temple.....	32
2.6. Entrevistes i interrogatoris.....	33
3. L'organització material i temporal de les visites	35
3.2. Comunicacions, transports i comitiva	40
3.3. Allotjament i intendència	42
4. L'aparat i el personal administratiu de les visites pastorals	44
4.2. Notaris, secretaris de visita i testimonis	47
4.3. La redacció de les actes de les visites: esborranys, volums i lligalls	49
4.4. La llengua a les visites pastorals	50
4.5. Drets de visita, despeses i ingressos.....	52
5. Lectura, publicació i còpia de les visites pastorals	55
5.2. Lectura i publicació dels manaments episcopals.....	56
5.3. Llibres parroquials de visites pastorals	59
6. Manaments generals diocesans	60
6.2. Compliment i execució dels decrets episcopals.....	62
6.3. Prohibicions, penes i càstigs	64
6.4. Manaments particulars: una aproximació quantitativa	66
La "visitatio rerum": l'estat material de les esglésies	69
1. Cementiris i fossars.....	69
2. L'interior del temple.....	72
2.2. Altars, ares i parament	76
2.3. Estovalles, sacres, dossiers	78
2.4. Frontals d'altar i guadamassils	79

2.5. El Santíssim Sagrament, el sagrari i el tabernacle.....	81
2.6. El viàtic o 'el combregar a muntanya'.....	84
2.7. Confessionaris i troncs.....	86
2.8. Orgues i capelles de música.....	88
3. Retaules i imatges.....	89
3.2. Imatges, vestits i nuesa.....	94
3.3. Obres i artistes (segles XVI-XVIII).....	97
3.4. L'acabament dels retaules: la dauradura, imposada pels bisbes.....	100
3.5. Discurs estètic i retòrica dels bisbes en el Segle de les Llums.....	103
4. El tresor parroquial, l'orfebreria i la plata.....	107
4.2. Calzes i patenes.....	109
4.3. Encensers i navetes.....	111
4.4. Custòdies i virils.....	112
4.5. Creus processionals.....	114
4.6. Exvots i presentalles.....	115
4.7. Reliquiaris i veracreus.....	116
5. Les vestimentes sacerdotals i altres robes.....	119
5.2. Luxe, opulència i refinament dels guarda-robes del segle XVIII.....	123
6. Els arxius i la documentació parroquial.....	126
6.2. La documentació parroquial.....	128
6.3. Els registres sacramentals.....	131
6.4. Llibres de celebracions i rendes, d'obra i fabrica, confraries i associacions.....	135
6.5. Testaments i altres documents notariais.....	138
6.6. Llibres litúrgics, missals i ordinaris.....	139
6.7. Llibres de cants o cantorals.....	142
7. El patrimoni arquitectònic.....	143
7.2. L'estat material de les esglésies modernes.....	145
7.3. Una nova església parroquial: Sant Feliu de Pallerols (1588 -1632).....	147
7.4. L'efecte de les guerres: la destrucció de Sant Miquel d'Amer i Sant Just del Mallol (1657-1658).....	149
7.5. La febre constructora (i reparadora) del segle XVIII.....	151
7.6. Les noves esglésies de Pruit i Santa Maria de Corcó: construccions problemàtiques.....	153
7.7. Portes i façanes: " <i>imago animi vultus</i> ".....	157
7.8. Llum i il·luminació.....	158
7.8.2. Llum natural.....	161
7.9. El cor i les golfes.....	163
7.10. Campanars, campanes i rellotges.....	165
7.11. Paviments i sepultures.....	168
8. La sagristia.....	170
8.2. "Fer una sagristia nova" en el segle XVIII.....	173
8.3. Calaixeres i armaris.....	174
9. Altres edificis eclesiàstics.....	177
9.2. Comunidors i pedrons.....	178
9.3. Les rectories.....	181
9.4. Els hospitals.....	184

10. Esglésies sufragànies i unides	185
10.2. Creació i extinció de parròquies en el segle XVIII	188
11. Capelles, ermites i oratoris particulars.....	195
11.2. Les capelles vilatanes, campestres i ermites.....	196
11.3. Les capelles de monestirs i castells	197
11.4. L'abandonament del priorat de Sant Corneli, Sant Privat d'en Bas... 198	
11.5. Capelles de mas i oratoris particulars.....	199
11.6. Rivalitats i competències: capelles <i>versus</i> esglésies parroquials	202
Els eclesiàstics i els laics: la “<i>visitatio hominum</i>”	205
1. Els clergues	205
1.2. Nombre, orígens i formació	207
1.3. L'organigrama parroquial, deures i obligacions	212
1.4. El rector o benefici curat	213
1.5. El benefici diaconil o diaca.....	214
1.6. El sagristà	214
1.7. Els beneficiats simples	215
1.7.2. El 'pla benefICIAL' del segle XVIII	222
1.7.3. Les comunitats de preveres de Les Preses i Sant Esteve d'en Bas	224
1.8. Salari, rendes i béns	228
1.9. Delmes i primícies	231
1.10. Les conferències morals o eclesiàstiques.....	234
1.11. Comportaments, hàbits, costums	237
1.12. Les vestimentes.....	239
1.13. Clergues concubinaris i bandolers	240
1.14. Lectures i biblioteques dels clergues vigatans	242
2. La comunitat de fidels.....	244
2.1.2. Hàbitat concentrat i dispers: notes de demografia i de compliment pasqual.....	245
2.2. Municipis, universitats i parròquies.....	251
2.3. Les obreries parroquials.....	255
2.3.1. Obligacions i deures	255
2.3.2. L'elecció dels obrers.....	260
2.3.3. Manlleus i préstecs.....	264
2.4. Associacionisme i sociabilitat: confraries i pabordies.....	269
2.4.1. Fundació i difusió	270
2.4.2. Govern i elecció	273
2.4.3. Tasques i funcions.....	276
2.4.4. La confraternitat.....	278
2.5. Les dones.....	279
2.6. Els bancs: separació social i sexual	281
2.7. Transgressió del món religiós: espais, comportaments i vestimentes	287
2.8. “Vics públics”, escàndols, adulteris, concubinatges	291
2.9. Violència, bandolers i pedrenyals.....	296
2.10. Judicis amistosos, concòrdies i afers locals.....	299

2.11. Pies almoines, assistència i caritat.....	302
3. La religió pública: coneixements, celebracions i culte	306
3.2. Les processons.....	312
3.3. Festes, música, balls, representacions teatrals i prohibicions episcopals	319
3.4. La litúrgia: ritus i rendes.....	324
3.4.1. Horaris i assistència.....	325
3.4.2. Retribucions i competències	327
3.4.3. El negoci entorn la mort: misses de difunts i aniversaris.....	330
3.5. Velles i noves advocacions, devoció i veneració	335
4. Economia i finances parroquials	344
4.1. Els censos de l'obreria	345
4.2. Les propietats de l'obreria i de les confraries.....	349
4.3. Els censals	350
4.4. Fonts de finançament extraordinari.....	352
4.4.1. El recurs a les pies almoines, almoines de pa i encants.....	354
4.4.2. Aceptes, aplegues i redelmes de gra.....	355
4.4.3. Vendes de cera	357
4.4.4. La "llibertat de medis"	358
4.4.5. Préstecs entre administracions religioses o bacins.....	359
4.4.6. Indulgències i treball en festius	361
4.4.7. Llegats testamentaris i donacions pietoses.....	365
5. Conclusions	368
Bibliografia	373

A tota la meva família

INTRODUCCIÓ

“Labor omnia vincit improbus”

L’origen d’aquest llibre és la tesi doctoral dirigida per Joaquim M. Puigvert i presentada a la Universitat de Girona el setembre de 2005.¹ Les investigacions entorn les visites pastorals, però, es remunten gairebé a una dècada enrere, culminant aquesta primera part amb el treball de recerca de 3r cicle –estiu de 2002– i amb una obra col·lectiva –junt a Lluís Monjas, Eugeni Perea i Joaquim M. Puigvert– sobre les visites pastorals a Catalunya, en forma de jornada i després en un volum editat per l’Associació d’Història Rural (2003).² Algunes parts de la tesi han hagut de reduir-se i suprimir-se, per raons d’espai, perquè ja s’havien publicat –i evitar repeticions–, sense alterar el sentit global de l’obra.³

Un dels objectius de la nostra recerca ha estat l’aplicació del concili de Trento i de la Reforma Catòlica en unes parròquies rurals del nord-est català. Hem emprat aquests mots –Reforma catòlica–, per diferenciar-la de la Reforma protestant, però no necessàriament nascuda d’una reacció i oposició al luteranisme i als seus derivats. Així doncs, hem tingut en consideració els treballs d’Humbert Jedin, Paolo Prodi i Giuseppe Alberigo, entre altres, com a punt d’inici.⁴ A grans trets, la reforma pretenia ‘sanejar’ les estructures de l’Església, dotar-la d’una base jurídica àmplia i eficaç, a través d’unes grans línies: revisar les

---

1 SOLÀ, 2005d.

2 SOLÀ, 2001-2002 i 2003 i PUIGVERT, MONJAS, SOLÀ I PEREA, 2003.

3 Els santuaris (SOLÀ, 2005a) i el monestir d’Amer (SOLÀ, 2002d i *Monestir d’Amer*, En Premsa).

4 EGIDO, 1991; JEDIN, 1972-1981; JEDIN I ROGGER, 1979; JEDIN, 1972; PRODI I REINHARD, 1996; LORTZ, 1963 i ALBERIGO, 1964.

pràctiques beneficials, exigir la residència dels clergues, erigir seminaris, crear una nova jurisprudència matrimonial, a més de molts altres decrets. Una de les maneres més esteses per promoure aquesta renovació fou a través de les visites pastorals, que junt a altres mètodes –missions apostòliques, sermons, catequesi, o Inquisició–, en competència o consonància, perseguien l'ortodòxia religiosa. De manera resumida, la visita pastoral és aquella visita anual que fa el bisbe a la seva diòcesi, en què inspecciona l'estat material i espiritual del clergat i dels parroquians. L'objecte central és la parròquia, la unitat bàsica d'enquadrament de la vida religiosa, on es pretén inserir una Reforma idèntica i uniformitzadora, amb la idea preconcebuda –encara fins avui en bona part de la historiografia, però del tot falsa, tal com veurem– d'uns nuclis rurals ignorants, analfabets i supersticiosos. La reforma tridentina tingué el seu ressò en la visita pastoral en ella mateixa, com a instrument –pel fet de suposar la seva reactivació– i com per a la reforma del clergat i de la parròquia.

La parròquia constituïa la unitat d'enquadrament de la vida religiosa. Les parròquies del bisbat gironí, del segle IX a 1957, s'organitzaven entorn de quatre ardiaconats: el de Girona o Major, perquè contenia la capital i catedral, el de Besalú, d'Empúries i de la Selva.⁵ El bisbat de Vic es configurava entorn de l'Oficialat, al voltant de Vic, i cinc deganats: Ripoll, Manresa, Prats del Rei, Igualada i Santa Coloma de Queralt. La separació del deganat d'Urgell en el nou bisbat de Solsona, el 1597, comportà una nova reorganització no gaire traumàtica, que romangué fins al 1854: els antics deganats del Lluçanès i Moianès s'integraren a l'Oficialat, el del Bages passà a ser el de Manresa; el de Ripollès a Ripoll, i el de la Segarra es dividí en el d'Igualada, Prats del Rei i Sant Antolí o Santa Coloma de Queralt. Aquesta, alhora, es distribuïen internament en "*veredas*" o itineraris, que englobaven les parròquies pertanyents a una mateixa contrada. La divisió en ardiaconats o deganats té fortes implicacions administratives,

---

5 MARQUÈS, 1996; PONS GURI, 1964-65 i TO, 1991.

a més de religioses, a l'hora, per exemple, de desenvolupar les visites i organitzar les relacions per escrit entre rectors i bisbe.

L'aplicació dels diversos decrets tridentins a les parròquies rurals fou lenta, gradual i permanent al llarg de l'època moderna, i s'allargà, la seva ombra, fins a principis del segle XIX. El seu interès rau en demostrar com les altes jerarquies de l'Església s'esforcen per dur a terme la seva missió pastoral. La visita pastoral, de caràcter eminentment protocol·lari, institucional i oficial, regular i continuada, podia suposar un coneixement força intens i acurat de les parròquies, geografia i habitants del bisbat; a més coneixement, més interès, i a la inversa;⁶ un coneixement que podia adquirir-se, tal com es feu a Castella-La Manxa, encara més directament, a través d'informes o *Relaciones* (1578-80), dels quals a Catalunya malauradament no disposem.⁷ La missió última del bisbe, la vertadera raó del seu ministeri, és la cura d'ànimes, l'atenció pastoral de la seva diòcesi. Les reformes episcopals hagueren de lluitar contra elements adversos i diferents nivells culturals, havent de competir amb situacions i mentalitats no preparades ni disposades a noves imposicions, quan vivien d'unes inèrcies consuetudinàries.

La cronologia escollida comprèn les últimes dècades del segle XVI fins a les darreries del segle XVIII, o sigui, més de dos-cents anys; de les visites de Jaume Cassador (1587) i Pedro Jaime (1588) fins a les de Tomàs de Lorenzana (1787) i Francisco de Veyan (1799), de l'immediat postconcili de Trento al Segle de les Llums o Il·lustració. Una opció que obeeix, senzillament, a raons pràctiques: era la part de la sèrie documental que estava millor preservada a l'Arxiu Diocesà de Girona (ADG) i a l'Arxiu Episcopal de Vic (AEV), sense llacunes ni grans buits, que romanien inèdita en la major part, i presentava nombroses coincidències entre bisbats. Un arc temporal prou ampli per establir un estudi de 'llarga durada' absolutament necessari per traçar l'aplicació de Trento.

Geogràficament, la zona estudiada comprèn una trentena de parròquies, capelles, ermites i santuaris, situades al llarg de la

---

6 BURKE, 2002: 159-161.

7 CHRISTIAN, 1991.

Serralada dels Prepirineus. La Vall d'en Bas –Sant Esteve d'en Bas, Joanetes, Sant Quintí, La Pinya, Sant Privat i Puigpardines–, Les Preses i Ridaura s'assenten a les conques de l'alt Fluvià, i la Vall d'Hostoles –Sant Iscle de Colltort, Sant Miquel de Pineda, Sant Feliu de Pallerols, les Planes, Cogolls i les Encies– i Amer –el monestir de Santa Maria, Sant Miquel, Sant Climent i Sant Julià de Llor– en el curs del riu Brugent, al sud i sud-est de la Garrotxa i nord-oest de la Selva. Les parròquies vigatanes es troben dins el Collsacabra o Cabrerès, formant una petita regió, subcomarca natural o altiplà massís al nord-est d'Osona, al costat de les garrotxines i selvatanes.⁸ D'aquesta manera, el topònim “muntanya” –emprat per titular el present llibre i tesi– serà incorporat pels bisbes gironins del segle XVIII (de Josep de Taverner a Tomàs de Lorenzana– en els títols dels volums de les visites, per tal de reflectir els condicionants físics d'aquesta zona –i no el sentit polític, social o ideològic que prendrà en el segle XIX, d'una *Catalunya ideal* inventada.⁹ Pel que fa a l'administració religiosa, les valls d'Hostoles i Amer s'inclouen dins l'Ardiaconat Major o de Girona, les valls d'en Bas i Ridaura estaven dins l'Ardiaconat de Besalú, en el bisbat de Girona, i les del Collsacabra estan dins l'Oficialat, en el bisbat de Vic. La geografia humana superà amb escreix les divisions administratives, religioses, municipals o comarcals actuals, creant una sèrie de vincles i lligams devocionals, econòmics, comercials i familiars més o menys definits, reflectits a la nostra documentació.

Les visites pastorals, els decrets del Concili de Trento i les constitucions sinodals i provincials es nodriren uns a altres, en una fructífera doble i triple direcció, aconseguint el més alt grau de fiabilitat fins ara mai trobat, pràcticament inèdit. En el costat gironí, hem emprat les constitucions de Miquel Pontich, escrites per Francesc Romaguera (1691), i en el costat vigatà hem pres les de Manuel Muñoz (1748), per ser les darreres impreses del segle XVIII; totes dues recopilen i actualitzen les anteriors, cosa que

---

8 ALBERCH, CLARA I ROURA, 1981: 184-188 i 294-298 i PLADEVALL, 1982: 211-222.

9 HOBSBAWMN I RANGER, 1988 i PUIGVERT, 2005.

permet fer un seguiment retrospectiu de cada decret, i mantenen una vigència perllongada.¹⁰

Paral·lelament, hem disposat de l'obra de dos eclesiàstics fonamentals de la Reforma Catòlica, fruit de sengles visites pastorals, distants en el temps i l'espai, a diferent escala i sentit, però amb objectius idèntics: la instauració d'una mateixa pràctica religiosa. Són l'arquebisbe de Milà Carlo Borromeo, i les *Instruktionen fabricae et supellectilis ecclesiasticae* (1577), i el bisbe gironí Josep de Taverner i la *Instrukció pastoral* (1725), amb inevitables paral·lelismes i coincidències sospitoses respecte a l'italià.¹¹ Les comparacions entre les visites pastorals i les instruccions de Borromeo i Taverner han estat reveladores, i les repercussions a l'àmbit gironí i vigatà han quedat suficientment evidenciades.

Hem deixat parlar les visites pastorals per elles mateixes, dins la seva magnitud i esplendor, convertint-les en autèntiques protagonistes. Els seus magnífics i gràfics exemples no es podien deixar de banda, s'havien d'aprofitar al màxim, per això apareixen de manera abundant i generosa –donant-li, ben segur, un marcat to descriptiu–, acompanyades i reforçades de casos d'altres parròquies catalanes. També hem pres documentació complementària, amb l'afany de fer dialogar i contrastar fonts de naturalesa i escala diferents: llibres parroquials –sagramentals, obrieres, consuetes, confraries, testaments o registres de visites–, documents de les cúries episcopals –edictes, impresos, permisos o llicències– o protocols notarial. Tot això ens ha servit per donar el salt qualitatiu, de la pura història local a la microhistòria, suposant un notable esforç de comparació i abstracció històrica, on les parròquies escollides són el pretext per estudiar la Reforma catòlica a Catalunya.

10 ROMAGUERA, F., *Constitutiones Synodales Dioecesis Gerund., et unum collectae, renovate et auctae/sub... D. Fr. Michaelae Pontich, episcopo Gerundensi... a Francisco Romaguera, I.C. civeque honorato Gerundensi, a Villa de la Bisbal orto...*, Gerundae: sumptibus Hieronymi Palol, 1691 i *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen. in unum Collectae, Renovatae, & Auctae sub Illmo. Et reverendmo. Dno. D.D. Emmanuele A. Muñoz et Guil, Dei, et Sancta Sedis Apostolicae gratia, Episcopo, Vicen. Regioque. Consiliario, &c.* Vic: Tipogr. Pere Morera, 1748.

11 BORROMEIO, 1985 i MURLÀ, 1983: 155-194.

Hem tingut presents –sempre que ha estat possible– les investigacions arqueològiques, sovint ignorades o desateses pels historiadors modernistes.¹² Contraposar el material arqueològic amb la recerca documental esdevé, ara per ara, indispensable, dins el procés denominat “arqueologia extensiva”, que implica la mobilització de tot tipus d’informació.¹³ Exemples ben útils i propers han estat les excavacions a les esglésies de Sant Andreu del Coll, Sant Iscle de Colltort i Amer, dins el nostre àmbit d’estudi, o més llunyans, com a Cardedeu, Lloret i Tossa de Mar.¹⁴ Una segona via, pionera a Itàlia, encara per aprofundir a Catalunya i Espanya, correspon a la lectura i interpretació vertical dels paraments i estructures d’esglésies, aplicant el mètode estratigràfic de l’arqueologia.¹⁵ En tots aquests procediments les visites pastorals han aportat informacions indispensables i fonamentals.

Inevitablement, l’estudi d’aquest material documental ens ha proporcionat una informació quantitativa i qualitativa valuosíssima referent als béns mobles i immobles de les esglésies, permetent la comparació amb els *Cuestionarios* i *Relaciones* enviats a les parròquies el 1939 –inèdits al bisbat de Girona i estudiats per Ignasi Rubió a Vic–, demanant l’estat material de les parròquies posterior al conflicte bèl·lic.¹⁶ Les visites esdevenen una font imprescindible per valorar la riquesa parroquial a nivell local, i la massiva destrucció del període 1936-1939, quan es van destruir i cremar aproximadament el 95% dels béns mobles.¹⁷ El trist i penós record que ens oferien els qüestionaris i relacions podia suplir-se, tangencialment, per altres vies i sistemes que permetessin donar-nos una imatge el màxim d’aproximada i real de les esglésies abans de l’escomesa bèl·lica.

---

12 RUIZ I LÓPEZ, 1997: 27-28.

13 Concepte emprat des de la ‘geografia històrica’ i l’arqueologia del paisatge’, sobretot desenvolupada a Anglaterra: DE BOUARD I RIU, 1977; BARCELÓ, 1988: 195-274 i BOLÓS, 1995.

14 AGUSTÍ I LLORENS, 1995; AGUSTÍ I SAGRERA, 2002; LLORENS, 1988; AGUSTÍ, 1996; LLINÀS, 2003; *Santa Maria de Cardedeu*, 1998 i CAVALLÉ, 2008.

15 BROGOLIO, MANNONI I PARENTI, 1996 i CABALLERO I LATORRE, 1995.

16 ROVIRÓ, 2002a.

17 MARQUÈS, 2000b: 89 i ROVIRÓ, 2002a i b.

El primer pas va ser el coneixement viu i directe de les parròquies de l'estudi, a través del treball de camp o la visita a les esglésies, capelles i santuaris, resseguint les passes dels bisbes i visitadors, trobant aquell objecte esmentat en les visites o comprovant l'acompliment d'aquell manament obligat repetidament; això ens va permetre demostrar l'eficàcia i la fiabilitat dels documents. Hem volgut analitzar, doncs, la 'cultura material', i en el nostre cas, el que ha quedat –les evidències físiques– de la parròquia i de l'església.¹⁸ Excepte les esglésies de Sant Romà de Sau i Sant Vicenç de Susqueda, que estan sota les aigües del pantà –i ara al descobert per la persistent sequera–, hem tingut ocasió de visitar i comprovar el relatiu bon estat de tots aquests temples –la majoria oberts al culte–, i elaborar-ne una base i inventari fotogràfic –que no podem reproduir per falta d'espai– superant l'àmbit cronològic de la *Catalunya Romànica*. Entre les obres d'art conservades, algunes romanen *in situ*, per exemple els objectes litúrgics encara se'n fa un ús cultural, d'altres recopilats i dipositats en els museus, repartits majorment entre el Museu Episcopal de Vic i el Museu d'Art de Girona, amb notables i, a vegades, excepcionals peces.

El segon pas, i simultàniament a la recerca escrita i al treball de camp, va ser recórrer a la fotografia històrica –tan tristament oblidada dins la disciplina de la Història–, indispensable per estudiar la cultura material, les obres d'art i les transformacions arquitectòniques i urbanístiques d'una església rural d'aparença estàtica, i en definitiva, com a document de primer ordre i no només com a il·lustració complementària.¹⁹ Aquí l'hem hagut de reduir a una petita part, igual que els malaguanyats testimonis dels folkloristes, excursionistes, clergues, arquitectes i historiadors, la majoria barcelonins, que recorreren aquestes contrades a finals del segle XIX i principis del XX, recercant els exemples més purs i genuïns de l'art català, descrivint uns edificis no gens del seu grat, on les parts 'modernes' o 'barroques' havien mutilat la unitat d'estil romànica o gòtica.

El present treball s'estructura en tres grans blocs temàtics –que a vegades venia definit per les visites mateixes–, seguint

---

18 POUNDS, 1992: 140-141, 144-148 i 160-164.

19 PUIGVERT, 2003.

altres subdivisions mínimes inevitables, però, perfectament integrades en el context i en la interdisciplinarietat. També hi ha hagut perioditzacions necessàries, quan hi ha alguns talls ben marcats i definits. La primera part analitza els aspectes formals i administratius de les visites pastorals, la sèrie documental, el procés i desenvolupament: des dels passos previs –la preparació–, el protocol de la visita com a eix central, fins a la redacció final de les actes. Sembla un desenrotllament curt, però implica l'esforç extraordinari i la mobilització d'un estol increïble de personatges: bisbes, visitadors, notaris, o secretaris de visita, entre altres. La segona part analitza els aspectes materials de les parròquies, a partir dels manaments, amb què els bisbes i visitadors imposaven una sèrie de normes i lleis, i expressaven els seus desacords. Uns decrets que parlen dels elements físics i palpables de la religió –l'arquitectura, les imatges i retaules, els altars, els ornaments i el mobiliari, les rectories i els cementiris. La tercera part analitza els protagonistes, des de baix, de les visites, de les parròquies i de la seva vida quotidiana: fidels i clergues, en les seves múltiples representacions i simbolismes, però també d'allò intangible, per exemple, l'economia, la pobresa o riquesa de la parròquia.

La geografia, el període i la font documental principal han delimitat la investigació. La decisió de la zona es degué, de bon principi, a motius sentimentals i pragmàtics, per la proximitat, les bones comunicacions i el coneixement empíric directe del terreny. La cronologia escollida responia a un intent d'omplir un buit dins la historiografia catalana, només parcialment conegut. La documentació original, *a priori* inèdita i poc valorada sinó pels estudiosos locals, oferia enormes i insospitades possibilitats, amb sorpreses molt agradables.

Per acabar voldria esmentar aquelles persones que m'han ajudat, de manera directa i indirecta, física i intel·lectualment, al llarg del desenvolupament del treball de recerca, tesi doctoral –en un llarg període de crisi i convalescència– i present llibre. Per un costat, voldria agrair als responsables de diverses institucions públiques i privades: als responsables de l'Arxiu Diocesà de Girona, mn. Josep M. Marquès –e.p.d.– i Albert Serrat; de l'Arxiu Episcopal de Vic, mn. Miquel dels S. Gros i Rafel Ginebra; de l'Arxiu Comarcal de la Garrotxa, Xavier Puigvert i Antoni Mayans; del

Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa, la Sílvia Saladrigas; del Museu Marès, la Núria Rivero; la Roser Rovirola i M. Rosa Ferrer del Museu Diocesà de Girona; l'Antoni Monturiol del Museu d'Art de Girona; en Ricard Marco de la Biblioteca de Catalunya; en David Iglésies de l'Arxiu Municipal de Girona –Centre de Recerca i Difusió de la Imatge–; el P. Marc Taixonera, de l'Arxiu del Monestir de Montserrat; en Josep M. Llorens del Centre d'Arqueologia de Catalunya-Girona; en Josep M. Trullén del Museu Episcopal de Vic; a l'Elisenda Casanova, del Cau Ferrat, de Sitges; i a la Margarida i l'Anna Serra de la Biblioteca Josep M. de Garganta de Santa Feliu de Pallerols. També un record especial a tots aquells rectors, capellans i propietaris de masos que m'han obert les portes de les esglésies, arxius i capelles. No voldria deixar-me a especialistes que han solucionat exitosament aspectes concrets del treball: Daniel i Marc Oliu, Elcira Roma, Joan Sala, Maria Garganté, Marc Sureda, Miquel Casademont, Miquel Puig, Xavier Bantí i Jordi Llorach. També un agraïment al tribunal que va jutjar la tesi, integrat per Joan Bada, Eugeni Perea, Xavier Torres, Joan Bosch Ballbona i Ignasi Fernández Terricabras, als seus comentaris i suggeriments que he intentat recollir en aquest volum.

A la Fina Carreras, Xavi Lleonart, Núria Llorach, Javier Domínguez, Nuri Freixa, Cristina Bota, Eva Roca, Montse Auguet –e.p.d.– i Toni Pla per poder fruit de la seva companyia en la visita a les esglésies i capelles perdudes i remotes, i en definitiva, en el redescobriments dels territoris. I sobretot, a la meua família –en la seva extensió i màxima expressió–, per donar-me totals i absolutes facilitats per a dedicar-me íntegrament a l'elaboració d'aquesta investigació. A tots ells, moltes gràcies de tot cor.

Last but not least, com diuen els anglesos, voldria reconèixer sincerament i públicament al Joaquim M. Puigvert la dedicació que m'ha dispensat, aportant-me tot tipus de valoracions, comentaris, estímuls, crítiques i amistat. És una profunda satisfacció per a mi que la direcció de la seva primera tesi doctoral obtingués uns resultats tan brillants, com no podia ser d'altra manera.

Sant Feliu de Pallerols, 30 de juny de 2008

CONCEPTE, ORGANITZACIÓ I FUNCIÓ DE LES VISITES PASTORALS

1. LA VISITA PASTORAL: SIGNIFICAT, HISTÒRIA I SENTIT

1.1. Descripció general

La definició de ‘visita canònica’ –i no visita pastoral– d’Enric Moliné –*Diccionari d’Història Eclesiàstica de Catalunya*, v. III: 710-711– és prou vàlida per tenir un punt de partida, pel fet d’incloure les visites que fa el bisbe personalment, com les que delega. La denominació de visita pastoral és una designació moderna, procedent del Dret Canònic (1917): l’adjectiu ‘pastoral’ no figura en cap cas en els llibres de visites. Segons el país o regió s’empra un nom específic, però centrat en l’activitat del visitador referent a les inspeccions visuals i orals de la parròquia; a Catalunya és el mot llatí “*visitatio*”, però també la “*visitació*”, “*visitacionum*”, “*visitacionem*” i “*visitacions*”. La casuística és molt gran, però el sentit de fons és el mateix.¹

Primer de tot caldria preguntar-nos sobre la seva naturalesa. Partim que és una font eclesiàstica, oficial, canalitzada des del bisbat, i que ens ofereix una visió molt esbiaixada i tendenciosa del món parroquial. Segon, hauríem de conèixer el seu caràcter jurídic, tot i que no és el nostre objectiu principal. L’Església institucional ha constatat una i altra vegada el dret dels bisbes a visitar les esglésies de la seva diòcesi i el deure inherent al seu ofici pastoral.

---

1 BAUCCELLS, 1999: 175-176 i 2004.

1.2. Les visites a l'època medieval: la “*visitatio hominum*” i la “*rerum*”

Diversos són els historiadors que han centrat els seus estudis en les visites de l'època medieval: dins un àmbit europeu, espanyol i català.² Els orígens de les primeres visites pastorals cal situar-los a la Península Ibèrica, dins el context de la monarquia visigòtica. La intensitat de la pràctica de l'alta Edat Mitjana dóna pas a una inflexió en els segles XI i XII, amb el relaxament de les visites, quan els capítols i ardiaques ho aprofiten per usurpar drets i organitzar sistemes propis de visites, com els dels ordes monacals. A partir del segle XIII el fenomen pren una nova volada, de la mà de la reforma del món monàstic. A mitjan segle XIV, podem situar l'època d'or de les visites; en el cas català i italià és precisament quan la documentació abunda més.

Per aquesta època existien uns directoris i qüestionaris que funcionaven com a manuals de visita, una mena de guies.³ Uns senzills formularis, precisos i curosos, o amplis textos que fixaven el desenvolupament d'un cerimonial: l’“*ordo visitationis*” o “*ordo ad visitandum*”. L'objectiu era portar un minucios control de la vida parroquial, tan espiritual com material. La documentació permet estipular l'ordre de la visita, que cal separar en dues parts principals: la “*visitatio rerum*” –visita a les coses– i la “*visitatio hominum*” –visita als homes–, que incloïa la “*visita contra clericos et laicos*”.

1.3. L'impuls del concili de Trento

El concili de Trento va proposar una ‘visita ideal’, malgrat que deixava molts punts que els bisbes havien d'improvisar, a la Sessió XXIV, Sobre la reforma, Cap. III, *Com han de fer els Bisbes la visita*, i en menys mesura, la Sessió VII, Sobre la reforma, Cap. VIII, *S'arreglin les esglésies: es cuidin amb zel de les ànimes*.⁴

2 PUIGVERT, MONJAS, PEREA I SOLÀ, 2003: 24-29; GUILLERÉ, 1983 i 1989; PUIG, 1986, 1987 i 2006 i GINEBRA, 1999.

3 MONJAS, 2005 i 2008.

4 SECT, 1893: 100 i 323-327.

La visita tridentina resseguia les fetes fins llavors, amb lleugeres variants, cosa que es veu en l'edicte de l'ardiaca vigatà Joan Barrera (1626): “los sancts pares y doctors sagrats il·luminats per lo sperit sanct, justa y santament, en los sagrats concilis ordenaren que los prelats y pastors de la iglésia, per si o sen l·legítimament impedit per sos llochtinents, cada any fossen obligats en sa diòcesi y bisbat fer una general inquisició o solemne visita o scrutini de la vida y costums de tots sos súbdits”.⁵ Trento, però, introduí i remarcà aspectes prou importants, els més destacables foren el de la necessitat d'una freqüència i continuïtat de les visites, insistint en la seva rapidesa i eficàcia, ocasionant la mínima pertorbació a la parròquia i portant un cert control de les rendes de l'obra parroquial, a més de la introducció de la catòlica doctrina, el rebuig de les heretgies, la promoció dels bons costums i la correcció dels dolents, i el creixement de la moral espiritual. També diferenciava les esglésies ordinàries de les que poden ocasionar certs problemes, com catedrals o monestirs amb privilegis.

Altres aspectes aparentment més circumstancials, a redós dels anteriors, es desenvoluparan per iniciativa del bisbe: les despeses i drets de visita, el seguici i comitiva, l'itinerari, l'època i la durada, o el desenrotllament individual de la visita a cada parròquia. Un d'aquests aspectes més destacables i alhora divergent de l'època medieval, és l'allunyament del vell procés de diferenciació entre la “*visitatio hominum*” i la “*rerum*”, i la seva fusió, ja que es considerava que les entrevistes i delacions prenién un signe negatiu, intentant que desaparegués aquesta connotació indefinida i de persecució –tot i que alguns bisbes l'empraran fins a finals del segle XVI.

1.4. El 'bisbe ideal' de la Reforma Catòlica

Durant el concili de Trento, el bisbe va erigir-se com la figura regent i més poderosa en el govern de la diòcesi.⁶ Gaudia d'una autoritat moral i espiritual, com a cap del capítol i de la

5 AEV, 1216, Edicte de visita de Joan Barrera, 1626, f. 35r.

6 JEDIN, 1950 i TELLECHEA, 1963.

diòcesi respectiva, i esdevenia, a més, un gran senyor territorial i jurisdiccional dins el bisbat. Havia de ser conscient de la importància de llur funció pastoral, no estar supeditada a cap altra instància política, social o personal, si bé només al Papa o nunci. A Espanya, el rei disposava del Patronat Reial, que li oferia la potestat d'elegir –a dit– els bisbes per a cada diòcesi, consultant la Cambra de Castella i el Consell d'Aragó, i després enviar la petició al Vaticà.⁷

Dels decrets de Trento i a instàncies dels pares hispans, es desprèn l'existència d'un *bisbe ideal* de la Contrareforma, una persona que la historiografia eclesiàstica ha exaltat. La seva trajectòria vital i moral ha de ser irreprotxable, incensurable i exemplar, que després s'ha de traduir a la diòcesi que governarà.⁸ Unes mesures que comprovem en els decrets de les visites, que expressen, segons Carla Russo, “*in maniera esplicita, –a volte, basta l'insistenza portata, durante la visita o nei decreti emanati in seguito ad essa, su alcune questioni piuttosto che su altre– la sensibilità del vescovo, il suo ideale pastorale, la sua formazione*”.⁹

En el concili provincial de Tarragona (1564-1565), tots els bisbes catalans, abats i representants dels capítols acceptaren i es comprometeren a aplicar les tesis del concili tridentí: la seva doctrina, la unificació dels ritus –segons el ritual de Tarragona–, de les celebracions litúrgiques i dels llocs de culte, la prohibició de disposar de més d'un benefici, el compliment de les festes de precepte, els dies de dejuni i abstinència, i temes d'actuació immediata –portar bé els llibres parroquials, els aranzels o els delmes.¹⁰ Veurem els esforços dels bisbes gironins i vigatans a posar-ho a la pràctica.

Un bisbe, doncs, menesterós d'ascendir gradualment i d'aconseguir més ingressos, pot mostrar-se estrany i aliè a una diòcesi que li havia estat assignada i que no era de la seva

7 FERNÁNDEZ TERRICABRAS, 2000: 211-246 i 253; BUSQUETS, 1990: 206; 1989: 61-87; *SECT*: 24-28, Sessió II; KAMEN, 1997; PARKER, 1989 i HERMANN, 1988.

8 BADA, 1982; BARRIO GONZALO, 1984 i FERNÁNDEZ TERRICABRAS, 2005.

9 RUSSO, 1976: XLVI.

10 BADA, 1970: 157-164; PLADEVALL, 1989: 123-124; i SOLÀ, 2003c: 75.

satisfacció, actuant amb desgana. Llavors la tasca pastoral queda truncada, té un efecte matisat. Es podia decidir entre una vida còmoda i discreta al Palau Episcopal o un coneixement intensiu dels problemes de la diòcesi. Les rendes de les mitres són fonamentals per entendre aquest procés: la gironina i vigatana –6.000 i 5.000 ducats, respectivament, augmentant lleugerament al segle XVIII, però en paral·lel a les despeses– són de les més baixes i pobres de la geografia espanyola i catalana, malgrat ser bisbats grans i ser de les més nombroses en parròquies del Principat –348 a Girona i 220 a Vic.¹¹

1.5. La “General inquisició o solemne visita o scrutini de la vida y costums de tots los súbdits”

Hem volgut ressaltar aquest títol, segons expressava Andrés de Sanjerónimo, per indicar l'inici d'un edicte general de visita i els primers propòsits del bisbe.¹² És, doncs, una declaració d'intencions i principis, amb l'interès gairebé únic i dirigit de la pretensió de corregir i arreglar la vida, suposadament desviada, dels fidels, amb l'eliminació dels seus vicis i pecats, o com diu Pedro Jaime, amb l'eliminació dels seus vicis i pecats, o com diu Pedro Jaime, l'“extirpatio de abusos e delictes per diverses persones perpetrats”,¹³ una tasca gens senzilla. Els edictes de visita íntegres ens permeten comprovar-ho en la seva totalitat: a Vic destaquem els de Pedro Jaime (1588), Andrés de Sanjerónimo –de 1615, que sembla imitar un d'anterior d'Onofre de Reart, fragmentat– i Antoni Pasqual (1685), i a Girona, els d'Arévalo de Zuazo (1600) i Miquel J. de Taverner (1703). El manament del visitador Juan González de Arellano pren directament i fidelment, en el fons i la forma, el text tridentí: “Com la visita sia justificada y ordenada per la exaltació de la fe apostòlica y la religió christiana, per la pau y unió de la església y reformació del clero y del poble christià, per los bons costums defensar y emperar y als molts corregir y extirpar”.¹⁴

11 BUSQUETS, 1990: 206; ELLIOTT, 1989: 25; CALLAHAN, 1989: 22 i 45-58; BARRIO, 1988.

12 AEV, 1112, Edicte de visita d'Andrés de Sanjerónimo, 1615, f. 1r.

13 AEV, 1208/2, Edicte de visita de Pedro Jaime, 1588, f. 8r.

14 ADG, P-75, Edicte de visita de Juan González de Arellano, 1598, f. 0r.

Un punt d'atenció mereix l'ús de la paraula 'inquisició' emprada per alguns bisbes en les visites, de connotacions negatives, possiblement referit i manllevat de la institució creada al segle XIII per tal de reprimir les heretgies. L'edicte general i els manaments tenen, precisament, aquest objectiu, d'un marcat signe medieval. Fem esment –per desenvolupar-ho més endavant– dels paral·lelismes entre la visita pastoral i el procés inquisitorial –algunes visites s'anomenen “*processus visitationum*”–, del bisbe i l'inquisidor, i de la presència de testimonis i un jurat. No podem descartar, d'altra banda, prendre el sentit etimològic, original del llatí, “*inquirere*” o inquirir: fer una enquesta, indagació, investigació o 'escrutini', o sigui, esbrinar les 'vides i costums dels feligresos' a través dels interrogatoris i qüestionaris, sense adoptar mai mètodes coercitius o repressius. En tot cas, Reart i Sanjerónimo introdueixen un decret final on s'amenaça amb la penalització a aquells que sàpiguen d'altres, i callen i ho amaguen volgudament. D'aquesta manera, Carles III deia en la seva *Instrucción Reservada* –escrita pel seu ministre Floridablanca, el 1787– que els bisbes, com a principals vetlladors de la religió, “*pueden muy bien hacer lo mismo que el tribunal de la Inquisición*”.¹⁵

Una segona part de la visita, menys vistosa i treballada, és la que s'adreça a l'“estament de les iglésies, hospitals y de totes altres coses dedicades al culto divino”¹⁶ –com diuen a Vic– o bé a “l'estat y orde de les esglésies, hospitals y altres llocs dedicats al culto divino”¹⁷ –com diuen a Girona– o sigui, l'estat material dels edificis religiosos, que ocuparà tants i repetits manaments a cada visita pastoral.

L'esquema seguit es repeteix a tots els edictes de visita: el nom del bisbe o visitador; a qui i què s'adreça: les persones laiques o eclesiàstiques, de qualsevol edat, estat, sexe o professió, i a tots els edificis eclesiàstics –esglésies, capelles, ermites i hospitals–; les intencions i justificació: primer, continuar la tradició establerta dins el bisbat de visita anual, i segon, eliminar els vicis i pecats del bisbat

15 Citat per MARTÍ GILABERT, 2004: 40.

16 AEV, 1216, Edicte de visita de Joan Barrera, 1626, f. 35r.

17 ADG, P-112, Edicte de visita de Taverner, 1703, f. 1r.

i de les parròquies. Segueixen els manaments generals –explicats més endavant. Es clou amb un ampli manament final, a manera de resum, instant a la participació, pública o privada, per millorar l'estat espiritual de la diòcesi i solucionar-ho definitivament. Canvien els bisbes, però no les formes. I s'acaba amb la referència a la publicació de l'edecte, i la data i el lloc d'emissió, Girona o Vic. Aquestes disposicions donen la sensació d'abstracció, per una falta d'adequació temporal i espacial, perquè són idèntics en els segles XVI, XVII i XVIII, sense sofrir canvis en l'estructura i significat, i es poden aplicar a qualsevol època i diòcesi catòlica, però certament anacròniques, amb la repetició innecessària de manaments que no tenen raó de ser, per exemple, aquells que fan referència a la bruixeria o al bandolerisme ja en el segle XVIII, o d'altres perfectament vàlides en tres-cents anys de diferència.

2. TIPOLOGIA I DESENVOLUPAMENT DE LA VISITA PASTORAL

2.1. Les visites a la ciutat: la catedral i les esglésies urbanes

Dins del bisbat, la principal oposició amb què es trobava el bisbe era el capítol catedralici, un fenomen estès a tot el país, que es manifestava en la visita pastoral i en altres ocasions, i que atenia a un enfrontament obert de jurisdiccions.¹⁸ Aquestes microinstitucions religioses, molt poderoses, riques i elitistes, eren susceptibles a qualsevol control extern. Durant el concili de Trento no es va resoldre la situació, de sotmetre els capítols pels bisbes. Amb tot, el concili facultà la visita dels bisbes als capítols, però no els n'assegurà el control absolut. Són més conegudes les males relacions i les rivalitats seculares dels bisbes gironins i vigatans amb els capítols corresponents, que no pas les bones, almenys en el segle XVII.¹⁹

18 EGIDO LÓPEZ, 2000: 21-34; FERNÁNDEZ COLLADO, 2000; FATJÓ, 1984; JORDÀ, 1993; MANSILLA, 1975 i MARÍN, 1948.

19 BUSQUETS, 1994 i NADAL, 1904.

L'inici d'una visita pastoral per a tota la diòcesi s'esdevenia a la catedral, amb la presència del bisbe en persona, que llegia des del púlpit l'edicte d'obertura durant l'ofici major, i que després quedava penjat sota el cor, per a coneixença de tothom, tal com queda descrit en les visites del segle XVII.²⁰ Després seguien les esglésies, monestirs i convents de la ciutat, en un conjunt homogeni de visites que podien considerar-se a part de la resta de diòcesi, dividint clarament les visites entre la ciutat i el camp. A la diòcesi de Girona, els llibres de visites a la capital estan separats de la resta de visites, almenys fins a les darreries del segle XVII –amb poques excepcions–, mentre que a Vic és més freqüent trobar-ho tot junt i seguit. Les visites a aquests grans edificis no diferien gens de les esglésies parroquials, estipulades des de la Baixa Edat Mitjana: el 1369 a Girona i el 1423 a Vic.²¹

Una aproximació impressionista –a falta d'estudis que determinin les característiques pròpies de les visites urbanes, i sobretot, de la reforma a les ciutats–, al llarg dels segles XVI, XVII i XVIII, ens ofereix una realitat múltiple: els grups de solidaritat i les comunitats laiques s'agrupen per interessos socials o professionals, de manera molt més fragmentada i difusa; les visites queden relegades, definitivament, a un segon terme a favor d'altres pràctiques i exigències religioses; existeix un alt grau de competitivitat en la captació de la feligresia, en una cursa entre les parròquies, la catedral i els ordes regulars; i la catedral, els convents i els monestirs concentren un altíssim número de devocions i opcions devocionals, i assumeixen el rol dels santuaris –desvinculats de l'entorn natural.²²

Les ciutats de Vic i Girona no esgotaven, ni de bon tros, les visites a les ciutats. Trobem que a les viles i ciutats demogràficament importants, amb nombroses esglésies, capelles o col·legiates calien visites detingudes i polides: a Olot, el 1621, hi romangueren nou dies –del 16 al 24 de setembre–, ja que incloïen visites a la parroquial de Sant Esteve i al santuari del Tura; a Castelló d'Empúries, tan solament la visita i l'esment als beneficiats de

20 AEV, 1211/5, 1605, f. 1r., 1608, f. 26r. i 1216, 1627, f. 71r.

21 BARRAL, 1994: 205-232 i JUNYENT, 1995 i 1944.

22 SOLÀ, 2007b.

Santa Maria ja comportava un esmerç de temps considerable, ultra les cases del setmaner, la rectoria i l'hospital, i de manera semblant a Manresa, la segona ciutat del bisbat vigatà, amb la Seu, nombrosos monestirs i convents.

2.2. Les visites al camp: les parròquies rurals

Gabriel Le Bras ha dit que la visita pastoral és insuficient per conèixer la pràctica religiosa a la ciutat, però és digna de confiança a la parròquia rural; àdhuc per al mateix visitador, la ciutat esdevenia un món desconegut i anònim, mentre que el poble era un terreny molt més còmode i fàcil de moure's.²³ Ho hem pogut comprovar a les nostres parròquies, que de fet, presenten notables diferències entre zones –i com a reflex les visites–, de la plana, de la costa, i de la muntanya pirinenca mitja i alta: hàbitat dispers; dificultat d'accés a les esglésies; llargues distàncies entre masos i esglésies; falta clara de delimitació dels termes parroquials; imbricació entre universitats, consells, obreries i fàbriques, que explotaven ferreries, fargues i molins, boscos, pastures i terres comunals; presència de nombroses esglésies sufragànies, santuaris, ermites, capelles i oratoris d'influència interdiocesana; situació d'instabilitat política i religiosa provocada per les conjuntures bèl·liques entre les monarquies espanyola i francesa, i un suposat aïllament que les fa properes a les famoses –amb matisos– *“indias y montañas de ignorancia”*.²⁴

Les dades de les visites ens ofereixen una idea prou concisa sobre l'església com a centre administratiu, religiós i econòmic d'una parròquia i comunitat rural. A través del procés i desenvolupament de la visita, de les seves descripcions i manaments, les visites demostren que l'església centralitza l'exercici públic de la religió, amb les seves pràctiques i les obligacions culturals. Malgrat que la visita respon a uns codis establerts, absoluts i sofisticats, esdevé una font indiscutible per conèixer la història de les parròquies rurals.

23 LE BRAS, 1942.

24 SOLÀ, *Pirineus*, En premsa; KAMEN, 1998: 76; SANLLEHY, 2007; ROMA, 2000 i CHECA, 2006.

2.3. El protocol de la visita pastoral

El desenvolupament correcte d'una visita ve definida, fins al segle XVI, en el processoner: junt a les processons apareixia l'“*ordo ad recipiendum episcopum*”. A partir de llavors s'integra dins el *Caeremoniale Episcoporum*, de Climent VIII, on separa temàticament la itinerància del prelat, la rebuda –començant per l'església parroquial, per l'Eucaristia i pel Baptisteri, després les capelles i els altars, les relíquies, vasos sagrats, llibres litúrgics i l'arxiu– i la visita als homes i dones.²⁵ Teòricament servia per a totes les parròquies del món catòlic que el seguien amb poques diferències; és més, sembla que segueixin el *Manual de Visita* que redactà Martí Luter el 1528, per encàrrec dels prínceps i que efectuaven les autoritats civils. Però quedaren molts de caps sense lligar sobre el desenvolupament d'una visita completa. És per això que molts bisbes van desenvolupar una sèrie de manuals per portar-les correctament i àmpliament. Els bisbes italians i espanyols crearen els propis textos, donant lloc a una important casuística.²⁶ A la diòcesi de Girona queda fixat en la reelaboració que el bisbe Bastero en va fer del ritual el 1737: “*De processione et ordine recipiendi praelatum tempore visitantis ecclesiae*”.²⁷ Els rituals vigatans no diuen res de la visita pastoral. Pel que fa a altres bisbats catalans, coneixem el procediment del bisbat d'Urgell de 1726-1727.²⁸ Són pocs els llibres de visites gironins i vigatans que desenvolupen de manera completa tots els moments de la visita, i s'ometen voluntàriament per evitar repeticions.

25 Arxiu Biblioteca Episcopal de Vic, *Caeremoniale Episcoporum, Clementis VIII, nunc Denuo Innocentii Papae X. Autoritate Recognitum, Omnibus Ecclesijs, praecipue autem Patriarchalibus, Metropolitinis, Cathedralibus, & Collegialibus perutile, & necessarium*, Matriti: Ex Typographia D. Antonii Pérez de Soto. MDCCLXXIX, Bibliopolarum & Typographorum Regiae Societatis expensis, Pars Tertia, 473: “*De itineratione praelatorum*”; 475: “*Ordo ad recipiendum processionaliter praelatum, vel legatum*” i 480: “*Ordo ad visitandas parochias*”.

26 TELLECHEA, 1956; CANDAU, 1997; CALDERON BERROCAL, 1996; CÁRCEL ORTÍ I TRENCHS ODENA, 1979-80: 17.

27 *Manuale Ritualis ecclesiae et dioecesis Gerunden.*, Girona: Tipografia Jaume Bró, 1737: 486-496.

28 *Rituale ecclesiae et dioecesis Urgellensis*, Barcelona, 1726-1727, v. II: 343-357.

2.4. Cerimònia i ritu d'acollida

Sabem que el bisbe era rebut en processó pels clergues de la parròquia –a voltes s'especifica si és el rector (o bé el seu suplent, en absència), els beneficiats o altres–, al costat de les autoritats civils del poble. Seguia el besament de mans i les salutacions. Les campanes repicaven com a senyal alegre i calorós de benvinguda, a més de ser un signe sonor per acudir-hi tots els veïns i parroquians. Eren rebuts vestits amb estola, creu alta i cantant. Es dirigien cap a l'interior del temple. Les portes de l'església restaven obertes, i la processó entrava, precedida pel prelat, cap a l'altar major. Un cop allí es podia dir missa –en poques ocasions–, però el més normal era fer una absolució general per als difunts i les seves faltes, una humil pregària i una benedicció episcopal –el cas del bisbe Bernat de Cardona. També hem documentat, en comptades ocasions, la confirmació de la mainada del poble, que tindria lloc abans d'iniciar el recorregut dins l'església. La documentació parroquial ens permet veure com eren tots ells anotats en extensos llistats; així a La Pinya i Ridaura (1634) manava al rector “assente los noms dels hòmens y minyons té confirmats en la present yglésia”.²⁹ A Ridaura, el bisbe Taverner ho féu el 1727 –tal com havia demanat en la prèvia *Instrucció Pastoral*.³⁰ A Amer, el rector Josep Rosés havia escrit les confirmacions dels bisbes Palmero (1763) i Lorenzana (1776, 1782 i 1786).³¹

A vegades dubtem d'alguna benvinguda solemne. Les actes de visita comencen indicant el nom de la parròquia, la data de la visita i el rector o clergue titular de la parròquia que venia a rebre'l. En els visites de Parcero es diu, senzillament, que es fa absolució general per als difunts. Abans de començar el periple per l'interior del temple, després de ser rebut, el bisbe Pontich llegí l'edicte general de visita a tots els assistents, fet que es repetí al llarg del segle XVIII.

Hi ha una sèrie de rebudes que, per la seva riquesa, ens donen la diferència. Les de Jaume Cassador són molt posposes i

29 ADG, P-94, Ridaura, 1634, f. 24v.

30 MURLÀ, 1983: 180.

31 ADG, Arxiu Parroquial d'Amer (APA), Parròquia de Sta Maria, Confirmacions (ss. XVIII-XIX), f. 1r.

solemnes, però encara més les d'Onofre de Reart. El 1617 és rebut a Sant Esteve d'en Bas pel sagristà i altres preveres de l'església parroquial, en processó, amb els ciris encesos, amb les campanes ressonants. Arriba el bisbe i fa l'adoració de la creu. És possible que l'oració i la benedicció del poble tingués lloc fora l'església, i l'absolució per als difunts dins el cementiri. A Santa Maria de Ridaura i al monestir d'Amer, a més, és rebut amb repic de tambors i timbals i entonant l'himne *Veni Creator Spiritus* per part dels preveres; a Amer, a més, cantaren l'antifona *Sacerdotes et Pontifex*. A Sant Feliu de Pallerols (1606) se'l va a esperar al cap de la plaça. El 1621, el visitador feu sengles salutacions al sant patró de Sant Martí Sacalm i de Sant Martí Sescorts.³² En les visites de Pontich (1686-87) s'indica el nom del rector que el rebia i acompanyava fins l'altar major; a Sant Esteve d'en Bas el bisbe entrà portant vestimenta pontifical, mitra, capa pluvial i bàcul, on fou rebut pel sagristà curat i altres preveres, en processó.

2.5. Visita a l'interior del temple

La visita a l'interior del temple, a grans trets, no varià pràcticament gens en els segles moderns, si bé amb petits matisos. És la part que es manté intacta i íntegra a les visites gironines –i que podríem dir que conforma i esdevé el nucli central de la visita, al costat dels manaments–, mentre que a les vigatanes desapareix completament a les darreries del segle XVII. No totes les visites a l'interior són possibles: n'hem detectat almenys tres casos, dos a Sant Martí Sescorts (1592 i 1593): “lo dit rector ni vicari m^o Siprià Romeu no acudiren avent repicat lo monjo les campanes y fet senyal”,³³ i a Sant Vicenç de Susqueda (1593) per la falta del rector i de les claus de la porta principal.

Per aquest ordre, després de la rebuda, es visitava el santíssim sagrament i les fonts baptismals, on examinava els olis sagrats. De retorn a l'altar major s'analitzava el retaule, la taula i els altres objectes que hi havia a sobre: reliquiaris, creus, llànties i ciris.

32 AEV, 1213/4, St Martí de Querós, 1622, f. 175r.

33 AEV, 1209/3, St Martí Sescorts, 1592, f. 100r i AEV, 1209/4, St Martí Sescorts, 1593, f. 146r.

Seguien les capelles i els altars laterals. En les visites vigatanes de finals del segle XVI es diu, com a Sant Martí Sescorts, que “visità tota la iglésia, fossar y lo cor”,³⁴ i a principis del segle XVII es centra l’atenció al “*techum & pavimentum & sacristie*”. Es continuava, si era el cas, pel cor, campanar i sagristia, i seguidament es passava cap a l’exterior: el comunidor, la rectoria i altres edificis de l’obra, acabant amb les ‘visites virtuals’ a les capelles, oratoris i esglesioles del terme parroquial. Les primeres visites de Cassador i Jaime per a tota la diòcesi poden considerar-se com a excepcionals pel grau de descripció molt acurat i detallista, que no trobarem *a posteriori*.

2.6. Entrevistes i interrogatoris

Les visites que realitzaren Cassador i Jaime van incloure i considerar els interrogatoris, els qüestionaris i les entrevistes com una part fonamental d’interacció entre les autoritats episcopals i la gent local –clergues, obrers i feligresos –batlles, jurats, cònsols, o fidels exemplars. Molts dels textos de les visites són vertaderes transcripcions dels parlaments i enraonaments que hi tenien lloc, escrits allí mateix, directament, fent servir un llenguatge senzill, informal i espontani; prenem alguns models per demostrar-ho: el rector de Cogolls “*dixit* hay dos calzes de argent...”,³⁵ el de Sant Privat d’en Bas, en referència al diaca, “*dixit* jo no sé que vingui a dir missa alguna...”,³⁶ i a Sant Martí Sescorts, “*postea vero dicto die* comparegué lo dit rector y demanà de paraula”.³⁷

Tot i que molts d’ells són denominats ‘interrogatoris’, l’última pretensió era la denúncia, al llarg dels quals sortien a la llum desavinences personals, rivalitats entre famílies, renyines i rancúnies difícils de solucionar internament, delacions d’enemistats; per això, el caràcter que adopten certes visites fa que s’haguessin de realitzar d’amagat, secretament i separatament de la resta.

34 AEV, 1209/4, St Martí Sescorts, 1593, f. 145v.

35 ADG, P-72, Cogolls, 1591, f. 30v.

36 ADG, P-72, St Privat d’en Bas, 1591, f. 43v.

37 AEV, 1208/2, St Martí Sescorts, 1589, f. 211r.

A la diòcesi de Vic hem localitzat, en un volum de l'ardiacia Segimon Paratge, un magnífic qüestionari de visita titulat *Modus examinandi testes et articuli visitationum Reverendi domini Archidyaconi Vicensis*, signat per Mateu Lledó, rector d'Igualada, datat el 10 de juny de 1544, i en ús fins el 1596. Segueix un sistema típicament medieval, amb la separació de les dues parts –“*visitatio hominum et rerum*”.³⁸ La visita de 1595 de Jaime i els seus visitadors vigatans va marcar un punt i a part respecte a les visites anteriors i posteriors, ja que interroga els rectors personalment, demanant-los una sèrie de preguntes estàndard que, tot i no aparèixer explícitament, podem arribar a reconstruir a través de les respostes. Són cinc preguntes que, aparentment, no tenen gaire connexió entre sí, ni semblen massa importants per al desenvolupament de la vida parroquial, que podem desgranar:

1. Si s'ha escrit al bisbe, mensualment; sense saber el motiu exacte. Tres rectors responen que sí –Sant Vicenç de Susqueda, Sant Joan de Fàbregues i Vilanova de Sau–; d'altres donen algunes voltes, com el de Corcó, digué que ho lliura personalment quan va a Vic, i a Sant Romà de Sau “*dixit* no senyor, perquè quasi sempre he stat de mala gana”.³⁹

2. Si s'ha escrit el llibre d’“*status ecclesiae*”, o sigui, de l'estat eclesíastic i que suposem similar a l’“*status animarum*” o estat de les ànimes de comunió. Les respostes són poc clares: el rector de Susqueda no sap de quin llibre es parla ni l'ha sentit mai anomenar; i de manera negativa responen els de Tavertet, Sant Martí Sescorts i Vilanova de Sau: “*dixit* no u sé senyor”.⁴⁰

3. Si s'ha fet l'armari per tenir les escriptures. Cap de les parròquies no disposa de l'armari desitjat: a Corcó tenen els documents dins unes caixes a la rectoria; a Sant Martí Sescorts “fan un scon per dit efecte”,⁴¹ i a Tavertet tot estat dipositat dins una caixa amb dos panys.

38 MONJAS, 1998; BAUCCELLS, 1999 i 2004; MAZZONE I TURCHINI, 1990: 151-241.

39 AEV, 1210/2, St Romà de Sau, 1595, f. 21v.

40 AEV, 1210/2, Vilanova de Sau, 1595, f. 21r.

41 AEV, 1210/2, St Martí Sescorts, 1595, f. 18r.

4. Es demanen els llibres que exigeixen les Constitucions –apartat que ve àmpliament desenvolupament més endavant, per l'excepcionalitat de la font.

5. La darrera pregunta fa referència als capbreus i censos de la rectoria. Només responen tres rectors i negativament: a Vilanova de Sau diu que no sabia que s'hagués de fer, a Sant Romà de Sau no s'ha fet, mentre que a Corcó diu que té pocs censos, però que ho farà en breu.

Segurament el canvi més dràstic des de 1597 i al llarg del segle XVII és la desaparició dels interrogatoris –que potser significaven una pèrdua de temps en el transcurs de la visita–, si bé només s'empra molt puntualment. Cal tenir present que molts temes que es tracten no podrien saber-se sense un interrogatori. En els manaments introductoris de Reart (1617) encara se'n parlava: “per cumplir ab dits sagrats consilis y a nostre pastoral officio y nostre –obligació– havem determinat visitar personalment a tots y qualsevol persones de qualsevol grau, stat, condició y preheminença, siam que si saben alguna cosa de les devall scrites, dins sis dies primers vinents, les denunciés devant de nós, significant als qui no volrran denunciar que si per no denunciar restaran dites coses sens remey, nostra consciència restarà quieta y la del qui no haurà volgut denunciar carregada”⁴²

3. L'ORGANITZACIÓ MATERIAL I TEMPORAL DE LES VISITES

3.1. Períodes, durada i itineraris

Pel que fa a l'època i les zones estudiades, entre les primeres visites de Cassador (1588) i de Jaime (1589) i les darreres del segle XVIII, de Lorenzana (1776) i Veyan (1799), trobem una notable diferència: la pràctica és més regular i continuada a Vic –46 visites– que no pas a Girona –34. Cal, però, precisar alguns matisos importants. Hem detectat l'existència d'un grup molt elevat de visites al bisbat de Vic que no s'han conservat documentalment

---

42 ADG, P-85, manaments generals d'Onofre de Reart, 1617, s.f.

–més de vint–, de les quals en tenim referències indirectes. A resultes d'aquestes revelacions, millora considerablement el període del bisbe Pasqual, de qui en tenim dades per visites a la resta de l'Oficialat o altres deganats, i sobretot durant les primeres dècades del segle XVIII. A la diòcesi de Girona només hem trobat a faltar un parell de visites. Això, doncs, eleva encara molt més la periodicitat mitjana de Vic, i la distància del número gironí. El gran buit de visites a parròquies gironines s'allarga del darrer quart del segle XVIII fins a la dècada del 1830, o sigui, més de quaranta anys sense fer-se una visita, i encara en el trànsit dels segles XIX al XX, sense que una generació i mitja s'assabentés d'aquesta pràctica religiosa i conegués l'autoritat episcopal, tal com ho va escriure el rector de Ridaura en una visita del 1916.⁴³ Casos totalment oposats i extrems els constitueixen les dobles i consecutives visites vigatanes dels anys 1591, 1593 i 1620, amb diferències entre una i altra de cinc, sis i quatre mesos.

En els segles XVI i XVII, a la diòcesi gironina tenim un total de vint-i-vuit visites, amb una mitjana de visita cada quatre anys, mantenint el límit de cinc anys establert pel dret canònic. El bon ritme que es portava durant la primera meitat del sis-cents –cada dos anys i vuit mesos–, es veié interromput per la revolta dels Segadors, l'exili forçat del bisbe Parceró i l'ocupació francesa; entre el 1640 i 1657 no hi hagué cap visita. Pel que fa a Vic, de Jaime a Mas, hem comptabilitzat trenta cinc visites, amb una mitjana d'una visita cada dos anys i vuit mesos. La freqüència respecte a la gironina queda fortament rebaixada a poc més de meitat –i sense tenir en compte les no conservades–, sofrint un llarg període de quaranta anys (1647-1686) de manca de visites, i és que entre el 1656 al 1668 els bisbes Crespí, Sunyer i Copons no pogueren residir al Palau Episcopal perquè estava destruït i enderrocat a causa de la guerra. Aquestes dates divideixen i marquen el segle XVII. Amb

---

43 Arxiu Parroquia de Ridaura (APRI), *Guía de los señores párrocos de Riudaura*, (1864-1936), f. 68v-69r.: “Santa visita del Prelado M. Iltre. Sr. Pbr. D. Francisco de P. Mas. Despues de treinta y cinco años de no haberse practicado la Santa Visita en esta parroquia a los 5 de mayo de 1916, la practicó el Ilustrísimo Señor Mas, obispo de esta Diócesis, viéndose palpablemente la necesidad de practicarse más frecuentemente por los frutos que de ella se recogieron...”

tot, a Mediona –bisbat de Barcelona– o a la Vall d’Aran –bisbat de Comenges–, les visites encara són molt més espaiades.⁴⁴

Pel que fa al segle XVIII, el número de visites es redueix sensiblement: a Girona, de Taverner a Lorenzana, o sigui, amb vuitanta sis anys, es desenvolupen, només, setze visites, mentre que a Vic, en un període de cent cinc anys, de Pasqual a Veyan, foren trenta visites. Així doncs, estadísticament, les parròquies gironines passaran a ser visitades cada cinc anys, i les vigatanes cada tres anys i sis mesos. No sabem els motius d’aquesta desacceleració general en un segle que s’ha considerat de pau, tranquil·litat i prosperitat, a excepció dels anys inicials, amb la Guerra de Successió –a Girona el buit es dóna entre 1703 i 1717, i a Vic entre 1710 i 1723– o de la Guerra Gran, tancant la divuitena centúria.

L’itinerari més freqüent venia d’Olot, passava per Ridaura, seguia per la vall d’en Bas, saltava a la vall d’Hostoles i continuava a Amer, seguint el curs del Brugent. En altres ocasions era a l’invers, d’est a oest, d’Amer a Ridaura. Les parròquies de la vall d’Amer solien incloure’s en itineraris de la Selva i el Gironès. En alguns anys dels segles XVII i XVIII, en funció del recorregut previst, es visitaven alternativament les esglésies de la vall d’en Bas (1617, 1619, 1667, 1727 i 1747) o les de la vall d’Hostoles (1626, 1628, 1696 i 1728), potser per complementar-se unes a altres, i mostrar un equilibri entre ardiaconats.

Les parròquies del Collsacabra, Sau i Susqueda, situades al nord-est del bisbat, eren incloses dins l’itinerari que comprenia l’Oficialat, la “*vereda*” o districte que encerclava la ciutat de Vic. La seva proximitat, i després de visitar la Plana de Vic, només tenia l’inconvenient de la penosa mobilitat per l’altiplà cabrerès i les fondalades del Ter. Només alguna església més allunyada i que podia alentir la marxa general, com Falgars i Sant Martí Sacalm, era visitada amb menys intensitat. El recorregut per l’interior del Collsacabra podia anar en dues direccions, de nord a sud, o a l’invers, sempre seguint en un sentit més o menys circular: Sant Martí Sescorts, Corcó, La Vola, Sant Julià de Cabrera, Falgars, Tavertet, Pruit, Sant Joan de Fàbregues, Sant Martí Sacalm, Sant

---

44 KAMEN, 1998: 15-22 i BRUNET, 2001: 8-9.

Vicenç de Susqueda i Vilanova de Sau. El punt d'entrada esdevenia Torelló, Manlleu i Sant Martí Sescorts, pel nord, i/o la sortida per Vilanova de Sau, Sant Sadurní d'Osormort, Viladrau, Espinelves o Osor, pel sud. En ocasions, trobem una divisió en dues zones o meitats. En el segle XVIII sembla que es penetra, en algun moment, d'oest a est, per Folgueroles, Tavèrnoles i Roda de Ter. De la segona meitat del segle XIX (1860) hem conservat un itinerari de visita per l'arxiprestat de Torelló, on es fa una magnífica descripció del seu desenvolupament: s'hi esmenten l'estat físic i les funcions del visitador –visita, prèdica, confirmació o lectura dels llibres, entre altres–, els camins, els llocs de dormida i àpats, les esglésies i capelles visitades, o la climatologia.⁴⁵ Ens pot servir com a punt de comparació per als segles de l'època moderna.

Durant l'agost es defugen les visites, segurament perquè és el mes més calorós de l'any i perquè coincideix amb l'època de més intensa activitat al camp, i a la inversa, els mesos de gener, febrer i març s'eviten per ser els més freds. L'època ideal de gira corresponia a finals d'estiu i principis de tardor –setembre, octubre i novembre–, per la bonança del temps, l'abundància de claredat natural, l'aprofitament del dia i la millor practicabilitat dels camins. A més, durant les festes senyalades –pensem en Nadal o Setmana Santa com a les més conegudes–, els visitadors que són rectors, no poden abandonar les seves parròquies.

Aquestes rutes ens permeten veure que l'estada del visitador a la parròquia és breu o molt breu, encara que intensa. La feina a fer era molta i la pressa encara més. A finals del segle XVI s'arribava a visitar fins a cinc esglésies en un sol dia, tenint en compte els dos, tres o quatre quilòmetres de distància entre elles, i que són esglésies que el prelat associa en un itinerari de curta durada. El temps que esmerça el bisbe a cada església oscil·la entorn d'una hora, sense considerar el temps perdut en viatges i menjars. A la segona meitat del segle XVII i ja en tot el segle XVIII, el temps per a cada parròquia s'allarga, i passen a visitar-se dos o tres temples per dia. En comptades ocasions, quan el bisbe arribava a una església al cap tard i es feia fosc, només es feia la rebuda, i la visita continuava

---

45 AEV, 1239/4, Torelló, 1860, f. 19v-21r.

l'endemà, a primera hora del matí –9h. Al monestir d'Amer (1680) es decideix continuar l'endemà per haver-se allargat l'acte de confirmació a causa del gran número d'assistents; a les Planes (1698) i Les Preses (1727) els visitadors, sense donar explicacions –potser per dinar?–, van ajornar-la, “*usque ad horam tertiam post meridiem eiusdem dici*” i “*poste hora quarta post meridiem*”, respectivament, seguint pel lloc on l'havien deixat.

Davant d'aquesta rapidesa, hom es planteja si es podien arribar a conèixer els problemes reals del lloc. Només quan apareixien o s'intueixen greus problemes financers o socials que requerien i mereixien una visita més atenta i dilatada podien perllongar l'estada. En el segle XVIII ho expressen repetidament alguns visitadors: a Sant Esteve d'en Bas, el bisbe expressa que per “la brevedat del temps de la present visita no se han pogut fer las diligèncias corresponents per averiguar los rèddits”,⁴⁶ i a Sant Joan de Fàbregues “no puga ab poch temps averiguar-se lo número que cada qual té fundadas –referint-se a les celebracions–, no se pot averiguar en lo breu temps de la visita si cumpleix”.⁴⁷

L'itinerari havia de ser planejat amb cura, i podia ser modificat segons la problemàtica, els inconvenients i els inevitables imprevists que sorgien. Els bisbes Dou i Auther feren algunes programacions en unes parròquies de la Selva marítima l'octubre de 1671 i del Montseny i la Selva el novembre de 1682.⁴⁸ Són els únics casos –excepcionals– que conservem un itinerari previ, a semblança del traçat per Francisco Añoa a la diòcesi saragossana el 1745-49.⁴⁹ Hi trobem canvis en els pobles que són ratllats, i al final hi ha un llistat de poblacions que es pretenen visitar. També permet contraposar l'acompliment dels desitjos inicials.

El millor seria trobar-se escrit l'itinerari un cop ja realitzat, escrit retrospectivament. Tenim diferents exemples de visites a l'Oficialat i Collsabobra: en la “*rubrica ecclesias*” feta pel doctor Clapés el 1609, la ruta del doctor Rovira el 1688, i les

46 ADG, P-124, St Esteve d'en Bas, 1738, f. 115r

47 AEV, 1223/1, St Joan de Fàbregues, 1741, f. 273v.

48 ADG, P-104, f. 125r: “Lunes 16: dinar y dormir a Cassà. Dimars 17: dinar y dormir en Santa Cristina. Dimecres...” i P-106, f. 346r-347r: “Divendres 10 a la nit Arbúcies. Dissabte 11; Diumenge 12: Arbúcies. ...”

49 PUEYO, 1991: 44.

del doctor Comamala el 1690, on, en totes elles s'esmerça un dia per parròquia.⁵⁰ Entre 1775 i 1780 sembla haver-hi intents d'organització i sistematització de les visites per districtes –Oficialat i deganats–, però sempre en relació al passat i mai en previsió, les quals eren anomenades 'sortides'.⁵¹

Els volums de visites del bisbe Palmero estan separats segons els itineraris, que no pas necessàriament coincideixen amb els ardiaconats: un primer titulat "*Selva y Marina*", un segon dedicat a la "*Montaña-Selva*", i un darrer a "*Empordà-Parte de mar*". També Lorenzana (1784, 1786 i 1789) feu servir aquest sistema, començant el *tour* sempre per la mateixa parròquia: per exemple, "*Tercera visita general que comenzó S.S.Y. el obispo mi Señor per la parroquia de Mediñá, dia 27 de abril de 1784*", que anava molt més enllà dels límits estrictes de l'Ardiaconat de Besalú. Doncs, a la diòcesi gironina, les fronteres administrativoreligioses dels ardiaconats tenien poca importància a l'hora d'efectuar una visita o itinerari, i més aviat sembla que obeeixen a criteris geogràfics pràctics i útils, a diferència del bisbat vigatà.

3.2. Comunicacions, transports i comitiva

La infraestructura viària desenvolupada durant la presència romana, que aprofitava les línies estructurals del relleu del país, majorment usada i ampliada durant l'època medieval, continuà tenint la seva utilitat durant els segles moderns. Un entramat de camins que eren de terra piconada, estrets, mal conservats, dificultosos i perillosos de transitar, tal com es queixen alguns

50 AEV, 1221/7, 1609, f. 2r: "*Rubrica ecclesias per D. Clapers: Beatissimae Virginis Mariae Villaleonum. Fo.1. Sta. Eugenia de Berga: 2. S. Genesis de Taradello: 3...*"; 1220/3, 1688, f. 146r: "Las que visitarem lo any passat que fou als 4 de novembre 1688 essent també visitador lo sr dr Rovira, las següents: Primo Sant Pere de Roda, Sant Martí Sescors..." i 1222, 1690, f. 853r: "Diadas en las quals visità lo doctor Lluçia Comamala. Primo a 4 de Novembre Sancta Maria de Vilanova de Sau. A 5 la iglesia parroquial de Castanyadell..."

51 AEV, 1234/1, f. 1r: "*Visita de las yglesias del deanato de Sta Coloma de Queralt y Prats del Rey e Ygualada 1775. Otra visita del Deanato de Santa Coloma de Queralt en 1776. Visita de las yglesias del officialato en 1776...*".

bisbes i Francisco de Zamora, i ho demostren les nombroses despeses ocasionades per les reparacions dels mitjans de transport de la comitiva episcopals.⁵²

Les diferències geogràfiques internes dels bisbats de Girona i Vic eren notables, segons els ardiaconats i deganats. Les línies que seguïen el massís dels Pirineus i Prepirineus, que afectava el Deganat de Ripoll i l'Ardiaconat de Besalú presentava una orografia bastant conflictiva per al trànsit. El Collsacabra, tot i ser una muntanya mitjana, també té una certa dificultat de moviment.

També condicionava el moviment entre viles i parròquies, el sentit de l'itinerari –si és de pujada o baixada–, el trànsit, la climatologia, el ferm dels camins o l'accessibilitat de les esglésies. Les riuades i els aiguats complicaven la situació; se'n produïren de sobtades a la tardor del 1617 i 1618, que s'emportaren el pont sobre el Ter, a l'alçada de Sant Vicenç de Susqueda, segons narrava el seu rector,⁵³ o bé a Sant Martí Sescorts (1723) s'havia "construït una palanca per poder passar a la administració de sacraments a las casas de la sufragànea, quedà inútil sent impracticable lo camí; per lo que exhortam posen luego mà y lo adoben de modo que no s'i vaja ab perill";⁵⁴ a Sant Esteve d'en Bas (1730) s'exclamaven que per anar a Ridaura calien dues hores, "per ser sé lo país naturalment plujós",⁵⁵ i a Sant Martí de Querós (1734) es manava tancar la porta de l'església abans de la posta de sol "perquè puga la gent arribar a antes a sas casas antes de ser de nit, sent exposat a molt inconvenient y més en terra tant fragosa, lo anar de nits".⁵⁶

El bisbe i la seva comitiva viatjava en transport rodat, en carro, carrossa i cavalleries. El nombre d'acompanyants oscil·lava entre cinc i dos, segons les necessitats del bisbe. Al costat del notari, escrivent i procurador fiscal de la cúria, hi havia altres personatges

52 MUSET, 1997; NOGUÉ I PUIGVERT, 1993; FONT, 1993; SALES, 1983; ALBAREDA, 1983; EIZAGUIRRE, 1987; LÓPEZ, 1798; PERAN, 1988; SERRA BOSCH, 1808 i ZAMORA, 1975.

53 AEV, Arxiu parroquial de Sant Vicenç de Susqueda, P/I-1. Confraria del Roser (1604-1727), s.f.: "Lo pont de Ter se derrocà divendres en la nit casi a les deu ores als 3 de novembre 1617..."

54 AEV, 1224, St Martí Sescorts, 1723, f. 227r.

55 AEV, P-117, St Esteve d'en Bas, 1730, f. 241r.

56 AEV, 1225, St Martí de Querós, 1734, f. 181r.

que formaven part del seguici, però els registres de visites en guarden silenci. El bisbe Palmero (1760) portava sis acompanyants: un visitador, un secretari, un patge, dos cotxers i un cuiner, repartit entre els feien el transport, l'avituallament i la guàrdia de seguretat. El bisbe Lorenzana, ja a finals del segle XVIII, anava acompanyat de dos familiars –clergues o preveres– i de quatre criats.⁵⁷ D'altres parents del bisbe, amb certs càrrecs dins la cúria o familiars de la Inquisició, es limitaven a actuar com a testimonis, a crear un ambient ostentós i exagerat, i ajudaven el visitador en la inspecció de les esglésies i a escoltar els testimonis.

3.3. Allotjament i intendència

Les referències a l'allotjament i la intendència són pràcticament nul·les a les visites. Les visites a les rectories, cases de l'obra i beneficiats que realitza el bisbe Cassador, serviren, a part de constatar on s'hauria d'hostatjar: allotjaments rònecs i humits, amb unes precàries condicions. En el segle XVIII, els principals masos i cases pairals, pel prestigi, consideració social i rellevància, procuraven disposar d'un dormitori, una habitació alcovada i reservada per aquest fi, anomenada la 'cambra del bisbe', amb el llit amb sobrecel i la capçalera pintada, tal com les dels masos Torra –Sant Feliu de Pallerols–, Desprat –Sant Esteve d'en Bas– o Pujolriu –Falgars, coneguda com "l'habitació del canonge". A més, molts d'ells disposaven de capelles particulars, i per això els seus amos aprofitaren que el bisbe administrés la missa, la comunió i la confirmació als de la casa.

Se'ns escapen, en bona part, els seus menjars, que, segons el concili de Trento, havien de ser lleugers i frugals. Però, al bisbe se l'havia d'obsequiar amb una bona taula perquè era un convidat tan il·lustre i distingit. Excepcionalment hem conservat l'albarà de les despeses de quinze dies de visita al deganat de Manresa el 1757, desenvolupada per Sarmentero, arribant al més alt grau de sofisticació.⁵⁸ Fan referència a una gran varietat de menjars i aliments refinats, on comprovem el sibaritisme i la 'bona vida'

57 MARQUÈS, 2000c: 126-127.

58 AEV, 1223/2, f. 47r-48v.

dels visitadors: carns –xai, pollastre, colomins, porc, peix i sardines de Barcelona–, verdures –faves, pèsols–, postres i dolços –brioixos, sucre, xocolata, avellanes i ametlles–, begudes –vi i neu per refredar-lo –a semblança de l’arxidiòcesi de Tarragona i la diòcesi d’Alacant, que també impulsaren els bisbes–; a Girona, el 1619, el bisbe permet a Miquel Bayer, traginer d’Osor, introduir neu per a la clerecia–,⁵⁹ espècies –pebre i canella–, grassa animal, ous, oli, farina i pa. És probable que portessin el cuiner propi, que comprava carbó i aliments crus, i esmolar gabinets. En segon terme trobem referències als carros i les cavalcadures –ferradures i palla–, jocs –baralla de cartes–, roba –rentar-la i plegar-la– i il·luminació –cera i ciris.

A manera de síntesi, val la pena reproduir la relació de la visita del bisbe Palmero a una sèrie de parròquies de la Garrotxa i Pla de l’Estany el setembre i octubre de 1760, que agrupa i il·lustra tots els aspectes de la manutenció, allotjament, desplaçament i despeses –molt elevades–: “Lo Illm. Señor Dn. Manuel Anton de Palmero y Rallo, bisbe de Gerona, trobant-se de visita en Banyolas, feu ordinació general en la iglésia de Santa Maria dels Turers lo dissapte de temporas, die 20 de setembre, y estava aposentat en la casa del Señor Baró de Esponellà, situada en dita vila de Bañolas. Després lo dimecres die 24 de dit mes de setembre de 1760 partí de Bañolas y anà a Dosquers, ahont después de aver visitat, confirmà y va dinar; y lo mateix die vingué a sopar a Besalú. Estigué aposentat en la casa del Priorat de Santa Maria de baix Castell, per haver lo Ille. Dn Joan de Oriola, prior, a petició y súplica dels señors protectors de la Rnt. Comunitat de St. Vicens, molt gustós cedí dita sa casa y franquejat tots los mobles y ahinas necessàrias y servey de plata &. Dit Senyor Bisbe no anava sinó en aquellas pars que podia anar-hi ab cotxe, y persò des de Besalú visità per medi del Dr. Francisco Rovira, prevere, son visitador, las iglésias parroquials de Argelaguer, Tortellà, Salas, Beuda, Lligordà, Sagaró, Mayà, Sant Martí de Capellada y Faras y Almor y Ossinyà. Dit Senyor Bisbe estigué en Besalú fins lo die 3 octubre de dit any y a las vuit horas del matí, después de haver pres xocolata, marxà

---

59 AMIGÓ, 2002 i MALLOL, 1990 i ADG, Lletres 1619-1620, núm. 1021, 20-IX-1619, f. 44r.

a Crispità, acompanyant-lo lo Sr. Prior, domer Ros y mossèn Pera Coral, y alguns rectors vehins que se quedaren a dinar dit die en Crispità en companyia de dit Sr. Dit Senyor Bisbe portava la família següent: Dr. Francisco Rovira, pbre., natural de Sant Miquel de Campmajor, lo qual era visitador; Rt Francisco Anglada, pre. de Olot que feihe offici de secretari; un patge que deihen Dn. Pedro; dos cotxeros y cozinero que se deihe Magí. Y per tirar lo cotxe manava sis mulas, que gastavan molta grana. Foren per la Rt. Comunitat elegits comissaris del gasto de dita visita los Rnts. Domingo Soler y Joan Manera, pbres. y beneficiats y dit Manera cuydava de pagar. Después de aver marxat S. Illm^a. feren relació que en tot lo temps de dita visita se avia gastat al tot: 192 ll. 2 s. 7 barc. Y lo dit Rnt Joan Manera añadí que era gust de S. Illm^a que dita quantitat la pagassen per iguals parts los srs. curats que avian estat visitats desde Besalú, dient que axís ho avian practicat los señors curats de Bañolas ab los visitats desde allí⁶⁰

4. L'APARAT I EL PERSONAL ADMINISTRATIU DE LES VISITES PASTORALS

4.1. Visitadors i reformadors: bisbes, vicaris, ardiaques i rectors

El visitador era aquell que fa la visita pastoral, i que, almenys en el segle XVI, s'anomena conjuntament, 'visitador i reformador'. Solia ser un clergue de prestigi o familiar del bisbe que durant la visita rebia la facultat de vicari general.⁶¹ Alguns bisbes, abans d'accedir a les diòcesis gironina o vigatana, havien acumulat una experiència valuosa i demostrable en afers públics religiosos, com a bisbes, inquisidors, vicaris generals o visitadors d'ordes, a més d'altres càrrecs dins de capítols catedralicis o de caire polític, fet que els facultaria, per al nostre cas, portar a terme unes visites més completes i fructíferes. A la diòcesi de Vic, a falta del bisbe, era

60 Arxiu Parroquial de Besalú, *Liber Sacretarie Reverenda Comunitatis Sti Vicenc Bisulduni 1699*, [1760, setembre-octubre,], f. 302-304.

61 MARQUÈS, 2000c: 125-178.

l'ardiaca de la catedral, o sigui, el primer diaca i màxima dignitat i autoritat del capítol catedralici, el que realitza les visites pastorals.

Quan el bisbe no visitava personalment la diòcesi –al·legant problemes de salut i compromisos de tipus eclesialístic o civil–, nomenava a un o diversos visitadors de la seva confiança, per tal d'aconseguir una visita anual a la diòcesi, tot i que no podien confirmar. Les visites recullen el text tridentí: “los prelatos quiscun any personalment, si no estaven impeditos, fassen generals visitas” i “si impeditos estaven, per sos visitadors fassen generals visitas a sas diòcessis”.⁶² A diferència d'altres bisbes, Miquel J. de Taverner no inicià el seu govern episcopal amb una visita pastoral, i en el seu mandat, apenes trepitjà el territori que governava sinó a través de delegats, al·legant la impossibilitat dient “*qui quamplurimis ardiis negotiis impediti sumus*”.⁶³

El nomenament del visitador significa l'atorgament d'una autoritat momentània i limitada –a un temps i funcions concretes–, suficientment vàlida i inqüestionable per exercir unes funcions concretes. El visitador gaudia de plens poders per actuar dins una semi-llibertat, tal com deia Andreu Miquel en la visita a Castelló d'Empúries: “usant del poder per sa señoria Il·lustríssima –el bisbe Taverner– ha ell atribuït ab carta...”.⁶⁴ A Cogolls (1736) es diu que calia “la presència del molt reverent doctor Joseph Ferrussola, visitador general, o altrement al molt reverent visitador actual”,⁶⁵ i a Sant Esteve d'en Bas es demostra que els visitadors es recolzaven entre ells, tenen consideració i respecte en els manaments anteriors: “ab lo present revalidant y confirmant dit senyor visitador los decrets y mandatos dels referits visitadors, mana a tots los beneficiats que han entrat en la present iglésia, desde la visita del referit molt reverent doctor Joseph Cudina fins a la que feu lo molt reverent Doctor Joseph Ferrussola”.⁶⁶

Sabem que aquests visitadors tenien un origen social i geogràfic divers i dispers, i el seu *cursum honorum* es reduïen uns càrrecs

62 ADG, P-112, 1703, s.f. i P-113, 1717, f. 1r., edictes de visita del bisbe Taverner.

63 ADG, P-111, 1700, f. 1r.

64 ADG, P-113, Castelló d'Empúries, 1716, f. 1r.

65 ADG, P-123, Cogolls, 1736, f. 84v.

66 ADG, P-123, St Esteve d'en Bas, 1736, f. 99r.

concrets: eren rectors de parròquies importants, i en menor mesura, vicaris, domers, canonges i beneficiats, i disposaven de titulacions superiors, doctorats en teologia (std) o dret civil i canònic (sjd). En el segle XVIII tendeixen a desaparèixer els graus universitaris superiors i els visitadors procedeixen de parròquies de zones properes.

Al diòcesi gironina quedà clar l'interès de visitar simultàniament el territori, amb quatre visitadors que recorren alhora els quatre ardiaconats. A Vic no s'emprà aquest esquema: el bisbe començava la visita personalment a la catedral, i immediatament després era reemplaçat per una abassegadora multitud de visitadors que la continuaven, en una confusió de visites aïllades i esparses, on l'Oficialat, i en menor proporció alguns deganats –Manresa i Ripoll–, centrava l'atenció absoluta. La desaparició d'un bisbe es convertia en el moment que aprofitava l'ardiacia per prendre i suplantar funcions episcopals, amb algun exemple molt gràfic: “La dita visita feta per lo senyor Joan Barrera, ardiaca y canonge de la seu de Vich, y per rahó de sa dignitat tenint dret y facultat de visitar las iglésias del present bisbat etiam sede plena nos passa vacant, per quant lo senyor bisbe don fra Andreu de Sant Hyerónim morí ha 29 de setembre 1625, per mort del qual entra lo dit senyor ardiaca per rahó de dita sa dignitat del ardiaconat en lo tot regimen de dit bisbat se episcopal vagant”.⁶⁷ Aquest encapçalament no demostra massa diferències entre la visites que desenvolupava un bisbe, substituït o diaca.

Tot plegat feia difícil determinar la data exacta de finalització de la gira, la seva conclusió puntual i definitiva, tal com es clamava Esteve Mercadal, visitador i degà de Prats del Rei –7 de desembre de 1662, i 17 de gener de 1663– a l'ardiacia: “Senyor Dagà. Jo he fetas visitar las rectorias y no he sabut si Vostra Mercè ha visitadas las de son deganat ab que li suplico ab esta me fassa molt de visitar-las, encontinent y si acàs Vostra Mercè, se trobava impedit pera fer-las visitar per lo Senyor Rector de Albanell, donador desta quant y aia ningun rector recusàs pagar los drets de visita quels me fassa venir assí ni guiats ni assegurats que en

67 AEV, 1216, 1625, f. 49v-50r.

axò trobarem assí lo remey confiant-me de Vostra Mercè, exigirà sensa dilació alguna lo que deu”.⁶⁸

En el segle XVIII sembla que s'uneix i uniformitza el criteri a ambdós bisbats, segurament quan es pren plena consciència de l'extensió territorial diocesana, i de les dificultats de la visita única i unilateral; així ho manifesta el bisbe Lorenzana a Maçanet de Cabrenys, en la quarta visita (1789), ja cansat de passejar-se: “*lo que permite la calidad del terreno e indigencia de sus habitantes, por cuyo motivo S.S.Y. no pudo visitar personalmente estas yglesias*”.⁶⁹

4.2. Notaris, secretaris de visita i testimonis

Els notaris eren elegits pel bisbe, coincidint amb el nomenament dels visitadors, tal com es demanava al Concili de Trento.⁷⁰ Tot i que aquest sistema d'elecció no s'instaurà definitivament a Girona fins a les darreries del segle XVII, a Vic ja es dona un segle abans; en la primera visita de Jaime a la catedral (8 de maig de 1588), el notari Joan Vinyes era l'elegit per fer la lectura i publicació de l'edicte general, i l'acompanya a tota la gira pel bisbat. A Girona els trobem junts a Lladó el 1691, per primera vegada: Jaume Calderó, visitador i Francisco Moretó, notari. Destaquen les dels bisbes *taverner*: el 1703 Miquel de Taverner nomena a Jaume Pelegrí, i el 1721 Josep de Taverner a Josep Ferrussola, en presència d'un altre notari i testimonis.⁷¹

Segurament formaven part de la cúria episcopal i eren anomenats 'secretaris de visita' per les seves atribucions. Les visites de Reart, Sanjerónimo i Sentmenat ho deixen ben clar a l'inici de cada visita: primer, el procurador fiscal, segon, els missatgers, i tercer, el notari i/o escrivà. El paper del procurador fiscal no queda ben definit, tot i que deduïm que recol·lectava i controlava les finances i drets episcopals; així, per exemple, a Sant Romà de Sau (1627) proveí als deutors “àjan pagat per tot lo mes de agost més propvinent altrament se'ls faran despesas

68 AEV, 1220/2, 1662, f. 159r. i 1663, f. 161r.

69 ADG, P-138, Massanet de Cabrenys, 1789, f. 61v.

70 SECT: 228 i 263.

71 ADG, P-112, 1703, f. 9v. i P-114, 1721, f. 1r-v.: “*Nominatio secretarii...*”.

a instància del procurador fiscal”.⁷² A la diòcesi de Girona hem documentat un únic procurador, Pere Abret, ‘treballador’ de la vila de Castelló, a Bescanó, la parròquia de l’inici de la visita (1717).⁷³

Els notaris aixecaven acta i donaven fe dels esdeveniments de la visita, com a Sant Vicenç de Susqueda (1599), on es deia que “sa Santíssima Senyoria, oïda dita denunciació y querella, me manà a mi Jaume Fàbrega, notari, continuàs aquella de mot en mot en lo pui pres de visita, com hi està continuar e insertar y de mot en mot a copiat dit albarà”.⁷⁴ Finalment, tal com podem llegir a les Planes (1738), era el notari qui ratificava uns manaments de visita: “Y pera que las sobreditas cosas vingan a noticia de aquells aquí toque manam despatxar las presents firmadas de nostra mà, sellàs ab nostre sello y referendades per nostre infrascrit secretari y entregar-las al curat de la present iglésia per son degut compliment”.⁷⁵ En algunes visites s’acudeix al notari de la vila, indicant si és ‘notari públic’.

La presència i funció dels testimonis no és gens clara ni diàfana; en els manaments generals del Palmero (1758) diu que “si algun perjuro així presentat per testimonis com en altre manera o que persuadescan a altres que no digan la veritat, encara que no siga baix de jurament o de la que fan temors y amenasar a los testimonis para que perjurian”.⁷⁶ Sabem que n’hi havia, però no sempre tenim els seus noms, sempre més a les visites gironines que no pas a les vigatanes, on desenvolupen un paper primordial. En uns casos formen part del seguici del bisbe, essent familiars seus –en *lato sensu*–: de parentiu real, figurat o de la inquisició. A Salt (1676) trobem a Mateu de Varel i Bartomeu Company, preveres “*familiarum domesticorum dicti et infrascripti domini episcopi*”.⁷⁷ D’altres els trobem al llarg de l’itinerari una i altra vegada; per exemple, el 1671, apareixen repetidament els clergues

72 AEV, 1218/1, St Romà de Sau, 1629, f. 57r.

73 ADG, P-113, Bescanó, 1716, f. 1r.

74 AEV, 1210/5, St Vicenç de Susqueda, 1599, f. 168v.

75 ADG, P-124, Les Planes, 1738, f. 89v.

76 ADG, P-132, Manaments general del bisbe Palmero, 1758, f. 0.

77 ADG, P-105, Salt, 1676, f. 1r.

Josep Rupiana i Bartomeu Casasas, “*ad premissa vocatis specialiter et assumptis*”. En altres casos eren persones de la parròquia, membres de famílies de masos benestants, artesans, obrers i confreres, i també rectors i preveres de parròquies veïnes.

4.3. La redacció de les actes de les visites: esborranys, volums i lligalls

La principal feina dels escriptors i notaris era la redacció de les actes de visita, a través de diferents procediments. Un primer consistia en la redacció *in situ* i *in vivo*, de manera extensa i amb una inversió de temps molt superior a la requerida habitualment, per això s’optava per una economia d’escriptura, anotant solament les parts útils i necessàries. En força visites del segle XVIII s’indica només l’apartat d’un manament, la pàgina, el número i la parròquia d’emissió a la qual es remet, per evitar repeticions innecessàries. En aquest cas, l’experiència del redactor, notari o escriptor era fonamental per enllestir i agilitar la tasca, que, d’altra banda estalviaria unes hores de treball a la cúria.⁷⁸

Una segona manera consistia en rescriure totalment de nou a la cúria les notes preses a la visita, afegint els paràgrafs i les floridures requerides per a l’ocasió. En ocasions s’han conservat els dos exemplars o versions, tal com féu Josep Fageda el 1661 –un primer volum és inacabat i un segon que sembla definitiu–, possiblement les d’Auther (1679-1680) i algunes de Taverner a Sant Esteve d’en Bas (1721) i Sant Feliu de Pallerols (1724), on uns primers manaments apareixen escrits telegràficament i ratllats, i després ben escrits.

També hi havia casos que aquests esborranys, en forma de petits quadernets de quart de foli, mesclats i intercalats en els llibres de visites, no es transcrigueren mai, per la qual cosa podem considerar-los com a preactes. La sèrie de visites vigatana en conserva un bon nombre, en part a causa de la gran quantitat de visitadors: cada un d’ell enviava la documentació a Vic per ser rescrita, però, el procés quedava aturat. A diferència de les immillorables visites d’Antoni

---

78 RUSSO, 1976: XLVII.

Pasqual, les dels seus delegats són purs i gairebé indesxifrables esborranyats, titulats “Quadern”. El conjunt documental gironí segueix el mateix sistema, i els volums de les visites de 1594, 1610, 1621, 1661 i 1679 –tal com llegim en una nota separada que diu “1679. Borrador de visita. Codern Pº. de 15 Maig fins 17 juny 1680”– sembla que estan simplement esbossats, emprant una lletra molt dolenta, sense una transcripció acurada.

L'enquadrernació era l'últim pas a fer. A Girona s'intentava seguir un ordre cronològic i geogràfic –per itineraris–, amb alguna excepció –Manrique comença el volum de 1629 dient: “Se adverteix que estos coderns no van seguits sinó que se són enquadrernats en esta forma perquè conservassen millor”.⁷⁹ Mentre que a Vic l'enquadrernació té lloc molts anys més tard que la visita, fins i tot dècades o segles, fet que provoqui un desgavell, desordre i pèrdua d'algunes parts. Les notes preses en fulls volants –circulars, edictes, impresos, comptes o cartes– constituïa una dificultat afegida per al relligat posterior.

La titulació dels llibres de visites era un problema per a l'escrient. L'ús d'un títol genèric era poc usual. Aquesta diversificació implica, ben segur, una varietat en els significats del contingut de les visites i que li atorga, precisament, el redactor en funció de llur formació o de l'època. En el segle XVI i fins el 1640, a les visites vigatanes s'empra, en la majoria de casos, el mot “*procesus*”. A finals del segle XVII, a Girona, i a la primera meitat del segle XVIII a Vic, s'inicien com a “còdex”, “*regestrum*” i “*tomo*”. Esporàdicament en algunes visites de Cassador i Senjust, i també en el segle XVIII a Girona, es designa com a “manual”, “protocol” o “*publicum instrumentum*” amb un evident sentit notarial.

4.4. La llengua a les visites pastorals

Les visites pastorals són una font de primer ordre per entendre el procés de diglòssia de l'Església catalana.⁸⁰ Es converteixen en els documents que reflecteixen la situació de conflicte en la llengua entre el rector vilatà i la jerarquia episcopal, i la persistència

79 ADG, P-91, 1629, f. 1r, en una nota al marge.

80 MARFANY, 2001: 211-275.

del català a les parròquies rurals. Els bisbes empenen el llatí i el castellà per a les qüestions professionals d'alt nivell, en relacions institucionals, i el català per a temes més informals, en assumptes religiosos d'abast parroquial i local, de menys transcendència.

L'esquema lingüístic de la visita s'efectua a manera de 'formulari', sense gaires variants: l'encapçalament, el text central i el tancament són en llatí, mentre que els manaments són en català o en castellà –a partir de 1746–, perquè van adreçats al poble i han de ser fàcilment entesos. No hi ha pràcticament cap visita que estigui íntegrament redactada en llengua vernaclea –català o castellà.

Una sèrie de bisbes dels segles XVI i XVII, malgrat l'origen hispà, la llengua materna i la carrera eclesiàstica en altres diòcesis espanyoles, abans d'accedir a les mitres gironina o vigatana, es solidaritzaren en diferents causes del país –pastorals, polítiques o socials– i empraren solament el català –junt al llatí– a les visites. Per exemple, l'aragonès Pedro Jaime, el madrileny Andrés de Sanjerónimo, el segovià Francisco Arévalo de Zuazo –i el visitador Juan González de Arellano– i el saragossà Gaspar Gil. Els notaris, escriptors i visitadors –autòctons en un 98%– hi tingueren un paper contundent i decisiu, no només limitant-se a redactar el que veien o sentien, sinó que també donaven l'opinió personal, adaptant-se a la realitat viva de la parròquia, buscant la llengua del poble.

A partir del Decret de Nova Planta (1716) i tots els borbons del segle XVIII, es va introduir la llengua castellana en tots els àmbits. Miquel J. de Taverner i Ramon de Marimon, tot i donar suport la causa felipista en la Guerra de Successió, no participaren activament d'aquest corrent castellanitzador institucional, i aplicaren la constitució segona del concili provincial tarraconense de 1727 sobre la pràctica de la llengua catalana en la vida pastoral i en les visites. A Girona, Josep de Taverner, Copons i Bastero i a Vic, Senjust, Muñoz i Veyan –en algunes visites– continuaren imprimint manaments i edictes generals en català.

Al bisbat de Girona, Taranco és el primer en introduir canvis a partir de 1745. A les parròquies estudiades va fer servir el llatí, amb els escassos manaments i els objectes de la sagristia escrits sempre en un polit i impecable castellà. Palmero i Lorenzana seguiren el mateix sistema, mentre que els manaments generals

són fets en català. A la diòcesi de Vic trobem al palentí Sarmentero redactant les seves visites exclusivament en llatí –el 1743, junt a la visita “*ad limina*”, foren fetes pel seu secretari Andrés de Sarmiento, beneficiat de Valladolid i rector de Santa Eulàlia de Pardines– i en castellà, convertint-se, definitivament, “en agent castellanitzador –segons Valentí Girbau–, i obligà a fer ús del castellà en la prèdica (1769), d’acord amb el contingut de la reial cèdula de Carles III del 1768”.⁸¹

Els visitadors nomenats pel capítol catedralici vigatà entre el 1775 i el 1777 escrivien i dictaven els manaments sempre en català. A Sant Martí Sescorts (1776) es manava als obrers i administradors “donian comptes de llur administracions al reverent rector en lo modo y forma que està previngut en nostras synodals en lo cap. 1 del títol XVI, que llegirà lo reverent rector al poble en idioma cathalà”.⁸²

4.5. Drets de visita, despeses i ingressos

A l’època medieval el dret de visita –“*procuratio*” o “*evictio*”– era satisfet en concepte per haver administrat els sagraments i com a ajuda de la feina del bisbe, visitador o a l’Església.⁸³ A la llarga, aquest dret es convertí en consuetud i va ser ratificat per la seu vaticana. Cada parròquia pagava una suma en metàl·lic estipulada. Les quantitats que s’arriben a recollir en una visita general són extraordinàries i fonamentals per a la vivència del bisbe; a Girona sempre hi són contemplades i registrades, i pot ser motiu de pes a l’hora d’emprendre una visita; per exemple, les 200 lliures 12 sous que recaptà Esteve Soler el 1618 i les 118 ll. 9 d. que recollí Paulí Solers el 1700.

A Girona, fins a la primera meitat del segle XVII, els drets de visita apareixen escrits a l’inici. Des de la segona meitat del segle XVII els trobem al final. A Vic no segueixen un ordre sistemàtic,

81 *DHEC*, III: 404; FERRER GIRONÈS, 1985; LLOMPART, 1965; RAFANELL, 1999 i TORRENT, 1989.

82 AEV, 1234/1, St Martí Sescorts, 1776, f. 64r.; PUIGVERT, 1995a: 246-247; SEGARRA, 1996.

83 MONJAS, 2003: 58.

sinó que són esmentats aleatòriament i esporàdicament. Hi ha una diferència enorme i substancial entre els bisbats pel que fa als receptors d'aquests drets: a Girona, el bisbe era l'únic cobrador, mentre que a Vic existia un acord entre el bisbe i el capítol: el bisbe era el principal beneficiari i en la seva absència i en seu vacant, n'era l'ardiaca, la dignitat màxima del capítol de la catedral. L'ardiaca i els canonges no descuidaren ni una sola ocasió, insistint als visitadors que no s'oblidessin de cobrar els drets –que havien de remetre a Vic–, tal com comprovem en la correspondència entre els canonges-vicaris generals i els visitadors de diferents deganats el 1662 i 1684.⁸⁴ Aquesta dualitat quedà reflectida a Sant Vicenç de Susqueda (1599) on el seu rector s'exclamava i protestava pels 42 sous de visites passades –remuntant-se a 1597) que exigia l'ardiaca Pau Fàbrega.⁸⁵

Desconeixem el barem de les categories dels drets de visita, suposem que estimat a partir de la riquesa de la parròquia, del número de fidels o del personal eclesiàstic, per això a Zuazo li va interessar anotar el valor de cada parròquia, el número de focs o famílies i els clergues que hi habiten –paradoxalment, una pràctica que no repetirà cap més bisbe. El concili de Trento també havia legislat en aquesta direcció sens fixar la quantitat exacta, que va quedar estipulada i fixada en el segle XVII i que va augmentar lleugerament en el segle XVIII.⁸⁶ A la visita de Cassador a Sant Climent d'Amer (1588), enregistrada en el llibre de baptismes, surten les discrepàncies pels preus que han de pagar l'obra i el rector, havent de consultar visites anteriors –del bisbe Cruïlles al segle XIV.⁸⁷

Els pagaments dels drets de visita es repartiren, almenys a l'època moderna, entre el sacerdot amb cura d'ànimes –i en els seus substituïts, amb responsabilitats rectorals; al sagristà li correspon la meitat– i l'obreria, perfectament indicant en les visites de Sanjerónimo. A les parròquies vigatanes, des de la segona meitat del segle XVII, l'obra també havia de pagar en concepte de 'cartell'

84 AEV, 1220/2, Correspondència, 1662, f. 159r. i f.161r. i 1684, f. 165r.

85 AEV, 1210/5, St Vicenç de Susqueda, 1599, f. 168v.

86 SECT: 227-228: Sessió XXI, *Decret sobre la reforma*, Cap. I

87 ADG, APA, St Climent d'Amer, Llibre de baptismes (1576-1731), f. 1r.

i a les gironines el que se'n diu "*pro publicandis ordinantibus*", o sigui, el fet d'entregar i llegir en públic els manaments dictats, escrits, impresos o emesos durant la visita.

No s'han localitzat resistències i reticències a l'hora d'efectuar aquests pagaments, almenys per la diòcesi de Girona, mentre que al Collsabca es registren moments d'impuntualitat: a Sant Martí Sescorts (1597) es manava a "aquell qui toca de pagar lo dret de la visita que, dins sis dies, pach o aporte lo dret de dita visita al senyor ardiaca"⁸⁸ i en les visites del vicari general Miquel Perpinyà (1627) s'anotà degudament les quantitats que es devien segons parròquies.⁸⁹ Les causes d'aquests endarreriments van aparellades, de ben segur, a la falla de cobrament de censos i altres rendes, tant de l'obra com dels clergues i al fet de no ser els bisbes els visitadors.

Les despeses extraordinàries que sorgien durant el viatge –enteses com a imprevists, però ja contemplades– eren satisfetes íntegrament al visitador, restant-les del total rebut. Solament són anotades escrupolosament pels visitadors nombrats per Auther (1679, 1681 i 1682), Taverner (1700) i Sarmentero (1757). La minuciositat amb què estan detallades ens orienta sobre la importància d'una bona gestió i ens fa adonar que la visita va més enllà dels elements purament pastorals.

En despeses de les visites de 1679, 1681 –"Compte del gasto"– i 1682 –"Gasto"– es repeteixen una sèrie de termes: serveis militars –a soldats, alferes i artillers, referides a les guerres amb França–, regals, sabó, tragins i transports –per arreglar carruatges i cavalleries o ferrar cavalls i mules–, almoines –a vells, dones, hospitals i estrangers–, o per la compra de calçat –espadenyes. Els elements referents a la sanitat –serveis d'un apotecari i d'un metge– poden entendre's pel gran trasbals i neguit que comportava visita completa, i per la delicada salut dels ancians bisbes, fins i tot, havent-ne propiciat la seva mort: Francesc Senjust emmalaltí durant la visita a Pineda de Mar, el març del 1627 i Francesc Dou, després de la visita a la diòcesi,

88 AEV, 1210/4, St Martí Sescorts, 1597, f. 7r.

89 AEV, 1217, 1627, f. 263v: "Deuhen: Té lo senyor Ardiaca: Roda: 3 lliures 16 sous..."

acabant el 26 de març 1673 a Llagostera, va caure malalt el 9 d'abril i morí al cap de sis dies.⁹⁰

En canvi, els ingressos són sempre els mateixos i, segons les visites d'Auther, reben diferents noms: "Aniversaris", "Compte de Visita" o "Compte del que cobraré universalment en la visita comensada die 13 februarii 1681".⁹¹ els aniversaris són les entrades més substancials –a un preu uniforme de 2 lliures–, segueixen els drets de visita –que canviaven segons la parròquia, amb separació dels drets del rector, del domer, del sagristà o de l'obra–, la publicació de llicències –sovint són sense especificar, però suposem que són per a la creació de confraries, altars, capelles i tombes–, o pels manaments i cartells.

5. LECTURA, PUBLICACIÓ I CÒPIA DE LES VISITES PASTORALS

5.1. Cartells de visita

La lectura, publicació o notificació de la visita pastoral i dels seus manaments esdevé un dels elements claus perquè la paraula del bisbe arribi a tots els clergues, obrers o administradors i feligresos sense excepcions, o sigui, que es faci, tal com diu a Sant Joan de Fàbregues, "ab alta e intel·ligible veu",⁹² i les constitucions vigatanes manen que sigui el rector que ho faci.⁹³ Els cartells enunciant la visita del bisbe a una parròquia no s'han conservat apenes. El primer que trobem és de 1643, quan el visitador del deganat de Santa Coloma de Queralt, Jaume Marcer, demanava al rector de Santa Coloma publicar l'edicte de visita el següent diumenge a l'hora de l'ofici major, enunciant la visita al cap de dos dies, a una hora específica; un segon correspon a Sant Martí de Massana, el 1681.⁹⁴ El més difícil de preveure, sens dubte, era l'hora

90 BUSQUETS, 1994: 543 i 564.

91 ADG, P-106, f. 22v., 24v-r. i 298v, i SOLÀ, 2003c: 235-237.

92 AEV, 1209/1, St Joan de Fàbregues, 1590, f. 253r.

93 *Constituciones Synodales Dioec. Vicensis*: 21: *Tit VI. Cap. I. Edicta publicentur.*

94 AEV, 1218/4, f. 1v. i 1220/1, f. 3r.

d'arribada a la parròquia, que s'ha de rectificar contínuament. Aquestes lectures prèvies tenen la intenció de convocar el major número de fidels, clergues, obrers i administradors, i així la rebuda al bisbe era més lluïda i pomposa.⁹⁵

Eren escrits a mà i portats per un missatger a la parròquia corresponent. Els bisbes vigatans Reart i Sanjerónimo fixaren els missatgers o correus –“*viatores*”– per llurs visites: el 1608 eren quatre –Pere Riera, Jaume Badia, Francesc Serra i Antoni Soler– i el 1619 eren dos –Francesc Serra i Miquel Navarro. Les visites de 1612 s'enunciava l'arribada del bisbe de viva veu –“*viva voce oraculo*”. El bisbe Pasqual és el primer que crea un petit però consistent corpus d'edictes per tal d'unificar i simplificar la visita pastoral amb finalitats reformistes. El seu primer cartell imprès de visita deixa espais en blanc per escriure-hi el nom de la parròquia i del rector, el dia, mes, any i hora, i l'especificació del temps que pensava invertir-s'hi; a més, creà edictes adreçats als que volien iniciar una carrera eclesiàstica, als marmessors de testaments i administradors d'obres pies que havien de definir-los i de manaments generals de visita.⁹⁶ Del segle XVIII, disposem d'un parell de cartells de visita vigatans –tot i que nosaltres els qualificariem de manaments generals– dels bisbes Artalejo (ca. 1777) i Veyan (1785); una pràctica que és estesa i emprada a altres bisbes i diòcesis –Barcelona, Ascensi Sales i a l'Urgell, el bisbe Juan García y de Montenegro.⁹⁷

5.2. Lectura i publicació dels manaments episcopals

El dia, hora i lloc de la publicació eren fonamentals per fer arribar de manera clara i directa el missatge del bisbe. Forçosament eren els diumenges i festius immediatament següents a la visita, durant la missa major, des de la trona, abans o després de la prèdica o a l'ofertori. A Pruit deia se “publique ditas estas nostras provisiones

95 PUEYO, 1991: 46-48.

96 AEV, 1221, f. 1r., [ca. 1690], f. 2r [1685, abril, 30], f. 3r. [1685, juny, 22] i f. 4r. [ca. 1690]; 1220/3, f. 2r-4r. [1685, setembre, 8].

97 Arxiu Diocesà de Barcelona (ADB), v. 67, f. 344v., entre molts altres al llarg del s. XVIII; Biblioteca de Catalunya (BC), Full. Bonsoms, núm. 4738 (R 3813), 25-X-1758 i núm. 4957, 16-XII-1782.

de visita a son poble en lo die de Diumenge o festa de precepte en la missa matinal y major”,⁹⁸ i a Sant Climent d’Amer “perquè las sobreditas cosas vingan a noticia de tots y ningú puga al·legar ignorància, mana dit senyor visitador general al reverent rector de la present iglésia que las publique lo primer diumenge o die de festa o mentres los divinals officis se celebraran y la major part del poble està congregat, conforme és de estil”.⁹⁹ El cartell de 1776 acaba de la següent manera: “Finalment manam als Reverents Rectors Regents Cura de ànimas, Vicaris y Ecònomos, que publiquen est nostre Edicte en lo die de festa immediat següent en lo Offertori de la Missa major quant la major part del Poble serà congregat”.¹⁰⁰

Es publicaven, primer, els edictes previs a la visita, fets amb suficient temps o bé durant la mateixa visita, com a Sant Feliu de Pallerols (1700), on el secretari “*lecto edicto in similibus visitationes actis legi*”.¹⁰¹ Segon, els manaments pròpiament dits, tant els nous com els vells, tal com diu, a Vidrà i a Sant Martí Sescorts, on “primo ha provehit y manat que fosan legidas las sinch provisions generals a dit rector y capellas y en particular per dita iglésia”.¹⁰² Tercer, les misses per als difunts, com a Les Preses (1724), manant al “rector publique així mateix las missas y aniversaris fundats que deuen celebrar-se la semana entrant a fi que lo poble sàpia perquè y en quins dias se celebra”,¹⁰³ o bé els testaments que no eren portats a terme, com a Vilanova de Sau (1604) on instava al rector a fer “un memorial de tots els testaments que no són definits y que envie a mossèn Ramon Deres, presbítere a Vic, oïdor de testaments, perquè o publiqui”.¹⁰⁴ Quart, els noms dels obrers o administradors de les confraries, els dies de dejuni obligatori i abstinència de carn, o les amonestacions prematrimonials, com a Torroella de Montgrí (1753): “*publique por dicho ordinario las fiestas y ayunos de precepto que ocurran en la semana, lea y*

98 AEV, 1223/1, Pruit, 1710, f. 45r.

99 ADG, P-123, St Climent d’Amer, 1736, f. 107v.

100 AEV, 1234/1, Manaments generals, 1776, f. 1r.

101 ADG, P-111, St Feliu de Pallerols, 1700, f. 21r.

102 AEV, 1211/8, Vidrà, 1610, f. 24r. i St Martí Sescorts, f. 13r.

103 ADG, P-116, Les Preses, 1727, f. 51v.

104 AEV, 1211/3, Vilanova de Sau, 1604, f. 89v.

explique, como en el se contienen, la doctrina christiana y las amonestaciones de los que quieren contraer matrimonio".¹⁰⁵

L'ús de les paraules "publicar", "notificar" o "llegir" servia per fer-lo extensiu a un major nombre d'oients, perquè es donessin per assabentats, tal com empra el bisbe Taverner (1703): "peraque las demunt ditas cosas víngan a noticia de tots havem manat fer y despedir les presents firmadas de nostres mans y segelladas ab nostre sello peraquè sian publicadas en todas las isglésias de nostre bisbat, ahont se continuarà la visita";¹⁰⁶ el de Muñoz: "fou publicat lo present edicte 16 de maig de 1745 y lo exemplar de ell fixcat en las portas de la iglésia del què fas fe Sagimon Horta, prevere y curat de Vich";¹⁰⁷ o bé, repetitivament i insistentment, que 'es publique lo present cartell'. Si és a llocs apartats, "*hará copia de ella y la fijará en parte pública de dicha capilla*".¹⁰⁸

En ocasions, la lectura dels manaments podia anar adreçada solament a un dels col·lectius parroquials –fidels o eclesiàstics–, sense fer-se davant d'un o altre, per funcionar de manera diferent. Per exemple, a les comunitats de preveres de Les Preses i Sant Esteve d'en Bas "los junte en la sacristia de dita iglésia y los llesca estas presents nostras disposiciones y entregue còpia de ellas al rector perquè las inserte a continuació dels actes de dita nostra visita per sa observància"¹⁰⁹ i a Sant Martí Sescorts el rector "lo primer dia de festa de precepte, en lo offertori de las missas matinal y major, publicará las provisions de la present visita concernent al poble".¹¹⁰ El bisbe Pasqual va instituir aquells que anaven destinats als clergues, especificant que "est no se llegirà", "no es publicarà" o "*no publicará al pueblo*", relatius a temes econòmics o a finances parroquials. I aquells altres dirigits a la comunitat de fidels, sense que s'interfereixin ni s'assabentin entre ells.

105 ADG, P-131, Torroella de Montgrí, 1753, f. 12r-v.

106 ADG, P-112, Edicte general de visita, 1703, f. 1r.

107 AEV, 1223/1, Edicte general de visita, 1745, f. 406r

108 AEV, 1227, St Martí Sescorts, 1753, f. 69r. i AEV, 1213/3, Calaf, f. 277r.

109 ADG, P-116, St Esteve d'en Bas, 1727, f.s.n. i P-117, 1730, f. 242v.

110 AEV, 1223/1, St Martí Sescorts, 1749, f. 718r.

5.3. Llibres parroquials de visites pastorals

Les visites no parlen amb gaire insistència de l'obligatorietat de disposar de llibres on registrar les visites pastorals a cada parròquia i són pocs els quaderns on trobem escrits de manera continuada, i la majoria apareixen integrats en altres volums o resten en papers solts. Les sinodals de Zuazo i Pontich estipulen que els obrers eren els encarregats d'escriure els decrets de visita episcopal i que cada rector havia de disposar d'un llibre de visites, mentre que a la diòcesi de Vic es manen simplement disposar d'aquests llibres.¹¹¹

A la diòcesi de Girona comencem a trobar-ne informació a partir de la visita de 1610, tot i que no acabà de consolidar-se: a La Pinya es manava als obrers “compren y tingan un llibre en lo qual se continue de assí al davant los manaments de visita y aquells quis trobaran primer de les visites passades y sien primer desents y continuats”.¹¹² A Vic les notícies són esparses i situades en el segle XVIII, i no totes les parròquies tenen aquests llibres, amb algunes excepcions anteriors; a Vilanova de Sau (1749) diu haver “vist un paper ab nom decret de nostre Vicari General lo qual volem se concèrvia, per lo que manam al Rector lo cúsia en lo llibre de visitas en lo matex full de esta nostra provisió”.¹¹³ El bisbe Veyan va ser el primer en fer un ús intel·ligent i partidista dels llibres de visites dels seus predecessors, tot buscant la correspondència amb els altres llibres parroquials, comprovant el seu compliment i inserint els equívocs detectats.

Nos'han conservat gaire aquests volums en els arxius parroquials gironins per a l'època moderna, a diferència dels vigatans, on les nombroses sèries de visites dels d'arxius parroquials de l'Arxipiscopal de Vic ens confirmen un ús generalitzat a la diòcesi. A Girona, en queden més testimonis en l'anotació deixada pels visitadors en els llibres sacramentals, tal com tenim escrit a l'inici del llibre de matrimonis de les Planes, o en un llibre de testaments

111 ROMAGUERA, 1691: 25-27, Lib. I. Tit. I. Cap VI-VI i *Const. Synodales Dioec. Vicensis*: 4, Tit. II.

112 ADG, P-81, La Pinya, 1610, f. 25r.

113 AEV, 1223/1, Vilanova de Sau, 1749, f. 583r.

de Sant Esteve de Llémèna.¹¹⁴ Entre els que han pervingut –dipositats a l'Arxiu Diocesà– destaquen els Rupjà (1561-1858), Pineda de Mar (1606-1609) i Púbol (1599-1624).

6. MANAMENTS GENERALS DIOCESANS

6.1. Característiques generals

L'inici d'una visita a la diòcesi començava amb la disposició d'una sèrie de manaments generals, una mena de declaració d'intencions de la missió pastoral del bisbe. Aquests textos, manuals o impresos, fins ara inèdits, entesos com un corpus jurídic, són el fruit de l'experiència del treball de camp, de l'observació directa a partir de les seves mateixes visites, de la lectura atenta d'anteriors actes i registres –d'altres bisbes–, i també de la discussió entre bisbes i rectors en els concilis i sínodes.

Zuazo i Reart van iniciar aquesta tendència. Zuazo (de 1598 a 1602) manava que s'"observe y guarde tots los manaments fets amb les constitucions provincials y particulars de aquest bisbat".¹¹⁵ En les seves constitucions sinodals feia dues referències als manaments i a la visita: una obligant que els obrers havien de traduir les disposicions episcopals i llegir-les als fidels cada primer diumenge de mes –segons havia legislat Boil el 1512–, i la segona es referia a la disposició d'un llibre de manaments de visita a cada paròquia.¹¹⁶

De la segona meitat del segle XVII s'han conservat els idèntics impresos en català dels bisbes Fageda (1663), Ninot (1668), Dou (de 1673, però primer a mà el 1671), Auther (1680) i Pontich (1687).¹¹⁷ Coincideixen força en el contingut, i arriben a un total de deu manaments generals: el primer, referent al compliment de les

114 ADG, Arxiu parroquial Les Planes d'Hostoles, Llibre de matrimonis, 1558-1664, s.f., visita del 26 de març de 1558 i ADG, Arxiu parroquial de Sant Esteve de Llémèna, Testaments, 1568-1734 (fascicle), s.f., s'hi troben anotats els manaments de visita de Rafel Cols, visitador de Zuazo, el 31 d'octubre de 1608. Dec la informació a l'amabilitat de Mònica Bosch.

115 ADG, P-75, f. 0.

116 *Constitutionum Synodaliu Libre quinque...*: 11bis-12bis.

117 SOLÀ, 2003c: 227-230. Exemple del bisbe Dou.

visites; el segon, sobre l'ensenyament de la doctrina cristiana; el tercer, sobre la manera d'escriure els òbits; el quart, l'obligatorietat de portar un llibre de misses d'estaca, fundacions i aniversaris; el cinquè, sobre el compliment de causes pies i últimes voluntats en testaments i codicils; el sisè, sobre la denúncia de l'incompliment de causes pies i personats; el setè, sobre el pagament de deutes a l'Obra, bacins o administració parroquial; el vuitè, sobre el dipòsit de les col·lectes i almoines; el novè, sobre la negativa de fer aplegaments sense la llicència corresponent, i el desè, sobre el bateig dels infants. Al principi es deixa un espai per escriure a mà el nom de la parròquia visitada, i al final, per als seus manaments.

El bisbe Bastero prengué la tradició, momentàniament, amb cinc impressions distintes de manaments, on cada nova feia referència a l'anterior i incorporava les actualitzacions. El 1732 n'hi hagué dues: la primera –que parla de l'acompliment de les constitucions i manaments últims; ensenyament de la doctrina cristiana; llibres de misses i fundacions; pagament de causes pies i compliment de testaments; deutoris a l'obra; guardar els diners dins una caixa segura; admissió d'aplegadors; el bateig immediat dels infants; els padrins majors d'edat; el casament de paraula; la benedicció nupcial; la prohibició de representacions teatrals, balls i danses; el registre de llibres sacramentals i l'ofici i càrrec del rector– i la segona –a més dels anteriors, l'acompliment de les misses i fundacions; obligació de tenir consuetud i llibre de visites; l'ara, l'altar i els seus ornaments –guadamassils i creus– i la redacció dels confirmats. El 1735 amb una tercera i quarta –només hi ha canvis d'estil i forma– i el 1741, una cinquena.¹¹⁸ Sabem que arribaven a totes les parròquies, com a Pedret (1750), on el rector havia de prendre els comptes anuals de l'obreria segons “*mandaba hacer en el séptimo capítulo de los mandatos impresos*”.¹¹⁹ Pere de Copons, quan era arquebisbe de Tarragona, va prendre i posar a la pràctica aquest sistema emprat a Girona, que va conèixer quan n'era bisbe (1726-1728).¹²⁰

118 ADG, P-119 (1732), P-117 (1735), P-125 (1741), Manaments generals enganxats al principi del llibre.

119 ADG, P-130, Pedret, 1750, f. 174r.

120 AGUADÉ, 1983: 62-63.

A Vic, Reart (1608) va ser el primer en emetre aquestes disposicions generals, i tots els següents el segueixen idènticament. No va ser fins al bisbe Pasqual (1685) que se'n va fer alguna modificació, reforma i adaptació. Va ser el primer en imprimir-los a una mida gran –tipus DIN-A3–, per ser penjats en una taula o pissarra a l'entrada de l'església, sota el cor o a la capella de les fonts baptismals, i ser llegits per tots, anomenant-los 'Edictes de visita'. Marimon –dècada de 1720– i Muñoz –entorn de 1740– segueixen el seu exemple i en copiaren descaradament la forma. Durant la seu vacant, entre els bisbes Sarmentero i Artalejo, el 1776, el capítol desenvolupà un model més senzill i esquemàtic –tipus DIN-A4. Artalejo (1778) i Veyan (dècada de 1780) en crearen un tipus mixt, més entenedors i clars d'estructura, deixant espais en blanc per posar-hi els terminis per complir a partir del dia de la visita.

Casos similars en trobem a altres diòcesis catalanes: els més primerencs són els de Pere de Castellet, bisbe d'Urgell, el 1566 i el de Pere d'Aragó, bisbe de Lleida, de 1590, escrits en castellà.¹²¹ Per al segle XVII, n'hi ha d'altres també a Urgell, de Luís Díes Aux de Armendáriz (1626) i Oleguer de Montserrat (1691), i a Barcelona n'hem localitzat alguns altres, de Rafel de Rovirola (1606) i del canonge Rafel Montagut –que nombrà visitador Francesc Riu– i Manel d'Alba, en seu vacant (entre 1692 i 1697).¹²² Aquest inici de producció d'impresos de cartells, que arrencà tímidament en el segle XVI, s'amplià substantivament en el segle XVII i trobà un espectacular augment i difusió en la divuitena centúria.

6.2. Compliment i execució dels decrets episcopals

El compliment i l'execució dels decrets episcopals esdevé el pas immediat posterior a la seva redacció, lectura i publicació, tal com es diu a Sant Martí Sacalm (1741), “advertim –als obrers– tinguin bé a la memòria lo que los havem dit de paraula”.¹²³ Hi ha diferents

121 BC, Fullets Bonsoms, 2373 (R.13293), AEV, Arxiu Parroquial de Castellldans, Llibres Sagramentals (1594-1733), f. 236r-v. i SOLÀ, 2003c: 222-225.

122 BC, Full. Bonsoms 4868 (R. 4503), 9467 (R. 97699), 7418 (R. 96018) i ADB, v. 67, p. 344v. i 401r.

123 AEV, 1223/1, St Martí Sacalm, 1741, f. 269v.

maneres d'expressar aquest compliment, prenent els casos de les mateixes visites: a Sant Martí Sescorts (1646) quedava perfectament corroborat pel mateix visitador: “importa poch fer provisions sinos possan en execució, ha provehit y manat ques cumplen todas las provisions de la visita en lo any pròxim passat”,¹²⁴ i a Pruit (1595) es manava al rector “done notícia a sa Santíssima Reverendíssima si les provisions seran complides quant sian publicadas”.¹²⁵

Moltes vegades els bisbes i visitadors feien servir la paraula ‘executar’ per referir-se a la seva materialització i concreció. El bisbe Dou acabava els manaments de la visita de 1671, a les Planes, dient que “per major execució de tot lo sobredit, mana al dit rector, en virtut de santa obediència, fassa observar lo present decret”,¹²⁶ i Palmero (1758) manava “declareu –clergues i feligresos– lo sobre dit ante Nós y de altres qualsevols pecats públichs, perquè se dónia la providència que més convinga, y no cumplint en esta forma tingudas aquí per repetidas las tres canòniques monicions com a personas revelades y contumaces desde ara per aleshores, y desde aleshores per ara, vos excomunicam en estos y per estos escrits”.¹²⁷

Resseguir el compliment d'aquests decrets i manaments és extremadament dificultós i laboriós, per no dir impossible, per la distància entre visites o per la falta d'alguna d'elles; per l'avançada edat, mort o trasllat dels afectats i dels rectors que s'encarreguen de vetllar-ne el compliment; pel desconeixement, mala comprensió del manament o oblit volgut o involuntari; per la falta de diners; per no disposar sempre dels llibres de comptes –rectorals, de l'obreria o de les confraries– i poder-ne comparar el preu, el treball final o no haver-se conservat els testimonis materials. Alguns visitadors indiquen, però, la intenció de comprovar la seva execució en un futur, com a Sant Martí Sescorts (1736): “De tot se'n haurà rahó en la visita següent”,¹²⁸ i efectivament, sis anys després, manava “llígia lo rector las provisions de las visitas

124 AEV, 1218/4, St Martí Sescorts, 1646, f. 75v.

125 AEV, 1210/2, Pruit, 1595, f. 16r.

126 ADG, P-104, Les Planes, 1671, f. 95r.

127 ADG, P-133, Manaments general de Manuel de Palmero, 1758, f. 0

128 AEV, 1225, St Martí Sescorts, 1736, f. 274v.

antecedents, cúmplia per sa part lo que dega fer e ínstia als demés fàssan lo mateix, fins que tot sia executat”.¹²⁹

Les diferències, en la seva execució, podien ser degudes a l'emissor o visitador: si era el bisbe en persona, un delegat quasi desconegut o bé l'ardiaca, tal com s'entreveu en les provisions coincidents de 1593 a Sant Joan de Fàbregues –les “administracions dels bacins no volen complir las provicions fetas en las últimas visitas”–,¹³⁰ Sant Romà de Sau –“visità les administracions y trobà com no aujan obeït lo manament ere estat fet als dits obres en la última visita”–,¹³¹ i Sant Vicenç de Susqueda –“no han complida ni cumplen la provisió feta per al señor sacristà Farreras, vicari general de sa Santíssima Reverendíssima”.¹³² Poden entendre's aquests incompliments com a reaccions d'oposició episcopals.

Davant l'incompliment podia concedir-se un ajornament o allargament parcial, mostrant, el bisbe o visitador, una gran flexibilitat i benvolença, una paciència infinita i inegotable. Per exemple, a Sant Joan de Fàbregues (1591) “trobà com totes –les provisions– eren cumplides, acceptat emperò la del confessionari avien de fer, lo qual temps los prorroga ab la present de assí a la primera semmana de Quoresma primer vinent”,¹³³ i a Sant Martí Sescorts “innova las matexas provisions fetas en les altres visitas porrogant-los altres tant temps com lo fonch dat per los visitadors sots las mateixas penas, ço és, las provisions qui no han tingut effecte”.¹³⁴ A partir de les visites de 1620, i al llarg dels segles XVII i XVIII, es donen multitud de noves oportunitats, sempre dins un límit acotat i definit.

6.3. Prohibicions, penes i càstigs

Els bisbes i visitadors disposaven del dret –que es convertí en pràctica– d'imposar penes als qui s'apartaven de la vida ordenada i establerta de l'Església oficial; qualsevol desviament era castigat.

129 AEV, 1223/1, St Martí Sescorts, 1742, f. 370v.

130 AEV, 1209/4, St Joan de Fàbregues, 1593, f. 196r. i 1210/5, St Joan de Fàbregues, 1599, f. 170r.

131 AEV, 1209/5, St Romà de Sau, 1593, f. 188v.

132 AEV, 1209/4, St Vicenç de Susqueda, 1593, f. 195r.

133 AEV, 1209/2, St Joan de Fàbregues, 1591, f. 83r.

134 AEV, 1209/2, St Martí Sescorts, 1591, f. 101r.

Així, a cada manament li corresponia la seva pena, deixant de banda les causes greus i reservades per a tribunals eclesiàstics. Els manaments i les penes no eren mai qüestionades, tot i que no es portaven a terme.

Els bisbes i visitadors incitaven a les denúncies, secretes o privades, públiques o col·lectives, sense represàlies majors. Es buscaven els culpables, més que res, d'haver manllevat diners a l'obreria i altres administracions, sense haver-los tornat. A Sant Joan de Fàbregues (1609) es manava "ho denunciem al rector de dita iglésia y als obrés a pena de excomunicació y de tres lliures y denunciat queu hàjan dins un mes ho paguen y si passat dit termini no haurà pagat lo rector de dita iglésia los denuncie per excomunicats y sien executats per la pena".¹³⁵ Però també havien de ser-ho per altres temes: "los vicis públichs no foren trobats alguns sinó los que foren ja denunciants al offici de monseñor Reverendíssim Gabriel Raxach"¹³⁶ de Tavertet, o bé "que lo rector –de Pruit–, diumenge primer vinent, a pena de 10 sous, publique y denuncie nominatmi per excomunicats a tots los parrochians que no han confessat aquest any, conforme mana la iglésia y los sagrats cànon, entenent per parrochians aquells que ha un any estan en la parròchia".¹³⁷

Seguint els comportaments per al segle XVIII de l'arxidiòcesi de Tarragona, sistematitzats per Eugeni Perea, els càstigs més freqüents es refereixen a determinats comportaments i actituds, ben sistematitzats: la blasfèmia, la murmuració, la usura, el treball en dies de festa, el jurament de sospita, l'abillament personal, el vestit dels fidels i dels clergues, la dona, les lectures prohibides i la censura, que podrien passar per *peccata minuta* –al nostre parer.¹³⁸ Tenim exemples que s'adeqüen i que surten d'aquest esquema. A Sant Martí Sescorts (1591) i Puigpardines (1619) "provehí que los obrers qui tenen la culpa sieu executats per no haver complit ab la visita passada de comprar lo codern dels sants

135 AEV, 1211/7, St Joan de Fàbregues, 1609, f. 42r.

136 AEV, 1241/2, Tavertet, 1591, f. 99v.

137 AEV, 1211/4, Pruit, 1605, f. 16v.

138 PEREA, 2000: 447-478.

de Spanya”,¹³⁹ i a Sant Joan de Fàbregues (1749), l’incompliment d’uns decrets provocà la reacció airada del visitador: “com sia molt poch lo que se ha executat pera cumplir lo que se manà, no poder-se tolerar tan culpable omissió...”.¹⁴⁰

L’excomunió era l’arma més poderosa de correcció, la més temuda i la més citada, però no la més portada a la pràctica. L’entredit personal i les penes en metàl·lic eren aplicades majorment a la comunitat de laics, mentre que la suspensió o segrest de fruits s’aplicava als clergues, sobretot als beneficiats. A Vic, els bisbes demanen l’enviament a la cúria de les llistes dels culpabilitzats, castigats o desobedients de cada parròquia per tal de saber l’estat espiritual de la feligresia. A Sant Martí Sescorts (1646) s’acabava la visita dient que “cumplen les coses predites dins lo termini a ells prefigit en les provisions dalt ditas y sota les penes contingudas en lo cartell de la present visita”.¹⁴¹

6.4. Manaments particulars: una aproximació quantitativa

Al costat dels esmentats manaments generals, aplicables a tota la diòcesi, existeixen una sèrie de manaments, “*mandates*” o “*mandatos*” particulars per a cada una parròquia i església, tot i que són uns problemes i mancances que es troben i repeteixen una i altra vegada arreu. Els hem agrupat per temes afins per fer-ne una lectura més coherent i concentrada, seguint una encertada agrupació similar a la que emprà Eugeni Perea per a l’arxidiòcesi de Tarragona durant el segle XVIII.¹⁴² Aquesta agrupació obeeix, també, a una tipologia que estableix Pasqual en el darrer quart del segle XVII, el primer i únic en ordenar i sistematitzar els manaments en grans blocs temàtics: llibres i arxius; obres d’art,

139 AEV, 1209/2, St Martí Sescorts, 1591, f. 85v. i ADG, P-86, Puigpardines, 1619, f. 49v: “sian complits tots los mandatos fets en la visita pròxim passada sots duplicades penes atès que molts dells no són complits y quant en altres coses a dit senyor visitador suplicades prorroga la visita a son beneplàcit”.

140 AEV, 1223/1, St Joan de Fàbregues, 1749, f. 747v.

141 AEV, 1213/1, St Martí de Querós, 1615, f. 10v.

142 PEREA, 2000: 112-114.

arquitectura i infraestructures; economia parroquial; parament interior; clergat; administracions i comunitat de laics.

El pas a una informació en números i xifres és inevitable i més amb una font que es dona a una lectura seriada i exhaustiva com aquesta, pel ser àmpliament difosa, densa i periòdica –però que aquí obviem per manca d’espai. La constitució d’una sèrie permet discernir les diverses hipòtesis plantejades, exemplificar-ho amb els casos oportuns, i, al mateix temps, suggereix noves pistes de recerca i direccions a prendre, tal com han estudiat de manera primerenca Gabriel Le Bras a França, i Cecília Nubola i Angelo Turchini a Itàlia.¹⁴³

Els resultats són merament orientatius i responen més a les voluntats, manies i obsessions dels bisbes i visitadors, que no pas, sovint, a les realitats de cada parròquia. El decret, manament o provisió episcopal posterior a la visita, que aquí prenem com a clau d’interpretació i mesura del pols de la parròquia, no formava part inicialment de l’acta de visita.¹⁴⁴ De fet, així es corrobora en algunes visites gironines modernes sense incloure –sorprenentment– manaments dels bisbes Cardona, Taranco o Lorenzana. En canvi, els vigatans no desaprofiten l’ocasió per dir-hi la seva, i són poques les parròquies i visites on deixen d’emetre manaments, indicant que no hi havia res a fer o dir, com a Vilanova de Sau: “en ella no se ha provehit res per estar tot bé y dessentment conforme és nessesari per al culto divino”.¹⁴⁵

Aquesta anàlisi ens permet comprovar les orientacions, gustos i camins que seguïen els bisbes en la seva reforma. De la llista de problemes que són denunciats, hom troba, en primer lloc i lluny dels que segueixen immediatament i amb poques diferències al llarg dels segles XVI, XVII i XVIII, la manca continuada de parament litúrgic, al voltant del 30% dels manaments, i molt distant del 16,92% tarragoní. La insistència de Cassador i Zuazo a Girona, i Jaime i Robuster a Vic, tingué els seus efectes a curt i mitjà termini. Foren els primers en insistir en col·locar cobrialtars, pal·lis i vestimentes sacerdotals, fer calzes, patenes i

143 LE BRAS, 1931; NUBOLA I TURCHINI, 1991 i RUSSO, 1976: XLIV.

144 MONJAS, 2003: 49.

145 AEV,1217, Vilanova de Sau, 1627, f. 216r-v.

veracreus; mentre que a la segona meitat del segle XVII s'adrecen a qüestions de detall, contemplant allò oblidat en les anteriors visites, reparant allò deteriorat i renovant els ornaments vells de manera compassada: per exemple, Pontich o Pasqual manen fer petxines i casquets de plata, camises romanes, tovalles o les casulles, capes i dalmàtiques de materials luxosos per a festes solemnes. Després d'uns primers anys de proveïment i dotació del nou equipament, els següents són de reposició i reemplaçament dels vells estocs i forniment.¹⁴⁶

En segon lloc, i cada cop més alt dins la llista de reformes, al voltant del 15-20%, hi ha les referències al clergat. Tenen un destacat protagonisme els beneficiats, a causa del seu considerable augment, on ressalten els casos de segrest de fruits: quan els bisbes constaten la relaxació d'uns costums i imposen unes penes pecuniàries –de Fageda a en Copons, i de Marimon a Veyan), i aquells que, tot i que no passen per alt aquests incompliments, intenten resoldre-ho per via pacífica. Els bisbes gironins sembla que estan lleugerament més interessats pels seus clergues que no pas els vigatans, que tenen uns índexs que s'assemblen més als tarragonins –entorn el 12%. Els manaments adreçats al poble i a la comunitat de fidels són gairebé minoritaris, similars o més baixos que el 9% de Tarragona, però sobresurten pel seu caràcter repressiu i negatiu.

Amb una tendència similar a les reformes del clergat, s'insistirà cada cop més en els edificis i infraestructures parroquials. Els manaments es dirigeixen més a obres menors que no pas a inversions en grans obres –amb les evidents excepcions. Però els bisbes estaven també cada cop més atents a l'estat físic i material de les esglésies, als reliquers, cementiris i sagristies, ja que un contenidor en mal estat podia perjudicar-ne el contingut.

L'economia parroquial no constitueix un punt d'atenció per a cap dels bisbes estudiats, fins i tot amb absències i oblits clamorosos. Tot i ser un punt de conflictivitat important apareix molt desdibuixat i fonedís, segurament allunyat de les veritables dificultats financeres del rector, obreria i administracions.

---

146 RUSSO, 1976: XLVI.

LA “VISITATIO RERUM”: L’ESTAT MATERIAL DE LES ESGLÉSIES

1. CEMENTIRIS I FOSSARS

A partir del segle XI es generalitza el costum d’enterrar al voltant les esglésies, en l’espai que les rodeja, dins la sagrera.¹ Aquests espais són ben aviat alterats i traslladats ja des de la Baixa Edat Mitjana per l’efecte dels terratrèmols, pel desbordament per crisis demogràfiques –per exemple, les pestes que són omeses a les visites– o pel creixement urbanístic. A finals del segle XVIII –a partir de la Reial Cèdula del 3 d’abril de 1787–, Carles III i els seus ministres es feren ressò de la problemàtica sorgida dels cementiris situats a l’interior del casc urbà, de la mala salubritat i falta d’higiene que comportaven, amb els conseqüents trasllats en indrets apartats; en el nostre cas les visites no en parlen, potser perquè no se’n veuen afectats.

La proximitat a l’església els feia especialment vulnerables a ser reduïts i empetitits, ja que la construcció de noves capelles o sagristies sempre era a expenses del cementiri, tal com passà amb la construcció de la nova església parroquial de Sant Feliu de Pallerols, a les darreries del segle XVI, “devés lo carrer que devalla del prat o plassa verda de la present vila, perquè en les altres parts sestrenyaria lo samentiri”, relegant-lo a un espai ínfim, mínim i secundari rera l’església.²

Les visites gironines i vigatanes del segle XVIII mostren les conseqüències de la invasió de les capelles i sagristies: la humitat i l’aigua que penetrava a l’interior, havent de rebaixar la terra

---

1 GRAU, 2002: 16; BOLÓS, 2004; CANAL i FOCHS, 1992; FARÍAS, 2006; KENNELY, 1968 i MARTÍ, 1988.

2 ADG, P-71, St Feliu de Pallerols, 1571, f. 273v.

del cementiri, tal com a Sant Martí Sescorts: “*por quanto el piso del cementerio y demás alrededores de la yglesia parroquial por ser más alto que el interior de ella hace húmeda hasta cierta elevación las paredes y malvaratá con esto los altares, manteles y ornamentos de la sacristia*”,³ manant fer una canalització al voltant a la mateixa alçada del paviment de l'església per escolar l'aigua i permetre la ventilació. I així mateix a La Pinya, Cogolls i Sant Climent d'Amer (1736), Tavertet (1746), Sant Vicenç de Susqueda (1755) i Sant Martí Sescorts (1774).

Les pestes del segle XVIII tingueren una influència decisiva en la creació dels “fossars” pròpiament dits, forats o fosses comunes. La documentació episcopal esmenta el fossar del cementiri, que pot indicar l'existència d'un enorme forat on s'enterraven els desconeguts, pobres, anònims, estrangers, soldats o malalts sospitosos. Aquestes osseres feien que, en moltes ocasions, parts de l'esquelet estiguessin abandonades a la sort dels animals feréstecs, com a Falgars on es manava “escombren lo fosso o clot del enterrament del sementiri de manera que non pugan entrar bestiar”⁴ i a Corcó obligava enterrar “tots los caps de morts del fossar”.⁵

Encara avui en dia hi ha uns quants cementiris instal·lats –o fins fa poc– davant l'entrada de l'església, i s'havia de passar a través d'ells per accedir a l'església: Ridaura, La Barroca, Les Encies, Pruit i Vilanova de Sau. Una ubicació no ben vista per Carlo Borromeo, precisament per l'ús quotidià que se'n fa, per la pèrdua del caràcter sagrat, quan la seva funció original adquireix un nou sentit i es converteix en un lloc ideal per realitzar-hi tasques diàries, actes deshonestos o sacrílegs, i que els bisbes intenten restablir.⁶ És el que Philippe Airès anomena la “mort domada”, que cohabita amb harmonia amb els vius.⁷ Els exemples que aporten les visites prenen aquesta direcció.

3 AEV, 1238/1, St Martí Sescorts, 1799, f. 143v.

4 AEV, 1218/1, Falgars, 1629, f. 56r.

5 AEV, 1223/1, Corcó, 1742, f. 370r.

6 BORROMEIO, 1985: 74-75.

7 ARIÈS, 1987: 60-66.

La majoria dels bisbes n'esmenten i castiguen la profanació, havent-s'hi barallat, comès algun crim o violentat alguna persona eclesiàstica.⁸ En el segle XVIII, la legislació papal –sobretot Climent XIV– va ampliar el catàleg de delictes exceptuats i reduí dràsticament els llocs sagrats que gaudien del privilegi reial.⁹ Però, en molts casos s'hi buscava una utilitat i servei, lluny de pensar en la profanació. S'hi filava i estenia roba i cànem, com a Sant Feliu de Pallerols, el 1595 diu que “no treballen, ni filen al cementiri de dita esglésya”,¹⁰ i 1598 “no profanin el cementiri quan es facin els divinals oficis, no filin al torn, ni estenguin roba en dit cementiri”,¹¹ a Sant Romà de Sau, el 1590, prohibia “que ninguna dona estengue bugada ni altres draps en dit cementiri pena de perdre la roba”¹² o bé el 1615 a Sant Vicenç de Susqueda s’“ha provehit que lo cànem està en lo sementiri de dita ysglésia en continent sia treta de dit sementiri y que non posen més en ella”.¹³ També s'emprava com a abocador d'escombraries –a Rupit diu “és gran irreverència dels llochs sagrats estendre en ells roba y passar per ells fems, pallas, caramuxes, o altres inmundícies, ha proveït y manat que desta hora al devant ningú estanga roba ni passe palles, caramupues ni altrás vasuras”–,¹⁴ anar-hi a fumar –a Les Preses, el 1717– o reunir-s'hi la universitat.

Borromeo aconsellava no plantar-hi arbres ni plantes ornamentals. Però, l'estat de deixadesa, lluny de ser un jardí, era relativament freqüent, com a Cogolls (1615) “se mana als dits obrers hàjan de ròmpre los arbrers són al sementiri y traure-ne les erbes”¹⁵ i a Sant Andreu del Coll (1619) manava “desemboscar lo fossar y traure lo barder”.¹⁶ Els manaments també n'obligaven el tancament amb murs perimetrals –d'obra, més o menys alts–,

---

8 Manaments general d'Onofre de Reart (AEV, 1211/6, 1608, f. 28r i ADG, P-85, 1617).

9 ESPUNY I SARRION, 1990: 144-151.

10 ADG, P-73, St Feliu de Pallerols, 1595, f. 403v.

11 ADG, P-75, St Feliu de Pallerols, 1598, f. 46v.

12 AEV, 1209/1, St Romà de Sau, 1590, f. 262r.

13 AEV, 1213/1, Susqueda, 1615, f. 19r.

14 AEV, 1218/3, St Joan de Fàbregues, 1640, f. 78v.

15 ADG, P-84, Cogolls, 1615, f. 68r.

16 ADG, P-86, St Andreu del Coll, 1619, f. 41r.

construir-hi passos o trencapasses metàl·liques i portes per a què no hi entrés cap bèstia o animal salvatge. La pastoral del bisbe Taverner del 1725 no fa més que confirmar el que s'anà repetint en gairebé totes i a cada una de les visites i parròquies prèvies, copiant Borromeo.¹⁷

2. L'INTERIOR DEL TEMPLE

2.1. L'aigua, les fonts baptismals i els olis sagrats

El més habitual era trobar el baptisteri dins una capella lateral de l'església, pròxim a la porta principal, per no permetre's l'entrada als no batejats, i fins fa poc ho trobàvem a Sant Joan de Balbs, on la pica baptismal estava situada en un porxo lateral. La visita a Sant Joan de Fàbregues (1601) també deixa entreveure una situació externa, ja que mana als "obriers facin adobar les portes de les fonts, perquè no hi puguin entrar animals".¹⁸

El baptisme és el sagrament més visible a les visites, ja que en resta el testimoni on es desenvolupa, les fonts o piques baptismals. Borromeo descriu els ritus o maneres de batejar-se –ambrosià i romà– i les seves capelles respectives, que trobem presents a les nostres esglésies. La situació de la capella baptismal i de la seva pica obligava un sistema mixt, en la mesura de les possibilitats de cada església, tal com són a Sant Feliu de Pallerols, Sant Privat i Sant Esteve d'en Bas.¹⁹

Trobarem molts manaments demanant reixes de fusta o metàl·liques que en tapessin l'accés; a Corcó (1691) feia posar "*alrededor de ellas una balustradeta pera que lo poble no sé puga arrimar*"²⁰ i a Sant Joan de Fàbregues, el 1786, diu que "*saquen los trastos que hay en el recinto donde está la pila de bautizar, emblanqueen esto y cierran lo con un rexado para que este modo esté con la debida decencia*",²¹ i el 1799 manava que "*se tengan*

17 BORROMEIO, 1985: 76 i MURLÀ, 1983: 167.

18 AEV, 1211/2, St Joan de Fàbregues, 1601, f. 33r.

19 BORROMEIO, 1985: 52.

20 AEV, 1222, Corcó, 1691, f. 471r.

21 AEV, 1236/1, St Joan de Fàbregues, 1786, f. 159v.

cerradas las puertas de las fuentes baptismales, quando en ellas no se huviere de administrar el santo bautismo".²²

L'element principal és la pica, el recipient que conté l'aigua beneïda. La majoria d'elles són de pedra, d'immersió, de proporcions enormes, incrustades al mur. A partir del segle XV s'introduïren les piques en forma de copes. Borromeo en descriu tota una petita sèrie, segons els ritus.²³ Les visites de Cassador ens indiquen que totes les piques són de pedra i que l'aigua està neta. També s'informava de la necessitat de reparació o substitució: a Sant Climent d'Amer (1595) i a Pruit es manava repetidament (1609, 1621 i 1626): "fer novament la pila de las fonts baptismals per ser la pedra de aquellas rompuda y derruhida de la sal que desmorrna la dita pedra, y la aygua de las ditas fonts baptismals no pot estar consservada en ella ab la deguda decència".²⁴ I encara a Sant Martí Sescorts (1687) es diu que, "per quan la caixa aont està la dita conca ab la aigua baptismals és molt desproporcionada, exortam al rector y obrers desta iglésia quen fassen fer una altra de millor forma y decent".²⁵

El 1695, l'arquebisbe sevillà Jaime de Palafox (1684-1701) demanà informació, en una carta, al bisbe Antoni Pasqual sobre les piques i el sagrament del baptisme, a resultes dels dubtes sorgits en les visites per l'arxidiòcesi andalusa.²⁶ La resposta de Pasqual incloïa el dibuix d'una pica ideal i explicava que havien de ser baixes, de pedra porosa o arenisca, amb dues cavitats –una per desembossar i l'altra per col·locar-hi la gibrella–, amb una protecció o tapa de fusta en forma de casquet, encastades a la paret, i en el mur interior la pintura del bateig de Crist. I així les trobem, idènticament, a Sant Martí Sescorts, Falgars, Sant Julià de Cabrera, Pruit i El Mallol.

Les gibrelles de terracuita o pisa, molt fràgils i delicades, s'anaren substituïnt per les metàl·liques a mesura que es trencaven. A les parròquies vigatanes, aquest reemplaçament té lloc ja des del

22 AEV, 1238/1, St Joan de Fàbregues, 1799, f. 140r.

23 BORROMEIO, 1985: 46.

24 AEV, 1215, Pruit, 1626, f. 194v-195r.

25 AEV, 1221, St Martí Sescorts, 1687, f. 648v.

26 CUNILL, 1915-1917: 134-136.

1589, tal com a Sant Martí de Querós on veié que “dins l’aigua de les fonts està una gibrella de terra, y amb un cobertoret de fusta a mode tallador amb perill de trencar o de vessar-se fàcilment. Provehí que dits obrers compren unas todoneras o vas de aram pera tenir dita aygua”.²⁷ Sinó estava ben estanyat, podia rovellar-se, fer-s’hi verdet i corrompre l’aigua, com la de Sant Vicenç de Susqueda o Vilanova de Sau on manava “stañar lo perol ahont està lo aygua del baptisme”.²⁸ I serà en les visites de 1687 i 1780-1790 que es faran estanyar totes les conques baptismals vigatanes, amb un cicle de durabilitat de cent anys.

La pica s’havia cloure amb unes tapes de fusta amb pany i clau, i estar revestides amb un guadamassil o tela; a Joanetes (1667) es manava “fer un tapador de fusta per a les fonts baptismals per que lo que vuy està en elles està molt indecent per ésser podrit y amb sa podridura enbruta les aigües de les fonts”²⁹ i a Cogolls (1671) era “un sobrepany a les fonts baptismals de manera que estigan tancadas amb clau”.³⁰

Però ja des del 1590 a les parròquies vigatanes i el 1698 a les parròquies gironines, els visitadors manaran fer uns retocs per evitar que s’espallessin; a Pruit es proveïa als obrers “fassen uns claus de ferro pera posar y clavar en entorn del cobertor de dites fonts, que les puntes miren en amunt peraque no si puguen asseure”,³¹ i a Susqueda es “cubrian de puas de mida 4 o de tela groga durable”.³² L’ús de guadamassils sobre les fonts s’estengué a totes les parròquies, anant aparellat als que s’havien de situar com a frontals o cobertors d’altars. En les visites de 1723 i 1726 es manarà arreglar i/o canviar-los tots, posant-hi un vorell o cercle de fusta.

Per tirar l’aigua sobre l’infant, a les parròquies vigatanes es manà fer una cullera de plata a partir de 1599 –a Sant Joan de Fàbregues i altres parròquies, estranyament, era “una *capsa* de

27 AEV, 1209/1, St Martí de Querós, 1590, f. 259r.

28 AEV, 1210/2, Vilanova de Sau, 1595, f. 20v.

29 ADG, P-103, Joanetes, 1667, f. 264v.

30 ADG, P-104, Cogolls, 1671, f. 10r.

31 , AEV, 1209/1, Pruit, 1590, f. 255r.

32 AEV, 1224, Susqueda, 1726, f. 500v.

plata per fundir la aygua en la administració del sagrament del baptisme"—,³³ mentre que a les gironines serà una petxina de plata a partir de la visita de 1621 –i que encara es conserva a Ridaura. A aquest manament hi anava associada la compra de roba blanca –de tres pams de llarg– per eixugar el cap moll de la criatura. I a finals del segle XVII s'introduí la 'capida,' el vel blanc en forma de caputxa que es posava a l'infant després de la unció del baptisme, i que a Tavertet havien de pagar els de la primera criatura.³⁴

La decoració del baptisteri consistia en una representació artística, segons Borromeo, del bateig de Crist en el riu Jordà per sant Joan Baptista, que anaren introduint tots els bisbes fins a actualitzar-ho Taverner.³⁵ A Corcó va ser un "retaule de pinzell", a La Pinya una "imatge", a Puigpardines una "figura" i a La Vola un "quadro".³⁶ A Sant Joan de Balbs i Sant Joan de Fàbregues, per ser el sant titular, adquiria després més relleu i importància a l'altar major.

Els olis sagrats es guardaven dins les crismeres o canelles, una mena d'ampolletes tripartides, de vidre, plata, aram o estany, i que, alhora, es col·locaven dins una capsula de plata o fusta, circular o rectangular; a Vilanova de Sau era de noguer, molt polida. Contenien els tres olis, del baptisme, de l'extremunció i del sant crisma –"*cathecumenorum*", "*infirmorum*" i "*crisma*"–, tal com es manava a les Planes: "unas crismeres de plata, ço és, tres vàsculos de plata dins dits per tenir los olis fent una caxeta per tenir recòndits aquells ab pany y clau".³⁷ L'oli de l'extremunció començà a separar-se dels altres, per evitar haver-se'ls d'emportar junts al viàtic. Sobre la tapa de cada oli hi havia una xifra o lletra majúscula indicant el tipus d'oli, i evitar confusions, com a Joanetes, on es manava "adobar los cubertors de dos vasos dels olis a modo que no sen pугan axir ni cambiar".³⁸ A les parròquies vigatanes,

33 AEV, 1210/5, St Joan de Fàbregues, 1599, f. 170r.

34 *Constitutiones Synodales Dioec. Vicensis*: 75, Tit. XXVIII, Cap. VI i AEV, 1222, Tavertet, 1691, f. 465v-466r.

35 BORROMEIO, 1985: 45 i MURLÀ, 1983: 167.

36 Semblant al bisbat de Barcelona, durant el segle XVII, BOSCH BALLBONA, 1994: 86.

37 ADG, P-87, Les Planes, 1621, f. 21r.

38 ADG, P-87, Joanetes, 1621, f. 37v.

el bisbe Pasqual deia a quasi totes el mateix, com a Pruit: “en la capsa dels sants olis se fasse un tapadoret per quiscun dels tres vasos o una tapa quels comprega tots tres ab un botonet sobre per poder-la traure y per major decència dels sants olis y a fi de que lo cotó que està sobre nols vinga a eixugar”.³⁹

2.2. Altars, ares i parament

L'altar on es celebra la missa té funcions simbòliques –rememora la llosa del Sant Sepulcre i la taula de l'última Eucaristia. Des dels primers moments del cristianisme se celebrà la missa damunt de restes de màrtirs, per això n'ha pervingut la prescripció de disposar de fragments de les relíquies a l'altar.⁴⁰ Només les visites de Pasqual indiquen que són de pedra massissa. A Sant Bartomeu Sesgorgues (1723), excepcionalment, es mana cobrir “de fusta la mesa del altar major, per evitar lo dany que causa la humitat”;⁴¹ precisament, una d'aquestes taules –potser l'esmentada a la visita– es troba reutilitzada com a escaló d'entrada a l'església i rectoria.

Les visites de finals del segle XVI, de Jaime i Cassador així com les de Cardona (1658), ens mostren uns altars ben parats, amb tots els ornaments indispensables per a les funcions eucarístiques, tal com manaven les constitucions: les tres estovalles, el cobrialtar i el frontal o pal·li com a guarniment de l'altar.⁴² A Sant Privat d'en Bas (1621) i a Santa Maria d'Amer (1658) es trobava un estat d'indecència general a gairebé tots els altars, amb la falta d'ares, frontals o tovalles. En el segle XVIII s'introduïren les tavelles, aparellades amb els evangelis i els lavabos.

La paraula altar deriva de “*alta res*”, que significa cosa elevada, que pot veure's des de lluny, amb graons d'accés, tal com proposava Borromeo.⁴³ Així a La Vola (1593) es manava “ygualar los graons són devant lo altar major al ygal dels qui són al altar de Nostra

39 AEV, 1221, Pruit, 1687, f. 576v.

40 GUDIOL, 1913.

41 AEV, 1224, St Martí Sescorts, 1723, f. 276v.

42 *Constituciones Synodales Dioec. Vicensis*: 64, Tit. XXV. Sobre els ornaments de l'altar i de l'església. Cap. unic.

43 BORROMEIO, 1985: 16.

Senyora⁴⁴ i a Ridaura (1671) s'havien de fer "dos graons de pedra per pujar al altar major de la present iglésia que sian tant llarchs per lo menos com ocupa dit altar per evitar lo peryll queya de caurer del presbyteri".⁴⁵

Seguidament Borromeo i Taverner recreen la manera de col·locar més adequadament l'altar major, la pedra de la taula i les grades, i evitar problemes d'espai.⁴⁶ Escarits però abundosos exemples els trobem en els segles XVI i XVII: a Corcó "perquè la pedra del altar mayor està torta y més dacantada a la part de la Epístola casi tres palms, provehí que dita pedra sia posada en mig del retaule y justada en lo matex retaule"⁴⁷ i a Pruit el visitador introduïa elements decoratius i de color, en "una peanya de fusta per lo altar major, si ja nols apar millor fer-la de rajola de València, que ho dexan a libertat del reverent rector".⁴⁸ La ceràmica podia oferir una decoració molt rica i vistosa, resistent als agents atmosfèrics i al pas del temps, alhora que molt fàcil de mantenir i netejar. La confraria dels Dolors de Tavertet introduí un nou tipus d'altar: "als 9 juliol 1771 se ha fet la mesa *a la italiana* del altar de Nostre Senyora dels Dolors, y una capella per col·locar-hi la imatge de bulto".⁴⁹

En el segle XVI pervingué el costum de situar ares portàtils o mòbils, a manera de placa quadrangular, protegides per un congreny, amb un trosset de relíquia enganxat, i encastades sobre l'altar. Trobarem manaments referents a la compra d'ares consagrades, per adquirir a les seus episcopals. A Sant Privat d'en Bas (1703) diu que, "com se troben molts altars en la present iglésia sens ara, perçò mana als obrers que dins sis mesos ne fassen fer per tots los altars que faltan y las porten a beneí".⁵⁰ A la segona meitat del segle XVII apareixen moltes ares votives, ofertes o promeses en vot, just quan el bisbe en constata la precarietat,

---

44 AEV, 1209/4, La Vola, 1593, f. 181r.

45 ADG, P-104, Ridaura, 1671, f. 27v.

46 BORROMEO, 1985: 16 i MURLÀ, 1983: 164-165.

47 AEV, 1208/2, Corcó, 1589, f. 216r.

48 AEV, 1218/3, Pruit, 1640, f. 80v.

49 AEV, Arxiu parroquial de Tavertet, P/II.1. Dolors (1770-1944), s.f. La cursiva és nostra.

50 ADG, P-112, St Privat d'en Bas, 1703, f. 131r.

per la seva inestabilitat, absència o mala col·locació. Al bisbat de Girona n'hi ha piló de casos: a Sant Quintí d'en Bas es manà “fer una ara gran per servey del altar major de dita iglésia atès que la ques és molt xica”,⁵¹ i a Joanetes manava “buidar la ara que està en lo altar major, al altar de Nostra Senyora del Roser, y la que està en lo altar de dita nostra Senyora del Roser la fàssan assentar en dit altar majorr”.⁵² Mossèn Gudiol ens informa que Jaime fou el primer en legislar i consagrar ares mòbils en substitució de les fixes.⁵³ A Falgars, el bisbe Pasqual (1687) diu que “en lo altar major mudaran la ara en altra de major, y la cubriran ab tela blanc y encaixaran-la en lo mateix altar sens llistons de fusta”,⁵⁴ i el bisbe Taverner (1725) diu que “en cada altar deu haver-hi ara consagrada per nós”.⁵⁵ No serà fins el 1758 que s'hauran de folrar totes les ares, com a Sant Julià de Llor: “*se forren y cubran las aras de todos los altares de algun lienzo para que así queden resguardadas del polvo y otro contacto menos correspondiente*”.⁵⁶

2.3. Estovalles, sacres, dossers

L'altar necessitava de pal·lis, frontals, estovalles, corporals, canelobres, sacres, faristols i llànties com a elements de guarnició, decoració i funcionalitat. No totes les esglésies estaven ben proveïdes d'aquesta sèrie d'ornaments i els manaments per proveir-los són força seguits.

Les estovalles foren tres, una sobre l'altra. La de sota era la menys ornada, la del mig la més rica en decoració, i la de sobre, la menys ampla, perquè es pugués veure la segona. En els segles XVI i XVII es manarà fer-ne una quantitat ingent a gairebé totes les esglésies, i en el segle XVIII, segons manifestà el bisbe Taverner, es continuarà amb una demanda similar.⁵⁷ La majoria eren blanques, netes, de cotó, com les de Sant Martí Sescorts

51 ADG, P-86, St Quintí d'en Bas, 1619, f. 50v.

52 ADG, P-103, Joanetes, 1667, f. 264v.

53 GUDIOL, 1901: 416.

54 AEV, 1221, Falgars, 1687, f. 575v. i GUDIOL, 1901: 417.

55 MURLÀ, 1983: 165.

56 ADG, P-133, St Julià de Llor, 1758, f. 196v.

57 MURLÀ, 1983: 165.

(1591): "tres estovalles suficients, compresa una estovalla nova de cotonina",⁵⁸ i a La Vola (1597): "unas stovallas belles y galants".⁵⁹ Al llarg de la segona meitat del segle XVII, els visitadors esmenten que hi ha estovalles i pal·lis per a tots els altars, però en el segle XVIII continuen faltant. A Sant Feliu de Pallerols (1734) es permeté fer una acapta de fil atès "que dita iglésia està faltadíssima de estovallas per los altars de que se origina, que la mitat de ells entre anys estan despullats y apareixen tant mal".⁶⁰

Els dossers tenen un origen en els baldaquins romànics policromats de fusta o bé els gòtics de metalls preciosos, que serveixen per protegir l'altar i dotar-lo d'un marc simbòlic. Els nostres dossers o sobrecels eren força senzills, rematats per una estructura circular a manera de corona, quadrangular o una sola biga, d'on hi penjava un tela o gasa. A les Planes (1598) es manava treure "el sobrecel y la viga que està sobre l'altar de Sant Salvador o que l'alcin dos pams"⁶¹ i al Far (1726) es manava "fàssan un docer per lo altar major, que ab sa amplària compregna tota la mesa del altar. Perquè no càygan guixots ni altre cosa de la bóveda y impedesca lo sacerdot quant diu missa".⁶²

2.4. Frontals d'altar i guadamassils

Els pal·lis decoraven la part davantera de l'altar, per això també se'n diuen frontals.⁶³ I molts manaments fan referència a la subjecció i fixació d'aquestes peces tal com a Sant Martí Sescorts, Sant Joan de Fàbregues i Rupit (1612) es mana "fer en dit altar major un bastiment de fusta en los cantons del altar per ocasió que lo pàlit estiga ben posat".⁶⁴

Segons les visites n'hi havia de diferents tipus. Els més usuals eren els guadamassils, de pell reposada, gravats, pintats o daurats, com el que s'ha conservat de Vilanova de Sau (Museu Episcopal

58 AEV, 1209/2, St Martí Sescorts, 1591, f. 85r.

59 AEV, 1210/4, La Vola, 1597, f. 5v.

60 ADG, P-121, St Feliu de Pallerols, 1734, f. 280r-v.

61 ADG, P-75, Les Planes, 1598, f. 48r i GUDIOL, 1909.

62 AEV, 1224, St Martí Sacalam, 1726, f. 501r.

63 BORROMEIO, 1985: 29.

64 AEV, 1211/9, St Joan de Fàbregues, 1612, f. 8v.

de Vic). A la primer meitat del segle XVII s'introduïren els de roba, que anomenen "telers" o "telars", de domàs blanc –seda o cotó amb dibuixos–, tafetà vermell –seda fina– o de xamellot –llana mesclada amb pèl de camell o cabra, com el de La Vola: "un pal·li de domàs carmesí molt bo per lo altar major".⁶⁵ De Sant Miquel d'Amer (1671) hi havia tres pal·lis prou interessants: un de domàs blanc amb "franges falses", un de domàs vermell amb un parell de figures i un de "tripa de vellut amb cinc flors". La visita de 1687 insisteix a fer pal·lis de catalufes blanques i vermelles, similars als mallorquins, cosits i formats per diferents peces, amb motius geomètrics o florals i emblemes litúrgics.⁶⁶ Un dels pocs conservats resta *in situ* a la capella de Santa Margarida del mas La Dou, de Sant Esteve d'en Bas.

L'altar acostumava a estar tapat amb una coberta generalment de cuir, un cobrialtar o cobertor, tal com l'anomenen les visites, emprada a manera de protecció contra la pols i la brutícia. El cuir oferia millors possibilitats per ser emprat com a abrigo i resguard d'altars i retaules, pel seu cost relativament baix i perquè resisteix les humitats i altres agents destructors. Sinó vegem les males condicions en què el tenien a l'altar major de Vilanova de Sau (1590), i per tant, fent-lo renovar, "lo qual cubertor per ser molt vell y quorcat y mancant algunes parts està ab gran perill de seguir-se algun cas o escàndol que de mentres se diu missa no caygua de la podridera o quorcadura de ditas parts dins del càlser y també que les rates y trastegen molt per tant".⁶⁷

A la diòcesi gironina aquests cobertors de pell deixen d'esmentar-se de les esglésies a partir de 1665-1670. Però, en la visita de 1727 del bisbe Taverner constatava que aquests embolcalls o revestiments de pell romanen sempre posats, manant que ni es "celebre ni deixe celebrar en ningun altar desa parròquia –La Pinya– mentre estiga cubert ab guadamacil, no divent servir aquestos sinó a fi que la pols ni altre immundícia caiga sobre

65 AEV, 1241/2, La Vola, 1591, f. 28r.

66 SALADRIGAS, 1998.

67 AEV, 1209/1, Vilanova de Sau, 1590, f. 263v.

las mesas en lo restant del temps”.⁶⁸ A la diòcesi vigatana també perden tot l'interès poc després de la visita d'Antoni Pasqual.

Alguns manaments ens indiquen com es van imposant, a poc a poc, els pal·lis de colors: el 1724 a La Pinya, Les Preses, Puigpardines, Sant Esteve d'en Bas i Sant Iscle de Colltort seran morats i verds, i els altres, blancs i vermells –i que conjuminin amb les casulles– i que el bisbe Taverner intenta fixar com a norma.⁶⁹ A Falgars (1734) era negre, a Rupit (1742) negre amb sanefa morada, i a Sant Julià de Cabrera (1746) verd i morat per a l'altar major –i servia per l'Advent, la Quaresma i els diumenges. En ocasions s'indicava la decoració, sovint amb una imatge central del sant, santa o verge de l'altar al qual està consagrat; paradoxalment, no sempre es correspon: el pal·li de l'altar major de Sant Romà de Sau contenia la imatge de sant Tomàs Abat (1590). En diferents ocasions trobem que han d'anar pintats de vermell i or, o que la tela fos vermella, com a símbol de la sang i Passió de Crist.

Molts d'ells eren usats i vells, i per això es mana fer-ne de nous. Hem constatat, com en altres peces artístiques o litúrgiques, el reciclatge de no pocs frontals i cobrialtars. Era l'altar major el que ha d'estar en la millor decència i condicions, per això, la majoria dels seus cobertors o frontals es transferiran a altres altars menors. Sovint s'optava per reutilitzar-los i reaprofitar-los, com a Sant Martí Sescorts (1593): “fer un cobertor per lo altar mayor de cuyro y lo que està en dit altar mayor fassen cossir y adobar per lo altar de Nostre Señora de Vilanova”,⁷⁰ en substitució o tapant el frontal romànic, avui al Museu Episcopal de Vic.

2.5. El Santíssim Sagrament, el sagrari i el tabernacle

El sagrari o tabernacle és un dels elements més importants del temple catòlic, on s'hi reserva el sagrament de la sagrada eucaristia. A l'Antiguitat es referia a aquella part del temple on s'hi conservaven els objectes sagrats destinats al culte. El concili

68 ADG, P-116, La Pinya, 1727, f. 36r.

69 MURLÀ, 1983: 169.

70 AEV, 1209/4, St Martí Sescorts, 1593, f. 145v.

de Trento va fer un notable esforç per potenciar el sentit del Santíssim Sagrament o Eucaristia.⁷¹

A les visites s'indica que el Santíssim Sagrament estava reservat dins el sagrari, també tabernacle a Girona –de fet, el tabernacle a Vic designava el monument de la Setmana Santa. Ha de ser visible per tots els fidels, i la llàntia encesa indica la seva presència. A La Vola (1629) es manava situar “lo tabernacle de Nostra Senyora sobre dos parnòdols posats a la paret, cubert ab un tela blanca o de altre color”⁷² i a Sant Iscle de Colltort (1658) “*invenit tabernaculum Verge Maria del Roser ligneum dauratum*”.⁷³ Borromeo n'explicava la forma, al màxim d'exuberant i espectacular, mentre que les constitucions de Cassador, Zuazo i Pontich insistien en el caràcter honorable i reverent.⁷⁴

Les visites de finals del segle XVI i primeries del segle XVII apunten la manera com havia d'estar reservat: en una custòdia de plata –ben diferenciada de la custòdia destinada a les exposicions del santíssim o de les processons eucarístiques–, a la diòcesi de Vic, o a Girona en una capsula o píxide de plata. A Sant Andreu del Coll era de llautó, a Sant Martí Sacalm proveïa el rector “tingue tingue les formes del Santíssim Sagrament en la custòdia de plata y no en la capseta de coure”⁷⁵ i a Tavertet es manava a Segimon Casasubinares, pagès de Sant Miquel de Serarols, comprar “una capseta de plata per obs de tenir reservat lo Sanctíssim Sagrament”.⁷⁶

Les custòdies havien d'estar recobertes amb diferents teles per assegurar-ne la conservació: a Sant Romà de Sau (1590) es manava fer o comprar “una custòdia de plata de forma quadrada conforme llur possibilitat, y feta compren tela molt bona y prima per a fer una coffieta per a dins de dita custòdia, ab son cobertores del

71 SECT: 122-123, Sessió XIII: *Decreto sobre el Santísimo Sacramento de la Eucaristia* i 129-130, Capítol VI: *Que se debe reservar el sacramento de la sagrada Eucaristia, y llevar a los enfermos*.

72 AEV, 1218/1, La Vola, 1629, f. 54v.

73 ADG, P-100, St Iscle de Colltort, 1658, f. 146v.

74 BORROMEIO, 1985: 19 ROMAGUERA, 1691: 305, Lib. III. Tit. XVII. Cap. 30 i *Constitutiones Synodales Dioec. Vicensis*: 81, Tit. XXI, Cap. II i 83, Tit. XXXI, Cap. VI.

75 AEV, 1208/2, St Martí Sacalm, 1589, f. 234r.

76 AEV, 1209/3, Tavertet, 1592, f. 114r.

matex”.⁷⁷ Els manaments de fer capsetes, còfies de setí vermell, corporals, pavellons, pavellonets, camises o camisetes de tela per guardar les custòdies es donen a partir de les visites de Pedro Jaime a Vic i Onofre de Reart a Girona.

Els corporals són aquells draps blancs de lli que es col·locaven damunt l’altar per posar-hi el calze i la custòdia, que també s’empraren per la reserva de l’hòstia sagrada i pel viàtic. Els trobem associats al sagrari, guardats dins d’ells, embolcallant i tapant la custòdia o el copó. En les visites entre els segles XVI i XVII es manava fer-ne de nous: a Sant Martí de Querós feia comprar “tela blanca molt bona y prima per fer uns corporals”⁷⁸ i Susqueda, “dos corporals de orlanda, so és hu per dins la custòdia y altre per dins la capsa de reservar, los quals y los de més agen de esta de contínuo amidonats y lo rector age de posar devuit la ara del sacrari, dos stovalles tallades a la forma della y beneïdes y après los corporals”.⁷⁹ Pel costat gironí, a Joanetes es mana “fer uns corporalets a manera de capseta de tela molt prima a proporció y mida de la capseta del Santíssim Sacrament y uns corporals ben guarnits”.⁸⁰

Normalment s’indicava el número de formes que es trobaven dins la custòdia, ja que sempre solia haver-n’hi alguna –emprada en cas d’emergència per als malalts–, i que no sobrepassava la quinzena. A La Vola (1593) comprova que només hi té quatre hòsties, per això manarà “que lo rector tinga contínuament més quantitat de formes conseqrades”.⁸¹ Unes hòsties que a les parròquies gironines s’havien de renovar cada vuit dies –“*Santissimum Sacramentum octavo quoque die renovetur*”.⁸²

A les visites apareixen disposicions sobre l’ornamentació dels sagraris: folrar-lo o pintar-lo per dins i fer-hi una cortina per fora, seguint les disposicions de Borromeo.⁸³ Aquest recobriment intern tèxtil era de tafetà carmesí, i la cortineta havia d’estar

77 AEV, 1209/1, St Romà de Sau, 1590, f. 261r.

78 AEV, 1209/1, St Martí de Querós, 1590, f. 259r.

79 AEV, 1210/5, St Vicenç de Susqueda, 1599, f. 168r.

80 ADG, P-85, Joanetes, 1617, f. 88v.

81 AEV, 1209/5, La Vola, 1593, f. 149r.

82 ROMAGUERA, 1691: 297, Lib. III. Tit. XVII. Cap. 25.

83 BORROMEIO, 1985: 20.

aguantada per una barra de ferro i unes anelles, i amb un calze pintat al mig. No trigarem ni una dècada en el canvi de decoració interna, que ara passa a estar pintada de blau amb brillants estrelles daurades o platejades, com a símbol de l'espai celestial –i que després s'emprarà per al Monument de Setmana Santa. A Vic, sempre més àvids en introduir novetats, ja apareixen el 1599: “facen pintar lo enfora del sacrari y posar en dedins algunes esteles entresebrades” o “pintar el tabernacle blau amb estels de la part de dins”.⁸⁴

Esporàdicament en el segle XVII i insistentment en el segle XVIII –el manament general de Taverner de 1725–,⁸⁵ mana daurar-se alguns sagraris, responnent a una moda, segons la necessitat de donar-li més rellevància i fastuositat. A les parròquies vigatanes mana daurar-se o folrar-se amb estofa de seda, pel fet de creure's indecent si no ho està. El manament de 1723 a Sant Julià de Cabrera, resumeix el que hem dit fins ara: “claven una post devant la porta del sacrari que ix dins la sacristia, fent antes paredar bé las junturas tot lo rodedor della y atès hi ha prou diners, fàssan dorar-lo per dins, o bé ne fàssan altre de nou”.⁸⁶

2.6. El viàtic o 'el combregar a muntanya'

L'assistència als malalts i l'extremunció en el darrer moment de la vida és un dels preceptes del concili de Trento, i una de les obligacions dels rectors, tant pel que fa a combregar, confessar-se o rebre els olis de l'extremunció. Quan s'havien de desplaçar a les masies o cases de pagès llunyanes, les visites ho anomenen 'portar el viàtic lluny' o 'administrar el sagrament als malalts de les pagesies'. A partir dels manaments generals de Sanjerónimo (1616), s'hi inclouen un parell referents a aquest tema: el primer, que els rectors investiguin “si an deixat de administrar los sacraments, de dia y de nit, als malalts en sé necessitats sempre qués estat menester: de manera que per culpa o negligència de

84 AEV, 1210/5, Vilanova de Sau, 1599, f. 175r. i 1211/1, St Martí Sescorts, 1600, f. 39r.

85 MURLÀ, 1983: 163.

86 AEV, 1224, St Julià de Cabrera, 1723, f. 280v.

dots curats sia mort algun parrochial sens rebre enterrament tots los sacraments o alguna criatura sens baptisme”,⁸⁷ i el segon, una vella constitució provincial: “si sabeu que los metges visiten tres voltes al malalt sens fer-lo confessar”.⁸⁸ És possible, que el rector, per mandra o per atendre els seus assumptes privats, no acudís a la crida dels familiars del moribund.

El Ritual Romà i els rituals provincials descriuen el desenvolupament d'aquesta cerimònia, i les sinodals de Zuazo i Pontich, i Josep de Taverner (1725) en confirmaren el procediment: l'obligatorietat d'assistir a la crida del malalt o agonitzant, la vestimenta sacerdotal, els objectes pertinents, l'acompanyament i l'extremunció a temps –“en nostras visitas havem trobat persona que desta manera havia estat extrema unciada sinch vegadas”.⁸⁹ El vestit era fonamental: el rector havia de portar la sotana negra, un sobrepellís, una estola de color morat i el vel humeral. Per exemple, a Sant Esteve d'en Bas i Ridaura (1658) disposaven d'una casulla de domàs carmesí, i a Puigpardines (1730) es manava fer una ‘capeta’, que esdevingué obligatòria a les parròquies vigatanes en aquells anys. La custòdia emprada en el viàtic era més aviat una ‘capsa’ o ‘capseta’ hermètica de plata per a les hòsties, que amb el temps s'empetiteix, per ser més pràctica i còmoda per als trasllats i s'enfundava dins d'una altra caixa de fusta per estar ben resguardada. També hi van els corporals que hi fan joc, i que amb el temps es convertiren en una ‘bossa o bosseta de corporals’ de domàs morat o blanc, i que a Tavertet (1741) es manarà posar-hi un “cordó per portar lo vaset del *oleum infirmorum* pendent del coll quant van a administrar lo sacrament de la extrema unció en las masias”.⁹⁰

El rector anava acompanyat d'un sagristà o escolà, que conduïa la burra o ase, l'aixoplugava amb un paraigua, portava la llanterna –de llauna amb forats dibuixant els símbols de la Passió de Crist

87 AEV, 1212, Manament generals d'Andrés de Sanjórimo, 1616, f. 1r-5r.

88 MARQUÈS, 1994a: 110 i PUIGVERT, 2001: 64. AEV, 1212, manaments generals d'Andrés de Sanjórimo, 1616, f. 4v.

89 ROMAGUERA, 1691: 297-298, Lib. III. Tit. XVII. Cap. 26 i 317-319, Lib. III. Tit. XX. Cap. 1. Vegeu les particularitats urgellenques en el segle XVII, PUJOL, 1955. MURLÀ, 1983: 177-179.

90 AEV, 1223/1, Tavertet, 1741, f. 275v.

o cercles concèntrics– i l’anunciava amb una campaneta.⁹¹ A Sant Esteve d’en Bas (1721) manava que “lo viàtich anirà ab la llanterna y l’antorxa de la confraria de la Minerva”.⁹² Pot anar acompanyat per un petit seguici de dones que porten candeles enceses.

2.7. Confessionaris i troncs

Les confessions es practicaven amb certa regularitat –tot i que les visites en donen esporàdiques informacions–, ja que en els interrogatoris de les visites de Cassador s’esmenta quan tothom està confessat i no hi ha cap excomunicat. A la visita a Cogolls de 1591, sabem que el rector cobrava, per dret de confessió, un vuità de forment de cada casa.

Els decrets entorn de la confessió queden plenament recollits en el concili de Trento, en la Sessió XIV), que tracta sobre la penitència i l’extremunció, la seva necessitat i utilitat.⁹³ Jaime (1588) i Reart –a Vic el 1608 i a Girona el 1617– són els primers a posar-ho per escrit en uns manaments de visita. L’obligatorietat i la seva desobediència es fa palesa en la visita de 1605 a Pruit, pel rigorós control que se n’havia de portar el rector: “publique y denuncie nominamti per excomunicats a tots los parochians que no han confessat aquest any, conforme mana la iglésia y los sagrats cànon, entenent per parrochians aquells que ha un any estan en la parròchia”.⁹⁴ Les disposicions de Taverner (1725) n’indiquen el caràcter anual.⁹⁵ Els llibres de compliment pasqual implicaven que combregar tots els mesos –o més sovint–, una confessió prèvia.⁹⁶

No sabem com es feia aquesta confessió abans de la implantació dels confessionaris moderns, tal com proposava detalladament Borromeo.⁹⁷ Segurament tenien un caràcter semipúblic –en una mena de seients desplegable i portàtils– o bé de tipus més obert i públic –amb el perdó dels pecats generals–, però sense

91 VIOLANT SIMORRA, 1976: 226-227.

92 ADG, P-114, St Esteve d'en Bas, 1721, f. 22r.

93 SECT: 148 i 159-169.

94 AEV, 1211/4, Pruit, 1605, f. 16v.

95 MURLÀ, 1983: 175-176.

96 PEREA, 1993; BALLBÈ, 1994 i LE BRAS, 1976.

97 BORROMEIO, 1985: 61-66.

veritable valor sacramental, imposant-se la confessió individual a partir del segle XVII.⁹⁸ Aquest costum va ser molt lent i difícil d'acceptar pels fidels, i més a les parròquies rurals, on els clergues i parroquians es coneixien personalment, quasi íntimament, per la repugnància d'explicar les faltes a un clergue, i que aquest no respectés el secret.

Amb la introducció dels nous mètodes i aparells va canviar el sentit i es va convertir, progressivament, en un tema estrictament privat, entre dues persones; així, a Falgars diu "que ningú se acoste deu passas al sacerdot quisculla sia estant oynt de confessió a d'algú".⁹⁹ Les constitucions sinodals gironines i vigatanes obligaven a tenir almenys un confessorari en un lloc públic i visible, per evitar situacions irregulars, per exemple amb dones –s'ha suggerit la comparança entre el confessorari barroc com a "temple amorós"–, havent d'anar els clergues vestits amb sobrepellís i estola.¹⁰⁰

Els primers confessoraris que arriben a Catalunya foren introduïts pels jesuïtes, i ja en tenim de documentats a la catedral de Vic el 1578, essent l'exemple a seguir per a tot el bisbat vigatà.¹⁰¹ S'obliga a comprar-los, construir-los o renovar-los, en la visita de 1591 a Sant Joan de Fàbregues i Sant Romà de Sau, mentre que a Girona apareixen a Sant Climent d'Amer el 1606.

Les reparacions o modificacions posteriors consisteixen en fixar un "rall" de ferro –reixa o xarxa–, un sant Crist i un memorial dels pecats excepcionals o rars, dits 'casos reservats'. La reixa –amb unes característiques molt específiques, segons Borromeo– servia per evitar el contacte visual entre el confessor i el penitent.¹⁰² A Falgars, per exemple, fa "posar en la finestreta del confessorari una llauna de ferro fordada amb uns ullets"¹⁰³ i

---

98 LEBRUN, 1991: 78.

99 AEV, 1211/7, Falgars, 1609, f. 40v.

100 SÁNCHEZ ORTEGA, 1992: 16; HALICZER, 1998: 155-185; ROMAGUERA, 1691: 383-384: Lib. V. Tit. IX. Cap. VI: "*Confessionarin Ecclesia teneatur*" i *Constitutiones Synodales Dioec. Vicensis*: 17v.: "*Mulierum confesiones in loco publico dumtaxat audiantur. De voto & iureiurando*".

101 GUDIOL, 1902: 676.

102 BORROMEIO, 1985: 64-65.

103 AEV, 1210/3, Falgars, 1596, f. 76r.

a Joanetes manava “posar una planxa de estany o aram foradada en lo finestró del confessorari”.¹⁰⁴

Les trones són encara més oblidades en les visites, malgrat que també Borromeo n’havia parlat.¹⁰⁵ Se sap, però, que eren presents a totes les esglésies –una o dues, al costat de l’Epístola i a l’Evangeli–. Si més no, cal recordar com començaven els edictes generals, a publicar des de la trona, on es predicava, es denunciava als delinqüents, sacrílegs, excomunicats, tot en veu alta i clara, per a coneixement i accessibilitat de tota la parròquia: o sigui, demostrant el predomini de la paraula oral per sobre de la paraula escrita. A Sant Joan de Fàbregues (1629) manava “reparà la trona de manera que estiga bé y sense perill de caurer”,¹⁰⁶ i a Sant Esteve d’en Bas (1734), el bisbe Bastero es fixà llargament en la trona i mana fer-ne una de nova, i fa alguns suggeriments de caire pràctic i estètic –que sigui degudament formada i disposada, no ocupi massa lloc o que s’adigui al retaule major.¹⁰⁷

2.8. Orgues i capelles de música

La solemnitat de la missa, de les hores canòniques i d’altres ritus sacramentals, es veié reforçada amb la música litúrgica.¹⁰⁸ La presència de cors, llibres de cant i misses cantades ens fa pressuposar l’existència d’orgues o altres instruments musicals.¹⁰⁹ Les notícies disponibles són força reculades però escasses. Per exemple, les rebudes del bisbe a les Planes i a Sant Feliu de Pallerols, el 1588, indiquen que l’entrada dins l’església té lloc amb el cant de nens que semblen ‘àngels gloriosos’, acompanyats de música d’orgue. A Sant Esteve d’en Bas es visitava el cor on hi havia llibres vells de cor, i el 1626 es manava “adobar lo orga”.¹¹⁰

104 ADG, P-79, Joanetes, 1606, f. 56r.

105 BORROMEIO, 1985: 59-61.

106 AEV, 1218/1, St Joan de Fàbregues, 1629, f. 56v.

107 ADG, P-121, St Esteve d’en Bas, 1734, f. 279v.

108 PUJOL, 2005.

109 SERNA I SERRA, 2002; BONASTRE, 1986 i 1997; PAVIA, 1986 i ESCALONA, 2000.

110 ADG, P-89, St Esteve d’en Bas, 1626.

Les visites a Corcó de 1589 i 1590 ens aporten una magnífica mostra de l'interès dels bisbes, rectors i parroquians per les capelles de música. El 1589, Pedro Jaime permeté la venda dels ciris de les dones i dels fadrins “atès que la obra de la iglésia està pobra perquè an feta capella de cantars” i per comprar un llibre de cants. Aquestes capelles necessitaven d'una acústica especial. La visita de l'any següent semblava resolt el pagament de la capella, però “té molta necessitat, conforme refferí dit senyor rector, de un llibre de cant, ço és, dominical y santoral. Provehí que dits obres fassen fer un llibre en lo qual faran posar y escriure en solfa dit dominical y sanctoral”.¹¹¹

3. RETAULES I IMATGES

3.1. Conseqüències de la recepció de la Sessió XXV, “De la invocació, veneració i relíquies dels Sants i de les sagrades imatges” del Concili de Trento

Les notícies d'imatges i retaules a les visites són més aviat escasses, i en ocasions s'esmenten possibles vies de finançament, estils, materials i tècniques emprades. Unes imatges, retaules, temes i devocions que adopta l'Església tridentina i que eren proposats als artistes –i també a la inversa–, en unes parròquies i esglésies situades a la ruralia i perifèria, on els clients eren pagesos, artesans i baix clergat.¹¹² Es tracta d'una producció devota –més que no pas religiosa, com a matisat Joan Bosch– destinada a decorar els edificis eclesiàstics, que en condicionava i limitava als artistes.¹¹³

A partir de la visites és difícil valorar i quantificar les conseqüències sobre la producció artística del decret tridentí de la Sessió XXV, “De la invocació, veneració i relíquies dels Sants

---

111 AEV, 1208/2, Sta Maria de Corcó, 1589, f. 215v-216r i 1209/1, Sta Maria de Corcó, 1590, f. 293v.

112 BOSCH BALLBONA, 1994: 43 i OSÁCAR, 2004: 16-17.

113 BOSCH BALLBONA, 2005.

i de les sagrades imatges”,¹¹⁴ i les posteriors recomanacions, suggeriments i ampliacions que en fa Borromeo, en el capítol XVIII: “De les sagrades imatges o pintures”.¹¹⁵ Unes conseqüències que s’han mesurar amb prudència i moderació, en un període molt dilatat en el temps.¹¹⁶ Les prescripcions episcopals tenen les seves repercussions en l’arquitectura, les vestimentes i les arts decoratives, on es barregen i confonen conceptes entorn la decència, el decor o el bon gust.¹¹⁷ Aquesta mescla i concepció perdurà fins la segona meitat del segle XVIII, i l’ombra tridentina es va estendre sense manies en els bisbes il·lustrats. Alhora, les visites permetem comprovar la incidència local i diocesana d’altres tractats similars, de Taverner (1725), de Johannes Molanus, *De picturis et imaginibus sacris* –1570; amb versió francesa del 1617, *Traité des saintes images*– i del cardenal G. Paleotti, *Discorso intorno alle immagini sacre e profane*, publicat a Bolonya el 1582, tots ells de gran influència dins la geografia catòlica.

Aquests judicis els podem il·lustrar perfectament en diferents exemples de les visites, a través d’objectes antics, maldestres o envellits prematurament. Borromeo havia especificat els llocs menys convenients per situar les imatges, per tal d’evitar-ne la destrucció, deformació o transformació.¹¹⁸ A Ridaura (1591) manà retirar unes imatges perquè estaven mal fabricades: “una imatge de bolto que està a un altar del Roser amb una figura que par sia de Nostra Senyora amb una figura que par sie un Jesuset sie de dit altar llevada per ésser dolcucorue fabricada y moure més a barba y a risa que devoció”¹¹⁹ –expressió que s’empra a altres parròquies i bisbats.¹²⁰ A La Pinya (1610) s’havia d’enterrar una creu per indecent i a Sant Climent d’Amer (1613) es permet retirar l’altar

114 SECT: 361-365.

115 BORROMEIO, 1985: 38-41.

116 FERNÁNDEZ TERRICABRAS, 2000a: 249.

117 BOSCH BALLBONA, 1990a: 124-130 i PRODI, 1984.

118 BORROMEIO, 1985: 40 i LXVII-LXVIII i SOLÀ, 2007a.

119 ADG, P-72, Ridaura, 1591, f. 49r-v.

120 L’arquebisbe tarragoní Costa i Borràs (1858) feu arreglar unes creus, imatges i pintures dels altars per “defectuosas en la parte artística, que más bien excita a risa que a devoción”, PUIGVERT, 2001: 189.

vell de sant Martí.¹²¹ El bisbe Pasqual exigia la preservació a les capelles de Cabrera –amb una “cortina de color verd per cobrir lo retaula conforme en temps de Quaresma perquè la humitat nol danye y per lo mateix effecte posaran un encerat a la finestra que dóna llum a la santa capella”¹²² i el Far –“per major conservació del retaule faran unas cortinas de tela que lo cubren tot”.¹²³

La humitat era la pitjor enemiga dels retaules, provocant-ne la pèrdua irreversible, i en menys casos ho era el foc, pel vessament de les llànties i ciris. A Sant Vicenç de Susqueda (1593) veié “l’altar de santa Margarida ab lo retaule y hornaments molt vell y perdut”.¹²⁴ A Sant Esteve d’en Bas (1598) manà fer “pintar els extrems del retaule”.¹²⁵ A Pruit (1599) manà retirar “enfora un palm lo dit altar y retaule de Nostra Senyora perquè la humitat no pugua tant danyar”;¹²⁶ i és que trenta anys després, aquest i altres retaules s’havien consumit lentament, i de nou manava “reparar los retaules majors de Nostra Senyora y de Sant Llorens”.¹²⁷ A Sant Iscle de Colltort, el 1628 s’havia cremat un antic retaule dedicat a sant Jaume, i s’aprofità l’avinentesa per fer-ne un de nou, dedicat conjuntament a sant Jaume i a sant Isidre. El 1661 es trobà “lo altar de Sant Cosme y Sant Damià despulat y que lo retaule se esborra, y ha vist que està de aquexa manera a ocasió de la humitat quey causa lo terraplè que és detràs de dita capella”.¹²⁸

En el set-cents la situació s’havia agreujat, i moltes imatges i retaules s’havien corcat, podrit o despintat. El bisbe Taverner també se’n feu ressò, i ho inclogué en el segon punt de la seva pastoral de 1725.¹²⁹ A Sant Martí Sescorts (1723) i Sant Martí Sacalm (1726) les pintures del retaule s’havien descrostat. El 1738 mana a Puigpardines “fer un altar major que també ja és molt vell y casi

---

121 ADG, Registre de Lletres, núm. 0712, 4 de maig 1613, f. 88.

122 AEV, 1221, St Julià de Cabrera, 1687, f. 573r.

123 AEV, 1221, St Martí Sacalm, 1687, f. 588v.

124 AEV, 1209/4, St Vicens de Susqueda, 1593, f. 194v.

125 ADG, P-75, St Esteve d’en Bas, 1598, f. 37v-38r.

126 AEV, 1210/5, Pruit, 1599, f. 171r.

127 AEV, 1218/1, Pruit, 1629, f. 55v.

128 ADG, P-102, St Iscle de Colltort, 1661, f. 179r.

129 MURLÀ, 1983: 163.

indecent”.¹³⁰ A les capelles del Roser de La Pinya (1736) es queixava de l’aigua de la pluja que traspassava les parets, “ab tant abundància que la iglésia se umpla de aigua y està no sols incòmoda los que van a ella per ohir lo Sant Sacrifici de la missa, sí que la humitat que queda consum tots los vestuaris dels altars, y fins a consumir lo mateix retaula y altar del Roser”¹³¹ i a Sant Llorenç Dosmunts (1774) no permeté celebrar-hi fins a fer-se “lo rech detràs de dita capella de modo que no entria aygua a dita iglésia perquè havem reparat ques consum lo retaule y roba de dit altar y és indecent se celebra en ell”.¹³² El 1741 a Vilanova de Sau manà “unescan ab ayguacuit ahont faltan los trossos de retaula que hi ha als peus de santa Margarida”¹³³ i a Pruit manava fer “un quadre nou per lo Sant Isidro, puix lo que hi ha ara està ja mal”.¹³⁴ A Sant Romà de Sau (1749) es trobà “espatllat lo altar de la capella prop lo campanar: manà sia retirat aquell, com també la imatge de Santa Gemma, per ser indecent per lo culto públic y donam permís que en dit lloch erigescan lo de Sant Isidro, patró dels pagesos”.¹³⁵

El bon assentament i col·locació del retaule, sobretot els de grans proporcions, era fonamental. La falta de professionalitat o inexperiència de l’escultor, pintor, fuster o daurador, els usos continuats i la juxtaposició a altres elements de l’altar –sagristies al darrera, grades i capelles del Santíssim incrustades, o taules i armaris per canviar-se– i la seva dauradura –que implicava el desmuntatge de la peça–, provocaven la seva inestabilitat, moviments, desplaçaments i trontolls que serien perjudicials per a la salut de l’obra, amb les conseqüents reparacions, reformes o substitucions parcials –a causa de la iconoclàstia d’alguns bisbes il·lustrats, pel rebuig de formes anteriors qualificades de ‘mal gust’. Així, a Sant Romà de Sau (1590) es manà que “lo retaula major –fet per Joan Gascó el 1510– que estiga dret y a cada part de dit retaula faran un enbant dexant porta per la sacristia y crexeran lo

130 ADG, P-124, Puigpardines, 1738, f. 114r.

131 ADG, P-123, La Pinya, 1736, f. 117r.

132 AEV, 1233, Pruit, 1774, f. 442v.

133 AEV, 1223/1, Vilanova de Sau, 1741, f. 262v.

134 AEV, 1223/1, Pruit, 1741, f. 278r.

135 AEV, 1223/1, St Romà de Sau, 1749, f. 562r.

sacrari de modo que la ara estiga tota de dins”,¹³⁶ encara el 1775 estava molt malmès, cosa que n'exhortava a fer-ne un de nou. A La Pinya (1632) manava, per segona vegada, “assentar lo altar y retaula major en lo mig de la bòveda de la yglésia arrimat la paret y l'altro altar en lo lloch ahont a ordenat sa senyoria”.¹³⁷

Els traspassos de retaules sencers –o fragments i parts menys deteriorades– d'un altar a un altre –de manera semblant als guadamassils–, dins una mateixa església i entre esglésies i parròquies foren habituals –de nou prova l'existència d'un mercat de segona mà d'objectes artístics de gran mida, similar als objectes litúrgics. A Sant Joan de Fàbregues (1590) trobà el “retaula –de Sant Sebastià– polit y ben pintat, lo qual està en lo chor de dita yglésia [...] com se manarà a l'altra visita que dit retaula sie tret del chor y posat bax en la yglésia”¹³⁸ i a Tavertet (1593) manarà traslladar l'altar i retaula de la Verge del Cor, fins llavors situat en aquest lloc, a sota la capella del campanar.

Nous altars i capelles van ser bastits en els segles XVI, XVII i XVIII, i els visitadors ens diuen que són “*noviter erectus*”, malgrat que a vegades poden haver passat més de quinze o vint anys des de la seva execució i última visita. És evident la incidència dels prelats en el foment de la contractació d'aquest tipus d'obres d'art, en paral·lel al ritme de construcció de capelles i retaules, va aparellat a la disminució, desaparició, augment i difusió d'unes determinades advocacions. Exemples indiscutibles del canvi de mentalitat els trobem a Rupit (1590), quan Jaime manà comprar “una tela en la qual estiga pintada Nostra Senyora del Roser ab los quinse misteris”,¹³⁹ i a Sant Privat d'en Bas, Joanetes i Sant Iscle de Colltort (1637), Gil Manrique donà indicacions expressives en la disposició dels nous altars, amb la coincidència de promoure o augmentar el culte a l'apostolat, tan vigent a Espanya: “ha trobat amb la indecència tant gran que estan los dos altars de Sant Matheu y Sant Jaume y que en ells no si pot celebrar, això per

---

136 AEV, 1209/1, St Romà de Sau, 1590, f. 261r. i MIRAMBELL, 2002: 151-152.

137 ADG, P-92, La Pinya, 1632, f. 106v-107r.

138 AEV, 1209/1, St Joan de Fàbregues, 1590, f. 251r.

139 AEV, 1208/2, St Joan de Fàbregues, f. 254r.

falta de ornaments com per la poca capacitat dels altars, mana als obrers y parrochians de dita isglésia qui vuy són y per temps seran de dita parròquia que, dins dos anys pròxims, tngan de haver fer un retaula ahont al mig posen la creu que diuen de Sant Matheu y de dos costats dos figuras dels gloriosos apòstols Sant Jaume y Sant Matheu”.¹⁴⁰

Molts retaules van quedar incomplets i acabats a mitges. Són els casos que s’interromp l’obra després de la intervenció del fuster o de l’escultor, quan faltava la pintura o la dauradura. A La Vola (1596) es manà “pintar lo retaule de Santa Magdalena atès que no és pintat”¹⁴¹ i a la mateixa parròquia, el 1627 es manà, de nou, pintar “lo retaule de Nostra Senyora del Roser de béns de dita confraria”.¹⁴²

3.2. Imatges, vestits i nuesa

Imatges exemptes o de “*bulto*” –en paraules dels visitadors–, velles i noves, eren habituals en els retaules, amb la facilitat de canviar-les, transportar-les, modificar-ne el sentit, adaptar-les a les conveniències de la parròquia. Van ser objecte de devoció a les comunitats parroquials, sovint considerant-les miraculoses, com les verges dels santuaris o capelles de la Salut, el Far, Cabrera, Santa Magdalena –Sant Privat d’en Bas–, el Salvador –Cogolls–, Falgars, la Pinya, Amer, Sant Feliu de Pallerols, Sant Miquel de Pineda o les Encies –tal com havia documentat el pare dominic Narcís Camós en el *Jardín de Maria* (1657).¹⁴³

La necessitat espiritual dels fidels de disposar d’imatges solemnes i majestuosos en els llocs de culte, rivalitzant amb les parròquies veïnes, era imposada pels bisbes. Però, el poble se les va apropiat, en circumstàncies diverses, les va adequar al seu gust i estètica per tal d’apropar-les a la comunitat, per fer-les més terrenals –com si se’ls tragués l’aurèola de santedat.¹⁴⁴

140 ADG, P-96, St Privat d’en Bas, 1637, f. 27r-v.

141 AEV, 1210/3, La Vola, 1596, f. 77r.

142 AEV, 1216, La Vola, 1627, f. 215r.

143 NOGUERA, 1977; GUDIOL, 1917?: 375 i SOLÀ, 2003a i 2005a.

144 MURLÀ, 1988.

Bons exemples són les imatges amb vestits postissos, un fenomen estès a Catalunya, a la Península Ibèrica i a l'Amèrica llatina.¹⁴⁵ N'hi hagué una bona colla, malgrat que no estava ben vist per les jerarquies episcopals ni entès pels investigadors –per exemple, mossèn Gudiol.¹⁴⁶ Dins aquestes prohibicions cal inserir, primer, les disposades per Borromeo –eliminant tot allò “*profano, torpe u obsceno, deshonesto o procacidad*”–,¹⁴⁷ les de les constitucions gironines i vigatanes –i la majoria de diòcesis espanyoles–,¹⁴⁸ amb el temor que els vestits podien donar lloc a confusions,¹⁴⁹ i aquell manament general de visita emès per Reart, adreçat als injurs contra les imatges: “Si sabeu de alguns jugadors o altres persones que públicament blasfemen, malaescan, juren, descregan de Nostre Senyora Déu o de la Puríssima Verge Maria o dels Sants del Paradís o que no senten bé de la veneració de les imàgenes o hagen dites algunes paraules desacatades en ofensa y menyspreu de la Santíssima Trinitat, divinitats y humanitat dien no crech, renech, deferech o pesa o per vida”.¹⁵⁰

Les dones i senyores oferien tot tipus de presentalles i regals a les *marededéus*, vestits, mantells, joies, cortines i robes diverses que confeccionaven elles mateixes, i s'adaptaven a la figura, amb els forats corresponents als braços, cap o infant Jesús. Els gravats i xilografies de les Verges que apareixen en els goigs més antics –per exemple, de les Encies, la Salut i el Far– així les mostren, amb vestits acampanats i ricament brodats.¹⁵¹ A La Pinya (1617) es manava “no vestescan la figura de Nostra Senyora del altar maior”,¹⁵² tot i que va persistir encara a finals del segle XIX.¹⁵³

---

145 CEA GUTIÉRREZ, 1992. Catàleg de l'exposició on sobresortien nombroses imatges dels segles XVIII i XIX procedents de les comarques gironines. BERNALES, 1999; CARRILLO GARIEL, 1950; DAMIAN, 1995; GUTIÉRREZ, 1995 i SEBASTIÁN, 1990.

146 GUDIOL, 1917?.

147 BORROMEIO, 1985: 39.

148 MARTÍNEZ-BURGOS, 1992: 573.

149 ROMAGUERA, 1691: 319-320, Lib. III. Tit XX. Cap. 2 i 3; i 63-64, Tít. XXIII, cap. II.

150 AEV, 1211/6, Manaments generals d'Onofre de Reart, 1608, f. 28r.

151 DIVÍ, 2002: 75-81.

152 ADG, P-85, La Pinya, 1617, f. 86v.

153 TORRAS, 1910: 189 i CONSTANS, 1954: 133.

Contràriament, a les Planes (1606) manava fer “un manto a Nostra Senyora que està sobre el retaule de Sant Miquel”.¹⁵⁴

Hem localitzat un parell de manaments –a capelles dels dos bisbats– contra el nu, en el ‘sentit de la decència’ que proposaven el concili tridentí i Borromeo, per tal de treure-li qualsevol connotació eròtica o sensual, amb cossos que poguessin estimular la imaginació dels feligresos.¹⁵⁵ Assistim a un canvi palès, però matisat, del gust estètic, incrementant-se i aguditzant-se aquest sentit del pudor. A Sant Privat d’en Bas (1717), “visitant dita capella de Santa Magdalena, haja trobat la imatge de dita santa Magdalena estiga molt indecent y modo provocativo” manava als obrers “llimen eo llimar fassen los pits de dita santa de manera que estigan ab la decència deuhen estar y així mateix que la vestescan ab vestit fet a modo de túnica”.¹⁵⁶ Una imatge que imaginem feta molt abans –o segles abans– de la visita. El vestit, en aquests casos, era emprat amb una altra finalitat, per tapar allò que els visitadors consideraven indecent. La Verge del Far era una escultura gòtica d’alabastre, elaborada a la segona meitat del segle XV, i que descriu elogiosament el pare Camós.¹⁵⁷ El manament de 1792 té precisament a veure amb el gest de l’infant, manant “*que, con algun adorno decente, se cubran los pechos de la Virgen y se ponga con toda la decencia y regularidad correspondiente*”.¹⁵⁸ La solució va consistir en crear una vestimenta sobreposada, que donaria lloc a una arrelada consuetud difícil de tallar, encara vigent el 1922.¹⁵⁹

Un dels pocs moments que s’emet un judici de valor sobre una escultura el trobem a Cogolls, el 1736, on el visitador es degué sentir motivat i emocionat en veure la figura de Crist: “ésser la imatge molt tierna y que excita a ternura”,¹⁶⁰ transmetent un gran dolor i patiment. El bisbe Sarmentero (1753) faria retirar unes imatges que no eren del seu grat; a Sant Martí Sescorts deia “*por quanto la efigie que al presente tienen de la santa es más causa*

154 ADG, P-78, Les Planes, 1606, f. 184v.

155 JONES, 2003: 106-108 i PUIGVERT, 2001: 132 i 2003: 188.

156 ADG, P-113, St Privat d’en Bas, 1717, f. 50v-51r.

157 CAMÓS, 1949: 375.

158 AEV, 1236/1, St Martí Sacalm, 1791, f. 355v.

159 PLADEVALL, 1980: 77.

160 ADG, P-123, Cogolls, 1736, f. 83v-84r.

de irrisión e indeboción que de reverencia, mandamos que, luego que el tiempo le proporcione, hagan otra imagen devota y que cause devoción a los fieles".¹⁶¹ Les crítiques paraules emprades pel bisbe, greus i serioses, es refereixen a la burla i riure contagiós que provocava la contemplació d'algunes imatges. Sensacions que l'artista no experimentà en el moment de crear l'obra?, i és que no estava assabentat d'aquest ambient, coneixement i ambient religiós?, o potser es tracta d'obres preconiliars?, i cal atribuir als bisbes de la segona meitat del segle XVIII, en paraules actuals, dins una onada de 'puritanisme' de la preil·lustració episcopal? No ho sabem amb certesa, però creiem que hem entrat en uns moments de vigilància sobre aquestes demostracions d'irreligiositat. A Sant Romà de Sau i Taverdet deia que, "*respecto que las amorosas amonestacions y repetidos decretos de visita de nuestros antecesores no han aprovechado ni podido hacer que retiren la imagen de Nuestra Señora de Gracia, y hagan nuevo el altar baxo la misma invocación por estar indecente y causar irrisión en lugar devoción, mandamos al reverendo rector, en pena de 3 libras de sus propios bienes pagadoras, que la hagan retirar luego al punto y fabricar de nuevo el altar obligando a cuyo cargo está a costearlo*".¹⁶²

3.3. Obres i artistes (segles XVI-XVIII)

Malgrat les poques notícies que aporten les visites sobre les obres d'art i els artistes, podem aprofitar-les al màxim i treure'n el rendiment possible. Contràriament, els avenços dels darrers anys en el camp de la història de l'art modern, poc o gens han tingut en compte les visites, potser perquè és molt més difícil estudiar, analitzar o interpretar en termes d'estil, de vàlua artística o de crítica a partir dels escassos, equívocs i subtils judicis de les visites.¹⁶³ Al costat d'excel·lents, reeixides i originals mostres d'art, n'hi hagué moltes més elaborades per fusters i pintors amb

---

161 AEV, 1227, St Martí Sescorts, 1753, f. 69r.

162 AEV, 1227, St Romà de Sau, 1753, f. 71v.

163 TRIADÓ, 1984 i 1998; MARTINELL, 1959-1963, BOSCH BALLBONA, 1990a, 1990b, 1994 i 2004; SANTAMARIA, 1989.

una formació artesana, amb un estil adaptat a un mercat menys exigent.¹⁶⁴ Doncs, trobarem coexistent, en una mateixa església, elements que evolucionen de formes del renaixement, classicistes o romanistes, fins a les del barroc salomònic, decorativista, i a la severitat neoclàssica i el rococó.

En el darrer quart del segle XVI hi hagué una important contractació i elaboració de retaules, i els visitadors s'hi refereixen perquè havien estat acabats recentment. Per exemple, el 1589 s'havia signat el contracte de pintura del retaule major per l'església del Roser de Sant Feliu de Pallerols –amb Joan Sanxes Galindo– que sembla que era del gust del visitador ja que diu “*que de presenti depictit pulcro et honorifice*”.¹⁶⁵ També a Vilanova de Sau s'havien obrat tres retaules. La visita del 1590 ens serveix de moment previ. El bisbe “visità lo retaule de dit altar major en lo mig del qual està una ymatge de Nostra Senyora de bulto, ab son mantell de domàs carmesí guarnit per l'entorn de veta de or fals y lo Jesuset per lo matex, ab diademas de plata doradas decentment”. Joan Gascó havia realitzat un retaule major –el citat per les visites?–, que ahora serviria de model per a Sant Romà de Sau (1503). La mateixa visita feia altres referències: “dos altars sense retaules, acceptats alguns trossos de retaule vell, lo un sots invocació del gloriós sant Miquel Arcàngel y lo altre de sant Pere y sant Joan, quiscú dels ab dos estovalles no molt bones, cobrialtar de cuyro godomassil y devant de altar també de cuyro godomassil”;¹⁶⁶ i que molt poc després es traduí en nous retaules: el juny de 1591 es pagà el de sant Joan i el 1594 el de sant Miquel. Encara entre 1598 i 1600 s'aixecaria la capella i retaule del Roser i s'inauguraria solemnement en la festa patronal l'agost de 1600. Tot aquest conjunt sortiria relacionat en la visita de 1605, havent de treure per a les processons “la image nova y petita que tenen de Nostra Senyora –del Roser–, manant y concedint al Rector que la benesca ab la forma y rictre del ordinari”.¹⁶⁷

164 SANTAMARIA, 1989: 252.

165 ADG, P-74, Sant Feliu de Pallerols, 1589, f. 269r.

166 MIRAMBELL, 2002: 136 i AEV, 1209/1, Vilanova de Sau, 1590, f. 263v.

167 AEV, Arxiu parroquial de Vilanova de Sau, F-G-L/1 (1582-1646), juny de 1591 i 1594 i P/II-1. Roser (1594-1732), f. 5r. AEV, 1211/4, Vilanova de Sau, 1605, f. 17r. i JUNYENT, 1945-52: 64.

El retaule de l’altar major de Sant Feliu de Pallerols va ser fabricat per l’escultor vigatà Feliu Vidal, entre el 1669 i 1670.¹⁶⁸ La visita de 1671 diu haver-hi un “*retrotabulum quod venio magnifice fabricat*”, i al seu costat també es menciona l’altar de sant Francesc, “*cum retrotabulo noviter pulchriter erecto*”.¹⁶⁹ A Sant Vicenç de Susqueda sabem que s’havia fet un retaule del Roser el 1608, pintat i daurat pel gironí Rafel Andreu –i que hem vist treballant a Ridaura– i el 1614 feren el retaule major els fusters Roca i Oliu.¹⁷⁰ El bisbe Pasqual (1697) va introduir els conceptes de meditació, revitalització i decència per reemplaçar els retaules: “havem fet reflexió en la indecència que se causa al Santíssim en lo altar major quant se diuhen las missas matinals en lo altar de Nostra Senyora del Roser per estar de espatlles al Santíssim Sagrament”, manant mudar-lo “en altra part de la iglésia que los apareixerà milló y més desembaraçada”. L’altar contigu al del Roser podia córrer la mateixa sort, el 1779: “*en atención a que el altar de sant Ysidro está muy gastado e indecente, encargamos a los administradores de dicho santo procuren hacer un retablo y adornar el altar decentemente, para que no nos veamos en la precisión de haver de disponer que se quite dicho altar o no se diga misa en el*”.¹⁷¹

A Tavertet s’havia construït una nova capella dels Dolors el 1771, amb un altar i retaule dedicat a aquesta verge contractat per Pere Gascó el 1538, i que es conserva parcialment al Museu Episcopal de Vic. I abans de 1770, l’escultor Antoni Real havia realitzat el nou altar –o algunes imatges– de la Verge del Cor. Del conjunt, el bisbe en tingué molt bona impressió: “Ab grandíssim gust avem visitat la present iglésia y demés per avero enqontrat ab tal disposició ordre y ermonia que verdaderament nos mou adonar las degudas gràcias no sols al Reverent Rector per lo cumpliment de son pastoral càrrech y acreditat zel; si també als obrers, propietaris y demés individuos de la parròquia per lo que han coherat ab limosnas, ajudant a perficionar las obras que a fet y coninua y

---

168 SOLÀ, 2000.

169 ADG, P-104, St Feliu de Pallerols, 1671, f. 90r. i 92r.

170 AEV, Arxiu parroquial de St Vicenç de Susqueda, P/I-1. Confraria del Roser (1604-1727), s.f.

171 AEV, 1221, Susqueda, 1687, f. 594r. i 1238/1, Susqueda, 1799, f. 138r.

en especial, alabam la obra del presbiteri per aver retirat lo altar major vers la paret que en realitat ha quedat dit presbiteri mol més capàs que antes per celebrar-se ab major llibertat y decència las funcions sagradas quedant de esta manera ab tota perfecció la entrada y aixida de la sagristia com y també la nova fàbrica del retaules del gloriós Sant Isidro, Sant Christo y nostre Senyora del Cor, dels quals lo primer esta perficionat de escultura y dels demés tenim antes se construhiran en breu, ab que quedarà la iglésia del tot perficionada per lo que exortam a uns y altres a la perseveransa de tant magnífica obra, cohoperant en quant púgan prometent-los que seran de Déu Nostre Senyor gratificats de son merescut premi”.¹⁷² Entre 1784 i 1794 es pagaren diferents quantitats al mateix Antoni Real per la realització del retaule del Roser, i el 1792 al pintor vigatà Marià Colomer per haver pintat un quadre dels sants Màrtirs.¹⁷³ Aquest retaule substituiria al que el bisbe, el 1636, havia manat “qui an promès –pagar– a la fàbrica del nou retaule de la capella de Nostra Senyora del Roser”, que elaboraria Francesc Rovira, escultor de Vic aquella mateix any, però que una dècada després amenaçava perdre’s: “la capella del Roser que no si ploga perquè lo retaule que al tants gastos an fabricat per poch no vullan se gaste”.¹⁷⁴ Tots aquests manaments són una prova feaent de l’acompliment dels manaments, o de la connexió amb la visita dels bisbes.

3.4. L’acabament dels retaules: la dauradura, imposada pels bisbes

L’acabat d’un retaule consistia en l’aplicació d’una fina capa de pa d’or en les parts arquitectòniques –almenys fins el 1777, quan es prohibeixen els retaules de fusta. Un bon nombre de manaments episcopals manen solament aquesta dauradura,

172 ABEPV, GUDIOL, 1923: 9 i GUDIOL, 1878: 147. AEV, Arxiu parroquial de Tavertet, G/3. Obra (1772-1941), s.f., 1772. AEV, 1233, Tavertet, 1770, f. 124r.

173 AEV, Arxiu parroquial de Tavertet, P/I, 2. Roser (1680-1847), 1784, 1787, 1793 i 1794 i G/3. Obra (1772-1941), 29 febrer de 1792.

174 AEV, 1218/2, Tavertet, 1636, f. 245r; 1218/4, Tavertet, 1647, f. 91r i GINEBRA, 2001a: 4-7.

concentrats des de finals del segle XVII i al llarg del segle XVIII. Moltes confraries, obrieres i comunitats parroquials, primer, acabarien de pagar l'escultura o pintura del retaule, i segon, seguia la dauradura, després de recuperar-se econòmicament. Els treballs de dauradura eren laboriosos i cars. Sovint es tenia cura que els nous retaules d'una església tinguessin certa harmonia i formessin un conjunt uniforme.¹⁷⁵

A Santa Maria de Les Encies, en un temps relativament breu –finals de la dècada de 1660 i principis de la següent–, s'empregueren una sèrie de reformes i millores que contribuïren a l'embelliment de l'església. Segons les visites tingué lloc la realització del retaule major –amb un espai per a la Verge romànica–, i el del Roser, i segons el contracte notarial, signat el mes d'agost de 1670, la dauradura del retaule dels sants Joan Evangelista i Baptista, a mans del gironí Segimon Bertrana.¹⁷⁶ La visita de 1671 ja ens mostra els efectes consecutius dels manaments i contractes; de l'altar major diu que "*el retrotabulum etiam no vulgari estructa compositum sed singulari arte cum picturatis et deauratis tabulis fabricatus*", al Roser diu que hi havia un "*retrotabulum pulchrossime structum*";¹⁷⁷ mentre que del retaule dels sants Joan Baptista i Evangelista no en diu res de la dauradura, potser encara per fer. El 1700 el visitador esmenta el nou altar de Sant Antoni de Pàdua, amb el seu retaule daurat.

A Cogolls, el 1630 es signà el contracte –inèdit– de pintura i dauradura del retaule del Roser a mans d'un tal Pujadas, que havia intervingut a Ridaura i Amer; però, el 1632 es portà a terme una nova pintura, signant el contracte Jeroni Barilles, pintor d'Olot i el rector i dos pabordes de la parròquia. I el nou altar de la Verge de Gràcia, segons la visita de 1661, o la necessitat d'acabar un altre retaule, segons la de 1680: "per quant de consentiment, o amb sciència, o paciència de la major part dels habitants de la

175 PÉREZ, 1988: 62-67.

176 MURLÀ, 1992: 229-230 i 237-238.

177 ADG, P-104, Les Encies, 1671, f. 8r. i 8v.

parròchia, se feu una talla per a fer pintar y dorar lo altar y retaula de santa Magdalena, de la present iglésia”.¹⁷⁸

La dauradura dels retaules majors de Sant Esteve d'en Bas i les Planes tingué lloc força anys després de la seva execució final. A la primera parròquia, el 1730, vint anys després del treball de Pau Costa, Bastero veié “ab gran consuelo seu la gran aplicació dels obrers de aquella en posar ab gran decència lo altar major, tenint-lo ja molt abansat de dorar”.¹⁷⁹ A la segona parròquia, el retaule de Francesc Escarpanter s'estava acabant, segons veié el bisbe el 1724. El 1736, el bisbe exhortava “a tots los habitants de est poble que se animien en resòldrer ab la més christiana unió lo fer-lo daurar, comensant primer en daurar los dos seccaris y ja que lo reverent Rector los offereix quantitat molt conciderable sempre que resolgan lo daurar dit retaule”. El bisbe Taranco comprovava en la visita de 1746 que el procés de dauradura s'estava portant a terme: “*quod invenit in actualillius deaurationem*”.¹⁸⁰

En el costat vigatà, els bisbes Artalejo i Veyan, en el darrer quart del segle XVIII, segueixen les mateixes intencions dels gironins. A Sant Julià de Cabrera, després d'apreciar la bellesa de les calaixeres de la sagristia, el bisbe insistí que “ab lo retaule del altar mayor que si procuran medis pera dorar-lo tindran lo goig complert de veurer la iglésia perfectament adornada”,¹⁸¹ per una fotografia sabem que si es realitzaria. A Tavertet, també després de visitar l'església i la sagristia, el bisbe diu “no no incumbeix altre cosa que exortar-los a la perseverància de la matexa liberalitat, fins que tingan perfeccionats y dorats los demés retaulas de la iglésia que si ho executan se poden permetrer lo amparo de sos poderosos patrons y ab est abundància de fruits en sas cullitas y lo alivio total en totas sas nessecitats”.¹⁸² I a Falgars, el 1786, el bisbe, desconeixent o amagant el decret reial de 1777,

178 ACGAX, Notaria de St Feliu de Pallerols, Joan Ombert, *Manuale*, 1630 (134), [1630, octubre, 27], f. 256v. SALA, 1987: 85 i 166. ADG, P-106, Cogolls, 1680, f. 130r.

179 ADG, P-117, St Esteve d'en Bas, 1730, f. 239v.

180 SOLÀ, 2005a. ADG, P-123, Les Planes, 1736, f. 73v-74v.; P-128, 1746, f. 170r; P-133, 1758, f. 209v. i P-137, 1776, f. 200r.

181 AEV, 1233, St Julià de Cabrera, 1774, f. 444v.

182 AEV, 1233, Tavertet, 1774, f. 443r.

però més aviat, pretenent d'una vegada el seu acabament, encara insistia: “*con particular complacencia habemos reconocido la obra del altar mayor, sacristia y demás de esta yglesia costeadas a expensas del fervor y zelo de los parroquianos y esperamos que con igual empeño emprenderán el dorar el retablo mayor pudiéndose prometer en recompensar las bendiciones del cielo*”.¹⁸³

3.5. Discurs estètic i retòrica dels bisbes en el Segle de les Llums

Les visites de la segona meitat del segle XVIII transmeten un discurs estètic i retòric, a voltes aparent i/o explícit.¹⁸⁴ Tal com ha subratllat Joaquim M. Puigvert, bona part dels estrangers i acadèmics madrilenys –Antonio Ponz, Josep Townsend i Francisco de Zamora– que es passejaren per Catalunya i descrigueren les obres d'art que s'estaven aixecant llavors, en van emetre “comentaris severs i altament despreciatius envers l'estil barroc”,¹⁸⁵ en un territori on persistia amb contundència aquest estil, i que els bisbes que s'han qualificats d'il·lustrats, en defugien, sinó totalment.

En el segle XVIII s'introdueixen diferents conceptes i petits canvis en el vocabulari dels visitadors relatius al'art i l'arquitectura, de vegades sinònims, que conviuen amb els emprats en els segles precedents: bellesa, “*hermosura*”, proporció, simetria, perfecció i harmonia. Termes que tenien com a objectiu el manteniment i bon estat de la casa de Déu –relacionats amb la higiene i la neteja–, molt lluny del possible coneixement i plaer estètic que podien aportar les obres d'art. Per tant, aquests conceptes no deixen de ser més que mers substituïts o nous adjectius al ‘decor’ i la ‘decència’ tridentina, que coexisteixen sense haver caducat. Els feligresos eren poc conscients del significat d'aquests mots. Hi ha exemples arreu de la geografia. A Les Preses (1730) “resulta que

---

183 AEV, 1236/1, Falgars, 1786, f. 161v.

184 AA.DD., *Los conceptos* 1970; AA.DD., *Le devoir* 1978; ALBAREDA, 1999; FRANCASTEL, 1963; HENARES, 1977; MOREU-REY, 1966; FREDERIQ-LILAR, 1991 i TORRALBA, 1998.

185 PUIGVERT, 2001: 136.

las sagradas funciones que se fan en ella no tenen aquell lluïment y esplendor”, per això mana emblanquir les parets, “a lo menos ab llet de calcs que, sobre no ésser de molt cost, quedarà molt embellida y ab la decència sufficient”;¹⁸⁶ a Les Encies (1734), “la present iglésia està ab una bella simetria y hermosura, així en la nau y capellas que la compone, com en los altars y adornos d’ells, y que solament per lo material de dita iglésia falta en aquella una sacristia clara, capàs y hermosa”;¹⁸⁷ a Sant Esteve d’en Bas es diu que “la trona antigua és de una forma molt inproporcionada y que, a més, que ocupa una bona porció de lloch, que se necessita tant per lo poble numerós de dita parròquia, està encara tant indecent y exposada a una fatalitat”.¹⁸⁸ En aquests darrers casos veiem el rebuig a les parts i objectes considerats antics, caducs, abandonats i descuidats, i al introducció de nous, bells i bonics.

Bona part dels bisbes catalans considerats il·lustrats havien promogut obres d’arquitectura neoclàssica a les grans ciutats –palaus, capelles, hospicis–, mentre que pràcticament no tingueren gens o mínima repercussió a les parròquies rurals. La temàtica de la retaulística i l’arquitectura proposada per l’Acadèmia de Belles Arts de San Fernando pot considerar-se menor i tardana en la seva aplicació, difícilment acceptable pels feligresos.¹⁸⁹ Hi havia una total dissonància entre el pensament i judici estètic de l’acadèmia madrilenya, més o menys acceptat pels prelatats, amb les obres que podien sufragar ells mateixos, i les que depenien de les petites obrieres rurals. Hi ha, doncs, una clara dicotomia entre les idees de simplicitat, grandesa i claredat propugnades des de Madrid, amb les de multiplicitat, excés ornamental o confusió –en les seves paraules– de les nostres parròquies. Per això els bisbes, a les visites, prioritzen les qüestions pràctiques i funcionals, i releguen els criteris artístics a un segon pla. La majoria d’obres realitzades a aquestes parròquies s’haguessin censurat i desestimat, perquè els artífexs eren mestres de cases i no arquitectes, sense una formació acadèmica, continuadors

---

186 ADG, P-117, Les Preses, 1730, f. 385v.

187 ADG, P-121, Les Encies, 1734, f. 250v.

188 ADG, P-121, St Esteve d’en Bas, 1734, f. 280r.

189 GARCÍA MELERO, 1996; LEÓN I SANZ, 1994.

d'unes tècniques i estils artesans heretats del passat, i perquè faltava en les seves obres el gust neoclàssic, i rebre el qualificatiu negatiu d'extravagants i deformes.

El discurs episcopal emprat és a voltes redundant, sofisticat i excessiu, conduint a un únic propòsit, l'alabança i el respecte a Déu. Els bisbes i visitadors vigatans semblen especialistes en mantenir aquests nivells d'uniformitat i restrenyiment lingüístic i estètic, i gairebé podem considerar excepcionals i aventuroses les 'transgressions' d'aquests espais. A Sant Joan de Fàbregues (1749), encara s'intentava "evitar la indecència y poch decoro ab què són tractats los llochs sagrats per alguns poch respectuosos a Déu".¹⁹⁰ També notem un total respecte cap a l'eclèctica i desfasada arquitectura, on predominaven les formes romàniques i gòtiques i l'ús de tècniques locals, així com de la seva ornamentació d'imatges i retaules barrocs.¹⁹¹ Una arquitectura que, sense gaire interès, innovació o originalitat, s'intenta amagar o tapar, per un costat, amb retaules i pintures, o pintant-la de blanc immaculat, enguixant-la o arrebossant-la. La visita de 1734 a les Planes és imprescindible per entendre-ho: "en atenció, així mateix, que la iglésia està sens enlluir, y que a la veritat és llàstima que una tant hermosa nau estiga sens est embelliment que la faria una de las millors de aquella vall; però, així mateix, encarrega dit Senyor Visitador General als dits Rector y obrers, que se animen a fer-la enlluir".¹⁹²

Les visites d'Artalejo a la dècada de 1770 resulten espectaculars, emotives i commovedores, potser amb una excessiva dosi de sentimentalisme. L'ambigüitat de termes és paradigmàtica i utilíssima, ja que posa a la mateixa alçada noms i adjectius completament diferents, per no dir contradictoris. A Sant Maria de Corcó "avem enconrat las cosas de la present iglésia y demés ab la major decència, ordre, forma y disposició";¹⁹³ a Pruit: "no podem dissimular la complacència nos han donat lo Reverent Rector y parroquians a vista de la *rica* fàbrica del retaule del

---

190 AEV, 1223/1, St Joan de Fàbregues, 1749, f. 747v.

191 AZCÁRATE, 1966, i GARCIA MELERO, 1988.

192 ADG, P-121, Les Planes, 1734, f. 258r-v.

193 AEV, 1233, Corcó, 1770, f. 127r.

gloriós Sant Isidro”;¹⁹⁴ a Sant Martí Sescorts “mantenir la iglésia –que és la casa de Déu Nostre Senyor– ab la deguda *seguretat, decència y lluïment* si volen alcansar lo més favorable despatx a sas súplicas en las necessitats y urgèncias de la divina liberalitat”;¹⁹⁵ i a Tavertet, “ab grandíssim gust avem visitat la present iglésia y demés per avero enqontrat ab tal disposició, ordre y ermonia que verdaderament nos mou adonar las degudas gràcias...”¹⁹⁶

Destaca la visita a Sant Romà de Sau (1775), barreja d’apologia i retòrica, on el colofó del manament és una citació bíblica –*Llibre de David*, Salm 25:8–, extraordinàriament encertada i enginyosa; a la façana hi figurava la data de 1769, senyal de l’ampliació:¹⁹⁷ “No podem explicar lo summo contento ab que aven visitat esta parroquial iglésia per aver vist en ella cumplert nostre manament relatiu a fer-se nova sagristia y arrimar a la paret lo altar major que no sols se han contentat en cumpliro exactament si que ab comú consentiment y total acert en la obra, que han capacitat y perfeccionada compostura que en realitat apar del tot mudada la iglésia ab la nova fàbrica que Rector y parroquians ab tota liberalitat han fet, contribuint de son propri diner, sens aver mediat més que lo temps necessari per la construcció de dita obra des del temps de nostra citat manament podent-nos ab esta experiència de sa notaria puntualitat en cumplir los mandatos de son superior, prometer que nostra insinuació serà per los expressats rectors y feligresos com si fos altre manament; perçò abstenint-nos de tot precepte los exhortam a tots a la construcció de novas calaixeras per la sagristia y del retaule del altar major, que si lo practican se poden promètrer de la divina providència lo més favorable despatx en totas sas necessàries aixís espiritual com temporal, mediant la poderosa intercessió del gloriós Sant Romà, patró de esta parròquia per medi del qual han experimentat innumerables beneficis quedam liberat de tota espècie de imminents perills y en realitat podran dir ab lo Real Profeta David: “Señor, jo estimo molt la hermosura de vosta casa

194 AEV, 1233, Pruit, 1774, f. 442r.

195 AEV, 1233, St Martí Sescorts, 1770, f. 127v-128r.

196 AEV, 1233, Tavertet, 1770, f. 124r.

197 CARDÓS, 1952.

y lo lloch de vostra habitació, *‘Domini dilexi decorem domus tua’, et locum habitationis glorie tua’*.¹⁹⁸

4. EL TRESOR PARROQUIAL, L’ORFEBRERIA I LA PLATA

4.1. Característiques generals

El tresor parroquial –descrit en les visites i recolzat amb els llibres d’obra i de confraries– esdevé un element decisiu per avaluar les riqueses de la parròquia, les inversions de la feligresia i el clergat, la vitalitat de les obrieres i confraries, la incidència de les guerres i les donacions de particulars, exvots o presentalles. Alhora que les visites esdevenen una font insubstituïble i de primer ordre per al coneixement de l’orfebreria moderna, encara menystinguda per la historiografia.¹⁹⁹ Mossèn Gudiol –a principis del segle XX per a Catalunya– i Gabriel Le Bras –a mitjan segle XX a França– es meravellaven i sorprenien de les riqueses i tresors que encara es podien trobar a moltes de les esglésies.²⁰⁰ Les peces que resten avui –que no són poques, malgrat les pèrdues de 1936-39–, ens permeten la comparació directa amb els manaments episcopals, de compra, reparació i manteniment. Totes elles s’han de considerar en funció de la difusió de les corrents artístiques, i ens ajuden a traçar un mapa dels centres productors i obradors, i a precisar el paper del mecenatge de participació local o rural. I és que segurament, més que cap altre objecte artístic i cultural, l’orfebreria era subjecte als canvis i moviments més petits, i objecte de refoses, modificacions i alteracions.

Montcada (1621) manà fer un inventari de tota la roba de culte, vestits, joies i ornaments de plata que disposava cada església. La Cúria Episcopal veié la necessitat d’un repertori complet per a tota la diòcesi gironina, per saber les seves riqueses parroquials, la seva administració, el seu funcionament, i evitar robatoris i desaparicions, com es manava a Cogolls (1618): “mana que facin

198 AEV, 1234/1, St Romà de Sau, 1775, f. 103r-v.

199 GUDIOL, 1914; MONJAS, 2000: 249 i SOLÀ, 2007a.

200 GUDIOL, 1914 i LE BRAS, 1976: 57.

l'inventari de la plata, y l'apunten al llibre de l'obra y una caixa ampla per tenir la roba, ab una clau pel rector y una per l'obrer".²⁰¹ Desafortunadament, no disposem dels mateixos inventaris per a les parròquies vigatanes, tot i que els manaments ens apunten la presència de tots objectes litúrgics; a la Baixa Edat Mitjana existia la tradició a la catedral de Vic de realitzar uns inventaris en els relleus dels tresorers, per tal de garantir la conservació de tots els objectes.²⁰²

La parròquia de Sant Esteve d'en Bas, seguida de les Planes, Sant Feliu de Pallerols i Les Preses eren les més ben proveïdes. Marcava la diferència la qualitat i la quantitat, al marge de disposar del joc complet, consistent en una creu processional, una veracreu, un reliquiari, uns encensers, dos paus, una capseta pel viàtic, una petxina, uns crismeres, un calze amb la patena i dues custòdies. A les Planes disposaven de quatre calzes de plata sobredaurada i a Sant Feliu de Pallerols tenien tres custòdies, tres reliquiaris, cinc calzes i dos bordons. També hem de tenir present els petits tresors que contenien les petites capelles vilatanes, com la del Remei, dins el Castell dels Olmera, a les Planes o l'església del Roser de Sant Feliu de Pallerols, amb un aixovar prou digne de presentalles i ofrenes.

Els materials emprats són metalls nobles: la plata per a les creus, calzes, copons o custòdies, sobredaurades per evitar-ne la corrupció més ràpida, per qüestions estètiques i higièniques –especialment en les peces que entraven en contacte amb l'aigua i el vi. La falta de la dauradura es considerava indigna, per això trobarem multituds de decrets, com el de Sant Martí de Querós (1774), on manava “dorar de nou lo càlser y patena que estan indecents, pera celebrar-se ab ells lo sant sacrifici de la missa i en lo interim no permètia lo Reverent Rector se celèbria missa”²⁰³ i a Santa Maria de Besalú (1750) exposava “la custòdia y verigle en que està exposat Jesuchrist en los dies de la festivitad de Corpus y en altres dies en què se fa festa y solemnitat dita de la Minerva, no és daurada y que si ho fos, no sols estaria Jesuchrist exposat amb major decència, si que se excitaria y mouria la devoció dels faels

201 ADG, P- 85, Cogolls, 1618, f. 92r.

202 GINEBRA, 2001b: 377-413.

203 AEV, 1233, St Martí de Querós, 1774, f. 440v.

a major veneració".²⁰⁴ En algunes parròquies trobarem algunes peces senceres o parts d'elles en bronze, ferro, llautó o plom; per exemple, a Ridaura (1667) es mana "posar una ànima de plom al peu del calser nou".²⁰⁵

4.2. Calzes i patenes

Els calzes i les seves patenes són els objectes de culte més destacats de la litúrgia cristiana. A Les Preses en disposen de dos jocs, a les Planes són quatre, i a Sant Esteve d'en Bas són cinc, i en augment a mesura que anem avançant en el segle XVIII. Dels dos calzes que disposa una església parroquial, un és vell i l'altre nou: a La Vola hi ha "dos calzes de plata, un bell y l'altre suficient".²⁰⁶

Els calzes d'estany, bronze o ferro –altmedievals– es van eliminant i es canvien pels de plata a partir del segle XVII; així, a Cogolls (1658) trobem "un calze de plata novament obrat amb la patena".²⁰⁷ També conviuen els dos materials, per exemple a Sant Martí de Querós (1622), n'hi ha un de peltre i un de plata.

Les copes havien de tenir l'interior daurat, manament que començà a introduir-se a finals del segle XVII a Vic i Girona; fins que això no es portés a terme, es prohibia dir-hi missa. A Corcó (1687) es manava "dorar la copa de un càlzer per part de dins"²⁰⁸ i a Ridaura (1691) obligava a "dorar de part de dins la copa del càlzer y patena novament fets",²⁰⁹ i així a totes les parròquies. Les noves copes ja havien d'estar daurades, que les visites qualifiquen de "a la moderna"; a Sant Llorenç Dosmunts es diu que "del mateix càlzer per sé vell, espallat e indecent, sen fasse un altre a la moderna".²¹⁰ Daurar un calze havia de comportar les

---

204 ADG, P-130, Sta Maria de Besalú, 1750, f. 52v: "Ytem porqué el globo o copón que está en el sagrario no cierra bien ajustadamente, de suerte que está expuesto a que se introduzca en el algun gusano u otro animalillo" i P-123, Ridaura, 1737, f. 115r.

205 ADG, P-103, Ridaura, 1667, f. 258r.

206 AEV, 1210/4, La Vola, 1597, f. 6r. i AEV, 1210/4, St Julià de Cabrera, 1597, f. 6r.

207 ADG, P-100, Cogolls, 1658, f. 147r.

208 AEV, 1221, La Vola, 1687, f. 648v.

209 ADG, P-110, Ridaura, 1691, f. 177r.

210 AEV, 1221, St Llorenç Dosmunts, 1687, f. 579r.

seves despeses i maldecaps a les obrieres, tot i ser una operació aparentment senzilla. A les Planes (1703) s'optava per la refosa: "dels sinch càlsers que té la obra, ne desfassen un per fer daurar los dos y adobar los altres dos".²¹¹ El bisbe Taverner explica la neteja dels calzes, encensers i plata en general, tenint en compte que no es perdi la dauradura.²¹²

En cap visita, a desgrat nostre, no hem trobat cap tipus de descripció, tan solament escassos i mínims adjectius –difícils d'interpretar en estil i forma–, amb excepcions: a Calaf (1609) el calze major era "daurat y la patena ab una creu y insígnies de la passió y en lo peu del càlser són les armes sculpidas del senyor bisbe de Tocco",²¹³ a Sant Miquel d'Amer (1671) hi havia "un calze y patena de plata, en lo peu del qual hi ha pintada una figura de Sant Miquel"²¹⁴ i a Les Encies (1734) "altrement en tot rich y hermós, és poch reforçat en la plaxa del capdevall del muntant d'ell".²¹⁵

Segons mossèn Gudiol, les patenes aplanades de forma circular –sense ribet– foren prohibides en la visita de 1590 en el bisbat de Vic.²¹⁶ Els manaments diuen que havien de ser llises en la part còncava, mentre que l'orfebre podia decorar la part externa. A Rupit (1595) va fer "allisar la patena de manera que no reste ninguna manera de rivets tindrà patena"²¹⁷ i a Sant Romà de Sau manà "l'limar los riucs de la patena".²¹⁸ A les parròquies gironines apareix aquest tipus de manament a la tercera dècada del segle XVII, tal com a Sant Feliu de Pallerols (1628) manava "possar las patenas a la moderna"²¹⁹ i a Ridaura (1667) "desfer dos patenes que tenen vores grosses y rallades y la altra llisa

---

211 ADG, P-112, Les Planes, 1703, f. 95r.

212 MURLÀ, 1983: 183-184.

213 AEV, 1211/11, Calaf, 1609, f. 22v.: "Item lo senyor Francesc Sala, prior, confessa tenir un càlser, lo qual és lo càlser maior, yl té lo mateix prior en la casa del priorat; és daurat y la patena ab una creu y insígnies de la passió y en lo peu del càlser són les armes sculpidas del senyor bisbe de Tocco..."

214 ADG, P-104, Amer, 1671, f. 98v.

215 ADG, P-121, Les Encies, 1734, f. 252r.

216 GUDIOL, 1902: 678.

217 AEV, 1210/2, St Joan de Fàbregues, 1595, f.15v.

218 AEV, 1210/5, St Romà de Sau, 1599, f. 174v.

219 ADG, P-91, St Feliu de Pallerols, 1628, f. 10v.

quey ha molt sutil y prima, y de totes tres ne fàssan fer dos de llises que sien bones”.²²⁰

4.3. Encensers i navetes

L'encenser és un petit braser o crematori d'encens, emprat durant la litúrgia per estendre el perfum, que sol anar acompanyat d'una naveta, “barqueta” o “*barquilla*” –per la seva forma de nau o vaixell, aguantada per un peu–, com a recipient per guardar l'encens, i la cullera de plata –ja que les de fusta es cremaven– per prendre'l.

La majoria són de bronze, aram, coure o ferro, per resistir mínimament les altes temperatures de l'encens incandescent; a Rupit (1741) es diu, molt gràficament, que “no servesca lo incenser fins a tenir una cassoleta nova de ferro en què posar lo foch, a fi que nol derritesca”.²²¹ Els encensers romànics esmaltats, com el de Sant Miquel de Sorerols –Museu Episcopal de Vic– encara són emprats durant l'època moderna.²²² En les visites n'hem trobat de bronze a Sant Iscle de Colltort –al costat d'uns de plata–, Sant Miquel de Pineda, Joanetes i La Pinya. Taverner els trobà a faltar en moltes esglésies, per això introduí un manament que exclouïa els vells.²²³ A Cogolls, Ridaura, Sant Bartomeu Sesgorgues, Sant Vicenç de Susqueda, Sant Llorenç Dosmunts i Sant Julià de Llor són de llautó, com els manava comprar a Sant Martí de Querós (1687).

Els nous encensers i navetes dels segles XVII-XVIII van ser de plata, com a Les Preses (1626 i 1680) i a La Vola (1636): “las cosas del culto se han de tractar ab la major polícia sie possible, y vuy vehem que quant en dita iglésia se ha de fer offici en lo qual se haja de ensensar-se, servéxan de uns encensers indecents y ridículos per no aver hi de altres”.²²⁴

En les seves tipologies i formes van persistir els models medievals. Pot haver-hi els que tenen una forma totalment esfèrica, com els que manava arreglar a Sant Martí Sacalm (1726): “allarguen las

220 ADG, P-103, Ridaura, 1667, f. 258r.

221 AEV, 1223/1, St Joan de Fàbregues, 1741, f. 275r.

222 GUDIOL, 1878: 48.

223 MURLÀ, 1983: 170.

224 AEV, 1218/2, La Vola, 1636, f. 231v.

cadenetes dels incensers y posen hi una cassoleta de ferro”.²²⁵ O d’altres amb la caldereta tradicional circular i la coberta en forma de torres, com els conservats a Les Preses; subjectades, totes dues, amb un sistema de cadenetes integrades en una argolla.

4.4. Custòdies i virils

La custòdia és el recipient que guarda el Santíssim Sagrament, i que durant la missa està a la vista dels fidels, per poder contemplar el miracle de la transsubstanciació. El 1215 va ser declarat dogma per l’Església catòlica. Urbà IV (1264) va emfatitzar aquesta cerimònia amb una butlla on introduí la festa del Corpus Christi, dedicada al Cos de Crist, que ben aviat va esdevenir una de les festes més insignes, amb impressionants i llargues processons.

En un primer moment es feien servir custòdies portàtils, emprades també a l’ofici de la missa. Poc després s’introduïren custòdies més grans, monumentals, fetes exclusivament per a les processons. Aquest tragi continuat en provocava el deteriorament, per la qual cosa van ser necessàries restauracions, reconstruccions o nous encàrrecs. Ni les visites ni els llibres d’obra reflecteixen la realitat de la contractació i reparació d’aquests objectes, per exemple, de la mateixa manera que es fa en les creus.

Tot i que les custòdies de les nostres parròquies no assoliren el nivell d’espectacularitat de les de les capitals diocesanes, tingueren un nivell prou digne. Eren dues o tres, segons l’ocasió que s’empraven: en trobarem una esmentada dins el sagrari, allí dins tancada amb les sagrades formes, i que en el segle XVIII es deien “reserva”, “capseta” o “pixis”. En ocasions distintes s’empra la terminologia de “viril”, “vericle”, “globus” o “sol”, i es refereix a les petites custòdies portàtils, que es poden col·locar dins una altra custòdia processional més grossa. A Vilanova de Sau (1605) es manava fer “un vericle per tenir lo Santíssim Sagrament quant se fa la proffessó de Corpus y octava, sens lo qual prohibirà al rector que no pugue fer professó lo rector”.²²⁶ A les parròquies vigitanes (a partir de 1723) i a les gironines (1734) s’insisteix

225 AEV, 1224, St Martí Sacalm, 1726, f. 275r.

226 AEV, 1211, Vilanova de Sau, 1605, f. 17r.

en posar cèrcols de plata per subjectar els vidres, per evitar que caigui l'òstia, tallar-se i facilitar-ne l'obertura. S'esmenta com a "sol" per la forma de disc, rodejat per un fil exterior dentat, d'on surten rajos, i amb un suport treballat, de forma abalaustrada. I també es parla de la 'lluna' –creixent–, símbol de la Verge, com a Sant Climent d'Amer, que disposaven d'"una lluneta de plata amb sos raigs, que serveix per exposar lo Santíssim Sagrament".²²⁷

N'hi ha que tenen un treball més delicat i fi, amb elements figuratius i ornamentals, i les visites, sobretot la de Cassador (1588), en fan una menció, on coincideixen alguns dels seus trets: "una custòdia de plata amb una creu a la superfície i mirall" a les Planes –és la mateixa que s'esmenta el 1730 com a "custòdia ab son peu de plata tota daurada, guarnida al círculo de pedras blancas"–,²²⁸ i a Sant Miquel d'Amer "una custòdia de plata, feta a manera de sepulcre, amb dos àngels y una creu a la superfície".²²⁹ A Sant Esteve d'en Bas i Sant Feliu de Pallerols veiem evolucionar la terminologia, la tipologia i l'objecte de la custòdia tal com ens ha arribat avui. A Sant Esteve d'en Bas, el 1588, es cita "una custòdia de plata pulcra amb el seu vericle", el 1617 era "una custòdia quadrada on està reservat el Santíssim Sagrament" i a partir de 1658 es parla de la custòdia gran per diferenciar-la dels dos vericles.²³⁰ Ens ha arribat fins avui una custòdia processional de plata sobredaurada, amb uns àngels que suporten el viril, que sembla de finals del segle XVII o principis del segle XVIII. A Sant Feliu de Pallerols, el 1588 s'esmenta "una custòdia de plata amb dos àngels, espiral y creu a la superfície, reparada".²³¹ A partir de la visita de 1658 s'anomena una custòdia gran de plata sobredaurada, fins el 1717 que es parla d'un vericle amb el peu de plata, a més d'una custòdia amb el casquet de plata dins el sàgrari. A través del llibre d'obra hem constatat fins a tres

227 ADG, P-117, St Climent d'Amer, 1730, f. 204v.

228 ADG, P-71, Les Planes, 1588, f. 263r. i P-117, Les Planes, 1730, f. 218r.

229 ADG, P-71, St Miquel d'Amer, 1588, f. 261r.

230 ADG, P-71, St Esteve d'en Bas, 1588, f. 277v. i P-85, St Esteve d'en Bas, 1617, f. 90v.

231 ADG, P-71, St Feliu de Pallerols, 1588, f. 266v.

custòdies consecutives, i la que es conserva avui correspon a la darrera, de principis del segle XIX.²³²

El metall, de nou, és d'extrema importància: en els manaments de Jaime es mana la substitució per a les noves de plata, com la de Sant Joan de Fàbregues (1591) tenien “una custòdia de alquímia ab sos vidres per lo die de Corpus”,²³³ i a Sant Romà de Sau disposaven d’“una custòdia de llautó molt vella y negra”.²³⁴ A la Pinya (1679) trobem per primer cop “una custòdia de bronze amb el seu casco y corbató de plata”, cosa que la visita següent (1680) es mana canviar, “se arrime la de bronze y no servesca més”.²³⁵

4.5. Creus processionals

A les parròquies trobem un mínim de dues creus de plata: una de gran, per obrir les processons o romeries, i una altra de mitjana i/o petita, coneguda com a Veracreu, totes adornades amb pedres precioses i/o sobredaurades. La creu processional va convertir-se en l'ensinya d'una parròquia o confraria, presidint les manifestacions del culte cristià més visibles: processons, enterraments o viàtics. A Sant Esteve d'en Bas (1617) es descrivia una magnífic “creu major de plata sobredorada amb una pedra als caps”.²³⁶

Les creus eren obrades aplicant planxes de plata treballades amb repussat o cisell a una ànima de fusta, tal com hi havia Sant Miquel d'Amer: “una creu de fusta amb planxas grans de plata”.²³⁷ La creu acabava amb un encaix on es col·locava un pal llis vertical per transportar-la i prendre-la amb les mans.

Almenys fins al segle XVII, les noves creus segueixen la tradició gòtica, i només canvien alguns detalls ornamentals;²³⁸ exemples són les creus processionals de Ridaura, Les Preses, El Mallol i Tavertet. La pervivència de totes elles fa pensar en la revitalització

232 SOLÀ, 1997-98: 46-48.

233 AEV, 1241/2, St Joan de Fàbregues, 1591, f. 19r. i 1211/7, St Joan de Fàbregues, 1609, f. 42r.

234 AEV, 1209/1, St Romà de Sau, 1590, f. 261.

235 ADG, P-105, La Pinya, 1679, f. 431r. i P-106, La Pinya, 1680, f. 121r.

236 ADG, P-85, St Esteve d'en Bas, 1617, f. 90v.

237 ADG, P-104, Amer, 1671, f.98v

238 MARQUÈS, 2000b: 59.

i continuïtat de la pràctica processional. A Sant Feliu de Pallerols se n'havia obrat una a Barcelona abans de 1521,²³⁹ possiblement descrita a la visita de 1588: “una creu de plata gran, daurada, pulcra, posada davant l'altar com si fos d'ornament al dit calze y altres jocs”.²⁴⁰ A les Planes, també era nova al 1573,²⁴¹ descrita el 1588 al costat d'una creu de plata daurada petita: “una creu de plata de gran valor”.²⁴² A més, disposem d'una colla de contractes de creus a Corcó (1570), La Vola (1583), Sant Julià de Cabrera (1586) i Santa Martí Sescorts (1589).²⁴³

4.6. Exvots i presentalles

Els exvots i presentalles són presents a les esglésies, malgrat considerar-se propis dels santuaris –sobretot marians. Ben pocs exemplars en queden avui, en contrast amb els centenars que apareixen fotografiats abans de 1936.²⁴⁴ Podien ser objectes de cera o metall, instruments, retaulons pintats, que representen la intervenció benèfica en malalties, desgràcies i adversitats, o simples regals devocionals.²⁴⁵

En la visita de 1687 al costat vigatà, va manar-se, davant la quantitat ingent d'aquests objectes i el perill que comporta la seva desaparició, fer un “inventari de las presentalles de la plata, de cera o altres qualsevols dels ornaments de missa, ço és, càlser, casulla de la Santa Imatge y de altres qualsevol cosas”.²⁴⁶ Pel costat gironí n'hi ha desenes d'exemples descrits a finals del segle XVI i al llarg del XVII. A la capella del Remei –de les Planes– hi havia vuit presentalles de plata, cera, tela i un “agnus” de pasta. A Sant Feliu de Pallerols se'n van empenyorar un colla per construir la nova església. A Sant

---

239 MADURELL, 1961: 120 i 130.

240 ADG, P-71, St Feliu de Pallerols, 1588, f. 267 r.

241 CLARA, 1984: 81-82.

242 ADG, P-71, Les Planes, 1588, f. 263r.

243 GUDIOL, 1918-20: 103, 129 i AEV, ACF-1418, Joan Torra, notari episcopal, *Manual*, 1586 [1586, abril, 12], s.f.

244 VALADÉS, 1996: 56-6.

245 VERT, 1987; AMADES, 1952 i ROCA 1998: 67-79.

246 AEV, 1221, El Coll, 1619, f. 619r.; OSONA, 1888: 248 i 1221, St Julià de Cabrera, 1687, f. 573r-v.

Miquel d'Amer hi havia una diadema de plata de la Verge Maria amb el seu fill. Al Roser –de Sant Feliu– hi havia penjolls de perles i pedres semiprecioses, rosaris de cristall i petits objectes de plata. A La Salut tenien “una corona de plata amb pedres vermelles y una altra de petita per a portà lo Jesuset, onze presentalles de plata y altres diferents coses, una pessa de or ab pedras verdas y alguns anellets de plata”;²⁴⁷ i el 1717 hi ha una corona de plata amb pedres per la Verge i una pel Nen i una joia d'or.

També, gràcies a les presentalles, records i “*enkolpia*” –entesos com a objectes protectors– procedents dels llocs sants, sabem que la peregrinació a Roma, Santiago de Compostel·la o Terra Santa era habitual, amb el corresponent permís episcopal o per iniciativa pròpia o col·lectiva. Trobem testimonis al Roser de Sant Feliu de Pallerols, a la capella de la Pietat d'Amer i a Cogolls (1634), on el visitador manà “treguin els sombreros y barrets que dins la capella deixats pels pelegrins que són vinguts de Santiago”.²⁴⁸

4.7. Reliquiaris i veracreus

La presència, veneració i distribució de relíquies dins el món cristià va assolir un punt àlgid a l'edat mitjana. Les esglésies parroquials i els santuaris també miraven d'aconseguir, atresorar i apoderar-se d'aquests objectes preciosos, tot i que no pertanyien a personatges sants de primera fila, i que hauríem de relacionar més amb els exvots o presentalles.²⁴⁹ Relíquies de sants i màrtirs eren considerats pels devots com a entitats autònomes independents de Déu, als quals es podia recórrer per aconseguir algun favor.

El Concili de Trento –en el mateix decret de les imatges– i les constitucions gironines i vigatanes inclouen referències explícites a les relíquies, on se'n legitima l'existència i la correcta

247 ADG, P-110, St Feliu de Pallerols, 1696, f.438 r. i SOLÀ, 2003a: 146-154.

248 ADG, P-94, Cogolls, 1634, f. 51v.

249 NOGUERA, 1994: 163; BONSER, 1962: 234-256; GONZÁLEZ LOPO, 1993; GUDIOL, 1927: 93-119; NOGUERA, 1990: 86-106 i RIVERA, 1969: 610-660.

devoció, un dels punts més atacats a la Reforma luterana.²⁵⁰ Les relíquies prengueren nous valors: un d'ells és l'efecte de sociabilitat que s'organitzava al seu voltant, en el fet d'entrellaçar els destins de les comunitats amb els de les relíquies. A més, el poder de les relíquies es demostrava a través d'un profund dolor, de la contricció de la consciència del poble, estimulant el sentit d'obediència i resignació. La quantitat de relíquies havia de ser directament proporcional als beneficis, ajuts i gràcies que se n'esperaven, o bé al revés, en cas que les relíquies no acomplissin el que se'ls demanava, podrien donar-se casos d'humiliació i escarni a aquests sants i màrtirs.²⁵¹

Els reliquiariis es diferenciaven pel material, les dimensions, la forma, la situació dins l'església, o per l'ús en les pràctiques votives de la comunitat.²⁵² A Sant Feliu de Pallerols n'hi havia quatre: un de plata amb dos àngels (1617), un altre de plata amb relíquies de Sant Feliu, “un reliquiari a modo de baulet dels Quatre Sants Màrtirs”²⁵³ (1691) i un de fusta amb les seves ‘vidrieres’ (1700). A Les Planes en tenien de diferents sants –sense especificar– dins un reliquiari, destacant la de sant Cristòfol, a Ridaura també en tenien de diferents sants en un ‘reliquiari de plata’ i a Sant Vicenç de Susqueda en tenien de santa Margarida.

El reliquiari més destacable i conegut era el de la Veracreu, amb fragments de fusta de la creu de Crist –“*Lignum crucis*”–, que segons mossèn Gudiol “fou la més estimada de les relíquies que podia posseir una cristiandat”.²⁵⁴ Consistia en una creu amb una ànima de fusta, recoberta amb plaques de plata, més o menys ornamentada, proveïda d'un peu o acabada en tija per posar-la sobre l'altar i venerar-la, i just en el creuer s'hi col·locava la petita estella.

Els reliquiariis de fusta de grans dimensions reproduïen, a escala reduïda, façanes de temples, restaven inamovibles a l'altar major o sagristia, o també eren rèpliques de busts de

250 ROMAGUERA, 1691: 317, Lib. III. Tit. XX. Cap. I i *Constitutiones Synodales Dioec. Vicensis*: 62, Tit. XXIV.

251 GELABERTÓ, 1990: 40-45; 1995: 45-52; 2003 i 2005.

252 BORROMEO, 1985: 37.

253 ADG, P-109, St Feliu de Pallerols, 1691, f. 438r.

254 GUDIOL, J., *Santoral*, I, s.p.

sants o màrtirs, repartits en els altars. A finals del segle XVII, a Les Encies hi havia dos grans retaulons de fusta daurada, situats a cada costat de l'altar major, semblants als que hi havia a la catedral de Vic, amb una llarga sèrie de relíquies –amb un total de 50 sants, santes i màrtirs, 27 d'homes i 13 de dones–, locals i nacionals, amb les seves certificacions d'autenticitat, comprades entre 1647 i 1670.²⁵⁵

El mercat, venda i tràfic de relíquies podia ser una font i recurs econòmic considerable. A finals del segle XVII i primers del XVIII, les relíquies van augmentar en nombre, i els rectors intentaven proveir-se'n d'afins a les advocacions de la parròquia.²⁵⁶ Hi havia altars que no disposaven o estaven 'mal ornats de relíquies', i en altres moments es manava fer "un reliquiari per col·locar y posar las relíquias del gloriós protomàrtir Sant Esteve –d'en Bas–",²⁵⁷ que devien estar soltes. A Sant Iscle de Colltort (1730) disposaven d'"un reliquiari de fusta cobert de plata en forma de caixeta, ahont se troba relíquia de Santa Victòria" i un "altre reliquiari de plata ab son peu, en lo qual hi ha relíquias de Sant Cosme y Sant Damià y de altres sants".²⁵⁸ A Ridaura, la visita de 1717 constata l'existència d'una relíquia de sant Climent dins una caixa de plata, conservada fins avui dia, i per a la qual es va fer construir una capella per augmentar-ne la devoció el 1737.

A la segona meitat del segle XVIII arribava a Barcelona una allau de relíquies de màrtirs de les catacumbes romanes que s'estaven excavant i descobrint aleshores, molt rares i peculiars les que després es distribuïren a les nostres parròquies.²⁵⁹ Les visites se'n fa menció: a Cabrera hi havia "una insígnia relíquia del gloriós Sant Adaneto Màrtir, molt bén adornada",²⁶⁰ i a Sant Joan de Fàbregues es permetia "exposar a la pública veneració una relíquia de Santa Gaudiosa Màrtir, per haver vista la autèntica

255 ADG, P-102, Les Encies, 1671, f. 8v-9r. i AEV, 1227, Catedral de Vic, 1753, f. 8r. ADG, Registre de Lletres, U-252, Les Encies, 1647, f. 143v. i U-263, Les Encies, 1670, f. 120r.

256 VICENS i VÉLEZ, 2004.

257 ADG, P-112, St Esteve d'en Bas, 1703, f. 125r.

258 ADG, P-117, St Iscle de Colltort, 1730, f. 231v.

259 BADA, 1988: 465.

260 AEV, 1235, St Julià de Cabrera, 1783, f. 58v.

despatxada al 8 de Abril 1710 per lo Emminentíssim Senyor Cardenal Carpeña, Visitador General de Sa Santedat”.²⁶¹

5. LES VESTIMENTES SACERDOTALS I ALTRES ROBES

5.1. Característiques i evolució general

Entre la nombrosa i diversa indumentària que apareix a les visites, cal diferenciar els vestits litúrgics –sacerdotals, diaconals, subdiaconals i clericals– dels vestits que els clergues porten en la seva vida quotidiana, al carrer. Fins i tot és possible explicar l'evolució de les formes de les vestimentes a partir de les visites, si bé al segle XVI s'estableix una tipologia que evoluciona en els detalls, decoració i ornaments, si bé ben poc s'han fet servir per a estudis d'història de la indumentària.²⁶² Seria espectacular poder establir una correlació entre les robes d'avui en dia i els textos, però, els inventaris són molt lacònics, les descripcions sumàries –tot i que els visitadors es mostren experts i coneixedors de cada una de les peces–, i les peces molt modestes, estan gastades, perdudes, robades o cremades, a diferència de les diòcesis de Tolosa i Albí, on s'han conservat excepcionalment.²⁶³

Se'ls anomena “vestimentes”, “vestimentes sagrades”, i ocasionalment, “ornaments”, on quedava clara la vestimenta sacerdotal completa per oficiar l'Eucaristia –casulla, maniple i estola–, els colors, o bé els terns.²⁶⁴ Jaime en va descriure els materials i els colors i, cent anys després, Pasqual en feu un examen minucios i detallat de les mancances. Per exemple a Falgars faltava “una estola y manible blanch que corresponga a la casulla y una altra estola de catalufas per la casulla de catalufas blanca y vermella”,²⁶⁵ a Sant Miquel de Sorerols caldia “un estol y manible per la casulla vermella, la qual acomodarà ab gornitoxa

261 AEV, 1223/1, St Joan de Fàbregues, 1741, f. 271v.-272r.

262 GUDIOL, 1918: 21 i 1902: 661.

263 ARIBAUD, 1998: 62 i ARIBAUD, VALANIN I HUBANT, 2003.

264 TARRÉ, 1916: 10-11.

265 AEV, 1221, Falgars, 1687, f. 575v.

nova”,²⁶⁶ i a Vilanova de Sau va ser “una capa blanca per las festas de Nostra Senyora”.²⁶⁷

L'ús continuat dels vestits sacerdotals feia que es gastessin ràpidament, i que s'haguessin de reposar més sovint. Era ‘indecent’ realitzar qualsevol acte litúrgic amb les vestimentes dolentes, esparracades, lletges, brutes o descosides. La despesa en robes seria bastant alta, pels materials, color i poca rendibilitat, per això costava tant invertir en aquests béns fungibles. La majoria de vegades es manava la compra de nous vestits, i per això observem un cicle de reposició i perdurabilitat de trenta anys. A les parròquies gironines l'hem detectat en el tombant del segle XVI al XVII, entorn del 1630, i al voltant de 1680-90. Però els visitadors –més els gironins que els vigatans– proposaren alternatives més barates:

1. Usar una mateixa peça per a diferents funcions. A Sant Iscle Colltort (1626) manava “fer una casulla de alguna cosa ordinària, de manera que per part de dintre sia per a missas defuncts”.²⁶⁸

2. La reposició i/o substitució de les parts més gastades i festes malbé. A Tavertet (1590) es “provehí que una de dites casulles sie recosida y reparada, en algunas parts està descosida”.²⁶⁹

3. Tenir-ne cura i mantenir-la. A Sant Vicenç de Susqueda (1591) “visità les vestimentes de dir missa, són una casulla, dos camís, y tot trobat molt brut. Provehí que per tota la semmana corrent fasse rentar dit rector lo un amit y la un camís”,²⁷⁰ i a Igualada (1609) “no gossen ni presumescan –els oficiants– vestir-se sobrepellís, amits, camís, cordons, maniples, stoles, casulles, dalmàtiques ni capes rompudes, brutes ni altrament indecens, sinó bonas, censeray netas”.²⁷¹ En el segle XVIII, els bisbes foren especialment sensibles.²⁷² A les parròquies vigatanes s'esmenta aquesta necessitat al Far (“no servesca la casulla y estola de

266 AEV, 1221, Tavertet, 1687, f. 582v.

267 AEV, 1221, Vilanova de Sau, 1687, f. 610r.

268 ADG, P-89, St Iscle de Colltort, 1626, f. 119r.

269 AEV, 1209/1, Tavertet, 1590, f. 257r.

270 AEV, 1241/2, St Vicenç de Susqueda, 1591, f. 14v-15r.

271 AEV, 1211/7, Igualada, 1609, f. 32r.

272 MURLÀ, 1983: 171

xamellot blanc que no estiga limpiada del suor")²⁷³ o a Sant Martí de Querós: "netejen los colls de las estola trahenne lo suhor pues estan indecents".²⁷⁴

4. El reciclatge, igual que en l'orfebreria i la retaulística. A Falgars (1687) manava que "del tros de tela de la casulla de flors ne faran una estola y manible per la casulla vella de color blanc, una bolsa de corporals de una part vermella y de la altra negra".²⁷⁵

Pel que fa als colors de les vestimentes, segons Josep Gudiol i Josep Tarré, s'imposaren a finals del segle XVI les ordinacions *De coloribus et qualitate paramentorum*, segons el *Missal* de Pius V (1570).²⁷⁶ Així a Sant Martí Sescorts (1620) s'havia de fer "una casulla de allò que millor los aparegue pera convenir y dels colors que la yglésia Santa usa de aquell que n'i haja en dita yglésia més falta".²⁷⁷ En la visita de 1736 a Sant Feliu de Pallerols es va comprovar que les vestimentes estaven agrupades per colors: blanc, vermell, negre, violat i verd, i la roba blanca.

Els materials anaven dels més ordinaris –lli, llana, cotó– als més cars i rics –seda, fils d'or i plata–, que estiguessin ben entallats, es portessin amb dignitat, nets i polits, com la de Sant Andreu del Coll (1621), "una camisa romana de tela prima [...], manant que passat dit termini ningun prevere diga missa amb la que tenen ordinàriament per estar com està mal feta, curta y grossera".²⁷⁸ A Les Preses (1717) disposaven d'una "casulla de cotó pintat",²⁷⁹ possiblement d'indianes.

La documentació aporta indicis sobre els orígens de les peces tèxtils –Flandes, la Península Ibèrica i potser Holanda–, però possiblement s'empren aquests termes per indicar la roba de certa qualitat –per fer corporals, pallis, estovalles o roquets– més que una procedència, tal com passava a la diòcesi de Saragossa.²⁸⁰ El port d'Ostende va convertir-se en la principal

273 AEV, 1224, St Martí Sacalm, 1726, f. 501r.

274 AEV, 1223/1, St Martí de Querós, 1746, f. 501v.

275 AEV, 1221, Falgars, 1687, f. 575v.

276 GUDIOL, 1918: 44 i TARRÉ, 1916: 12.

277 AEV, 1213/3, St Martí Sescorts, 1620, f. 137v.

278 ADG, P-87, St Andreu de Coll, 1621, f. 50v.

279 ADG, P-113, Les Preses, 1717, f. 59v.

280 AGREDA, 2001: 139-211. LAURENT, 1978.

sortida per mar dels productes flamencs, connectat amb Bruges, Gant o Ambers –juntament amb altres d’anglesos–; exportava cera i teixits de llana i seda destinats a les esglésies espanyoles.²⁸¹ Altres importacions tèxtils seguien pel continent, de París, Lió, Tours, Nimes o Tolosa, tal com ha apuntat Pierre Vilar, per això molts catalans acudien al mercat de Bellcaire del Llenguadoc per adquirir aquests productes.

En la visita de 1658 a les parròquies gironines n’hi trobem desenes de referències: una “casulla d’Osteda violada” a Ridaura, “una casulla d’Ostenda de color verd i blau” a Sant Andreu del Coll, ‘una casulla d’Ostende amb el camp carmesí’ a Sant Feliu de Pallerols i a la capella del Roser “una casulla d’Osteda verda i noranjada”. Mentre que a Sant Privat d’en Bas disposaven de tres casulles flamenques: una violada, una de xamellot negre i una vermella i blanca. Les últimes referències procedeixen del principal port andalús d’entrada a la península: a Sant Feliu de Pallerols i Les Planes (1700 i 1736) hi havia “casulles de Cadis vermelles” i “palis gaditans”. La tarifa gironina de 1654 ens indica perfectament l’arribada i el preu d’aquests teixits d’importació.²⁸²

No podem deixar de banda la menció als gremis de teixidors i paraires de les poblacions que estudiem –Sant Feliu de Pallerols– i a les ciutats i viles circumdants –Vic, Olot, Girona, Sant Feliu de Torelló i Sant Quirze de Besora, amb una extensa xarxa de teixidors al seu servei.²⁸³ La seva producció es centrava en la confecció de draps de llana, cànem i lli, i en peces per a les confraries –pendons i gonfanons. La visita del bisbe Senjust a Santa Maria d’Artés (1711) va reafirmar i aprovar les ordinacions del seu gremi de paraires i teixidors, com a mostra de l’estímul del prelat per la indústria tèxtil rural.

El treball tèxtil femení –de laiques o regulars– per a les obreries, confraries o bacins parroquials es centrà en l’elaboració de les

281 ISRAEL, 1980: 193-211, 1982 i 1991; BRULEZ, 1958: 1219-1242; i PIFARRÉ, 2002.

282 ALBERCH, 1984: 222, 225 i 229.

283 ORTIZ, 1969: 103-106; MADURELL, 1974: 310-335 i 1973: 150-159; SOLÀ, 1997-1998 i GARCIA ESPUCHE, 1998: 149-160.

parts més delicades i fines.²⁸⁴ A Sant Joan de Fàbregues (1591) manava fer “dos capsetes de tela prima per a tenir lo santíssim sacrament dins la custòdia, las quals fasse una bona custorera a mida de dita custòdia”.²⁸⁵ El 1613 manava “al ministro Molins restituesque a la iglésia de La Vola un sobrepellís de alas servia en dita iglésia, lo qual les parrochianes de dita iglésia lo avian fet ab intent servís en dita iglésia”.²⁸⁶ I a Sant Feliu de Pallerols (1736) manava “a las donas administradoras de dita capella y altar –del Roser– que, dins de un any, ne fassen fer una –casulla– de color violat ab la sanefa verda y així mateix una bolsa de corporals dels mateixos colors y cobricalsers, y no dupta del zel de las Senyoras donas y del cuidado que tenen en recullir charitats, que faran la expressada casulla de un corte garbós”.²⁸⁷

5.2. Luxe, opulència i refinament dels guarda-robes del segle XVIII

En les visites del darrer terç del segle XVII –les immediatament posteriors a la Guerra dels Nou Anys– i les primeres del segle XVIII –després de la Guerra de Successió–, la relació dels guarda-robes és tan completa i sencera, que costa entendre-les –junt a l’orfebreria– després dels enfrontaments bèl·lics. En el setcents apareixen esplèndides, opulents i ostentoses, incorporant guarnicions i detalls amb fils d’or, plata, llana o seda –galó i passamà–, amb combinacions diverses de casulles –fins a deu en alguna parròquia–, capes –fins a sis– i terns –segons el color, material i ús.²⁸⁸

Les visites de Taverner a Girona –desde 1700– i les de Senjust a Vic –a partir de 1710– donen un tomb a la manera d’enfocar i tractar les vestimentes, quan importa més que res l’aspecte, la matèria, l’ornament o l’aparença, sense descurar-ne la utilitat.²⁸⁹

---

284 FERNÁNDEZ DE LA PAZ, 1982; PÉREZ SÁNCHEZ, 1994 i 1999; SALADRIGAS, 2002: 35 i SEGURA LACOMBA, 1949.

285 AEV, 1241/2, St Joan de Fàbregues, 1591, f. 17v.

286 AEV, 1211/10, La Vola, 1613, f. 78r.

287 ADG, P-123, St Feliu de Pallerols, 1736, f. 89v.

288 VILLANUEVA, 1935.

289 GUDIOL, 1902: 661.

Els inventaris gironins no tenen equivalent a les parròquies vigatanes, on els visitadors es limiten a exposar els objectes que manquen o falta reparar. Ben poques esglésies parroquials o capelles rurals estaven desproveïdes de les principals vestimentes –tern–, i si donava el cas, el visitador s’afanyava a manar-ne la reposició, suplència o reparació, essent un dels més recurrents la negativa de dir missa si no es disposava dels vestits, extensible a altres ornaments.

També hi ha casos de clergues, morts de malaltia contagiosa, enterrats amb els seus vestits, perquè reutilitzar-los era poc aconsellable. Ho hem trobat a Fogars (1758), on manava cremar “*unos ornamentos de los que usó un sacerdote que se dice murió tísico*”²⁹⁰ i a Sant Julià de Llor (1736), mana “que, attès dit –rector– difunt se enterrà ab casulla y alba que era de la present iglésia, y en atenció que esta és molt faltada de casullas y albas, fasse fer dit Rector actual una casulla garbosa y alba dels béns del difunt y la casulla del color que més se necessita en dita iglésia”.²⁹¹

El bisbe Taverner (1725) enumerà una bona colla de punts sobre robes i vestimentes litúrgiques, recollint la tradició diocesa i creant un corpus unificat. Trobem exemples molt gràfics que també localitzem a les parròquies vigatanes, cosa que demostra la idea estesa i generalitzada en els bisbats catalans i espanyols de la cura entorn la vestimenta. En les dècades de 1725-1735, per imposició episcopal i per les necessitats parroquials, es succeïren molts decrets sobre l’arranjament de peces rompudes i velles, més que no pas relatius a l’elaboració de noves. Les al·legacions es redueixen a la impossibilitat de celebrar –emprant les paraules del mateix bisbe–, “lo Sant Sacrifici de la missa amb la deguda decència en las festivitats corresponents a dit color –vermell–”, i amb poca despesa i feina “tindran esta roba –casulles i capes– que farà goig y està decent per molt temps”. Coincideix en ambdós llocs la ‘decència’: la dignitat del clergue que vesteix les robes, el respecte que infon i transmet, i el pulcre aspecte exterior. O expressat a les Planes (1738) d’una altra manera: “una capa blanca ja molt usada, que no correspon al lustre y solemnitat ab que se

290 ADG, P-133, Fogars, 1758, f. 48v.

291 ADG, P-123, St Julià de Llor, 1736, f. 64v.

fan las funcions en dita iglésias, ni lo demás de ellas, que tot està ben garbós y admirable".²⁹²

Així doncs, el número d'esglésies que fan sorgits i pedaços, retalls i adobs, de velles a noves, és enorme, segons les ordres de Copons i Bastero. A Les Encies (1727) manava "tràurer las vetas de tots los ornaments negres, posant en son lloch un galó de seda, a fi de que estígan ab major decència"; Cogolls (1728) feia "acomodar una casulla de xamellot vermell, fent-la guarnir de una serrellet per tot lo ruedo de ella; y juntament fàssan posar un galó de seda en la obertura del coll"; a Puigpardines (1730), "com una casulla vermella de domàs està molt dolenta, no podent servir ab decència per la celebració del sant sacrifici de la missa, mana Sa Il·lustríssima als obrers de dita iglésia o a qui toque y especte, que la fassen acomodar y fàssan tràurer de ella un galó de or fals, y posen en son lloch un galó de seda, com també que acomoden lo maniple de dita casulla y fàssan fer una estola nova corresponent a ella, per ser enterament dolenta e indecent la que vuy serveix". Al mateix temps, podem imaginar la satisfacció i goig que sentia el bisbe en veure-ho tot del seu gust, tal com ho manifestà a Sant Feliu de Pallerols (1734): "està aquella sacristia ab la decència que correspon a un temple de una vila y pobla en tot lo demás lustrós y civil y en què concorren tants ecclesiàstichs de especial nota", o a Ridaura (1737) on estava amb "molt lustre y provehida de vestuaris necessaris per la celebració del sant sacrifici de la missa".²⁹³

A la dècada de 1750, a la diòcesi de Vic hem detectat la necessitat de reintegrar una sèrie d'ornaments, molt concrets, amb algun cas extrem. A Tavertet (1755) el visitador protestava de "*lo escaso de todo género de ornamento que está la sacristia pues no tiene lo preciso y necesario para celebrar los oficios y demás funciones parrochiales por su mucha pobreza*"; i ja esmenat abans de 1770, quan es meravellà de "la rica capa pluvial que han fet fabricar de nou desde nostra antecedent visita". De

---

292 MURLÀ, 1983: 168. ADG, P-117, St Julià de Llor, 1730, f. 204r. i P-124, Les Planes, 1738, f. 88v.

293 ADG, P-121, St Feliu de Pallerols, 1734, f. 269r. i P-123, Ridaura, 1737, f. 114r-v.

manera semblant diu “*que atendida la gran falta que ay de ropa en la sufraganea –de Rupit–, inmediatamente los obreros hagan dos casullas negras, una blanca, seis àmitos, tres cingulos, seis lababos, y seis toallolas*” –i que el 1760 i 1762 encara s’havien de fer–, o bé a La Vola (1760) s’exhortava “*a hazer una capa negra y otra morada, respecto de la gran necesidad que ay en dicha iglésia de las expressadas capas*”.²⁹⁴

Les Planes va ser una de les parròquies millor proveïdes de robes luxoses i refinades, incloent peces de gran valor simbòlic o sentimental, a destacar dues casulles regalades pel bisbe Pontic –una de primaveres amb galons d’or–, o les peces de les confraries del Santíssim Sagrament –amb una bandera que degué pagar la família Olmera, amb el seu escut heràldic–, de l’Àngel Custodi i del Roser, i del beneficiat de Nostra Senyora de Gràcia.

6. ELS ARXIUS I LA DOCUMENTACIÓ PARROQUIAL

6.1. Aspectes generals

Alguns dels armaris esmentats serviren per encabir la documentació generada per la institució eclesiàstica, en una tipologia que establí Borromeo.²⁹⁵ En els concilis tarraconenses de 1564-66 i 1591 es feren disposicions sobre els llibres parroquials, havent de tenir-los tots, guardar-los en armaris, i disponibles a ser visitats.²⁹⁶ El bisbe Taverner (1725) es lamentava, amb recança, de la manca d’aquests arxius, “per quant habem experimentat ab no poch dolor Nostre, que regularment los Rectors no tenen un lloch destinat per tenir los Actes, Llibres, y altres papers de las Pessas Curada”.²⁹⁷ Un problema idèntic que es repetia en una 24% de les parròquies tarragonines visitades per Copons, i que encara mossèn Gudiol havia vist en algunes esglésies.²⁹⁸

294 AEV, 1228, Tavertet, 1755, f. 164v-165v.; 1233, Tavertet, 1774, f. 443r.; 1229, St Joan de Fàbregues, 1758, f. 113v. i 1231, La Vola, 1760, f. 124r.

295 BORROMEO, 1985: 81.

296 BADA, 1970: 204.

297 MURLÀ, 1983: 186-187 i 192.

298 PEREA, 2000: 142-143 i GUDIOL, 1902: 229-230.

En la visita de 1595 a la diòcesi de Vic es preguntava als rectors si s'havia fet un armari per a les escriptures, papers i altres llibres i documents, ja que les darreres constitucions sinodals ho obligaven; alguns els tenien, altres prometien fer-lo, en altres estava guardada la documentació en diferents llocs, com a Tavertet: "visità les scripturas de dita parròchia trobades en la cambra del rector dins de una caixa ab dos tancaduras la qual caixa és de la isglésia y sempre si ha acostumat de tenir les scripturas".²⁹⁹

No va ser fins a les visites dels bisbes Pasqual i Auther que apareixen novament citats els arxius, esmentats a partir de la documentació que guarden, sense indicar on estava aquest moble o espai. Un dels pocs conceptes mencionats era la compra de llibres en blanc per anotar les visites pastorals, i que es relliguin els anteriors solts; per exemple, a Sant Feliu de Pallerols (1680) es comprovava el mal estat de la documentació: per tal que "los papers, actes y demás scripturas de las rendas dels aniversaris y missas de stacha se conserven millor", s'havia de fer "una caxa amb son pany y clau per a recondir dits papers y scripturas y en dita caxa tinga un codern per a notar los actes que se'n trauran y aquí y per quin effecte se entregaran per a conservar los chanelars y memòrias y recobrar que sien dégan notar-se en la matexa partida de dit codern".³⁰⁰ I el 1723 els visitadors s'hi tornaven a fixar, per la reiteració de vells problemes: el tancament amb claus, la desaparició de papers i l'ampliació dels mobles. La generació diària i continuada de paperassa implicava una dedicació pacient i constant, la compra de nous volums i l'engrandiment de l'espai d'emmagatzemament disponible. A Pruit, Tavertet i Susqueda manava "engrandir lo armari de las escripturas y posan en ell un armari gran que estiga fixo en la paret ab dos panys y dos claus; com se mana en las Constitucions del Il·lustríssim Senyor Bisbe Magarola; y en ell pose totes les escripturas, tant antiguas com modernas desta rectoria; y nols tindrà en caixas ni calaixos separats".³⁰¹

299 AEV, 1210/2, 1595, Tavertet, f. 22r.

300 Arxiu parroquial de La Pinya, *Libre titular*, s.f. i ADG, P-106, St. Feliu de Pallerols, 1680, f. 130r-v.

301 AEV, 1224, Tavertet, 1723, f. 302r.

A partir de llavors els bisbes prengueren plena consciència de la importància de la conservació de la documentació parroquial, i de la necessitat d'un espai adequat i específic. Del Sínode Romà de 1725³⁰² s'agafaren alguns decrets que s'inclouren en les diverses constitucions sinodals diocesanes i provincials, per exemple les de Manuel Muñoz (1748), en l'apartat que recull les instruccions i formularis o "Breu instrucció per los rectors, o curats qui han de exercitar lo art de Notaria en sas parròquias" –que ahora segueix a Jeroni Juttglar, 1568.³⁰³ En aquest context, l'arxiu prenia un doble sentit: el conjunt i col·lecció de documents, i el local o espai on eren guardats aquests.

L'aplicació d'aquesta normativa va ser tardana: en la visita de 1786 a Sant Martí de Querós es feien els primers intents d'una ordenació i classificació –que no pas inventari o catàleg– de la documentació, que era temàtica, en quatre grans blocs: "al Rector que reconega las scripturas de son archiu y pose quiscuna en son lloch: ço és, las que seran de la obra las posarà ab las de la obra, y així mateix farà de las de la sagrestia, rectoria y iglésia, y lo cumple així pena de 3 lliures pagadoras de béns àrbitre propis y altres a nostre y sots las mateixas penas; no escriga històrias en los comptes de las rendas y penas; no escriga celebració de missas de bassí de ànimas ni en los manuals, otras cosas distinctas del art de notaria".³⁰⁴

6.2. La documentació parroquial

La documentació parroquial prengué valor durant el Concili de Trento i s'eixamplà més enllà dels llibres sacramentals a tota una àmplia sèrie de documents: llibres de comptabilitat, llevadors de rendes, delmes i primícies, de celebracions i misses,

302 Citat per Jaume Collell al prefaci de SALA, 1912: 6.

303 *Constituciones Synodales Dioec. Vicen...*: CCXI i ALONSO RODRÍGUEZ, 1998: 259-281 ["Breu instrucció per als Rectors o Curats qui han de exercir la art de notaria en ses parròquies"].

304 SALA, 1912. Vegeu també, per a Tarragona, l'estudi de mossèn Sanç Capdevila, ecònom de Forès, per encàrrec de l'arquebisbe Antolín López Peláez, titulat 'L'Estudi, ordenació i inventari dels arxius parroquials', de l'1 de desembre de 1918. AEV, 1236/1, St Martí de Querós, 1786, f. 597v.

o d'obrerries, confraries i associacions.³⁰⁵ Uns volums que són testimonis de la 'memòria' col·lectiva de la parròquia, tal com l'ha definit Eugeni Perea, amb una doble finalitat, "donar fe dels ritus, les activitats, els compromisos, les obligacions o els beneficiats dels seus membres, indistintament de si són clergues o laics, de manera que aquest corpus arxivístic constitueixi el gruix de la seva memòria",³⁰⁶ i convertir-se en un instrument de control social i econòmic.

Les referències dels llibres que formarien l'arxiu parroquial no són mai explícites, almenys a la diòcesi de Girona. No sembla que els visitadors es miressin amb deteniment cada un d'aquests volums, llibres, lligalls o papers, a excepció dels sacramentals que es guardaven a la capella de les fonts baptismals. A la diòcesi de Vic els manaments són sovintejats, i ja en el segle XVIII són constants i estrictes. Mentre el bisbe o visitador fa la visita protocol·lària a l'església, un notari o escriptent s'encarregava de llegir amb atenció els llibres. Cassador, Senjust, Dou i Auther es centraren en els llibres de comptabilitat i finances, llevadors i capbreus, que foren els més explorats i revisats, on buscaven expressament els errors i faltes, però sense gaires especificacions. Una lectura que degué comportar una dedicació exclusiva, amb una inversió de temps que el bisbe no podia permetre's. A Girona dóna la impressió d'una descura sobre la documentació.

En general, el mirament del visitador anava adreçat a la redacció, comprensió i lectura dels escrits. A Sant Vicenç de Susqueda (1590) es mirà els llibres sacramentals, que estaven "mal escrits per ser dolent escriura. Provehí que dit rector se mire tot lo que pugua en fer bona lletra, tenint bona ploma y tinta de modo ques pugua llegir",³⁰⁷ unes denúncies episcopals que seran un greu problema a l'arxidiòcesi tarragonina en el segle XVIII.³⁰⁸

La cronologia del costat gironí marca una nova etapa (1680-1685), que enllaça amb la divuitena centúria. Pontich reprengué l'interès per la documentació en una sèrie de capítols de les

---

305 MARTÍNEZ SANZ, 1986: 170.

306 PEREA, 2000: 125.

307 AEV, 1209/1, St Vicenç de Susqueda, 1590, f. 248v.

308 PEREA, 2000: 127.

sinodals: els beneficiats a l'hora d'escriure els seus 'llevadors', les consuetes on relacionar les celebracions, la redacció de la documentació notarial, els llibres d'almoines i de causes pies, o bé la necessitat de disposar dels cinc llibres sacramentals, entre altres.³⁰⁹ A Vic es posà èmfasi en el moviment i manipulació dels documents dins i fora l'arxiu i parròquia, i en aspectes fins llavors no desenvolupats –arxius amb dos claus; llibres de beneficis i causes pies; creació dels arxius dels deganats i transcripció de dotalies i fundacions de beneficis per la cúria del vicariat.³¹⁰

Aquesta legislació episcopal no tingué una correspondència pràctica, i continuà la negligència, amb la desaparició de papers i en el pèssim estat dels comptes parroquials. Pasqual i Pontich coincidien en reclamar “si hi ha algú tinga llibres, actes, capbreus, papers, memorials o altres qualsevol escripturas tocants a iglésias o rendes d'ellas o a qualsevols beneficis o personats”.³¹¹ El robatori, sostracció o manipulació malintencionada de la documentació estava penada i seguia les disposicions del concili tarraconense de 1564-66.³¹² A Sant Martí de Querós (1746) es manava al marmessor del rector Joan Baptista Company, pagès de Vilanova de Sau, “sens dilació alguna, baix las penas de àrbitre del superior, fassa se restituescan en lo arxiu de dita rectoria tots los llibres, actes y demás papers tocants y fahens per ell”.³¹³ Es volia la separació total de la documentació parroquial i la particular, que cap document romangués a mans alienes de la institució eclesiàstica, fóra de l'església o dels arxius parroquials, tal com feia seguir a Roda de Ter (1685), model a seguir a totes les parròquies de la diòcesi vigatana: “per conservació de las rendas desta iglésia, manam al rector que recorre totas las partidas de esmerços y reesmersos de censal, de fundacions, de missas,

309 ROMAGUERA, 1691: 256-262: Lib. III. Tit. XVI. Cap. 1; 269-270: Lib. III. Tit. XVII. Cap. 8; 104-105: Lib. III. Tit. V. Cap. 9; 105-106: Lib. III. Tit. V. Cap. 11; i 159-160: Lib. III. Tit. XI. Cap. 10.

310 *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...*, 7: Cap. I-II; 8: Cap. III-IV; 9: Cap. V i VI, i 10, Cap. VII.

311 AEV, 1220/3, Manaments generals d'Antoni Pasqual, 1685, f. 3r. i ROMAGUERA, 1691: 58, Lib. II. Tit. II & III. Cap. Únic.

312 BADA, 1970: 204.

313 AEV, 1223/1, St Martí de Querós, 1746, f. 501v.

anniversaris, etc, y en las que trobarà que en los actes de reesmers o reesmersos, de fundacions, fàltan en son arxiu, procurarà en fer las diligèncias possibles pera treure còpias autorizadas de poder dels notaris quels reberen o tenen en son poder".³¹⁴

En la compra de llibres o fulls en blanc s'indicava normalment la mida, grans –'foli'– o petits –'de quart'. L'enquadernació i relligament es refereix als llibres emprats diàriament, i que per l'ús continuat es fan malbé, i també als fulls dispersos d'un tema concret, que s'ha d'agrupar i ordenar. Per exemple, a Cogolls (1736) comprin "un llibre y lo intitularà: llibre de testaments y en lo principi de ell cusirà tots los testaments presos per sos antecessors, servant lo orde prioritat";³¹⁵ i a Sant Martí Sescorts (1753 i 1791) "compren un libro para notar las partidas de bautismos, en el que coserán las partidas que están sueltas en una libreta",³¹⁶ i els llibres sacramentals "se escriben en quadernos sueltos sin forma de libro contra lo prevenido en el sagrado concilio de Trento".³¹⁷

6.3. Els registres sacramentals

El control i registre de l'administració dels sacraments fou un dels temes tractats en el concili de Trento. Si bé significà el naixement oficial dels registres parroquials o sacramentals, ja existia una certa legislació conciliar que en regulava l'obligació: el 1502, el bisbe gironí Berenguer de Pau manava enregistrar els baptismes i el concili provincial de Tarragona de 1555 insistia en el registre dels baptismes i defuncions després de cada celebració –ratificat unes dècades més tard–, sense comptar amb experiències a nivell peninsular. Unes excepcions mostren la precocitat en aquests registres durant el segle XV: Vilanova de Sau –el més antic de la diòcesi vigatana i de Catalunya–, i Sant Feliu de Pallerols i Santa Pau –els més antics de Girona.

Els registres sacramentals ja apareixen en les visites i a gairebé totes les parròquies a finals del segle XVI, en forma de papers

---

314 AEV, 1221, Roda de Ter, 1685, f. 647r.

315 ADG, P-123, Cogolls, 1736, f. 84v.

316 AEV, 1227, St Martí Sescorts, 1753, f. 68v.

317 AEV, 1236/1, St Martí Sescorts, 1791, f. 322r.

volants o llibres, on un sol volum servia per assentar totes les partides, junt, a vegades, als d'excomunicats i altre tipus d'informació.³¹⁸ El bisbe Jaime, excepcionalment, manà anotar els decrets de les visites en els llibres sacramentals; a Sant Martí Sescorts (1589) digué que “totes les demunt dites provisions se scriguen en lo llibre dels baptismes de dita parròquia, dia y any sobredit signades de mà de dit visitador y de mi Salvador, tragner infra scrit”.³¹⁹ Però ja en el concili tarraconense de 1591, convocat pel bisbe Joan Terés, s'imposaren cinc llibres (bateigs, confirmacions, matrimonis, òbits i confessions), amb lleugeres diferències als que s'obligaven en la visita de 1595, com a Sant Martí Sescorts manava al rector fer “un libre, ço és per baptisme, un libre per los matrimonis, altre per los òbits, altres per los excomunicats”³²⁰. El desconeixement i la falta d'un estil unificat en la redacció era bastant gran, i provocava imprecisions, malentesos i equivocacions; a Vilanova de Sau es mostrava taxatiu i categòric a l'hora de tenir un llibre per a cada cosa perquè “visità un libro en lo qual, confusament, stan scrits los baptismes fins en novembre de 1594 y matrimonis y après baptismes fins 1595 de abril, y memorial deguent de combregar y altres coses, tot en confús”.³²¹ El nou ordinari del bisbe Pasqual a finals del segle XVII va servir de pauta, i les sinodals coetànies així ho van ratificar –amb quatre llibres.³²²

Pel costat gironí no quedà palès fins ben entrat el segle XVIII, quan quedà ben definit en el *Ritual* del bisbe Bastero (1736). Els rectors procuraven estalviar-se el mínim de feina, i escrivien amb rapidesa, descuit o inèrcia. Aquesta fórmula feia així, repetida a cada parròquia (1589): “visità los libres del baptisme, matrimonis y òbits y excomunicats. Provehí que en los dits libres posse lo dia y any no ab xifres sinó ab letres y en lo dels baptismes lo número del ministre qui bateyara y en lo dels òbits si lo defunt aurà fet testament o no y en poder de qui y lo dia y any y los legats pios

318 BUSQUETS I NADAL, 1975 i BLANCH I DROU, 1987.

319 AEV, 1208/2, St Martí Sescorts, 1589, f. 212v.

320 AEV, 1210/2, St Martí Sescorts, 1595. MARQUÈS, 1994a: 155 i MARTÍNEZ SANZ, 1986: 172-174.

321 AEV, 1210/2, Vilanova de Sau, 1595, f. 20v.

322 *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...*: 22, Cap. IV.

que aurà depars".³²³ Successivament s'hi afegiren altres detalls, com que "en los baptismes digue lo ministre y en los matrimonis pose dos testimonis com és acostumat".³²⁴ El 1620, a Sant Martí Sacalm deia que "hi continui escrivint els noms y cognoms dels pares que en dita església tenen lloc els bateigs, els que hi ha constància que en dita parròquia hi ha hagut matrimoni, així com els que es confessen, els que fan la comunió y els morts".³²⁵ El 1687 i 1691 s'imposava als rectors escriure "las partidas en los llibres parrochials en la forma que estan notadas en la 1 y 2 part dels ordinaris novament impressos",³²⁶ i a "las partidas, desporis chalende lo dia, mes y any y ab especificació de la Cúria eclesiàstica per ahont se haurà despatxat la llicència de casar, y així mateix en la fi de la dita partida chalendarà lo dia, mes y any y en poder de què nutari los contrahents hauran fet capítols matrimonials, y també com han pres les benediccions nupcials; y en las partidas de òbits especificarà los llegats pios de missas y anniversaris, fundacions que hauran deixat los piadosos fundadors, y en poder del notari al dia, mes y any".³²⁷

Encara en les visites de Marimon (1723 i 1726) i Muñoz (1749) es reprèn el model de l'ordinari de Pasqual que alguns rectors obliden; a Sant Romà de Sau deia se "expresse en las partidas dels matrimonis si han fet capítols matrimonials y en poder de qui; en las dels òbits lo estat dels adults; y si deixaren de rèbrer tots o algun dels sacraments la rahó perquè. En las dels baptisme lo dia en que nasqué lo batejat y lo cognom de la Mare del batejat además del que pren del marit".³²⁸ El darrer apunt dins el territori diocesà vigatà correspon al 1776, a la parròquia de Vilanova de Sau, on el visitador Andreu Estevanell fa menció d'una carta d'ídèntiques característiques a la de Granollers, després de comprovar l'estat de l'arxiu i elabora una petita reflexió sobre l'obligatorietat de portar correctament els llibres sacramentals, tasca inherent a la

---

323 AEV, 1208/2, Santa Maria de Corcó, 1589, f. 216v.

324 AEV, 1241/2, Falgars, 1591, f. 23r.

325 AEV, 1213/4, St Martí Sacalm, 1622, f. 219r.

326 AEV, 1222, Tavertet, 1691, f. 466r.

327 AEV, 1221, St Martí Sescorts, 1687, f. 650r.

328 AEV, 1224, St Romà de Sau, 1723, f. 306r.

condició professional de rector curat, justificant-ne els orígens tridentins: “Trobant-nos ab carta del Il·lustre Don D. Ramon Parés, canonge Doctoral y Vicari General per lo molt Il·lustre capítol de Canonges de la Santa Iglésia Cathedral de Vich, sede vacant de dita, de 8 octubre 1776, que nos prevé fassam insertar nota de la Real Ordel Supremo Consell de Sa Magestat (que Déu guardi) de 23 juliol prop passat y de la de 21 mars 1749 mencionada comunicada al Consell, relatives a la puntual observància dels capítols 1 y 2 de la Sessió 24 *de Reformatio Matri*. del Sagrat Concili de Trento que, disposà que los pàrrocos o regint cura de ànimas escríguian en los llibres de baptismes, desponsoris y òbits, que deuen tenir ben guardats, ab molta diligència, las partidas de baptismas, desponsoris y òbits per los fins que en lo citat concili se expréssan a què se fa relació: que ha merescut tota la atenció de Sa Magestat y de son supremo Consell, y la més sèria providència de dit Il·lustre Senyor Vicari General capitular per lo exacte compliment, prevenint-nos que també façam insertar la citada carta de 8 octubre prop passat: perçò, en descàrrech de nostra obligació, manam al Reverent Rector o regint la cura de ànimas de la present iglésia que, en continent, copie e insèrtie las referidas notas de las Reals ordes de 23 juliol prop passat 21 mars 1749 y carta de 8 octubre de 1776, a nós dirigida, al principi dels expressats tres llibres que insinua las explicadas reals ordes, perquè advertits de tot lo en ella contengut, invigilian sobre lo més exacte compliment y en cas de omisió –la que no presumim–) se procehirà rigurosament contra los inobedients”.³²⁹

En el costat gironí trobem disposicions similars. El bisbe Pontich (1691) també havia disposat, en un extens capítol de les constitucions, els cinc llibres que cada parròquia havia de tenir i com havien d’escriure’s.³³⁰ A partir de 1725 les diferents disposicions dels llibres sacramentals del bisbe Taverner contribuïren a fixar una tradició en els registres de baptismes i matrimonis, mentre que s’oblidava dels llibres defuncions i

329 AEV, 1234, Granollers, 1776, f. 54r-v.

330 ROMAGUERA, 1691: 419-436: Lib. V. Tit. XII. Cap. 9: “*Operarii libros emant, in quibus Parochi scribere possint, quae eis scribenda praecipuntur*”.

confirmacions.³³¹ Poc a poc es va perfilant el mètode, que anem desgranant en el segle XVIII. A Sant Iscle de Colltort (1728) i Sant Climent d'Amer (1730) diu: "en las partidas en què se parlarà de pares, com són las partidas desposoris, de baptismes, de òbits, de pàrvulos y de confirmados se pose y expresse immediatament després del nom de la mare y de son cognom de la casa de ahont era eixida, la paraula cònjuges o altre equivalent que denote la legitimitat del desposat, batejat, confirmat y defunt respective".³³² El bisbe Palmero, a Ridaura (1758) manava "posasen en las partidas del batisme los noms dels avis dels batejats",³³³ i a Les Preses (1763) "*expresse con distinción el origen y domicilio de todas las personas*".³³⁴ El bisbe Lorenzana també es va mirar els llibres sacramentals de cada parròquia, quedant registrat a Sant Climent d'Amer (1776) i a Les Preses (1797).³³⁵

6.4. Llibres de celebracions i rendes, d'obra i fàbrica, confraries i associacions

Tots aquests llibres de diferent naturalesa tenen en comú la fiscalitat que n'emanava. Qualsevol celebració litúrgica necessitava ser convenientment anotada en els anomenats llibres de racional, registre de còngrues o porcions destinades a cada eclesiàstic. Són llibres que tenen un ús prolongat i estès, encara que parcial i fragmentari, amb anotacions de diverses mans, rectors, obrers i èpoques. Els bisbes Cassador i Pontich obligaven la redacció d'alguns d'ells.³³⁶

Les despeses i entrades de les obreries, confraries i associacions sempre implicaven el desenvolupament d'una hisenda, cosa que

---

331 MURLÀ, 1983: 175, 178-180.

332 ADG, P-117, St Climent d'Amer, 1730, f. 205r.

333 APRI, Llibre de baptismes, 1723-1759, s.f.

334 APLPR, *Baptismes desde 1681 hasta 1787*, f. 178v., visita del 3 d'octubre de 1763.

335 ADG, APA, Sant Climent d'Amer, Llibre de matrimonis (1748-1834), f. 38r. i APLPR, *Llibre de Desposoris comensant en lo any 1790. Essent rector lo reverent Doctor Rafel Constans, prevere, beneficiat de la reverent comunitat de la Vila de Olot y ara actual cura párroco de las Presas*, f. 17r.

336 ROMAGUERA, 1691: 159-160, Lib. III. Tit. XI. Cap. 10.

podia significar la pèrdua de rendes, robatoris o fraus per part de rectors, obrers o confreres.³³⁷ No serà fins a principis del segle XVII –amb alguna excepció– que es pren consciència de la necessitat de disposar i escriure aquests llibres –sobretot els d’obra–, encara que sense gaire insistència, per exemple, a Sant Privat d’en Bas, Sant Esteve d’en Bas o a Ridaura –‘Llibre de dèbit i crèdit de l’obra’, de 1593 i 1619. A partir de les visites de 1660-80 s’insisteix totalment a Sant Climent d’Amer, Sant Privat d’en Bas, Amer, Sant Feliu de Pallerols, Ridaura i Les Preses: “fer un llibre blanch de full enter per a la obra y altre per a cada una respective administració de bassins en los quals assenten respectivament los censos, censals y altres ingressos, reben y acostumen rèbrer llurs administracions y lo que cada semmana reben”.³³⁸ En el costat gironí, les notícies i la insistència dels visitadors s’esllangueix a partir de 1685, i desapareix definitivament el 1700, sense saber-ne el motiu, i només casos extrems n’obliguen la redacció o recuperació. A Sant Julià de Llor es va començar un nou llibre el 1751, amb una finalitat pràctica: “servezca per acentar los comptes de dita obra del que resultarà y se pagarà de aquí al devant y per memòria dels esdevenidors notará lo que he trobat escrit del que feren los passats y juntament lo que se va augmentant de mon temps a fi que servezca per exemple dels esdevenidors”.³³⁹

Pasqual i Taverner són els primers bisbes en mostrar-se enèrgics a escriure o ‘assentar’ –en les seves paraules– els llibres titulats ‘llevadors de rendes’, ‘llibres de fundacions’, o –tal com al Far– un “llibre en què escriga las missas que entraran y lo diner que traurà de la caixa en què se posan las charitats de missas y las que celebrarà per días, mesos y anys y ala fia de quiscun any traurà la summa del cobrat y celebrat”.³⁴⁰ O bé els llibres mestres –com el de Sant Joan de Fàbregues–, “de la entrada y aixida desta capella y casa” i “los comptes de entrada y eixida fins al dia present, y en llibre apart tot lo que acaptaran los hermitans y donaran los devots

337 Vegeu: FUENTES, 1999; GARCÍA VALVERDE, 2000 i HERNÁNDEZ, 1999.

338 ADG, P-103, Les Preses, 1667, f. 271r

339 ADG, Arxiu parroquial de St Julià de Llor, *Llibre de la Obra de la Iglésia parroquial de Sant Julià del Llor comensat en lo any 1751*, s.f.

340 AEV, 1221, St Martí Sacalm, 1687, f. 596r.

en blat, mestall o en altres espècies de grans, llana o diners, y en què lo distribuïran ab distinció de partits y de dias, mesos y anys y lo resumen de quiscun any tant de entrada com de eixida".³⁴¹

La visita a Corcó de 1742 ofereix un model de realització correcta d'una fundació de missa, sense deixar-se cap punt. Posteriorment, durant el mandat del bisbe Sarmentero (1752-1777) enviava "un imprès que conté lo formulari remès ab circular de sa Senyoria Il·lustríssima a tots los Rectors del present bisbat dirigida per conservació de rendes y compliment de celebracions"³⁴² i es manava disposar de "tres llibres, a saber, el llibre de rendas, llibre de expectàncias y consuetas o proptuari de las celebracions manats ferse per nostre zelosíssim prelat ab la mètodo universal imprès y circular".³⁴³ Les pautes que s'oferien als rectors eren prou explícites i entenedores. La intenció dels bisbes era assolir la uniformitat burocràtica. Fixem-nos, doncs, en la seqüència del registre: "6. Responent-nos lo rector que no ha trobat en la rectoria llibre de las fundacions, de fundacions y aniversaris, y de las rendas quels corresponen, si sols un quadern petit en quart; li manam sàpia ab los hereus y marmessors del Doctor Joseph Ferrer, son antecessors, sin tindrian notícia o si tal vegada pensant que era propri del difunt sel ne haurian portat ab los demás llibres seus. 7. Cas de encontrar-se: manam al rector que, valent-se si és menester de altre persona intel·ligent, en aquesta mateixa ne forme un en foli en què notará totas las fundacions de missas, aniversaris y altres pias disposicions que annualment dègan cumplir-se per cada fundador, expressant las circumstàncias ab ques dègan fer en esta o semblant forma. Fulano té fundadas tantas missas (o aniversaris), cantars, tant quiscuna celebradoras en tal altar tal y tal dia o ab libitum. Consta del acte de fundació o del testament en poder de tal notari tal dia, més y any y és en la present escrivania (cas que sia). Si són reduhidas, ajustarà foren reduhidas a tantas per lo señor bisbe tal dia més y any com consta de la reducció. 8. Immediatament després de cada fundació posarà tots los partits de renda que li corresponen y un sol partit en cada pàgina en esta

341 AEV, 1221, St Joan de Fàbregues, 1687, f. 596r-v.

342 AEV, 1233, St Martí Sacalm, 1774, f. 339v.

343 AEV, 1223/1, Corcó, 1775, f. 867r.

o semblant forma: Fa a dita fundació fulano de tal part als tants de tal mes [en blanc]; de penció de censal [en blanc]. Consta ab acte rebut en poder de tal notari, tal dia, mes y any y és en lo arxiu (cas que hi sia) són fermansas tal y tal. Deixarà en blanch lo restant de la pàgina per notar quant se quitia lo censal ahont se ha deposit lo preu ab dia, mes y notari y després quant se rehesmersia qui sel ha encarregat així mateix ab dia, any y notari. 9. Escrits ja tots los partits de renda pertanyents a la fundació antecedent, escriurà en lo full següent altre fundació y sas rendas en la mateixa forma y així continuarà todas las fundacions averiguent ab las notas del referit quadern en quart o altres de la rectoria ab los actes que se cítan testaments o del millor, modo ques puga lo cert antes de escriurer en lo llibre de partida”³⁴⁴

6.5. Testaments i altres documents notarials

El rector exercia de notari, “portant a terme –segons apunta Rafel Ginebra– tasques escriptuàries de forma consuetudinària sense que hi hagi intervingut o interferit cap altra jurisdicció ni baronial ni reial, notaries que han evolucionat amb els corrents jurídics i s’han anat adaptant a les circumstàncies i que segueixen portant a terme la redacció dels documents dels seus feligresos”.³⁴⁵ A partir del concili provincial de 1593 es regulà aquesta pràctica.³⁴⁶ Els clergues no podien exigir un salari exagerat per redactar documents de caràcter notarial, estipulat a Girona per Montrodon (1339) i Pontich (1691).³⁴⁷

La inexperiència dels rectors en l’ofici notarial quedava palesa en la redacció dels testaments, per exemple amb l’oblit de diverses clàusules, i que els bisbes les volgueren, incloent dins els seus rituals o ordinaris la fórmula escaient i recomanada. Aquest problema, en teoria, s’havia d’acabar el 1736 quan el Consell Reial envià a tots els bisbes una circular delimitant les funcions

344 AEV, 1223/1, Corcó, 1742, f. 369v-370r. Entre claudàtors hem indicat els espais que apareixen en blanc i que el rector ha d’omplir.

345 GINEBRA, 2000b: 102 i CONDE I DELGADO, 1994: 453-454.

346 *Constitutionem provincilium Tarraconensium*, Tarragona: Apud Philippum Robertu, 1593: llibre II, cap. V, “*De fide instrumentorum*”.

347 ROMAGUERA, 1691: 41-42, Lib. I. Tit. V. Cap. 2.

notarials dels rectors, a falta del notari reial. En aquest sentit, a Sant Iscle de Colltort (1728) es manava al rector descriure “los testaments que son poder reb, en llibre propi y separats totalment de altres escripturas y contractes, arreglant-se exactament a la fórmula va descrita en el ordinari, notant ab tota claredat y individuació la voluntat dels testadors, y axí mateix regularà los capítols matrimonials y demés contractes”.³⁴⁸

A les parròquies gironines, en el segle XVIII, el principal problema romania en la inexistència de llibres de testaments. Per això es “mana al rector de la present església –de Joanetes, i per a totes les parròquies– que quan pendrà algun testament, aquell hagi de continuar en l'original dins el termini de vuit dies”.³⁴⁹ La qüestió es complicà si tenim en compte que s'havien deixat estipulats en els testaments celebracions misses –aniversaris, trentanaris, capdanys– i que, per tant, calien, al seu torn, llibres de fundacions i celebracions paral·leles. I en trobem casos, en la dècada de 1730, a Joanetes, Les Encies, Sant Feliu de Pallerols, Sant Esteve d'en Bas o Cogolls, on farà comprar “un llibre y lo intitularà: llibre de testaments y en lo principi de ell cusirà tots los testaments presos per sos antecessors, servant lo orde prioritat y seguidament escriurà y buidarà en dit llibre tots los testaments que dit Reverent Rector actual ha presos, fent al principi del llibre una taula en què estígan escrits los noms dels testaments, testadors, anomenantlo per fòlios, tot lo que complirà dins de un mes, baix las penas arbitràrias a sa Il·lustríssima y a qualsevol Visitador” i que fes “lo llibre de celebracions y que dins de una any haze fet lo de fundacions en la forma y modo que manà y disposà Sa Il·lustríssima”.³⁵⁰

6.6. Llibres litúrgics, missals i ordinaris

D'una altra mena són els llibres emprats durant la litúrgia, que podem considerar eines útils per a les pràctiques religioses. Els més esmentats són el missal major o romà, els rituals o ordinaris diocesans, i amb menys freqüència, els llibres de rèquiem. En

348 ADG, P-116, St Iscle de Colltort, 1728, f. 367r.

349 ADG, P-111, Joanetes, 1700, f. 377r.

350 ADG, P-123, Cogolls, 1736, f. 84v.

cap moment apareixen el sacramentari, el leccionari, l'antifoner o el diürnal, potser perquè el missal, precisament, es nodreix d'aquests llibres litúrgics de tradició catedralícia.

Clement VIII va unificar la litúrgia, revisant el breviari del missal romà (1596 i 1600), que havia publicat Pius V (*Breviarum romanum*, 1658 i *Missale Romanum*, 1570). Per tant, a la segona meitat del segle XVI, els vells missals de tradició local quedaren obsolets i els bisbes maldaren per imposar la litúrgia universal romana, contemplant les peculiaritats de cada lloc. La forta tradició local entrava en contradicció amb les diverses edicions diocesanes de llibres litúrgics en els segles XV i XVI, de Barcelona, Lió i Venècia, les quals anaven incorporant elements romanitzants. A Girona hi hagué edicions de missals el 1493, 1546 –prohibint l'anterior–, 1557 i 1567-68 i de breviaris, el 1487, 1511, 1527, 1527 *officia nova* i 1567-68. Pel que fa a Vic, els missals foren de 1496 i 1547-48, i els breviaris de 1498 i 1520.³⁵¹

Les referències vigatanes ens aporten dades de missals de versions més antigues, produïdes per de Sixte IV (1471-84) i Sixte V (1585-90). A la dècada de 1590 es menciona l'existència arreu del 'missal romà amb quadern dels sants d'Espanya', o bé se'n mana la compra quan en falta la darrera part. A Sant Romà de Sau proveí al rector adobar "los fuls romputs en la missa defuncts y en lo cànon y scriga en lo calendari todas las festas del quadern de spanya y las novament instituïda per Sixto Quart".³⁵² És significativa la inclusió de la part referida als 'sants hispans', elements de la tradició litúrgica de l'antiguitat tardana, d'arrels mossàrabs i visigodes, ja integrades.

A partir del 1612 a Vic, i el 1619 a Girona, disposem de les primeres notícies sobre els 'missals nous reformatos', i se'n parla perquè estan fets malbé per l'ús continuat, perquè falten parts, quedar-se obsolets, i imposar els nous.³⁵³ A Cogolls, Les Preses i Puigpardines es manava "mudar dos coderns, ço és, lo hu de

351 MIRAMBELL, 1987 i ALTÉS, 1978: 55-56 i 2001.

352 AEV, 1209/2, St Romà de Sau, 1591, f. 147r.

353 A diferència del que proposa KAMEN, 1998: 101, "*Hacia 1587, cuando las iglesias parroquiales, como la de Sant Joan de Oló y Sant Joan de Avinyó poseían el 'nuevo misal romano,' puede decirse que la Contrarreforma se había establecido ya en Vic*".

rèquiem y lo altre del cànon en los missals de dita iglésia".³⁵⁴ A les parròquies vigatanes es manava comprar "un missal dels reformats per Clement Octau"³⁵⁵ i a les gironines "un missal romà dels nous refformats per servey de dita iglésia".³⁵⁶ A partir de llavors la seva expansió va ser molt lenta i dificultosa. A les parròquies vigatanes se'ls manava canviar, ajustar o mudar el 'quadern amb les misses dels sants nous' o el 'cànon', mentre que al costat gironí va ser més puntual.

Allarg del set-cents, els missals romans i els locals convisqueren amb normalitat. La majoria de parròquies tenen dos missals i un ordinari; en les parròquies més grosses en disposen més: a Sant Esteve d'en Bas i Sant Privat d'en Bas en tenien quatre i a les Planes i Sant Feliu de Pallerols cinc. En l'inventari del difunt Miquel Jordà, rector de Sant Martí de Querós (1622), es citen, entre altres, "dos missals bons, lo un dels nous reformats y l'altre dels antics".³⁵⁷ La seva absència fa pensar en objectes de luxe, la difusió dels quals és proporcional al preu, més que no pas a una possible oposició a la nova missa i reforma. Encara el 1734 a les Planes, Puigpardines i La Pinya es demanava la compra de 'missals amb quaderns dels sants nous'.

A continuació dels missals hem de situar en un lloc destacat els rituals, també coneguts com a ordinaris o manuals. Eren emprats per preveres i rectors per portar a terme els sagraments, benediccions, processons, exèquies, exercicis i formes d'escriure els llibres sacramentals, i, en general, tot allò relatiu al ministeri pastoral. Per tant, contenien molts aspectes que també eren desenvolupats en les constitucions sinodals. Tot i l'existència a Catalunya d'una sèrie de rituals baix medievals –una vintena en els diversos bisbats catalans, d'on destaca el sacramentari de Tavertet del segle XIII–,³⁵⁸ que reflectien les peculiaritats locals i la vida religiosa del poble, foren ràpidament unificats a partir de Trento. Per les diòcesis que estudiem, s'imprimiren rituals en el

---

354 ADG, P-84, Puigpardines, 1615, f. 64r.

355 AEV, 1211/9, La Vola, 1612, f. 11r.

356 ADG, P-86, Ridaura, 1619, f. 42r.

357 AEV, 1213/4, St Martí de Querós, 1622, f. 176r.

358 GROS, 1996.

segle XVI, que conservaven les mateixes peces de l'antiga litúrgia hispana d'arrel visigòtica: a Girona se n'editaren el 1501 i 1550, i a Vic el 1547, 1568 i 1596 –vigents fins el 1925.³⁵⁹ A Sant Vicenç de Susqueda (1596) manava “a pena de excomunicació, nos pugue servir en lo administrar los sacraments de l'ordinari vell sinó tan solament del nou que ara Sa Senyoria ha manat stampar”.³⁶⁰

El 1614 apareix el primer ritual unificat o *Rituale romanum*, emès per Pau V, que serví de model per als que s'imprimiren i destinaren a Girona i Vic.³⁶¹ La freqüència d'impressió és relativament continuada a Girona (1676, 1736, 1737, 1767 i 1788),³⁶² mentre que a Vic es manté el de Pasqual (1688-89). Durant les visites de Muñoz, desde 1744, manava comprar “nous un joch dels tomos dels ordinaris o bé fassan luego reenquadernar los que hi són”.³⁶³

6.7. Llibres de cants o cantorals

Les seves referències són escasses però significatives, ja que ens apropen a nous elements de les misses cantades. Suposem que es tracta de llibres grans, procedents d'*scriptoriums*, cars i rars. Per circumstàncies i vicissituds favorables, ens n'han arribat mostres fragmentàries, emprades com a tapes o enquadrernacions d'altres llibres, a Sant Feliu de Pallerols i Amer: de pell o paper gruixut, amb colors vius i contrastats –l'escriptura en vermell i la resta negra–, les lletres en llatí, de tipus bifoli i de mida considerable –aproximadament DIN-A3–, per ser llegits a distància.

Sabem que eren presents a moltes altres parròquies, no per la sola presència dels cors, sinó pels decrets dirigits a la construcció de faristols, com a Rupit (1618) i Sant Julià de Cabrera (1749): “fer un faristolet ab un collferro per peu pera fixar aquell en lo mitg

---

359 A partir de llavors, els bisbats catalans accepten el Ritual Romà. L'any 1934 es publicà un suplement amb els ritus propis de la Tarraconense. FRANQUESA, 1958 i GROS, 1975.

360 AEV, 1210/3, St Vicenç de Susqueda, 1596, f. 71v.

361 LLANAS, 2003: 152-153.

362 MARQUÈS I FELIU, 2006: 11-16.

363 AEV, 1223/1, St Vicenç de Susqueda, 1746, f. 506r.

de la barana del chor, a fi que quant se ha cantar en ell la col·loque en dit faristol lo llibre, y no lo àjan de tenir en las mans”.³⁶⁴

7. EL PATRIMONI ARQUITECTÒNIC

7.1. Edificis medievals i renovacions modernes

Els temples parroquials estudiats no foren creats de bell nou –amb alguna excepció–, sinó que eren el resultat de modificacions i juxtaposicions successives, fruit de la unió de capelles i estructures de diverses èpoques, modificant-ne la planimetria original. La majoria van ser construïts en els segles XII-XIII, i destruïts o greument afectats pels terratrèmols del 1427 i 1428, per tant, amb unes estructures romàniques perceptibles, remodelats i reconstruïts molt lentament davant del temor a noves sacsejades, tal com les visites de 1432 posen de manifest.³⁶⁵ La capçalera semirodona, amb un absis romànic de carreus més o menys tallats, va resistir amb fermesa les sacsejades sísmiques. L'altimetria va perdre l'aspecte original, i els enormes i gruixuts murs de la nau s'alçaren en fases successives. Per això, les capelles afegides suposaren foradar les parets de la nau, i desestabilitzar l'estructura de l'edifici si no s'actuava amb rapidesa o no s'empraven sistemes prou resistents per suportar el pes de la nau. A Sant Esteve d'en Bas (1667) manava “exemplen lo altar amb una paret de pedra que vinga al igual de la part està vuy en lo altar de la capella de nostra senyora del Roser”³⁶⁶ i a Les Planes (1671), el visitador constatava un enorme forat i obligava a “fer dos voltas faltan a la iglésia parquè estiga aquella recondible de la manera se deu”.³⁶⁷ Les noves capelles adossades –a Tavertet o Les Encies– i les esglésies de nova planta –a Sant Feliu de Pallerols– empraren el sistema de volta de creuaria, encara en els

---

364 AEV, 1223/1, St. Julià de Cabrera, 1749, f. 749v.

365 PRADES, 1988 i OLIVERA, REDONDO, LAMBERT, RIERA I ROCA, 2006.

366 ADG, P-103, St Esteve d'en Bas, 1667, f. 268r.

367 ADG, P-104, Les Planes, 1671, f. 95r.

segles XVI i XVII, dins l'estil 'gòtic'.³⁶⁸ No hem d'oblidar el pes de la tradició constructora local, l'ús de l'*opus caementicium* –de paredat groller–, reservant la pedra tallada per als elements de major esforç o de qualificació especial –arcs i obertures–, i l'ús dels arcs de mig punt i de l'apuntat.

De finals del segle XVI i al llarg del segle XVII, s'edificaren de vell nou i ampliaren tota una sèrie d'esglésies que culminarien en la massiva edificació del set-cents.³⁶⁹ Les Encies esdevé una magnífica mostra de com una parròquia pot aixecar una església en anys de guerres o de crisi aparent. Les claus dels arcs de les capelles ens mostren una seqüència constructiva claríssima, amb les capelles més pròximes a l'altar major, de 1616 –dedicada al Roser– i 1653 –dedicada a sant Isidre i amb un altar de 1674–, i les dels peus, de 1664 –dels sants Joan Evangelista i Baptista– i 1696.³⁷⁰ A més, el porxo havia estat fet el 1680, el campanar entre 1684 i 1792 i la rectoria entre 1692 i 1704. Possiblement existí una clara voluntat d'unitat d'estil, tal que varen notar els bisbes en el segle XVIII.

La febre constructora s'ha de relacionar amb les diverses conjuntures econòmiques, socials i polítiques que comportaren situacions de calma i tranquil·litat. La conseqüència més immediata fou un notable augment de la població. Entre 1553 i 1702 es produeix un increment poblacional d'un 38 al 55%, possibilitada, en gran part, per l'arribada de contingents d'immigrants francesos, pel creixement dels teixits urbans, per l'expansió de la indústria, pels canvis en el comerç marítim i per la consolidació de la pau en el camp després de la Sentència de Guadalupe.³⁷¹ La distribució geogràfica de les noves esglésies coincideix força amb les àrees urbanes i les línies litoral i prelitoral, zones industrials o comercials, mentre que trobem un gran buit en el gran terç superior o nord-oest del Principat.³⁷² No totes les parròquies tenien la possibilitat d'engrandir l'església, malgrat les necessitats i queixes populars o episcopals, tal com va

368 GARRIGA, 2003: 262-287.

369 Segons MARQUÈS, 2000b: 80-81 i LE BRAS, 1955: 226.

370 ADG, Lletres, U-321, f. 144v. (=223, f. 99v.), U-263, f. 219r., i la primera festa va ser concedida el 2-III-1649 (U-254, f. 113v.) i MURLÀ, 1992.

371 GARCIA ESPUCHE, 1998: 25-69.

372 .Vegeu els mapes il·lustratius de MÀRIA, 2001: 34bis.

passar a La Pinya ja el 1589: "la present isglésia és xica y nos pot moltes voltes oyir lo pobla missa ni veure lo sacerdot".³⁷³

Les referències tridentines sobre arquitectura i manteniment dels temples és, indirecta, mínima i gairebé marginal –Sessió VII, cap. VIII, *Repárense las iglesias: cuídese con celo de las almas*; Sessió XXI, cap. VII, *Trasladen los obispos los beneficios de las iglesias que no se pueden reedificar; procuren reparar las otras; y que se debe observar esto* i la ja esmentada Sessió XXIV. Tot allò referent al temple interior actua i s'adequa en funció de la importància que es va donar als sagraments.³⁷⁴ Solament a les sinodals d'en Pontich es fa una mínima referència als edificis, emprant una metàfora molt coneguda: "*cùm tunc firma, & solida construatur fabrica, cùm priùs de solido providetur fundamento, & ubi fundamentum deficit, nihil superaedificari possit*".³⁷⁵

En les visites es parlava de la reparació, restauració o reconstrucció de tot o part de l'edifici, dels seus elements –piques baptismals, tabernacles, confessionaris, altars, retaules– o annexes –cementiris, sagristies, rectories–, fins a convertir-se en el motor dels treballs de millora arquitectònica, fruit de la insistència dels bisbes.³⁷⁶ Trobarem, doncs, uns manaments que van adreçats a la conservació del temple, i que, per tant, són pragmàtics i concisos.³⁷⁷

7.2. L'estat material de les esglésies modernes

Les visites mostren un relatiu bon estat i conservació dels edificis parroquial de les diòcesis gironina i vigatana, i tan sols era necessari un manteniment mínim i petites reparacions: tapar forats, arreglar esquerdes, recomposar paviments, fer graons, incorporar trencapasses, llevar sobrecels i bigues, etc., tot plegat, millores per evitar dificultats en el desenvolupament de les misses. El testimoni coetani de Pere Gil ens ofereix una visió

---

373 APLPI, *Libre titular* (ss. XVI-XVII), s.f.

374 SOLÍS, 1999; GIL, 2001 i MÀRIA, 2001.

375 ROMAGUERA, 1691: 3, Lib. I. *De Summa Trinit.*

376 MÀRIA, 2001: 32-33.

377 MARTÍ BONET, 1981-1997.

general positiva, tal vegada exagerada i idíl·lica, de la construcció catalana en el tombant del segle XVI al XVII.³⁷⁸

Borromeo havia considerat la importància de les cobertes.³⁷⁹ Però, les goteres i el mal estat de les teulades eren un problema endèmic, malgrat els insistents manaments sobre reparacions referits a la “pluja” de l’interior dels temples. N’hi ha desenes de casos, extremadament lacònics i repetitius. A Joanetes (1619) manà “recórrer y adobar la teulada de la iglésia de manera que no si ploga”³⁸⁰ i a Sant Vicenç de Susqueda (1591) proveí recórrer “las taulades de modo que nos ploga en ninguna part de la iglésia” –arreglat el 1619.³⁸¹ Les causes es devien a orificis ocasionats per tempestes i llamps, als moviments de teules, i als arbres, matolls, romegueres i heures que creixen amb ufanor i floriment a les teulades –per exemple, de manera similar i reflectit en les pintures holandeses coetànies–, tal com a La Vola (1610) manava “netejar las erbas són en lo techo de dita iglésia y que noy àjan degotés”³⁸² o a La Pinya, on prohibia “que cap persona gosi muntar a la teulada de l’església per lo gran dany donen a la obra sens llicència dels obrers o rector”.³⁸³

Les humitats de les esglésies també tenien un origen lateral, amb filtracions que provenen de les parets, murs, marges i terraplens que les rodejaven. Moltes de les esglésies foren excavades, enclotades i mig submergides, cosa que les perjudicava. Així, a Vilanova de Sau (1593) es permet a la confraria del Roser construir una capella –que avui podem contemplar, amb la data de 1598 a la clau de volta–: “los dóna llicència que púgan fer dita capella en la part detre muntaña, ab que primer fassen las parets foranas ben grosas y saguras antes de rompre las parets de la yglésia y no altrament”.³⁸⁴ Per tant, es manava retirar la terra

378 IGLÉSIES, 1949: 267.

379 BORROMEIO, 1985: 9.

380 ADG, P-86, Joanetes, 1619, f. 50r

381 AEV, 1241/2, St Vicenç de Susqueda, 1591, f. 15v. i AEV, Arxiu parroquial de St Vicenç de Susqueda, P/I-1. Confraria del Roser (1604-1727), s.f.

382 AEV, 1211/8, La Vola, 1610, f. 22r.

383 ADG, P-76, La Pinya, 1602, f. 172v.

384 AEV, 1209/4, Vilanova de Sau, 1593, f. 197v. De la qual en tenim la corresponent bestreta del 1597 i albarà del 1600. AEV, Arxiu parroquial

que rodejava els edificis, a manera de trinxera, rasa o pas estret, o bé fer les canalitzacions més llargues per desguassar lluny. A Tavertet (1591) es manava als obrers "cubren bé la teulada de la iglésia y que fassan que las caranals isquen tres o quatre palms fora, de manera la aygua no toque la paret",³⁸⁵ i a Sant Romà (1621) "fassan adobar les lloses de la barbacana de la teulada construhida demunt la porta de la yglésia".³⁸⁶

En aquests segles, però sobretot en el XVIII, s'obligava enlluïr, emblanquir, enguixar i rebatre les parets i voltes de les esglésies, que se sumava al fum dels ciris que ennegria les parets i a la falta de ventilació. El bisbe Taverner, en la pastoral de 1725 i les visites de 1724, va comprovar personalment la brutícia i foscor de les esglésies i manà netejar-les i aclarir-les.³⁸⁷

7.3. Una nova església parroquial: Sant Feliu de Pallerols (1588 -1632)

Segurament, el millor exemple de construcció d'una nova església parroquial el podem il·lustrar a partir del cas, fins ara inèdit, de Sant Feliu de Pallerols. Durant la visita pastoral de 1588, l'assumpte li va ser proposat al bisbe en assemblea. Aquest es va documentar amb la visita del bisbe Pere Carles del 20 de setembre de 1570, on posava de manifest la necessitat d'una església nova, ja que s'havia quedat petita pel número creixent de parroquians. Jaume Cassador va donar llicències per enderrocar cases veïnes –i ampliar-se en direcció a llevant, on hi havia el cementiri, havent de canviar el reliquer de lloc–, vendre ciris –Cos de Crist, sant Joan i sant Sebastià–, i algunes presentalles, crear censals, i aplicar-hi llegats testamentaris.

Va concedir un termini de dos anys per realitzar la nova construcció, que evidentment s'allargà durant decennis. És

---

de Vilanova de Sau, F-G-L/1 (1582-1646), s.f.: 9 de desembra de 1597 i AEV, Arxiu parroquial de Vilanova de Sau, P/II-1. Roser (1694-1732), s.f., el 1598-1600.

385 AEV, 1241/2, Tavertet, 1591, f. 99r-v.

386 AEV, 1213/4, St Romà de Sau, 1621, f. 125r.

387 MURLÀ, 1983: 172.

eloqüent constatar com una visita remet a una anterior, i que es tenen en compte les opinions dels bisbes precedents.

L'acte que es reproduïx en la visita de 1588 havia tingut lloc el 7 d'abril de 1571. Havia estat una reunió, segurament a la plaça de l'església, amb la congregació de la universitat de Sant Feliu, els obrers, parroquians i rector. Un fet de tal magnitud i transcendència, que afectava la població entera, aconseguia reunir els diferents àmbits d'actuació vilatana, el civil i el religiós, la universitat i la parròquia, en una decisió que atenyia tota la comunitat.

Es va adoptar un gòtic tardà.³⁸⁸ El nou edifici s'adaptà a l'espai urbanístic que el rodejava, a una sagrera molt modificada, deixant uns carrers angostos i passos mínims, coneguts pels 'Cantons Estrets'. A l'angle nord-est de la façana poden llegir-se els anys que s'anava alçant la façana, 1604, 1605, 1606 i 1614. Els manaments d'aquests anys fan referència, estranyament si tenim en compte que es portaven a terme les obres, a qüestions banals –sagrari, altars o fonts baptismals–, i fa pensar que el bisbe intervingué poc o gens en el procés d'edificació. Només una nota correspon al 1610 que introdueix un esbós de criteris estètics, manant “que lo pilar nou que est més cerca del altar major, a part esquerra, se retire a bras y se asmene y adobe a costes y despeses del mestre que ha fet, de manera que estiga bé y decentment, y responga bé als altres pilars nous de dita yglésia”.³⁸⁹

El 1631 l'església va ser beneïda solemnement. S'havia trigat més de quaranta anys a construir-se. Les visites immediatament anteriors a la inauguració (1626 i 1628) es refereixen a la construcció de l'absis i altar major, sobrealçat. En les dues ocasions es comenta que “*non est altare mayus eo quia edificatur de presens*”³⁹⁰ i que el Santíssim Sagrament es guardava a l'altar de santa Llúcia.

388 SOLÀ, 1997-98, 2000a, 2002a: 13 i 2002c: 46-47.

389 ADG, P-81, St Feliu de Pallerols, 1610, f. 18v.

390 ADG, P-91, St Feliu de Pallerols, 1628, f. 9v.

7.4. L'efecte de les guerres: la destrucció de Sant Miquel d'Amer i Sant Just del Mallol (1657-1658)

Les primeres visites després dels enfrontaments militars entre França i Espanya, amb l'acoblament de la revolta catalana, s'iniciaren el gener de 1658, després que la calma tornés al Principat per moments. Els allotjaments de les tropes espanyoles, l'entrada dels exèrcits francesos i la resistència dels miquelets locals, tingueren efectes nefastos sobre les parròquies i universitats –sobretot les frontereres–, pel que fa a la seva destrucció, saquejos, robatoris i aturades constructives, la imposició de nous impostos i l'assolament dels camps i collites.³⁹¹

Fruit de les devastacions militars, dins la zona que estudiem, dues esglésies quedaren inservibles: l'església parroquial de Sant Miquel d'Amer, depenent del monestir d'Amer, i la capella de Sant Just del Mallol, sufragània de Sant Privat d'en Bas. A Sant Miquel s'hi resistiren els miquelets i francesos davant la pressió de les tropes reials de Felip IV, el 1657, les quals, en la seva retirada, la dinamitaren i a redós, en destruïren l'hospital, la casa rectoral i part de les dependències abacials.³⁹² I Sant Just, el març de 1657 fou presa per les forces franceses i atacada pels miquelets, i a principis de 1658 fou de nou presa per les tropes reials espanyoles que la destruïren, juntament al castell contigu.³⁹³

En els dos llocs es va intentar la reconstrucció, però la seva posició administrativa en va condicionar el resultat. El 1658, el rector de Sant Privat d'en Bas deia que la capella de Sant Just estava devastada i derruïda, i els seus dos beneficiats s'havien traslladat a Sant Privat, sense urgir-ne la reconstrucció. Per altra part, el bisbe constatava personalment que Sant Miquel d'Amer havia estat destruïda. Calia recuperar-ne les finances: les rendes dels ciris del jovent i dels estrangers i l'almoina del Cortó (30 lliures) que es destinaven, inicialment, al sosteniment d'un mestre, es desviarien per al pagament de les misses del rector. S'insistia més en la pèrdua de les seves rendes durant anys de

---

391 SOLÀ, 2006 i CHECA, 2006.

392 MARQUÈS, 1970-71: 45 i SOLÀ, 2006.

393 PAGÈS, 1982: 83-85.

guerra que en la desaparició física de l'edifici; al cap i a la fi, els ciris, almoïna i beneficis podien instal·lar-se a una altra església –que seria la del monestir de Santa Maria.

Per a Sant Just, el bisbe, en la visita de 1661 volia fer-la nova, i el 1667 ja la veié completament reedificada; de fet, havia estat reconstruïda ràpidament i beneïda l'estiu de 1662.³⁹⁴ En ple segle XVIII sembla haver-hi un abandonament; segons el visitador, el 1734, “una gran porció del teulat de dita capella està descobert y lo demás que és cubert deu reseguir-se, perquè no si ploga y que quant lo temps aniria en vens y plujas estaria exposat lo celebrant en dit altar a què lo mateix vent se lin portàs la sagrada hòstia de la mesa del altar, ab la irreverència que se deixa comprendre, mana y ordena que per tot lo mes de octubre pròxim vinent sia cubert dit teulat y reseguït lo restant dell”.³⁹⁵

Per altre costat, els bisbes voldrien promoure, davant la passivitat veïnal o abacial, la reconstrucció de Sant Miquel de l'hospital. L'abat Andreu Pont va aixecar una acta notarial el 10 de febrer de 1657 dels danys causats per l'exèrcit reial a la vila, valorats en 9.000 lliures, amb la pretensió de rebre una indemnització i aixecar-la de nou. El bisbe Fageda, el 1662, va ser el primer en iniciar el procés, nomenant que els pabordes dels ciris del jovent i dels estrangers cobressin els respectius censals.³⁹⁶ Un bisbe rere altre apostà per la nova construcció, alhora que anà sumant un intent frustrat rere un altre. La desaparició d'una església parroquial podia ser molt traumàtica, insòlita i pertorbant, tant per al rector –nomenat pel bisbe i disputat per l'abat–, per als parroquians, per les rendes i la seva desaparició i oblit total, com pel terrible canvi que provocaria en l'organització de la nova vida parroquial de la vila d'Amer, ja que el monestir havia d'assumir noves competències i responsabilitats. Els efectes negatius havien repercutit en els aspectes materials i espirituals. Per exemple, la plata i les vestimentes litúrgiques s'havien pogut amagar i restaven dipositades al monestir, de tot plegat el bisbe Dou (1671) manà fer-

---

394 ADG, Registre de Lletres, U-259, f. 136v.

395 ADG, P-121, St Privat d'en Bas, 1734, f. 194v.

396 ACGAX, Notaria de St Feliu de Pallerols, Rafel Arimany, *Manuale*, 1663-1665 (242), [1663, juliol, 3], f. 119r-120r.

ne un inventari pel perill de perdre's o integrar-se dins el tresor monacal. Però encara el 1720 el papa –segurament a instàncies de l'abat– rebutjà el darrer intent –i que no surt reflectit a través de les visites– i intentà infructuosament alçar-la.³⁹⁷ A més, Dou serà el darrer bisbe que intentà promoure la reconstrucció, sense èxit, catorze anys després de la seva desaparició.³⁹⁸

7.5. La febre constructora (i reparadora) del segle XVIII

Les visites de finals del segle XVII i tot el XVIII ofereixen una activitat edilícia frenètica al voltant dels temples parroquials.³⁹⁹ Una febre constructora que s'estén arreu del país i té innombrables exemples, des de les més grans catedrals espanyoles, fins a la més senzilla capella de mas o església parroquial. Borrromeo ja havia apuntat que les noves esglésies tinguessin capacitat suficient per encabir tots els parroquians, però no comptava, en el cas català, que l'augment demogràfic del set-cents aviat empetitiria els temples bastits recentment.⁴⁰⁰ L'arquitectura rural, amb exemples prou reeixits a la zona estudiada, ofereix un ventall d'exemples i possibilitats prou dignes i de gran interès com per ser mostrats en una nova història de l'art català.

La primera notícia ens l'ofereix el bisbe Pasqual a Tavertet el 1687: “esta iglésia parroquial no és capàs pera que tots los parrochians púgan, en los días de festa, oir lo Sant sacrifici de la missa; exortam y amonestam als habitants desta parròquia que quant antes pugan examplar esta iglésia fent la capella de Sant Isidro que tenen intenció de fer”; que, en efecte, portà a terme el mestre Francesc el 1688.⁴⁰¹ Les altres ja es van desgranant en ple segle XVIII. A La Vola (1723) s'exhortava “al comú y particulars desta parròquia se esfòrsian en quant sia possible a contribuir

---

397 ADG, Notularun, G-149-00517, f. 32v. i SOLÀ, *Monestir d'Amer*, En premsa.

398 ADG, P-104, St Miquel d'Amer, 1671, f. 98v.

399 TRIADÓ, 1984 i 1996; GARGANTÉ, 2006 i 2008; NARVÁEZ, 2004 i ARRANZ, 1991 i 2001.

400 BORROMEIO, 1985: 6.

401 AEV,1221, Tavertet, 1687, f. 581r. i AEV, Arxiu parroquial de Tavertet, G/1 (1682-1770), s.f.

per ampliar la iglésia”.⁴⁰² I a Sant Martí de Querós (1741) es digué –imitant a Pasqual– que “la iglésia sia poch capàs per lo número de personas de ques compon esta parròquia”.⁴⁰³

En la visita de 1724 a Ridaura, el bisbe Taverner manava al rector que “apressara la obra y fàbrica de dita iglésia”, que el 15 d’abril de 1723 s’havia col·locat la primera pedra.⁴⁰⁴ Els dos casos posteriors de parròquies gironines són extrets a partir dels manaments de la visita d’en Bastero, el 1738, amb la transformació radical dels edificis i els seus entorns urbanístics. A Sant Privat es capgirà 180° el sentit de la nau, amb una façana que donava a la plaça.⁴⁰⁵ Mentre que el segon cas era volgut perquè “lo poble de la present parròquia de las Presas desitja engrandir la iglésia que és petita per lo crescut número de personas”,⁴⁰⁶ però els va ser impossible per la falta de rendes; unes obres que veié Francisco de Zamora i s’allarguen encara a principis del segle XIX, emprant un estil neoclàssic, ben diferents al proposat per l’acadèmia de San Fernando.⁴⁰⁷ Sabem, a través de dates de les llindes de portes i finestres, que es remodelaren les esglésies –total o parcialment– de Puigpardines, La Pinya, Sant Pere Sacosta, Cogolls i el Mallol.

Rupit és una de les esglésies menys conegudes en els manaments episcopals, tot i que sabem del cert de transformacions extremes perquè era una església sufragània.⁴⁰⁸ L’únic manament, el 1723, mostra un pèssim estat: “està sens bóveda y ab sola teulada, de què se segueix umplirse de aygua, axhortam al comú y particulars desta vila, que desde luego aprofitian los medis per posar-la en bona forma”.⁴⁰⁹ Dubtem que aquesta breu i senzilla exhortació impulsés els parroquians a aixecar un nou i imponent edifici, sinó a través de la participació del senyor jurisdiccional de la

402 AEV, 1224, La Vola, 1723, f. 279v.

403 AEV, 1223/1, St Martí de Querós, 1741, f. 265v.

404 ADG, P-115, Ridaura, 1724, f. 7v. i Arxiu Parroquial de Ridaura (APRI), *Defunciones. Libro 2º-3º De 1683 a 1794*, f. 56r-v.: “Nota de la Iglésia quant se allargà. Die quinse de abril mil set cents y tres...”

405 ADG, P-124, St Privat d’en Bas, 1738, f. 119v.

406 ADG, P-124, Les Preses, 1738, f. 133v.

407 PAGÈS, 1978: 7 i 1984; ZAMORA, 1975: 75; GRABOLOSEA, 1975: 124 i GARGANTÉ, 2008: 236-265.

408 CORBELLA, s.d.: 19.

409 AEV, 1224, St Joan de Fàbregues, 1723, f. 286r.

vila. Hem recuperat el contracte i acisament –inèdits– de nova edificació, portada a terme el 1729 entre els regidors de la vila, el marquès de Rupit i Josep Morató i Pere Anglada, mestres de cases de Vic.⁴¹⁰ Molt posteriorment a aquesta data, l'edifici no difereix de la resta, amb un envelliment prematur –humitats i degoters–, i greus defectes en la construcció de la cúpula –‘mitja taronja’–, amb un gran risc d'esfondrar-se.⁴¹¹

Al costat de l'entusiasme constructor, hem resseguit les necessitats de les reparacions, que continuen de la mateixa manera i sentit que el segle anterior, potser agreujant-se. El nombre d'exemples és enorme, centrats en tres punts: la teulada, les humitats laterals, i la negror i brutícia de les parets interiors. A Sant Martí Sacalm (1741) es conjuminaven tots aquests factors: “blanquejen la part de la capella quen necessita, tapant los forats de la paret per hont entra claror. Recòrrian la teulada, especialment en la part que està sobre de la encavallada y fàssan un rech o fosso a la part del hort per impedir la humitat en la capella”. El llibre d'obra d'aquesta església demostra que, efectivament, s'acompliren: el 1729 es compraren dues-centes teules i el 1730-31 s'emblanquinà amb calç i guix.⁴¹²

7.6. Les noves esglésies de Pruit i Santa Maria de Corcó: construccions problemàtiques

Les esglésies de Pruit i Corcó són exemples peculiars de resistència popular a les pressions episcopals, per les dificultats que trobaran en la seva edificació i alhora mostres magnífiques de remodelacions i construccions de nova planta set-centistes.

L'església actual de Pruit és el resultat de les seguides intervencions del segle XVIII, tant en les naus com en el campanar. L'accés i façana principal són al costat oest, on estava antigament

---

410 AEV, Notaria de Rupit, Joan Quer, *Sextum manuale instrumentorum et actuum publicorum*, 1060 (1728-1731), [1729, agost, 24], f. 33v-35r. i [1929, agost, 25], f. 37v-38r.

411 AEV, 1235, St Joan de Fàbregues, 1783, f. 59r.

412 AEV, 1223/1, St Martí Sacalm, 1741, f. 270r i AEV, Arxiu parroquial de St Martí Sacalm, P/1 (1725-1898). Roser. Nostra Senyora de Gràcia. Dolers. Isidre. Santíssim Sagrament, s.f.

ubicat l'absis romànic, que sembla haver-se enderrocat durant els terratrèmols de 1428. El 1601, l'església ja estava "en perill de ruïna per no trobar-se mestres de cases, obligà a tots els mestres de cases de dit terme parroquial que compareguen a la reparació". Les visites posteriors ens indiquen que es portà a terme. El 1703, segons l'obrer Joan Quatrecases, s'adobà l'església "per estar mal disposada y éser las parets no molt bonas" i es construïren unes golfes. Les llindes de les dues capelles més pròximes al presbiteri ens indiquen les dates 1700 i 1715. El bisbe, sorprès, en la visita de 1710, es trobà que "se va construhint y fabricant de nou" per iniciativa dels parroquians i sense la intervenció episcopal; però s'havia arribat a un punt mort, per circumstàncies diverses, econòmiques, però també per afers interns: "per algunas causas poch del servey de Déu Nostre Senyor haurian quedat entibiats llurs ànimas que tant affectes y apassionats estaven a la fàbrica de dita iglésia".⁴¹³

La visita de 1723 dóna la sensació que s'estava enllestint, en relativa calma, i faltava molt poc per acabar-se: "quan antes fassan la bòveda de la última arcada de la iglésia"; exhortació que es repetirà tot el segle XVIII, mostra de les interrupcions i dels avanços a base de fases molt limitades: el 1734 –"llancin a terra lo campanar que arruyna las parets de la iglésia"–, el 1746 –"als obrers com també a tots los parroquians emprengan ab tot zel lo continuar la obra de dita iglésia a lo menos fent y clohent la volta que falta, pues és tan evident la necessitat de ella, no sols per lo decoro de la iglésia, sinó també per evitar la incomodat ab què han de estar precisament los mateixos parroquians en ell en los temps de neus y plujas"–, i encara el 1791 el bisbe Veyan demanava la continuació de les obres i el retaule, i el blanqueig de les parets i la sagristia: "*respeto de que ha muchos años que está parada la obra de la construcción de esta yglesia, que presenta un aspecto bastante raro e incómodo con la mitad de la fábrica nueva y la otra mitad de la antigua. Y que se procede con mucha lentitud en la construcción del retablo, exortamos a los parroquianos, supuesto no les falta posibilidad y*

413 AEV, 1211/2, Pruit, 1601, f. 32v. GINEBRA, 2005: 152, "Obres a l'església de Pruit i llosa pel fossar". AEV, 1223/1, Pruit, 1710, f. 44r.

caudales a que se dediquen con toda actividad en concluir un y otro objeto tan agradable a los ojos de Dios”.⁴¹⁴

L’església i la parròquia de Santa Maria de Corcó han estat àmplia i recentment estudiades, incorporant abundantment les visites entre les fonts consultades –davant la migradesa de l’arxiu parroquial.⁴¹⁵ La seva particularitat rau en el canvi d’emplaçament del nou edifici, en un procés que s’allargà durant un parell de centúries i enfrontà dos grups socials ben diferenciats: els petits nobles i pagesos rurals de la parròquia de Corcó amb els artesans, traginers i comerciants del nou nucli urbà de L’Esquirol; una successió d’esdeveniments que pot seguir-se en les visites amb força deteniment.

El primitiu edifici estava situat al barri de la Bertrana. La nova església passà a construir-se a L’Esquirol, el poble o barri ‘nou’ alçat just en un transitat camí que anava d’Olot a Vic, i que aviat avantatjà en habitatats la veïna Santa Maria. Segons la visita de Pasqual (1687), hi havia 60 focs a la vila i 26 a pagès; el 1718, ja eren 784 habitants a la parròquia, i 256 repartits a les masies. És per això que ja durant les primeres dècades del segle XVII començaren a plantejar-se la qüestió: “la yglésia parroquial precisa necessitat de engrandir-se y ampliar-se per la numerositat de poble que de fins a esta part ha multiplicat de manera que avuy comodament no pot assistir en dita yglésia”.⁴¹⁶

El 1723 es va permetre “desfer las capellas de Sant Genís y la de Sant Jaume y Sant Roch, la una de las quals amenassa ruïna y la altre no és capàs per ahir missa lo poble y aprofiten la pedra, fusta y demás ques puga per la nova iglésia, ben entès que en ella fàssan dos capellas baix las mateixas invocacions”. La capella medieval de sant Genís havia estat enrunada i reedificada en diverses ocasions en el segle XVI, i a principis del segle XVIII havia entrat en decadència, i la capella de sant Roc –antigament de sant Jaume– el 1736 era aquella “capella derruïda que estava en lo carrer del Esquirol”. El 1749 i 1751 el bisbe va comprovar

---

414 AEV, 1224, Pruit, 1723, f. 283r.; 1225, Pruit, 1734, f. 190r.; 1223/1, Pruit, 1746, f. 509r. i 1236/1, Pruit, 1791, f. 323v.

415 PLADEVALL, COLL I SERRA, 2002.

416 AEV, 1218/1, Corcó, 1633, f. 299v.

que, tot i que ja s'hi celebrava amb regularitat, les obres s'havien aturat per les disputes en la col·locació dels bancs i tombes –i el que representava socialment–: “Havent vist, no sens bastant dolor, que la magnífica obra de la iglésia que se emprengué per glòria y culto de Déu, y se trobava ja en bon estat, ha pogut la astúcia infernal del dimoni embarrassar-la, logrant sembrar cisanya y discòrdia en los devots zelosos de esta parròquia”.⁴¹⁷

En els anys centrals del segle XVIII, doncs, restava per concloure, i encara faltaven el campanar i la rectoria, per motius pressupostaris. Sabem que el 1761 el rector Narcís Saüc es va vendre la ‘rectoria vella’ –per 700 lliures– i altres peces de terra per pagar la nova i ajudar a l'església del poble.⁴¹⁸ Però no n'hi havia prou, i en la visita de 1762 el bisbe demanava que *“todo lo que sobre de las cofradías de la presente yglesia parroquial se aplique para dicha obra”* i *“aplicamos para la referida fábrica y valor q^{ra} cantidad o summa, proveniente de la replega vulgarmente llamada del salpasa”*.⁴¹⁹ Francisco de Zamora va adonar-se d'aquest aspecte i la descrivia així: *“La Iglesia es nueva y hecha de limosnas”*.⁴²⁰

I, efectivament, entre 1770 i 1775 el bisbe havia trobat “las cosas de la present iglésia y demás ab la major decència, ordre, forma y disposició”,⁴²¹ però altre cop s'havia quedat petita als “molts traginers y passetgers y transitans”⁴²² que s'aturaven a oir missa, i que podien ser objecte d'educació i ensenyament de la doctrina cristiana. El cens de Floridablanca de 1787 ens dóna una població per al terme parroquial de Santa Maria de Corcó –que incloïa Sant Julià de Cabrera i Sant Llorenç Dosmunts– de 841 persones, on destacaven 60 i 150 treballadors o jornalers,⁴²³ o sigui, amb una inexistent població local dedicada al comerç i al transport.

417 AEV, 1224, Corcó, 1723, f. 289r.; 1225, Corcó, 1736, f. 272r. i 1223/1, Corcó, 1749, f. 586v-587r.

418 PLADEVALL, COLL I SERRA, 2002: 65-66 i 84.

419 AEV, 1232, Corcó, 1762, f. 8v-9r.

420 ZAMORA, 1975: 74.

421 AEV, 1233, Corcó, 1770, f. 127r.

422 AEV, 1223/1, Corcó, 1775, f. 869r.

423 IGLÉSIES, 1970: 582.

7.7. Portes i façanes: “*imago animi vultus*”

Les notícies sobre portes i façanes a les visites van encaminades a ressaltar els aspectes funcionals per sobre els decoratius o ornamentals, igual que fa Borromeo.⁴²⁴ S'insisteix en la porta mateixa, més que en l'obertura: que tingui uns bons batents i uns bernats forts i resistent. Així, a Tavertet (1612) es manava “adobar fassen lo portal y porta major de la iglésia de manera que cloque y puga ben tancar”,⁴²⁵ i a Falgars (1618) “fer una tancadura y clau nova pera la porta de la iglésia, ho fàssan mudar las guardas en la tancadura qui està ara de present en dita porta de la yglésia”.⁴²⁶

Les visites introdueixen conceptes i matisos relatius als acabats exteriors i entrades de les esglésies. Les façanes i les portes esdevenen el primer contacte i element visual dels fidels en l'accés al temple, per la qual cosa esdevé una imatge o reflex del seu interior, tal com indicava a la Vola (1593) que els “obrés agen de aver mudat y fet de nou ab molt bona pedra picada lo portal major de dita yglésia a la part de ponent lo qual faran en forma rodona ab ses bones portes y golfos grossos ab tot la seguretat convenient”⁴²⁷ –i sortosament, hem comprovat que es feu, segons la llista de 1594 i restaurada el 1828. A Sant Julià de Cabrera (1632) es manava “rebaxar lo front espici de la iglésia” i “rebatre lo enfront de la iglésia”⁴²⁸ (1640) i a Sant Vicenç de Susqueda (1726), per últim, manava “reconègan y adoben lo arch de la porta de la iglésia; perquè no se arruine y dany a algú”.⁴²⁹ De fet, moltes portes d'esglésies del Collsacabra foren refetes a les últimes dècades del segle XVI, i responen a una tipologia similar a les grans portalades de les masies de la zona, amb arc de mig punt i dovelles i carreus a tot el volt perfectament tallats, i amb la clau inscrita amb l'any o un símbol, en què participaren picapedrers

---

424 BORROMEIO, 1985: 8-12.

425 AEV, 1211/9, Tavertet, 1612, 9v.

426 AEV, 1213/3, Falgars, 1618, f. 81r.

427 AEV, 1209/5, La Vola, 1593, f. 181r.

428 AEV, 1218/1, St Julià de Cabrera, f. 210r. i 1218/3, St Julià de Cabrera, f. 81v.

429 AEV, 1224, Susqueda, 1726, f. 502r.

i mestres d'obres francesos, i que el 1598 eren ja majoria dins el gremi de mestres de cases de Vic.⁴³⁰

A nivell local, i amb dignitat, cal situar una sèrie d'ampliacions d'esglésies on destaquen unes façanes de clares línies barroques, amb evidents connexions entre elles, construïdes durant la segona meitat del segle XVIII: Sant Privat d'en Bas (1752), Cogolls (1753), La Pinya (1770), Sant Martí Sacalm (1786), Ridaura (1799) i la de Puigpardines (sense data), significaren un pas en la decoració i ornamentació austera i mínima de les noves façanes i esglésies.⁴³¹

7.8. Llum i il·luminació

7.8.1. *Llum artificial*

La il·luminació artificial és un tema primordial en les esglésies estudiades, amb parets molt gruixudes, sense gaires finestral i poca llum natural. Era necessari l'ús de torxes, espelmes i ciris per celebrar els oficis, tal com a Les Preses (1738) i a Sant Iscle de Colltort (1703) es manava: “en las missas matinals y majors dels diumenges y festas de precepte posen siris al altar per celebrar ditas missas”.⁴³² En paral·lel, l'obscuritat dins l'església era temuda pels bisbes, i qualsevol racó era susceptible per realitzar actes i comportaments deshonestos. El bisbe Jaime s'hi mostra especialment susceptible: a Sant Joan de Fàbregues “trobà com ocularment vehen que casi totes les dones puguen en lo chor per fer horació y atès que dit chor és fosch y té porta qui entra en la rectoria ab gran facilitat de cometres al peccat”⁴³³ i Rupit, igualment, “per anar molta gent com van los disaptes vespres per oració y no aver y llàntia qui creme contínuament ni a vegades

430 ALCOLEA, 2003: 226.

431 MARTINELL, 1959-1963: 62; TRIADÓ, 1996: 234-235 i GARGANTÉ, 2008.

432 ADG, P-112, St Iscle de Colltort, 1703, f. 99v. Semblant a ADG, P-135, Blanes, 1775, f. 61r.

433 AEV, 1209/1, St Joan de Fàbregues, 1590, f. 251r.

candeles, axí que romanen a escures que fàcilment se podria succehir algun atreviment depectat dins dita capella".⁴³⁴

Sabem que es feia una benedicció solemne de ciris i candeles coincidint amb la visita del bisbe. El rector –a Pruit– o el sagristà –a La Vola– s'encarregava de la compra i distribució de "las candelas per la benedicció de la cera ques fa en dita jornada".⁴³⁵ Les visites de Jaime a les parròquies vigatanes ofereixen les obligacions al voltant d'elles. Els trets comuns són tres: l'adjudicació de cada una de les llànties a un col·lectiu diferenciat –obreria, clergue i/o particular–, l'obligació de netejar-les i tenir-les ben resplendents per a les festivitats, de tenir provisions de cera i oli, i l'atribució de les rendes de cada llàntia, normalment en quarteres de cereals que han de satisfer els pagesos de les masies.

Les rendes venien determinades pels censos dels masos: a Pruit i Vilanova de Sau era de 9-10 quarteres de blat, a Sant Joan de Fàbregues 12 quarteres d'ordi, a Sant Martí Sacalm 9 quarteres d'ordi, a Sant Martí Sescorts 13-14 quarteres d'ordi, i a Tavertet 12-13 quarteres d'ordi. Així s'obligava a La Vola (1621) a pagar, "tant pels masos rònecs com pels masos affogats, donat per dit effecte lo ordi bo y net, y lo rector de la yglésia tinga de fer immemorial y continuar en aquell quant ordi fa cada mas a la sacristia predita".⁴³⁶ No estaven exempts d'intents violents de ruptura d'aquesta cadena, per exemple, a Sant Pere de Falgars (1775), Sant Vicenç de Susqueda i Sant Joan de Fàbregues (1799) i a Sant Iscle de Colltort (1736): "los principals pagesos de la sufragànea convoquen als duenyos de ditas casas y fent-los present esta obligació –el manteniment de la llàntia del Santíssim– tant indispensable, tracten junts amigablement, y de bé a bé, lo que correspon a quiscuna de ditas casas, que de present no pagan".⁴³⁷

A Girona eren els clergues els que subministraven la cera, segons les constitucions de Cassador, Zuazo i Pontich.⁴³⁸ El sagristà de Sant Esteve d'en Bas (1700) disposava de dotze lliures

434 AEV, 1209/1, St Joan de Fàbregues, 1590, f. 254r-v.

435 AEV, 1213/3, Pruit, 1620, f. 81r. i 1213/4, Pruit, 1621, f. 81r.

436 AEV, 1213/4, La Vola, 1621, f. 119r.

437 AEV, 1238/1, St Joan de Fàbregues, 1799, f. 139v. i ADG, P-123, St Iscle de Colltort, 1736, f. 95r.

438 ROMAGUERA, 1691: 292-293, Lib. III. Tit. XVII. Cap. 21 i 22.

per a la candela de la Mare de Déu de Gràcia, de les quals “se li mana de tota la quantitat faci fer 52 ciris o torxes, una per cada semana y els diumenges hagi aquelles de posar succesivament en una llanterna gran, que està davant de dit altar, sense que dit ciri sigui encetat y que cremi fins que sigui acabat”.⁴³⁹

L'oli era el principal combustible de les llànties. El 1700, el bisbe Taverner establí que els habitants o obrers de la sufragània de Sant Joan de Balbs havien de pagar mitja bota d'oli per fer cremar la llàntia de la Pinya.⁴⁴⁰ Encara queden piques d'oli, de pedra, a Sant Miquel del Corb, Cogolls i Les Preses, i a Falgars i Amer són dins el forat de l'escala del campanar. N'hi havia a Puigpardines (1615) on manava “als administradors de les antorxes de dita iglésia traguen la pila de oli que stà baix del sacrari”,⁴⁴¹ i a Sant Julià de Cabrera (1629) “en lo lloch que ocupa vuy lo confessionari encasten la pica per tenir oli”.⁴⁴²

Al costat de les llànties també hi havia relacionats els ciris, i se n'indicava la mida –grossos, mitjans o petits–, i el color de la cera –blanca o verge, i groga, adulterada o de restes–, i la pertinença a un bací determinat, que, a finals del segle XVI, corresponen a les dones, fadrins, obrieres i ciri pasqual, i s'hi van incorporant, poc a poc, els dels estrangers o forasters a Cabrera, Rupit, les Planes, Amer, Sant Privat d'en Bas, Les Encies i Les Preses. Tots aquests bacins de ciris generaven unes rendes importants, per la qual cosa a Sant Joan de Fàbregues (1591), després de visitar el ciri del Roser, manà fer “un memorial de las rendes té dit ciri”.⁴⁴³

Els canelobres, brandoneres, corones de llum, aranyes i palmatòries, que sostenien els ciris i les candeles, tenien un origen medieval –amb magnífics exemples al Museu Episcopal de Vic, al Cau Ferrat de Sitges o a Vilanova de Sau *in situ*. Molts d'aquests aparells de ferro forjat dels segles XIV i XV tingueren una vigència en els segles posteriors, i els nous que es construeixen n'imiten les formes i materials, i els llibres d'obra així ens n'informen –Ridaura,

439 ADG, P-111, St Esteve d'en Bas, 1700, f. 383r.

440 ADG, P-111, La Pinya, 1700, f. 366r.

441 ADG, P-84, Puigpardines, 1615, f. 63v.

442 AEV, 1218/1, St Julià de Cabrera, 1629, f. 55v.

443 AEV, 1241/2, St Joan de Fàbregues, 1591, f. 20r.

Sant Julià de Llor i Tavertet.⁴⁴⁴ A Falgars (1612) es manà comprar “un sercolet de ferro yl posaran junt la porta de la sacristia, ahont posaran les candeles que ensendran devant lo altar major”.⁴⁴⁵

Un dels punts centrals d'il·luminació continuada i prescriptiva de l'església era la del Santíssim Sagrament, símbol del seu testimoni presencial.⁴⁴⁶ El bisbe Taverner descriu com ha ser i on ha d'estar exactament aquesta llàntia.⁴⁴⁷ Era el rector, sagristà o beneficiat qui se n'ocupa de fer-la cremar, o com a Sant Andreu del Coll (1602), en són els obrers “que de continuo tingan llum devant el Santíssima Sacrament y quant no que lo rector no tinga reservat lo Santíssim Sacrament”,⁴⁴⁸ i no precisament fluixa, com passava a Les Planes (1626): “attès que la lluminària del Santíssim Sagrament és tant tènua, dóna llicència perquè se puga captar per dit effecte tant en la iglésia com fora d'ella”.⁴⁴⁹

7.8.2. *Llum natural*

En ple segle XVIII, qualificat com a ‘Segle de les Llums’ –en un sentit literal del terme–, els bisbes s'interessen per la possibilitat d'ampliar la raquítica llum natural a les esglésies, i evitar l'excessiu consum de cera: obrir noves finestres o eixamplar i arreglar les que ja hi havia –en forma d'espitlleres o de doble esqueixada, llargues i estretes. A Sant Martí de Querós (1625), de manera primerenca i ben il·lustrativa, ja es manava obrir “una finestra a la part austral a la sagristia o el seu cancell, és a dir, en el campanar, y a la porta de dit campanar sigui major perquè la llum d'aquesta finestra il·lumini millor aquesta iglésia”.⁴⁵⁰ Al mateix temps, els bisbes apostaren per un canvi en la concepció de l'espai dels temples: a Tavertet (1741) manava

---

444 APRI, *Libre de la obra comensat l'any 1593* (1593-s. XVII), s.f.; ADG, Arxiu parroquial de St Julià de Llor, *Libre de la Obra de la Iglésia parroquial de Sant Julià del Llor comensat en lo any 1751*, s.f.; i AEV, Arxiu parroquial de Tavertet, G/3. Obra (1772-1941), s.f., 14 de gener de 1771.

445 AEV, 1211/9, Falgars, 1612, f. 9r.

446 BORROMEIO, 1985: 42 i GUDIOL, 1902: 687.

447 MURLÀ, 1983: 166.

448 ADG, P-77, St Andreu del Coll, 1602, f. 173v-r.

449 ADG, P-89, Les Planes, 1626, f. 124r.

450 AEV, 1215, St Martí de Querós, 1625, f. 120r.

“emblanquinian per dins –l’església– y li donen un poch més de llum”.⁴⁵¹ A La Vola (1786) veié que “*la yglesia está tan lóbrega y obscura les exhortamos a que procuren abrir una ventada en la pared del coro para que les facilite la luz correspondiente*”.⁴⁵² A Sant Julià de Cabrera (1774), després d’haver alabat la bellesa del temple, “judicam per obra necessària ques fàcia una finestra per donar llum a la iglésia perquè és fosca, y feta la finestra y emblanquida dita iglésia estaria més agradable”, cosa que veié acomplerta el 1776.⁴⁵³

Aquestes entrades de llum i finestres també, paradoxalment, provocaran corrents d’aire i l’entrada d’aigua de la pluja. Per això manava fer, al seu torn, porticons, finestres, vidrieres, mampares de tela o altres sistemes més sofisticats.⁴⁵⁴ A Sant Martí Sacalm i Tavertet (1589) “probehí que la finestra de la capella que an fet nova de –sant– Jaume fàssan un estera de tela los obrés y en la altra finestra de la capella de Nostra Senyora lo matex, perquè com y fa molt vent mata la llàntia del Santíssim Sagrament”, i el 1590 “provehí que en les espieres o finestres són a cada part de les capelles y fassen uns encerats perquè noy entre lo vent qui sovint és la causa de matà la llàntia y dits encerats faran dins un mes”⁴⁵⁵ i de Santa Maria de Cabrera (1687), Susqueda (1726), Vilanova de Sau (1734), la capella de Santa Magdalena de Rupit (1741) i Sant Joan de Fàbregues (1746): “pòsian enrexats en las finestras hi ha a fi que no incomode lo vent als que estan dins la iglésia”.⁴⁵⁶

Una solució interessant, només documentada a Sant Joan de Fàbregues, és la del cimbori o ‘llanterna’ –tal com l’anomenen a les visites–, una pesada estructura per a un edifici antic que va necessitar un reforç suplementari. El 1749 es manava treure “lo contrafort hi ha, pués per domasiat tort, ha romput lo corsé

451 AEV, 1223/1, Tavertet, 1741, f. 275v.

452 AEV, 1236/1, La Vola, 1786, f. 163r.

453 AEV, 1233, St Julià de Cabrera, 1774, f. 444v. i 1234, St Julià de Cabrera, 1776, f. 61r-v.

454 MURLÀ, 1983: 172.

455 AEV, 1208/2, St Martí Sacalm, 1589, f. 234r. i 1209/1, St Martí Sacalm, 1590, f. 250r.

456 AEV, 1223/1, St Joan de Fàbregues, 1746, f. 507v.

de tots costats y ho faran més estret que no era".⁴⁵⁷ El 1770, les reformes de suport a la llanterna suposaren la supressió de l'absis central primitiu, substituït per un de quadrat. El bisbe es lamentava dels professionals de la construcció: "lo llantarnó amanasa pròxima ruïna per las notables esquerdas que en ell se reabran, per lo que prevenir y evitar los danys que de ella podrian seguirse, manam fassen luego visurat dit llanternó per persona hàbil e intel·ligent y que per lo cas de judicar-se pròxima la ruïna executian luego las providèncias convenients per evitar dits anys".⁴⁵⁸ Les restauracions actuals han eliminat els afegits i canvis setcentistes i li han tornat l'aspecte medieval.

7.9. El cor i les golfes

Les notícies de les visites als cors ens aporten força dades sobre les estructures constructives, les advocacions, la música, els comportaments anòmals i els múltiples incidents que allí hi tenien lloc.⁴⁵⁹ En origen era la part destinada als músics i cantors, on s'hi cantava o resava l'ofici diví. La presència al cor a cada una de les hores canòniques estava fixada, i l'annotava l'apuntador o es comptabilitzava l'assistència amb uns ploms o pellofes.

Tal com les teulades o campanars, sabem de les seves deficiències. A Sant Iscle de Colltort (1626) es manava als parroquians "ayudar a la fàbrica de fer lo cor de dita isglésia". El 1629, el vell cor havia avançat en degradació, i el bisbe manà assegurar-lo tot esperant que passessin les baixes temperatures hivernals, perilloses per a la construcció: "vam visitar el cor de dita església. Y com se veu ocularment que la volta està uberta que menassa ruyna, y los dos puntals que li han posar per sostentar-la no podran asegurar lo perill ques pot causar, sa senyoria mana que amb tota brevedat se procure reparar y perquè ab los drets nos pot obrar depuig, per ara se aseguren los puntals de manera que nos puga haver perill".⁴⁶⁰

457 AEV, 1223/1, St Joan de Fàbregues, 1749, f. 746v.

458 AEV, 1233, St Joan de Fàbregues, 1770, f. 121v-122r.

459 BORROMEO, 1985: 18 i MURLÀ, 1983: 167.

460 ADG, P-89, St Iscle de Colltort, 1626, f. 6v. i P-91, St Iscle de Colltort, 1628, f. 6r.

A Sant Vicenç de Susqueda s'hagué de renovar completament entre 1731 i 1733⁴⁶¹ i a Sant Pere Sacosta (1736) manà "acomodar lo chor y reparà de manera que estiga decent y no amanèssa ruïna".⁴⁶² Aquests són magnífics exemples de la incorporació de cors *a posteriori* a l'edificació de l'església, tal com a Joanetes on hi ha gravada la inscripció "+GRASIANUS ME FECIT · R · 17.." a l'intradós de l'arc. Alguns foren fets amb bigues de fusta de poca qualitat, tal com a Cabrera (1640), on manà "especir las bigas del cor de dita capella perquè atès que certas jornadas del any puja molta gent en dit cor, aperilla molt per ser las bigas claras y primas de entrarsen".⁴⁶³ Les baranes o balustrades tampoc eren del tot segures, per repenjar-s'hi o asseure-s'hi, i s'hagueren de reparar a Pruit (1612, 1627 i 1723), Sant Julià de Cabrera (1723) i Corcó (1770). A La Pinya (1734 i 1736) mana "fer una barana en dit cor, encara que sia llisa que ab poquíssim cost se farà, però que sia forta y ben posada".⁴⁶⁴

El cor va esdevenir un espai polivalent, tal com els cementiris o les esglésies mateixes. A algunes esglésies osonenques hi havia altars.⁴⁶⁵ A Sant Joan de Fàbregues estava dedicat a sant Sebastià, i segons la visita de 1590, disposava d'"un retaula polit y ben pintat", alhora que manava que "dit retaula sie tret del chor y posat bax en la yglésia".⁴⁶⁶ A Tavertet estava dedicat a la Verge del Cor, documentat per primera vegada aquí dalt en la visita de 1586 on hi ha un benefici; el 1593 manava col·locar-lo en "una capella dejús de la torra en la qual faran emblanquir les parets". Els motius del canvi són prou clars: a Sant Joan de Fàbregues hi pujaven dones, que podien entrar a la rectoria, mentre que a Tavertet, "algunes persones en lo temps se deye la missa en dit altar de Nostra Senyora se aturaven y oyen la missa aturats en la escala de

461 AEV, Arxiu parroquial de St Vicenç de Susqueda, G-K/1 (s. XVII-XIX), f. 30v., 1731-1732.

462 ADG, P-123, St Pere Sacosta, 1736, f. 74r.

463 AEV, 1218/3, St Julià de Cabrera, 1640, f. 81r.

464 ADG, P-121, La Pinya, 1734, f. 303r.

465 GINEBRA, 2000a.

466 AEV, 1209/1, St Joan de Fàbregues, 1590, f. 251r. i 1209/1, St Joan de Fàbregues, 1590, f. 251r.

dit cor faent impediment als qui per dita escala de baxaven y per ventura cometent algunes males crianses y irreverències".⁴⁶⁷

També hi havia confessionaris. El 1593 s'encarregava de treure el de Sant Romà de Sau, prohibint al rector "no oje de confessió a ninguna dona en lo confessionari del cor".⁴⁶⁸ També s'emprava per desar andròmines: a Sant Joan de Fàbregues (1691) i Sant Julià de Llor (1736): "lo chor està tot ocupat de trastes, de manera que no apareix chor de iglésia y de casa de Jesuchrist, sinó un lloch profà, perçò mana que lo desembarassen y ne tràgan tots los trastes y mana al rector que en avant no permètia que en ell posen canals ni altres trastas que púgan causar alguna indecència".⁴⁶⁹ O bé de graner o magatzem dels cereals de l'obra, igual que a les golfes –com a Ridaura (1634), "no posen a la sala que és sobre la capella de Sant Marçal situada, herba, roba, cànem ni altres coses"⁴⁷⁰ o Sant Julià de Llor (1632), on el bisbe Parcero manà "al rector trega lo graner o canat del cor de la iglésia".⁴⁷¹

7.10. Campanars, campanes i rellotges

El campanar d'una església és l'element més visible d'una vila, que marca una fita i perfila una població. Allotja les campanes per aconseguir una millor difusió del so, i marca l'activitat horària diària.⁴⁷² Però també s'emprava per enunciar la visita del bisbe, avisar de les funcions religioses, o de guaita i vigila en temps de guerres, quan eren objecte de robatoris per part dels exèrcits invasors.⁴⁷³ El bisbe Taverner també es referí als campanars, mentre que en les visites el silenci és total.⁴⁷⁴

Cassador (1588-91) i Copons (1727) foren els únics bisbes gironins en visitar el cor i campanar, descrivint el número de

---

467 AEV, 1207D, Tavertet, 1586, f. 133v.;1209/5, Tavertet, 1593, f. 180r. i 1209/5, Tavertet, 1591, f. 82r.

468 AEV, 1210/2, St Romà de Sau, 1595, f. 21v.

469 ADG, P-123, St Julià de Llor, 1736, f. 63v.

470 ADG, P-94, Ridaura, 1634, f. 23r.

471 ADG, P-93, St Julià de Llor, 1634, f. 88v.

472 BORROMEIO, 1985: 69.

473 SAPENA, 1998.

474 MURLÀ, 1983: 172.

campanes o esquelles. La comparació entre els dos inventaris no permet veure gaires diferències, i és normal trobar dues campanes grosses i dues de petites a cada parròquia; a Les Preses o Sant Esteve d'en Bas en tenien cinc cada una. Pel costat vigatà, a partir de Jaime, les referències són abundants i repetitives, relatives a les obres o reformes de teulades, portes d'accés, escales, jous, contrapesos i cordes. Els llibres d'obra i els permisos episcopals de benedicció ens permeten arrodonir les dades. En el bateig, s'aprofitava la presència del bisbe per solemnitzar l'acte, que quedava registrat en els llibres de baptismes parroquials, on s'inclouen els noms de la campana i els padrins.⁴⁷⁵ Algunes de les campanes conservades –l'esmentada de Sant Feliu de Pallerols– corresponen al segle XVII, però la majoria són del XVIII –Sant Julià de Llor.

L'accés al campanar es feia amb escales de fusta o pedra, de cargol o verticals, o havent de recórrer sobre la teulada. A Ridaura (1680) i Sant Privat d'en Bas –amb “una escala llevadissa molt perillosa”–,⁴⁷⁶ i a La Pinya (1595), les amonestacions van en aquest sentit, ja que es manava “no sie algú qui mude al campanar per haure pardals ni desfassen lo taulat y campanar”.⁴⁷⁷ Les grans obertures feien més vulnerables les campanes a les inclemències del temps, alhora que els acabaments punxeguts atreïen els llampecs. A Ridaura (1595) es manava “fer la campana que és trencada”⁴⁷⁸ –tal com podem resseguir en el llibre d'obra corresponent. A Puigpardines (1730 i 1736) s'havia de fer una campana nova “advertit que una de las campanas de la present iglésia està rompuda, fent ab son mal sonido, una gran dissonància al temps de haverse de tocar aquella”.⁴⁷⁹ El campanar podia funcionar com a comunidor, quan el so de les campanes s'emprava per ‘trencar’ les tempestes. A Sant Esteve d'en Bas

475 BORROMEIO, 1985: 72 i el cas d'una campana de la capella de la Salut, batejada el 7 d'abril de 1680, amb els noms de *Marianna, Margarida, Bonaventura y Joana*. ADG, Arxiu Parroquial de Sant Feliu de Pallerols (APSFP), *Llibre de Baptismes, matrimonis i defuncions* (1578-1733), s.f.

476 ADG, P-111, St Privat d'en Bas, 1700, f. 370v-371r.

477 ADG, P-73, La Pinya, 1595, f. 431v.

478 ADG, P-73, Ridaura, 1595, f. 429.

479 ADG, P-117, Puigpardines, 1730, f. 256v.

(1679) manava als "residents de la present iglésia que, en ocasió de tempestat de temps, acúdan ha la iglésia ha ajudar lo reverent sagristà a comunir lo temps, sempre que seran avisats amb lo senyal se'ls farà amb la campana major".⁴⁸⁰

Els rellotges coneguts a través de les visites s'han de considerar testimonis excepcionals.⁴⁸¹ A Rupit (1615) es manava construir "lo campanar, en lo qual tenen de posar lo relotge que la dita vila ha fet fer, y en ell tingan de posar les campanes de dita yglésia per ser lo campanar en lo qual estan ara de present molt xic, y en ell no pot estar dit relotge ni campanes".⁴⁸² A Corcó, a resultes d'una queixa del campaner o dels escolans, s'afegí "lo comú lo que donà per cuydar de lo rellotge".⁴⁸³ Aquests dos últims casos responen a la iniciativa de la universitat del municipi. A Sant Esteve d'en Bas se'n conserva la maquinària elaborada el 1551.⁴⁸⁴

A les darrerries del segle XVII i al llarg del XVIII assistim a la construcció –o reconstrucció– dels campanars, al costat de la transformació de les esglésies.⁴⁸⁵ Trobem dates i inscripcions gravades a Les Encies (1684), Sant Martí Sacalm (1726, pagat per la confraria de Sant Isidre), Sant Feliu de Pallerols (1742) i Cogolls (1765). A Santa Martí Sescorts s'hi va insistir el 1706, 1707, 1709, 1710 i 1749: "lo campanar de dita iglésia amanassave gran ruhina, fessen reparar aquell".⁴⁸⁶ A Pruit (1734) s'indicava als obrers "llansen a terra lo campanar que arruyna las parets de la iglésia y posen las campanas en altra part que no cause lo mateix danys",⁴⁸⁷ segons el llibre de comptes de Joan Quatrecaes, el pagès hereu del mas homònim i obrer, pagà a preu fet 130 lliures a Sarradell, àlies Ramis, mestre de cases de Sant Pere de Torelló, per fer el campanar nou entre el gener de 1739 i juliol de 1740.⁴⁸⁸

---

480 ADG, P-105, St Esteve d'en Bas, 1679, f. 422v-423r.

481 BORROMEIO, 1985: 71.

482 AEV, 1213/1, St Joan de Fàbregues, 1615, f. 21r-v.

483 AEV, 1223/1, Corcó, 1775, f. 867v.

484 CLARA, 1984: 66 i 71-72.

485 BOFILL, 1999: 186-196.

486 AEV, 1223/1, St Martí Sescorts, 1710, f. 48r.

487 AEV, 1225, Pruit, 1734, f. 190r.

488 GINEBRA, 2005: 190, "Obres del campanar de Pruit (1739-40). Joan Quatrecaes".

7.11. Paviments i sepultures

El paviment –de rajoles com a Sant Julià de Llor i La Vola, i còdols, pedres o lloses com a Sant Martí Sacalm– afectava la visita del bisbe, ja que es trobava amb algunes dificultats a l'hora de caminar i desplaçar-s'hi –i ja no diguem els feligresos–, en la sagristia o bé en alguns altars, on els rectors o beneficiats no podien oficiar la missa còmodament.⁴⁸⁹ Molts manaments episcopals s'hi refereixen: a Sant Iscle de Colltort (1606) es manava “enrejolar lo que falta enrejolar a la sacristia”,⁴⁹⁰ o a Sant Privat d'en Bas (1619) “fàssan aplanar lo paviment del altar de Sant Pere”.⁴⁹¹

El costum de sebollir a terra es desplaçà del cementiri, cap a l'atri o porxo, i seguidament cap a l'interior, a la nau central o les capelles laterals, fruit d'una situació de benestar social i econòmic del difunt.⁴⁹² Eren llocs més solemnes i apropiats a la seva dignitat i també perquè eren una font segura d'ingressos per a la parròquia. Hem localitzat sepultures generacionals a Sant Joan de Fàbregues (1640), on Antoni Puig, sastre de la vila Rupit, se li feu “esborrar una creu que estava esculpida en la llosa de la sua sepultura late que és ara vilpendi y menyspreu” per ser trepitjada,⁴⁹³ i a Puigpardines (1671) es localitzava una tomba familiar que originava entrebancs: “atès de que la sepultura de la casa del señor Torallas és causa que estiga desenrejolat lo paviment al circuit de dita llosa, a la part del altar major”, manava al propietari “acomode dit paviment amb pedras picadas al entorn de modo que estiga amb tota decència y de la manera deu estar tal puesto tant acostat al altar major”.⁴⁹⁴

Els bisbes, entre 1690 i 1710, es trobaven amb el dilema de permetre i tolerar enterrar a l'interior –amb els conseqüents ingressos que generaven aquests enterraments– i els problemes que ocasionava la –mala– disposició. En la majoria de casos es

489 BORROMEIO, 1985: 10.

490 ADG, P-79, St Iscle de Colltort, 1606, f. 58v.

491 ADG, P-86, St Privat d'en Bas, 1619, f. 45r.

492 BORROMEIO, 1985: 73.

493 AEV, 1218/3, St Joan de Fàbregues, 1640, f. 78r. i BORROMEIO, 1985: 10.

494 ADG, P-104, Puigpardines, 1671, f. 10v-20r.

deixaven construir sepultures que sobresortien, denominades ‘túmuls’ en les visites. El bisbe Pontich havia recollit i reprès en les sinodals del 1691 la normativa dels bisbes Montrodon (1346) i Vallterra (1368), prohibint les sepultures dins les esglésies sense llicència expressa, i de la mateixa manera a Vic.⁴⁹⁵ Així va ocórrer a les Planes (1698) on “se an ubert duas tombas ab llisència del ordinari, però que los amos de ellas no an pagat fins vuy los drets espectans a la obra de dita isglésia”.⁴⁹⁶ A Sant Feliu de Pallerols (1700) els preus eren deu lliures de plata, a repartir, cinc per a l’obreria i cinc per al visitador episcopal, i a Les Preses (1717 i 1738) s’intentà instituir tres tipus de sepultures i les corresponents caritats segons les constitucions episcopals, “en atenció que en dita parròquia no se trobava determinat y en bona forma posat lo orde clases de sepultura major y menor y mitjana, de lo que seguia que molts o no podian cumplir los sufragis per los diffunts o bé se enterraben per amor de Déu ab menos sufragi”.⁴⁹⁷

Rectors i clergues tenien preferència per ser enterrats a dins, en una tomba comuna per a ells –i que aprofitaven els familiars–, que prescrivia Borrromeo.⁴⁹⁸ A les Planes (1738) es donà una llicència al rector Bartomeu Costa “pera fera un vas o tomba còncava en dita iglésia devant de la capella de Sant Antoni baix lo grahó de ella, pera que ell y son germà Ramon Fontanils y Famada, y tots los descendents de est púgan perpètuament enterrar-se en aquells després de sa mort”.⁴⁹⁹

Aquestes tombes provocaven moviments a les rajoles, relleus en el terra, males olors per la descomposició dels cadàvers, humitats, forats o nius de rates –tal com passava a Llançà i Tordera–⁵⁰⁰ i en

---

495 ROMAGUERA, 1691: 122-124, Lib. III. Tit. IX. Cap. 1 i *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...*: 103, Tít. XXXVI, Cap. I i 104, Tít. XXXVI, Cap. II.

496 ADG, P-110, Les Planes, 1698, f. 559v i 561r.

497 ADG, P-124, Les Preses, 1738, f. 132r-v.

498 BORROMEIO, 1985: 72-73.

499 ADG, P-124, Les Planes, 1738, f. 89v.

500 ADG, P-130, Llançà, 1750, f. 204v: “se halla mui descompuesto el pavimento de la yglesia en las partes donde están dichas sepulturas...” i ADG, P-132, Tordera, 1758, f. 115v: “se allane e iguale el pavimento de dicha itglesia llenando de cal los huecos de modo que quede el piso llano y sin tropezaderes”.

reclamava l'anivellament el bisbe Taverner.⁵⁰¹ Així ho creiem per a nous casos en la visita de 1717 a Sant Feliu de Pallerols i les Planes, on trobà la sepultura de la capella del Sant Crist servint “de molt embaràs y no haver-hi esperanças que aquell se translade” obligà als obrers treure-la i enterrar-la al cementiri.⁵⁰²

Al llarg del segle XVIII es mana, de nou, adobar el paviment de la majoria d'esglésies vigatanes. A Sant Martí de Querós (1749) per “quant hi aja comoditat posen pla o fassen de nou lo paviment de la iglésia”.⁵⁰³ i a Sant Martí Sescorts (1774) es manava “compondrer lo paviment de la iglésia parroquial pera evitar los perills se podrian seguir dexant-lo estar com està”.⁵⁰⁴ En qualsevol cas, Carles III, de manera paral·lela a la normativa dels cementiris, volgué acabar amb aquesta pràctica estesa i difícil d'eliminar, proposada pels higienistes. Una reial cèdula de 1787 –seguint el *Ritual Romà* de Pau V– intentava posar-hi fi; fins que Carles IV en faria una aplicació més ferma.⁵⁰⁵ La pràctica i les excepcions seran habituals fins ben entrat el segle XIX, per exemple a Sant Iscle de Colltort.

8. LA SAGRISTIA

8.1. Orígens i funcionalitat

La sagristia servia als clergues per canviar-se de roba privadament, i guardar-la curosament, tal com el visitador trobava a faltar a Sant Romà de Sau (1774): “és molt deplorable lo vèurer que esta iglésia no tinga puesto a propòsit pera conservar las vestiduras sagradas, ni vestir-se lo sacerdot ab decència pera aixir a celebrar lo Sant Sacrifici de la missa, sens poder-se revestir en los funerals y altrás funciones los assistents detràs lo altar major, havent-se de revestir en presència del poble –que és molt indecent– ni menos tenir lloch los empleats en las administracions de esta iglésia pera fer ab la

501 MURLÀ, 1983: 166-167.

502 ADG, P-113, Les Planes, 1717, f. 170v.

503 AEV, 1223/1, St Martí de Querós, 1749, f. 562r.

504 AEV, 1233, St Martí Sescorts, 1774, f. 445v.

505 MARTÍ GILABERT, 2004: 65-69.

reverència deguda al sant temple de Déu –quan han de aixir ab atxas– las funcions corresponents. Tots estos inconvenients se evitarian fent-se nova sagristia”.⁵⁰⁶

Abans de la plena introducció de les sagristies en el segle XIV, els sacerdots es servien, segons el visitador a Sant Esteve d'en Bas, “de un petit puesto que hi ha tras del altar major ab gran incomoditat”.⁵⁰⁷ El poc espai comportava un seguit de riscos: la falta de llum obligava el consum d'espelmes –amb el perill de cremar-se o encendre l'altar o retaule–; o bé deixar les robes mal posades i arrugades, o la inconveniència de moure-s'hi quan hi havia més d'un clergue. Moltes capelles només disposaven d'una taula, taulell o moble, tal com manava a Montdois (1687), “a la part del Evangeli posaran una taula arrimada al retaule per a vestir-se lo sacerdot, los ornaments per dir missa y de aquí al devant nols préngan, ni se vestes, –ni– queden sobra lo altar”.⁵⁰⁸

La visita a aquests espais es realitzava segons la voluntat dels visitadors, i per tant no sabem quines esglésies en disposaven del cert, no essent considerades una part integrant de l'església o de l'itinerari de la visita, almenys fins a la primera meitat del segle XVII, a Vic, i a la segona meitat, a Girona. Cassador (1588) i Jaime (1590) intentaren visitar-les totes: per exemple, a Vilanova de Sau, es trobà que estava “decentment y ab bona custòdia, sota pany y clau”.⁵⁰⁹ A poc a poc se n'anaren construït de noves, ampliant-les o renovant el paviment o les finestres: Sant Martí Sescorts (1595), Sant Martí de Querós (1596), Ridaura (1603), Sant Iscle de Colltort –abans de 1606–, Les Planes i Sant Climent d'Amer (1610), Falgars (1615), Cogolls (1628: “la part de la sacristia nos est guardar la decència deguda, per sé estreta”),⁵¹⁰ Sant Privat d'en Bas (1667) i Les Preses –el 1671 encara romania rera l'altar major, i per ser “molt chica y que amb prou decència se pot traure lo Sanctíssim per aquella part”–⁵¹¹ i La Pinya (1671 i 1698).

---

506 AEV, 1233, Sant Romà de Sau, 1774, f. 447v.

507 ADG, P-124, St Esteve d'en Bas, 1738, f. 105v. i MARQUÈS, 2000b: 32.

508 AEV, 1221, St Joan de Fàbregues, 1687, f. 595r.

509 AEV, 1209/1, Vilanova de Sau, 1590, f. 264r.

510 ADG, P-91, Cogolls, 1628, f. 7r-v.

511 ADG, P-104, Les Preses, 1671, f. 89r.

En elles hi trobem ocasionalment rentamans i aigüeres, on el mossèn hi feia les ablucions, que Borromeo explica amb pèls i detalls, i a partir de 1725, el bisbe Taverner n'obliga tenir-ne arreu.⁵¹² A Sant Joan de Fàbregues (1599) calia adobar “la ayguera de la sagristia de manera llanse la aygua en fora”.⁵¹³ En el bisbat de Vic, la presència de miralls i espills és estesa. La seva necessitat rau en celebrar l'acte eucarístic amb la decència i modèstia necessàries, anar ben arreglats, impecables. En les visites de finals del segle XVI s'obligà a comprar espills que siguin grossos i nítids, com a La Vola (1601): “un mirall major del que ara hi ha a la sagristia”,⁵¹⁴ i a Rupit (1746) mana treure “lo mirall que hi ha als peus –de l'altar– de Nostre Señora –de Vilanova– pues posat allí és molt factible ser ocasió de distracció al sacerdot que dirà la missa y als que la auhen y posaran aquells en la sagristia en lo puesto ahont se han de revestir los sacerdotes”.⁵¹⁵

Les sagristies havien d'estar perfectament closes i protegides, amb unes portes fermes i finestres amb barrots de ferro forjat, o petites espitlleres, ja que s'hi guardaven objectes de valor. A Sant Romà de Sau (1590) on es diu al rector “clourà ab molt bona pedra y cals les dos espilleras de la sacristia, dexant uberta tant solament la del mig”.⁵¹⁶

A més, la sagristia servia per a altres funcions i actes, perquè era un lloc reclòs i discret. Allí s'hi penjaven les taules de les celebracions dels diferents altars, que tots els clergues havien de consultar. S'hi podien guardar o emmagatzemar infinitat d'eines, fòtils i andròmines, com els que troba el visitador a Sant Joan de Fàbregues (1691), Sant Esteve d'en Bas (1734) i Sant Martí Sescorts (1774), on diferenciava la sagristia nova per la vestimenta i armaris, i “faran servir la vella per dezo y endressa de vârios trastos de la iglésia”.⁵¹⁷

512 BORROMEIO, 1985: 80 i MURLÀ, 1983: 169.

513 AEV, 1210/5, St Joan de Fàbregues, 1599, f. 170r. i OSONA, 1882: 233.

514 AEV, 1211/2, La Vola, 1601, f. 43r.

515 AEV, 1223/1, St Joan de Fàbregues, 1746, f. 507v.

516 AEV, 1209/1, St Romà de Sau, 1590, f. 261r.

517 ADG, P-124, St Esteve d'en Bas, 1738, f. 283r.

8.2. “Fer una sagristia nova” en el segle XVIII

A les darreres dècades del segle XVII ja trobem argumentacions sobre la necessitat d'equipar l'església amb una sagristia 'idònia i capaç', aparellada a la nova construcció i renovació d'edificis eclesiàstics –campanars, cors i rectories. En la majoria de casos, si l'església està orientada est-oest, la sagristia es situava al costat de migdia o sud, i conformava un espai entre sis i deu metres quadrats.⁵¹⁸ A la capella de Sant Nazari, a La Vola (1691), manava “crèscan la casa per detrás de la capella de modo que ab dita fàbrica se fassa una sacristia capàs pera tenir calaixos ab los vestiments sacerdotals y lo demás convenient”.⁵¹⁹

El bisbe Taverner parlà de la seva obligatorietat (1725): “en todas la iglésias hi deu haver sacristia, de què hi ha no poca falta en esta diòcesi”.⁵²⁰ A partir de 1720 es comencen a despatxar manaments referits a la construcció, indicant les al·legacions i motivacions que les impulsen, es tracta d'un procés molt lent. A Sant Romà de Sau (1723 i 1774), Sant Martí de Querós (1734, 1750 i 1786, pels “*varios inconvenientes que produce la falta de sacristia*”),⁵²¹ Corcó (1749), Falgars (1760, 1762 i 1774), Vilanova de Sau (1774, 1776, 1786 i 1799) i La Vola (1776 i 1791). En el costat gironí, la visita de 1734 manà fer-ne a Sant Esteve d'en Bas, Joanetes i Sant Climent d'Amer: “necessitar-se en dita església, decent y proporcionada”.⁵²² Pel nostre interès és la correspondència entre la visita i l'execució, tal com trobem a Les Encies (1734) on “falta en aquella una sacristia clara, capàs y hermosa”⁵²³ i realitzada poc després, segons les dates de la finestra (1734) i porta (1737). I a Sant Martí Sescorts –amb manaments de 1742 i 1770–, fou construïda abans de 1774, segons la visita: “havem vista perfectament conclosa la nova fàbrica de la sagristia”,⁵²⁴ i la llinda de la finestra de 1771 ho certifica.

---

518 BORROMEIO, 1985: 77.

519 AEV, 1222, La Vola, 1691, f. 446r.

520 MURLÀ, 1983: 167-168.

521 AEV, 1236/1, St Martí de Querós, 1786, f. 160r.

522 ADG, P-121, St Climent d'Amer, 1734, f. 238.

523 ADG, P-121, Les Encies, 1734, f. 250v.

524 AEV, 1233, St Martí Sescorts, 1774, f. 445v.

L'augment dels ornaments i vestits va influir en l'edificació. Les noves sagristies havien de ser ajustades, suficients, amples, espaioses i, emprant el mateix llenguatge dels visitadors, necessàries, proporcionades, netes –“*se tenga en la maior curiosidad y limpieza la sacristia, procurando que se barra*”–, adequades –“*se ponga o fabrique en la parte más conveniente y útil a dicha iglesia*”–, ben disposades i adornades provocaven admiració, com a Falgars: “no podem dissimular lo contento nos han donat lo actual rector y parroquians a vista de la construcció de la nova sagristia, que a sos gastos ha costejat dit rector”.⁵²⁵

Les sagristies rere l'altar, doncs, quedaven invalidades. Per això els bisbes proposaren, per millorar i ampliar l'espai del presbiteri i l'altar major, el trasllat dels retaules majors, adossant-los a les parets de l'absis. Una recol·locació absolutament beneficiosa, per exemple, tal com es deia a Les Encies (1734): “feta dita sacristia ab algun treball y diligència, podrà engrandir-se lo presbiteri, arrimant lo altar major a lo que és ara sacristia, y prenent de ella tot lo que se puga, ab que apareixerà aquella nau molt més hermosa, y la entrada y eixida de dita sacristia molt més desahogada”.⁵²⁶

8.3. Calaixeres i armaris

Les calaixeres i els armaris són els mobles moderns més característics de les sagristies, però abans de difondre's s'empraven caixes o armaris rere els retaules o altars.⁵²⁷ Presentaven un conjunt d'amplis calaixos disposats en fileres –per desar la roba ben estirada o plegada, sense arrugues–, i a sobre un taulell i armaris verticals –per guardar-hi els calzes, llibres i altres objectes de dimensions més petites. A Sant Martí Sacalm (1726) manava que “los armaris que hi ha en la sacristia sobre la calaixada los retiren

525 AEV, 1229, St Joan de Fàbregues, 1758, f. 114r.; 1231 Falgars, 1760, f. 122v. i 1233, 1774, f. 443v.

526 ADG, P-121, Les Encies, 1734, f. 251v.

527 BORROMEIO, 1985: 80-82.

al costat dret, y quedarà lo taulell desembarassat per vestir-se lo sacerdot que ara no hi ha lloch”.⁵²⁸

Els visitadors vigatans són més insistents a l'hora de fer aquests mobles a la darrera dècada del segle XVI i primeres del segle XVII. A Sant Vicenç de Susqueda (1599) l'armari servirà per tenir-hi els sants olis i la relíquia de santa Margarida, i a Pruit (1601) i Rupit (1612) s'emprava per tenir-hi els corporals, pavellons, cobricalzes, purificadors i altres coses necessàries, tancat amb clau. Malgrat aquesta insistència inicial, posteriorment –entre 1630 i 1685– no trobem cap manament relacionat amb la confecció de cap armari.

En el segle XVIII es construïren impressionants i massisses calaixeres, ricament adornades amb fils de plata, boix i marqueteria. El bisbe Taverner (1725) obligava tenir-ne una: “en la sacristia deu haver-hi una gran Calaixera per tenir ben guardadas las Robas”.⁵²⁹ En localitzem a Pruit (1723), Les Preses (1727) i Sant Romà de Sau (1775, s'exhortava “la construcció de novas calaixeras per la sagristia”.⁵³⁰ A la flamant sagristia de Falgars (1774), el rector Fèlix Torrent havia pagat una imatge de sant Isidre “qui també de son propi diner ha fet construir unas hermosas calaixeras pera conduir las robas”.⁵³¹ Malauradament, han quedat pocs testimonis d'aquest mobiliari.

Arreu de l'església hi havia distribuïts armaris o caixes, encastats a les parets, altars, troncs o campanars, arrambats i amagats a qualsevol racó. Les massisses parets permetien foradar-les sense fer perillar l'estructura. Cada armari tenia les seves dimensions i usos particulars, per a un determinat altar o confraria. A Corcó (1629) calia desfer uns armaris vells de sobre la caixa vella de les almoines per estar indecent –corcat?– i a Tavertet (1629) manà treure “de la trona y de la yglésia lo armari vell dels gonfanons”.⁵³² La plata es guardava en armaris separats de les calaixeres i havien d'estar protegits i ser prou segurs, com el Cogolls (1734), amb les

528 AEV, 1224, St Martí Sacalm, 1726, f. 498v.

529 MURLÀ, 1983: 168.

530 AEV, 1234/1, St Romà de Sau, 1775, f. 103v.

531 AEV, 1233, Falgars, 1774, f. 443v-444r.

532 AEV, 1218/1, Tavertet, 1629, f. 56r.

“portes fortas de roure o alzina ben ferradas y ab dos panys a cada una los quals tanquen ben endins de dits armaris per ser més forts”.⁵³³ Estaven fixats en parets mitgeres –i no exteriors–, amb una porta, tanques i xarneres ben resistents. En trobem *in situ* a Sant Iscle de Colltort, dins la sagristia, i a Joanetes sota el cor, fet el 1569 segons la inscripció.

Diversos decrets manaven la construcció d'aquests armaris: a Les Preses (1606) calia “fer un armari per tanir la plata y en aquell fassen fer bones portes y tancaduras”.⁵³⁴ Els bisbes Zuazo i Pontich n'havien explicat detingudament la forma –“*Armarium, in quo iocalia custodiantur in qualibet Ecclesia fiat*”.⁵³⁵ Després de robatoris i saquejos, es refermaren i consolidaren armaris o portes amb xarneres i recobriments metàl·lics, segons els llibres d'obra de Ridaura (1596) i Tavertet (1742), o bé com el de Sant Privat d'en Bas (1610): “posen en lo rextat del armari de la plata un golfo a cada cantó enfortint aquell amb cantó de pedra que posen en dit armari y que la porteta sie folrrada de una planxa de ferro”.⁵³⁶ A Les Encies (1734) tenien un “arxiu de la plata” dins la capella de Sant Crist, que manarà canviar per “un armari fort y capàs per conduir la referida plata y los mencionats actes y diners, valent-se de la desferra del armari que vuy tenen, reforsant, acomodant y augmentant aquells tant quant sia menester, fent que la porta sia forta y se encaixe justa en los galzes de las brancaladas, marxapeu y llinda de dit armari, perquè ab reyas ni altre instrument pugua aquella forsejar-se y en dita porta faran fer tres panys y tres claus ab diferents guardas, fent que se tànquian ben en dins de dit armari, per ser aquell més fort, una de las quals claus tindrà lo Rector y una cada uns dels obrers de dita iglésia”.⁵³⁷

533 ADG, P-121, Cogolls, 1734, f. 262r-v.

534 ADG, P-79, Les Preses, 1606, f. 53r.

535 ROMAGUERA, 1691: 415-416, Lib. V. Tit. XII. Cap. 2.

536 ADG, P-81, St Privat d'en Bas, 1610, f. 23r.

537 ADG, P-121, Les Encies, 1734, f. 251r.-252r.

9. ALTRES EDIFICIS ECLESIASTICS

9.1. Porxos i coberts

Porxos, coberts, pòrtics o nàrtex estaven adossats a la façana principal o a un dels seus laterals de les esglésies i capelles, i encara avui es conserven al Salvador –Cogolls–, Sant Corneli –Tavertet–, Sant Martí i Sant Marçal del Corb –Les Preses–, Sant Simplí d'en Bas –de 1642–, La Barroca, Cogolls, Les Encies –juny de 1680–, Sant Iscle de Colltort, Joanetes, Sant Julià de Cabrera i Sant Llorenç Dosmunts. Molts d'ells han estat desmuntats i retirats recentment, al·legant que no pertanyien a l'edifici originari: a Sant Marçal del Colomer –Amer–, Santa Cecília –Sant Miquel de Pineda–, Sant Quintí d'en Bas, La Pinya, i l'Àngel –les Planes. La seva construcció és força més tardana a l'església, quan es veié la utilitat d'aquests nous espais, en els segles XVII i XVIII, tal com proposava Borromeo.⁵³⁸

A les visites de 1621 i 1638 de Puigpardines es manava reparar la teulada del porxo. A Sant Quintí d'en Bas (1671) es deia que el "*pavimentum et atrium eiusdem ecclesie invenit maxima dirutum mandavit ab operariis reparari*".⁵³⁹ A Sant Martí Sacalm (1726) manava "empedrar de pedra menuda la estància que hi aha antes de la porta de la iglésia",⁵⁴⁰ i a Sant Climent d'Amer (1734) "fer un vall al peu de la paret de la iglésia desde el cubert de aquella fins a la cantonada de la nova sacristia".⁵⁴¹

Les seves funcions eren múltiples i diverses, com espais polivalents oberts. Així, el 14 de juny de 1618 foren "convocats y congregats dins lo porxo eo cubert de la isglésia de Nostra Senyora de La Pinya, vescomptat d'en Bas y bisbat de Gerona, los hòmens y singulars persones de las parròquias de La Pinya y Balps".⁵⁴² Eren llocs arrezerats però ventilats per tenir-hi les reunions de les universitats o municipis. Solien estar closos, almenys a dues

538 BORROMEIO, 1985: 8-9.

539 ADG, P-104, St Quintí d'en Bas, 1671, f. 17r.

540 AEV, 1224, St Martí Sacalm, 1726, f. 498v.

541 ADG, P-121, St Climent d'Amer, 1734, f. 238v-239r.

542 ACGAX, Notaria del Mallol, Rafel Joan Compte, *Manuale*, 1618-1619 (153a), [1618, juny, 14], f. 19r-22v.

bandes, on s'hi ha col·locat una filera de seients de pedra. També esdevingueren corrals per aixoplugar els ramats de bestiar i el pastor, a falta d'altres espais més adequats. Els de Sant Martí Sescorts, Santa Cecília i Tavertet (1776) sembla que van dirigits únicament a aquesta funció, des del moment que es prohibeix: “per quant ha arribat a nostres ohidos que los pastors no impedeixen que las bèstias éntrian en lo cobert de dita capella; y que en ella no repàran alguns individuos fer servir son cobert per las carretas, que és molt indecent y desdiu de la pietat christiana qual abús, no podem tolerar, sens faltar a nostra grave obligació”.⁵⁴³

També podia ser un bon lloc per enterrar les persones d'una determinada categoria social, capellans o senyors de masos, quan l'interior de l'església ja està saturat de tombes i alhora era prohibit per Reial Decret (1787). A la Barroca, les Encies i Cogolls encara romanen i disposem de manaments que hi fan referència. A Les Encies (1691) manava que “no puga ningun parrochià ny altre foraster enterrar-se dins lo porxo o cubert de la present isglésia, que està situat devant de la porta, sens que immediatament fassa fer sobre lo vas hahont se voldrà enterra una llosa o tomba”.⁵⁴⁴ A Cogolls (1734 i 1736) es queixava que “lo paviment del cubert de dita iglésia està summament desigual y mal posat, que se origina de no estar aquell enrajolat o enllosat: perçò mana al dit rector y obrers, que dins sis mesos, lo fàssan enrajolar o empedrar de pedra picada, y en atenció que las casas d'en Vilar y d'en Vila de dita parròquia tenen en dit cubert las sepulturas, en las quals deuen tenir condret lo paviment, mana y ordena que cada casa contribuesca al gasto per lo que correspondrà a la sua sepultura”.⁵⁴⁵

9.2. Comunidors i pedrons

En aquests petits edificis s'hi portaven les relíquies per exorcitzar el mal temps, la calamarsa, els trons i llampecs, tal com es manava construir a Ridaura (1687): “un reliquier per

543 AEV, 1234/1, Tavertet, 1776, f. 58v-59r.

544 ADG, P-109, Les Encies, 1691, f. 148v.

545 ADG, P-121, Cogolls, 1734, f. 262v-263r. i P-123, 1736, f. 83v.

comunir lo temps en ocasió de tempestats”,⁵⁴⁶ i a Corcó (1748): *“un reliqué para conjurar, en el que se cantarán los Evangelios los días que se pueda hazer procesión y este se hará en la parte que mejor aparecerá a dicho rector”*.⁵⁴⁷ Les constitucions sinodals diocesanes ordenaven als rectors anar-hi en amenaça de temporal i no absentar-se de la parròquia entre la Santa Creu de maig i la de setembre.⁵⁴⁸

Trobem distintes maneres de denominar-lo: reliquiari, reliquer, conjurador o comunidor, i a Sant Joan de Fàbregues (1625), per la falta de vocabulari, era la “casa on es fan els exorcismes”. La seva estructura és variable. A molt llocs és compost, senzillament, per quatre pilars i una teulada a quatre vents, exempt i apartat de l'església parroquial. A Sant Vicenç de Susqueda (1734) feia posar un “forrellat ab pany y clau al comunidor y lo tingan sempre tancat”, i el 1786 manava *“levanten una pared en la parte de cementerio que está frente al comunidor para separarlo del terreno que sirva para poner estiércol, dejando una puerta para pasar al comunidor y en este pondrán una puerta con llave para que siempre se tenga cerrado”*.⁵⁴⁹ A Puigpardines, Sant Martí Sescorts i Sant Vicenç de Susqueda s'emprava el campanar, amb forma de cadireta i obert en els quatre sentits cardinals, per aquesta finalitat.

A Sant Feliu de Pallerols es va enderrocar en motiu de l'engrandiment de l'església: “serà supèrflu lo reliquier o torre de reliquier, com un és y lo cobert que és davant dit reliquier perhont és la schala y entrada de una altra casa”.⁵⁵⁰ El 1625 a Moià era molt proper a l'entrada de l'església: “lo communidor que vuy y ha és baix y nos pot veure lo temps de totes parts, y la escala quey ha està descuberta y quant munten las relíquias se bayen y van ab gran indecència y ab parill de caure, a més de que de nits quant trauen las relíquias han de dexar la iglésia uberta y ab parill de

546 ADG, P-108, Ridaura, 1687, f. 368r.

547 AEV, 1229, Corcó, 1748, f. 120r.

548 ROMAGUERA, 1691: 155, Lib. III. Tit. XI. Cap. V.

549 AEV, 1225, St Vicenç de Susqueda, 1734, f. 183v. i 1236/1, 1786, f. 156v-157r.

550 ADG, P-71, St Feliu de Pallerols, 1587, f. 273v.

que la ròban”.⁵⁵¹ A Tavertet (1741) manava alçar “las parets –del cementiri– (per lo que podren valerse de la pedra del comunidor, que desfaran per ser dañós y de ninguna utilitat, podent-lo fer en un cantó del fossar o altra part) y fàssan teulada”.⁵⁵²

El pedró, també anomenat padró, peiró o perió era un senzill monument de pedra, en forma de taula i amb una creu de ferro clavada a sobre, i que es situa davant del temple o dins del cementiri.⁵⁵³ Se n’han conservat, perfectament datats, a Sant Martí Sescorts (1697), Sant Julià de Llor –la pedra que serveix de taula és una làpida sepulcral de 1782– i a Ridaura (1787). A Corcó no quedava gens clara la seva instal·lació ni el 1746 ni el 1749: “no emprèngan fer lo padró en lo fossar fins a fent tingan asseñalat lo lloch ahont se haurà de fer o per Sa Il·lustríssima o son Il·lustre Vicari General, altrament pagaran de béns propis no sola lo que hauran gastat en fer-lo, sinó també los danys y gastos ocasionaran per dit effectes”.⁵⁵⁴

Allí també s’hi acudia en solemne processó per beneir el terme durant la festa de la Santa Creu, el 3 de maig. El rector portava la veracreu, el ritual, el salpasser i la caldereta de l’aigua beneita. A Sant Joan de Fàbregues, en repetides ocasions, manava “adobar la creu de ferro posada sobre lo padró, lo qual acostumen los dias de Diumenge fer la benedicció del terme”.⁵⁵⁵ A La Pinya, segons es va establir el 1680, es manava “al dit rector que, des de Santa Creu del mes de maig fins a la Santa Creu de satembre, se diga cada dia la passió de Sant Joan y los diumenges quey haurà professó al pedró digan allí los 4 Evangelis conforme lloablement sés acostumat y assò se fassa entre tots los residents per torn”.⁵⁵⁶ I a les Preses (1733) s’explicava el protocol: “En avant lo rector y beneficiats de la referida iglésia assistèscan, con antigament y fins de poch temps a esta part ha acostumat assistir, en las professons que se fan y han acostumat fer de benedicció de terme al padró

551 AEV, 1215, Moià, f. 110r.

552 AEV, 1223/1, Tavertet, 1741, f. 275r.

553 GUDIOL, 1920: 14.

554 AEV, 1223/1, Corcó, 1746, f. 512v-513r. i 1749, f. 586v.

555 AEV, 1213/4, St Joan de Fàbregues, 1621, f. 114r.

556 ADG, P-106, La Pinya, 1680, f. 121v.

del cementiri, desde Santa Creu de maig fins a Santa Creu de setembre, en los diumenges, y en aquells canten los beneficiats los quatre sants evangelis".⁵⁵⁷

9.3. Les rectories

Els bisbes es mostren ben poc interessats a l'hora de visitar les rectories, les cases dels clergues o de l'obreria, al revés que les sagristies, i només ho fan puntualment. Ni els manaments generals dels bisbes vigatans ni gironins al·ludeixen a aquests edificis, si bé s'hi refereixen molt indirectament, per exemple Taverner.⁵⁵⁸ Uns edificis que eren la residència privada dels rectors, i s'assemblaven, com no, a qualsevol altra casa. Per exemple, a Sant Martí Sescorts (1622) s'hi trobava una cuina amb "un escon y uns clamastres, y en la sala una taula gran ab dos bancs tot ben usat. Item una caxa no molt bona".⁵⁵⁹

L'edifici de la rectoria no havia de ser gaire lluny de l'església, sinó annexa o dins els límits de la sagrera o cellera –tot i que Borromeo no ho recomanava–,⁵⁶⁰ tal com trobem encara a Sant Martí Sacalm (1621), Sant Martí Sescorts (1686), La Vola (1696), Pruit (1698), Sant Julià de Cabrera (1689 i 1729) i Sant Joan de Fàbregues (1756 i 1798). A Sant Feliu de Pallerols (1588) la rectoria es recolzava a la paret i volta de la capella de les fonts baptismals i provocava problemes d'il·luminació i de visió al cor. Precisament a les Planes (1703) sorgí una "qüestió entre los parochians de la present parròquia sobre las obras ques fan en la iglésia, de si avian de fer-se, arribant las parets ab las de la rectoria o no",⁵⁶¹ i a Sant Julià de Cabrera (1723) manava "al Rector que, sens dilació, fassa mudar la cuyna de la casa de la Rectoria, sent indecentíssim que sia paret de ella, la de la iglésia y en esta estiga la ximenea"⁵⁶²

---

557 AEV, P-121, Les Preses, 1733, s.f. (entre els folis 388-389).

558 MURLÀ, 1983: 185-187.

559 AEV, 1213/4, St Martí de Querós, 1622, f. 176v.

560 BORROMEIO, 1985: 5.

561 ADG, P-112, Les Planes, 1703, f. 93v.

562 AEV, 1224, St Julià de Cabrera, 1723, f. 281v.

–situació que no canvia gens fins el 1930.⁵⁶³ A Sant Miquel de Pineda i Sant Privat d'en Bas, les seves impressionants rectories són quasi grans masos o pairalies.

Moltes d'aquestes rectories comunicaven amb un passadís, arc o galeria elevada amb l'interior de l'església, i que normalment anava a parar al cor, amb una porta que en permetia l'accés directe. Es buscava la comoditat i el confort per als rectors, evitar sortir a l'exterior o intempèrie, en cas de mal temps o excessiva calor, però implicava certes inseguretats i riscos que les autoritats episcopals no estaven disposades a permetre. A Sant Joan de Fàbregues i Sant Vicenç de Susqueda (1621), com que les dones pujaven al cor a confessar, manava “paredar la porta de la escala del cor de dita yglésia la qual ixen la entrada de la rectoria per estar indecent y aquella fàssan mudar alt en lo cap de la escala del dit cor y en aquella fàssan fer una porta bona y una tancadura ab son pany y clau”.⁵⁶⁴ O a Sant Privat d'en Bas “seria de gran conveniència el que desfessen lo chor que vuy hi ha y lo caragol per pujar a ell, tapant lo portal que dóna a la casa de la rectoria”.⁵⁶⁵ Actualment aquest pas encara existeix a Sant Climent d'Amer, Sant Iscle de Colltort, Sant Martí Sacalm, Tavertet i Puigpardines.

El seu mal estat depenia, en bona part, dels seus ocupants, no sempre en les millors condicions segons els testimonis de les visites. A Pruit (1593), el nou rector es va trobar que Francesc Arcarons, el seu antecessor, “no ha posades obras algunas ni reparat en rê la casa de dita rectoria y assò en gran perjudici meu, conforme Vostra Reverendíssima podrà veura visurant dita casa”,⁵⁶⁶ motiu pel qual li reclamava uns diners per efectuar els treballs. El visitador s'acompanyà de Francesc Xesa, mestre de cases, per donar compte i visurar la rectoria, i pressupostar amb 40 lliures –procedents del testament del difunt rector– les obres a fer: “la qual és molt estreta y mal partida, y té necessitat de remediari y recórrer en moltes parts, y mudar alguns portals, y fer una escala

563 AEV, Arxiu parroquial de St Julià de Cabrera, G/3 (1929-1931), d.s.: “Pel juny de 1930 es començà l'enderroc de la rectoria vella...”

564 AEV, 1213/4, St Vicenç de Susqueda, 1621, f. 115v.

565 ADG, P-124, St Privat d'en Bas, 1738, f. 119v.

566 AEV, 1209/5, Pruit, 1593, f. 178r.

y un forn per coure pa".⁵⁶⁷ Semblantment, a Corcó (1630 i 1646) s'havia proveït a Bernat Arcarons, beneficiat de sant Miquel, que "despengués y gastàs vuytanta lliures que foren adjudicadas per obs y obres de reparar la casa de dit beneficiat y fins vuy no ha feta ningunas obres".⁵⁶⁸ I a Sant Martí de Querós (1621) "fonch trobada molt arruïnada y pera la conservació de aquella és estat provehit que lo rector de la yglésia, de aquí per tot lo mes de maig del any 1622, haja feta adobar la casa de la rectoria de manera que aquella estiga bé y decentment y nos vaja ha enderrocar".⁵⁶⁹

En diverses ocasions veiem que els rectors hi desenvolupen activitats alienes a les funcions religioses, com a complement de la seva economia rectoral, sovint precària, o en altres casos, entesos pels visitadors dins els "vicis públics": fondes i pensions, corts i corrals, i amagatalls de dones, gent de mala anomenada i parelles fugitives. Aquí el clergue actuava com una persona laica, sense traves ni tabús, fets dels quals en disposem de casos molt gràfics i precisos. A Pruit (1593) "per estar la establa de la casa de la rectoria, tant per part del portal qui entra de la dita casa de la rectoria a la iglésia ab gran indecència y poca veneració del lloch sagrat, que dita portalada sia paradada ab pedra y cals".⁵⁷⁰ A Sant Martí Sescorts (1618) el visitador s'assabentà "que en la casa de la mongia de dita yglésia tenen hostel y taverna, perssò ha provehit que desta hora al davant, en pena de excomunicació lata sentència, ninguna persona de qualsevol grau, estament, orde ho condició sia, no tinga taverna, hostel, ni casa de joc ni altrament fassa xacotas, ni dones a menjar".⁵⁷¹ A Les Preses (1733) el visitador va esbrinar "que lo Reverent Jaume Alsina, prevere y beneficiat de dita iglésia, té en sa casa, sens particular motiu, a un home y a una dona casats", i per no aixecar sospites, el bisbe manà acomiadar-hi "de sa casa als referits y en ella no admeti per habitar a altra semblant gent".⁵⁷²

---

567 AEV, 1209/5, Pruit, 1593, f. 179r.

568 AEV, 1218/4, Corcó, 1646, f. 75r.

569 AEV, 1213/4, St Martí de Querós, 1621, f. 116r.

570 AEV, 1209/5, Pruit, 1593, f. 177v.

571 AEV, 1213/2, St Martí Sescorts, 1618.

572 ADG, P-121, Les Preses, 1733, s.f.

9.4. Els hospitals

Els hospitals de pobres, durant l'època medieval i moderna, van esdevenir els principals centres d'assistència benèfica per a les classes més desfavorides.⁵⁷³ A diferència dels hospitals urbans, ben poca cosa en coneixem dels rurals, que eren una incipient xarxa de petits edificis locals, funcionant penosament, amb minsos i tristos recursos, fruit de donacions i llegats testamentaris, confraries, beneficiats i administracions parroquials, malgrat la insistència del bisbe perquè es mantinguin. Aquesta escassetat general els fa més vulnerables a la desaparició.⁵⁷⁴ Les visites esdevenen una bona documentació per fer-ne el seguiment.

Per a la zona que estudiem, els hospitals tenen uns orígens baixmedievals, relacionats amb moments adversos, pestes i grans mortaldats: Amer (1353), Sant Esteve d'en Bas (1388), Ridaura (1423) i Sant Feliu de Pallerols (1447). Mentre que el de Les Preses és el més recent, fundat el 1793.⁵⁷⁵ Tots ells són visitats a finals del segle XVI i principis del segle XVII, després resten en l'oblit, a diferència dels de la resta del bisbat, on sembla que es van mantenir els més grans i desapareixeren els més petits. El concili de Trento n'havia contemplat la visita en les sessions VII –Sobre la reforma, Cap. XV– i XXII –Cap. VII.⁵⁷⁶

L'hospital d'Amer és visitat una sola vegada, el 1588. Era administrat pels jurats de la vila, i s'adreçava a malalts i pobres. La falta d'ingressos en feia perillar la continuïtat, per això el bisbe va atorgar quatre anys d'indulgències als donants per a la “reparació dels pobres en la misericòrdia del senyor Jesucrist y la Verge y els apòstols Pau y Pere”. Sabem que funcionà bonament almenys fins a mitjan segle XVII, moment que fou destruït, junt a l'església de Sant Miquel, tot i els intents infructuosos del bisbe Fageda per refer-lo el 1663.⁵⁷⁷

573 RAVENTÓS I MARQUÈS, 2001.

574 BORRELL, 2002: 518-530 i GARCÍA CÁRCCEL, 1985: 301

575 ADG, Registre de Lletres, núm. 5756, 21 gener 1793, f. 338v.

576 *SECT*, 104 i 261-262.

577 ADG, P-71, St Miquel d'Amer, 1588, f. 262v. i P-101, 1663, f. 542r-v. SOLÀ, 2002 i BORRELL, 2002: 524-525.

Els de Sant Esteve d'en Bas i Ridaura són els únics que es visitaren regularment. A principis del segle XVII presentaven un estat llastimós i deplorable –amenaçaven ruïna–, mentre que la gestió financera i administrativa, portada per particulars i beneficiats, tampoc funcionava. Aquests fets motivaren la intervenció de l'obra parroquial, el comú o la universitat, però sense permetre'n una pervivència eficaç i duradora.

A Sant Esteve d'en Bas, l'hospital amb dos llits era annex a la capella de santa Margarida –de la qual en queda una senzilla finestra–, amb el beneficiat Francesc Prat que n'era l'administrador. L'obra parroquial es queixà que aquest no desenvolupava cap de les seves obligacions, i per això es manà a l'obra fer-se'n càrrec conjuntament, portant un llibre de comptabilitat. El 1610, 1619 i 1621 s'obligava a reparar-lo de cap a peus, fer bons llits i abaixar el paviment perquè no entrés aigua en cas de pluja. En la darrera visita (1632), de nou se'n comprovà el mal estat i s'intentà una reparació més efectiva. Malgrat tots els intents, la reforma no es va aconseguir. En tot aquest incompliment hi intervingué la falta de diners en l'administració, la baixa rendibilitat i la poca assistència de malalts.

A semblança de l'anterior, a Ridaura (1600) trobem l'hospital en estat deplorable. Situat dins la vila, estava totalment derruït, “de manera que els pobres no poden allí recollir y sense esperança de reparo”.⁵⁷⁸ Per això manava que es traslladés a una casa particular, o se'n fessin càrrec els cònsols i consell de la vila. Jaume Garballer havia deixat 5 lliures en el seu testament al dit hospital per llits i roba per als pobres i malalts, i per a altres obres necessàries.

10. ESGLÉSIES SUFRAGÀNIES I UNIDES

10.1. Condicions de sufragània i distribució en el territori

La definició d'una església pot entendre's a partir de l'ús cultural que en fa la comunitat, ja bé sigui parroquial o sufragània. Els serveis de la missa –la pràctica més unànime i estesa–,

---

578 ADG, P-77, Ridaura, 1600, f. 13v.-14r.

enterraments, bateigs, atenció als malalts i conjura les tempestes, podien realitzar-se igualment a les esglésies no parroquials que gaudien de la condició de sufragània o d'annex parroquial. Les visites són una font indispensable per constatar els canvis, de naixement i defunció, de determinades parròquies, sovint molt per endavant de les accions administratives contemporànies.⁵⁷⁹

El concili de Trento va apostar per crear noves parròquies, atenent a la demanda demogràfica i a la rendibilitat econòmica –Sessió XXI, 16 de gener de 1562, Cap. IV: “*Cuando se han de nombrar coadjutores para la cura de almas. Se proscribe la manera de erigir parroquias*”.⁵⁸⁰ El motiu principal proposat per Trento era esmentat a les noves parròquies del segle XVIII, i obeïa a raons pràctiques: la distància, dificultat o incomoditat dels fidels per accedir a l'església parroquial. Normalment es topava amb l'oposició dels rectors, ja que significava la reducció de les seves rendes, censos o ingressos, i que podien substituir-se o millorar amb un augment de les donacions del poble. Just a la mateixa sessió es plantejà la qüestió inversa, quan les parròquies no podien valdre's per elles mateixes, i van tendir a reorganitzar-se i reunir-se.⁵⁸¹ Aquesta ‘bipolarització o dualisme parroquial’ va provocar, segons Àngelo Torre, una desunió administrativa.⁵⁸²

Al costat gironí en tenim algunes que s'uneixen temporalment. Per interès dels bisbes, a les sinodals de Pontich (1691), i a partir del 1736, apareixen índexs al final dels llibres de visites indicant la condició de les esglésies. Les del costat vigatà, majoritàriament esdevingueren annexes en els segles XIV i XV, a causa les pestes i de la gran despoblació. Aquestes parròquies abolides se situen en indrets perifèrics, aïllats, de difícil accés, amb unes condicions dures d'hàbitat i amb pocs habitants. Es pretén unir les domes curades amb un únic rector per ser, sovint, llurs rendes insuficients, i racionalitzar les circumscripcions i l'activitat pastoral. Algunes d'elles estaran habitades per ermitans, com les de Sant Bartomeu Sesgorgues, Sant Andreu del Coll i Sant Miquel de Pineda.

579 MARQUÈS, 1995.

580 BADA, 2003: 80 i *SECT*: 231-232.

581 *SECT*: 235-236.

582 TORRE, 1995: 29-37.

Les visites a les esglésies sufragànies s'inclouen dins les principals. La seva descripció és més curta i breu, almenys per al costat gironí, feta pel rector o titular de la parroquial, explicant-ho sovint de memòria, mitjançant jurament, i comença dient que és "unida o sufragània a la rectoria de...", o "unida perpètuament" –des de mitjan segle XVII. També ho podem saber a través del rector i la seva procedència. Així, a Sant Joan de Balbs, el benefici de la rectoria curada estava unit a la rectoria de La Pinya, i el de Sant Pere Sacosta, a la de les Planes. El visitador vigatà s'hi detenia més estona en aquestes esglésies i preguntava sobre el seu estat, tal com el 1600 "interrogà del que era necessari en la església de Serarols, sufragània".⁵⁸³

La problemàtica i les prescripcions que afecten a aquestes esglésies es situen entremig dels de les esglésies parroquials i els de les capelles vilatanes i rurals, amb punts coincidents i divergents. Els que concorden fan referència a la necessitat dels administradors de donar els comptes anuals, fer tota mena de robes i ornaments, o l'incompliment dels beneficiats. Els drets de visita, almenys a Girona eren més cars. Mentre que algunes capelles s'abandonen i cauen enrunades, a les esglésies sufragànies no es deixa que això passi, sinó que s'engrandeixin i reedifiquin, com les de Rupit –ca. 1729-1734– o Sant Llorenç Dosmunts –ca. 1734-1741.

Els manaments referents al Santíssim, fonts baptismals i olis sagrats, marquen la diferència en les condicions de sufragànies. L'abandonament d'aquests sagraments podia comportar la seva supressió immediata, sense miraments, però no pas perpètua, per això s'intentà restituir-los. N'hi ha un piló de casos. A Sant Quintí d'en Bas (1610) el visitador comprovava que el Santíssim s'havia traslladat a Sant Esteve d'en Bas, perquè només hi ha un únic parroquià –del mas Mercadal–, que s'havia de desplaçar a Sant Esteve per rebre la comunió. El 1632 el visitador es presentava a casa del sagristà de Sant Esteve d'en Bas, i exposava a Joan Marguï, rector de Sant Quintí, que "té la administració de la yglésia y té en càrrech de provehir lo necessari en ella y fa reparar la teulada de la yglésia de modo que no si ploga en ella".⁵⁸⁴ A Pruit (1626) el

583 AEV, 1211/1, Tavertet, 1600, f. 29r.

584 ADG, P-92, St Quintí d'en Bas, 1632, f. 114r.

visitador trobava la pila de les fonts baptismals trencada, i mentre se'n feia una de nova, “lo rector de la yglésia les vaja ha batejar en la yglésia parroquial de Sant Llorens de Dosmunts, annexa a la dita parroquial de Sant Andreu de Pruhit”.⁵⁸⁵

El subministrament d'oli per a la llàntia del Santíssim s'oblidava en aquestes esglésies. Els bisbes persistien una i altra vegada en reposar-lo, repartint la despesa entre els masos i parroquians. A Sant Bartomeu Sescorgues (1590) trobava la llàntia apagada des de feia dos o tres anys, segons informació de mossèn Joan Garganta, “prevere qui ha residit en dita parròchia de Sant Martí –Sescorts–, tres anys contínuos”, i a més, segons el rector de Corcó, “com a vey y més propri, y com aquell qui és estat en dita soffragànea moltíssimes vegadas, y dix que bé pot dir sens mentida que, dita llàntia may crema com o estiga, y és ver, o està la major part del any y axò és tant notori que causa escàndol en los circonvehins”.⁵⁸⁶ El 1609 la solució consistia en que “los parroquians de dita iglésia tingan de elegir una persona, la qual, en lo temps de las messas, reba y culla lo que los parroquians de dita sufragània acostumen de donar y pagar cada any, per obs de coptar oli per fer cremar la llàntia devant –del– Santíssim Sagrament”.⁵⁸⁷ A la Pinya (1700) manava a “l'Obra o els obrers o bé els habitants de dita sufragània –de Sant Joan de Balbs– contribueixin ab mitja bota d'oli per a fer cremar la llàntia que ha d'estar davant del Santíssim Sagrament”.⁵⁸⁸ A Sant Miquel de Pineda (1736) s'al·legava que la obreria era pobra per mantenir aquesta llum, a causa de la falta d'ingressos i diners que es negaven a aportar els nous masos.⁵⁸⁹

10.2. Creació i extinció de parròquies en el segle XVIII

En el segle XVIII els bisbes es mostren preocupats perquè les esglésies funcionin amb la deguda decència. El bisbe Taverner (1722 i 1725) s'interessava especialment per les esglésies

585 AEV, 1215, Pruit, 1626, f. 195r.

586 AEV, 1209/1, St Martí Sescorts, 1590, f. 292v.

587 AEV, 1211/7, St Bartomeu Sescorgues, 1609, f. 40r.

588 ADG, P-111, La Pinya, 1700.

589 ADG, P-123, Les Planes, 1736, f. 94v-95r.

sufragànies, sobretot les que es situen a la franja que segueix els Pirineus.⁵⁹⁰ La major part no tenien capellà resident, no disposaven dels ornaments litúrgics necessaris per celebrar setmanalment –i només cada quinze dies o tres setmanes–, no s’hi ensenyava la doctrina adequadament, o no s’administrava el baptisme per falta de la pica baptismal, i que no només els feligresos sinó també el rector s’havia de desplaçar grans distàncies, carregant amb tots els estris, en un terreny de mala petja, de difícil accessibilitat i –com deia el mateix bisbe– “per trobar-se en llocs montuosos y difícils de habitar”.⁵⁹¹ Unes disposicions i manaments que tingueren una influència i vida prolongada en els bisbes Copons (1728) i Lorenzana (1776), demostrant la irresolució del problema, amb una continuada emigració de rectors i parroquians cap a les zones planes i a les ciutats, a la recerca d’unes condicions més benignes i favorables d’existència, i amb la unió de velles i ineficaces parròquies. Per exemple, es va decidir la supressió definitiva de Sant Quintí d’en Bas en la visita de 1776, unint-la definitivament a la parroquial de Sant Esteve d’en Bas. L’ampliació i duplicació de l’espai litúrgic, envers el 1730, no resolgué les mancances i problemàtica econòmiques de la minsa parròquia.⁵⁹²

Aquesta situació de les zones pirinenca i prepirinenca no tingué el seu paral·lel al Collsacabra, tot i les semblants condicions topogràfiques, un hàbitat dispers, i una possible emigració cap a la Plana de Vic. Contràriament, els bisbes vigatans il·lustrats cregueren en la possibilitat de crear noves parròquies. Durant el llarg mandat de Sarmentero, en paral·lel al nou pla beneficial diocesà, va intentar reorganitzar la diòcesi, unint parròquies, creant-ne de noves o fent desaparèixer les més insostenibles o incòngrues.⁵⁹³

Hem documentat a través de les visites, l’intent de creació d’una nova parròquia, fruit de la unió de dues sufragànies dependents de Tavertet: Sant Miquel de Sorerols i Sant Bartomeu Sesgorgues. El procés, tot i ser breu, val la pena resseguir-lo, per

---

590 SALA, 1982: 224.

591 MURLÀ, 1983: 156.

592 PAGÈS, 1979: 9 i ADG, P-137, St Quintí d’en Bas, 1776, f. 191r.

593 GIRBAU, 1996: 30 i MARQUÈS, 1995: 414.

veure els fracassos de l'intent, que es va quedar en una temptativa frustrada, amb certs paral·lelismes a diverses esglésies gironines de la franja marítima que no aconsegueixen emancipar-se fins als segles XIX o XX: per exemple, Arenys de Mar, Port de la Selva, Fonteta, Sant Antoni de Calonge o Sant Pol de Mar.⁵⁹⁴

En el darrer quart del segle XVIII es va fer una anàlisi minuciosa d'algunes parròquies del bisbat de Vic –on destaquen les del Collsacabra–, en un *Quaderno que contiene las Rectorias que tienen sufragánea con la expresión de la distancia de las casas de pueblo y masias. Año 1771*.⁵⁹⁵ S'hi indiquen els punts claus per erigir una parròquia segons les característiques tridentines: el número de feligresos i habitatges, la distància respecte a la parroquial, el valor econòmic i la residència del rector o vicari. El llenguatge emprat pel visitador és molt expressiu, per exemple, en l'ús de l'adjectiu “*infelices*” referit als habitants de masies –amb un significat dubtós, associant-ho a la llunyania respecte a l'església parroquial–, i també en les descripcions d'accidents geogràfics, l'estat dels camins i dels rius que s'interposen, es desborden, destrossen corriols i ponts, i impedeixen assistir a les misses o portar el viàtic a les cases de pagès –tal com la visita de 1723.

Es va preguntar i interrogar als parroquians, directament i formalment, sobre la necessitat d'alçar una nova parròquia, per no haver-se desplaçar tan lluny i la possibilitat de mantenir el nou curat; la resposta sempre era negativa. L'apel·lació al consens dels pagesos i l'ús de l'arbitratge i de la justícia esdevingueren elements claus per entendre aquest procés. Dóna la idea que la gestió d'aquests temples romania a mans de la comunitat local, tant si era petita com gran. Les esglésies sufragànies amb possibilitats d'esdevenir parroquial eren les que, teòricament, haurien de tenir més habitants o cases, i permetessin la supervivència del nou rector, sense haver de fer massa esforços econòmics per dotar-lo. N'hagués hagut de tenir abans Rupit, que superava àmpliament a la parroquial en nombre de feligresos, que no pas Sant Bartomeu Sesgorgues i Sant Miquel de Sorerols. Un altre tema que s'havia de resoldre era el de l'església parroquial: quina

---

594 PUIGVERT, 2001: 38-39.

595 AEV, 1233, 1771, f. 260r i ss.

de les dues actuaria com a tal?, o bé se'n construiria una tercera?
Així ho expressa el visitador:

- *“San Juan de Fábregas, parroquial:*
  - *Feligreses incluidos los de sola confesión y de comunión: 228.*
  - *Casas, 26.*
  - *Algunas son infelices y tres distan dos horas.*
  - *Valor de la parroquial sola, 450 libras.*
- *San Miguel de la villa de Rupit, sufragánea:*
  - *Feligreses incluidos los de sola confesión y de comunión: 539.*
  - *Casas: 109.*
  - *Muchas son infelices y quatro distantes un quarto de hora.*
  - *Valor de la parroquial sola, 250 libras.*
  - *Dista de la parroquial tres quartos de hora con riyó intermedio que no impide el paso; porqué hay puente, el camino algo malo: vive de contínuo en dicha villa un vicario a cuenta del cura para la administración de sacramentos.*
  - *No tiene casa y preguntados dos de la mesma villa si contibuirian en hazerla en caso se les pusiesse cura dixeron que no ha de ser que toda la villa concurriese.*
- *San Christobal de Tavertet parroquial:*
  - *Feligreses incluidos los de sola confesión y de comunión: 390.*
  - *Casas: 58.*
  - *Muchas son infelices y dos distantes hora y quarto.*
  - *Valor de la parroquial sola, 650 libras.*
- *San Miquel de Serarols, sufragánea:*
  - *Feligresos incluidos los de sola confesión y de comunión: 38.*
  - *Casas: 6.*
  - *Alguna es infeliz, la mas distante tres quartos de hora, 60 libras.*
  - *Dista de la parroquial hora y quarto con riyó intermedio que muchas veces impide el passo, mal camino de la sufragánea de San Martín Sescors, tres quartos de hora; los feligreses, el uno quiere cura y el otro no para que la renta no es bastante para mantenerle.*

- *San Andreu de Pruit, parroquial:*
  - Feligreses incluidos los de sola confesión y de comunión: 250.
  - Casas: 24.
  - Algunos son infelices, quatro distan una hora.
  - Valor de la parroquial sola, 550 libras.
- *San Lorenzo de Montes, sufragánea:*
  - Feligreses incluidos los de sola confesión y de comunión: 50.
  - Casas, 4.
  - Una dista cerca media hora.
  - Valor de la sufragánea sola: 150 libras.
  - Dista de la parroquial media hora, con riyo intermedio que rara ves impide el passo: no tiene casa; dicen los feligreses que no quieren contribuir en ella porqué estan bien asistidos.
- *San Martín Sescorts, parroquial:*
  - Feligreses incluidos los de sola confesión y de comunión: 300.
  - Casas, 45.
  - Algunas son infelices: tres distan una hora.
  - Valor de la parroquial sola: 530 libras.
- *San Bartholomé Sas Gorgas, sufragánea:*
  - Feligresos incluidos los de sola confesión y de comunión: 160.
  - Casas, 24.
  - Algunas son infelices y dos distan tres quartos de hora.
  - Valor de la parroquial sola: 280 libras.
  - Dista de la parroquial hora y quarto; mal camino con riyo intermedio que muchas veces impide el passo; de la parroquial de Corcó una hora y de la iglesia de San Miguel sufragánea de Tavertet, tres quartos de hora; tiene casa pero indecente.
  - Parece que de las dichas dos sufragáneas de Tavertet y San Martín Sescors se podría hazer una Rectoría que sería de valor 340 libras.
  - Pero preguntados los feligreses de ambas sufragáneas si les estaría bien –que– se les hiziese de las dichas dos iglésias una Rectoría, dijeron que no, y los de San Bartholomé Sasgorgas, sufragánea de San Martín Sescors, disen que estan contentos: porqué tienen vicario de continuo, que mantiene

el Rector de San Martín Sescors para la Administración de Sacramentos, que por esto no quieren contribuir".⁵⁹⁶

Afortunadament s'ha conservat una carta de Joan Subiranas, pagès del mas Subirana i obrer de Sant Miquel de Sorerols, adreçada al bisbe Sarmentero, on li exposa els problemes que implicaria l'erecció d'aquesta nova parròquia. Al final inclou un requadre amb les masies de Sant Miquel de Sorerols, la distància respecte l'església i respecte Sant Bartomeu Ssegorgues; aquesta darrera columna vol demostrar l'inconvenient encara més gran i perjudicial que suposaria anar a les celebracions litúrgiques a una hipotètica església parroquial de Sant Bartomeu, tal vegada exagerant el temps invertit en els desplaçaments:

"Ilustrísimo y Reverendísimo Señor.

Señor: Joseph Subiranas, labrador heredero del Manso Subirana de San Miguel de Cerarols, sufragánea de San Christobal de Tavartet, obispado de Vich, como obrero de dicha iglesia de San Miguel de Cerarols, a Vuestra Santísima Ilustrísima, con el más profundo respeto dize:

Que preguntado per el Reverendo Doctor Andreu Estavanell, visitadoren nombre de Vuestra Santísima Ilustrísima, si dezeavan se erigida en rectoria la dicha sufragánea de San Miguel Sorerols respondió que, no obstante de allarse assistidos del actual cura de Tavartet, con aquella puntualidad que permite la distancia y el zelo que es notorio, se les mejoraría mucho el partido, exigida dicha sufragánea en parroquia de por si. Y lo proprio contesta a Vuestra Santísima: Pero como algunas personas que pretenden estar instruidas suponen bien contingente la unión de los sufragáneos de San Miguel con lo de San Bartholomé Sasgorgas, no puede dexar de representar a Vuestra Santísima Ilustrísima que les sería mucho mejor quedarse como son sufragáneos de Tavartet: que no unidos a San Bartholomé menos que se providenciase erigirse en el centro de las dos iglesias sufragáneas una iglesia común.

Lo que resulta del estado adjunto de las masías de San Miguel y de las respectivas distancias de las susodichas iglesias.

---

596 AEV, 1233, f. 266v-268r.

Y como desse genuino estado se desprender el perjuicio les seria la citada unión: menos que fuese exigiéndose una iglesia nueva en el centro de ambas sufragáneas, común a los de San Miguel y San Bartholomé.

Por tanto, a Vuestra Santíssima Ilustrísima humildemente lo representa afiansado del paternal amor con que Vuestra Santíssima Ilustrísima procura el consuelo de sus diocesanos, no permitirá sean gravados los humildes súbditos que tienen Vuestra Santíssima Ilustrísima, en San Miguel si que bien les dexará sufragáneos de Tavertet, o si tienen Vuestra Santíssima a bien unir las dichas dos sufragáneas lo hará con erección de iglesia común al centro de las dos, lo que espera el suplicante de la nativa equidad de Vuestra Santíssima.

Vich y mayo, 25 de 1771.

Joseph Subiranas.

Relación de las masías de San Miguel de Serarols, con la distancia de cada una de ellas a la iglesia de San Miguel de Serarols, con la de San Bartholomé Sasgorgas:

<i>Masías de San Miguel de Serarols</i>	<i>Distancia de las masías de Serarols a la misma Iglesia de San Miguel</i>	<i>Distancia de las mismas Masías a la iglesia de San Bartholomé Sasgorgas</i>
<i>Masía del Baucells</i>	<i>Media ora</i>	<i>Una ora larga</i>
<i>Masía de la Peu (o Feu)</i>	<i>Un quarto de ora largo</i>	<i>Una ora y quarto largos</i>
<i>Masía de la Balma</i>	<i>Un quarto de ora</i>	<i>Una ora y media corta</i>
<i>Masía de Santa Cília</i>	<i>Media ora corta</i>	<i>Una ora y media</i>
<i>Casa de San Miguel</i>	<i>Es inmediata a la iglesia</i>	<i>Una ora</i>
<i>Caborca</i>	<i>Un quarto de ora largo</i>	<i>Tres quartos de ora largos</i>
<i>Masía de Subirana</i>	<i>Un quarto de ora corto</i>	<i>Tres quartos de ora largos</i>

Almas de comunión de dichas Masías de San Miguel:
Baucells: 8; Feu: 3; Balma: 3; Santa Cília: 4; San Miguel:
3; Caborca: 4; Subiranas: 11; Juntas: 36^{n. 597}

Amb posterioritat a aquesta data les visites no insisteixen en aquest assumpte, pel que pressuposen no va reeixir. Antoni Pladevall fa referència que l'arranjament parroquial vigatà que hi hagué el 1855 –i culminà el 1878–, de nou, va intentar fusionar les dues parròquies, amb una església nova a construir prop el mas Mierons.⁵⁹⁸

11. CAPELLES, ERMITES I ORATORIS PARTICULARS

11.1. Situació i estatus

En aquest apartat hem inclòs les esglésies o capelles diferents a les parroquials i sufragànies. Hem de tenir clara la seva senzilla arquitectura, els vincles, els orígens, la dispersió o les funcions dins la parròquia. Poden ser vilatanes –quan estan situades dins una vila o properes al nucli urbà– i rurals o campestres –a les muntanyes o plans, en despoblats, llunyanes dels pobles, i similars als santuaris–; públiques, privades o semiprivades, quan són fundades per famílies, usades en un àmbit particular; dels monestirs, castells o hospitals, annexes a edificis civils. Les visites no ajuden a distingir amb claredat la seva categoria, ja que segons el redactor o escrivà, es pot dir, indistintament, que és una capella, ermita, capella rural, capella forana, santuari o "*sacellum*", admetent múltiples variants i significants.⁵⁹⁹

Poques vegades es porten a terme visites reals a aquests llocs, i s'interroga al rector sobre el seu estat, responent sota jurament, dins l'esquema de la 'visita virtual', per referències indirectes. Visitar aquestes capelles significava disposar d'un temps adequat i suficient, d'un estol de gent pertinent, i tenir apamat el terreny, saber-ne la ubicació exacta, la llunyania, la desviació de la ruta prevista o la seva importància dins la parròquia.

Les visites del bisbe Pasqual (1687) indiquen les esglésies sufragànies i capelles que hi havia a cada parròquia, i en descriuen la situació i distància respecte a la parroquial, ja que

---

598 PLADEVALL, 1972-74: 342.

599 RUSSO, 1982: 281-286.

poden significar un apropament o allunyament dels feligresos. Les distàncies rondaven entre els trenta i els seixanta minuts, i no comportaven uns desplaçaments massa fatigosos. Per exemple, la capella de Sant Roc estava a mitja hora de Santa Maria de Corcó; a Sant Martí Sescorts “hi ha una capella de Nostra Senyora de Vilanova, contigua a la casa de la rectoria y distant de la parroquial un quart, y una altre sots invocació de Santa Margarida de Vilaseca, distant mitja hora” o a la Vola hi havia “una capella eremítica y casa devoció del gloriós Sant Nasari, distant tres quarts d’hora de la del Roser”.⁶⁰⁰

El nombre de capelles rurals va créixer considerablement en els segles XVII i XVIII. Un bon nombre dins les parròquies que estudiem, encara avui dia dempeus. Tant a Girona com a Vic s’intentava portar un control de la seva existència. Reart (1608) demanava, en els seus manaments generals, “si en cases particulars o capelles no visitades se diuen misses”.⁶⁰¹ I en els llibres gironins de visites pastorals comencem a trobar, a partir de 1732, llistats o índexs de les capelles, oratoris i hospitals, junt a les parròquies sufragànies que es visiten, símptoma de la seva importància.

11.2. Les capelles vilatanes, campestres i ermites

Aquestes capelles apareixen governades per una petita obreria o administració molt més reduïda que la de l’església parroquial, amb el rector, un sol obrer que sol venir de les pairalies més properes, com el cas de la capella de Sant Miquel de Maifré, a Sant Vicenç de Susqueda (1799), “*segun consta de la visita del año 1731 los dueños de mansos vecinos a la dicha capilla tienen el cargo de mantenerla y repararla*”⁶⁰² o un beneficiat –exemple de la descura més habitual.

Aquest aïllament dificultava la conservació i el manteniment, només condicionat en un dies concrets, com les festes patronals.

600 AEV, 1221, St Martí Sescorts, 1687, f. 647v. i AEV, 1222, La Vola, 1691, f. 445v.

601 AEV, 1211/5, Manaments generals d’Onofre de Reart, 1608, f. 28v.

602 AEV, 1238/1, St Vicenç de Susqueda, 1799, f. 137v.

En els millors dels casos disposen dels elements mínims –estovalles i pal·li–, però gairebé a totes els faltaven ornaments –ares, vestits sacerdotals o objectes litúrgics. El mal estat de les teulades es convertí en una xacra endèmica, no només de les esglésies parroquials. Les visites gironines de 1717 indiquen que a gairebé totes està impedit celebrar-hi missa si no s'arreglen d'una vegada, o sigui, “que ningun sacerdot secular com regular puga dir missa en la capella de Sant Antoni dins la present parròquia construhida –de Puigpardines– fins que aquella sie acabada de redificar y de nou benehida”.⁶⁰³

La situació de desemparament i solitud no era un handicap o una barrera per alçar noves capelles, si es disposava de bons equipaments per allotjar els fidels i prolongar l'estada. La disminució de la devoció a un sant podia significar la seva destrucció física, i en paral·lel comportava l'augment d'unes altres, on unes noves advocacions suplanten i substitueixen a unes altres. El 1613 es manava concloure la construcció –o reconstrucció– de la ‘capella nova’ de Sant Nazari –a La Vola– i el 1691 es plantejava l'opció d'estendre “la casa”, “per augmentar lo culto y veneració del gloriós Sant Nazari, és de gran conveniència que los devots quant arriban tingan alguna comoditat en la casa pera entretenir-se lo temps que voldran fer sas devociions”.⁶⁰⁴

11.3. Les capelles de monestirs i castells

La capella de la Pietat d'Amer pertanyia al monestir de Santa Maria, i per ser pròpia i distintiva d'aquest, en la majoria de casos, els monjos no la deixaven visitar ni dir-hi misses, pel que quedava ben clar quan s'hi prohibia celebrar al rector de Sant Miquel “atès que és privada del convent”.⁶⁰⁵ Aquesta capella tenia la funció simbòlica de la rebuda solemne dels nous abats.⁶⁰⁶

---

603 ADG, P-113, Puigpardines, 1717, f. 52v.

604 AEV, 1222, La Vola, 1691, f. 446r.

605 ADG, P-94, Amer, 1634, f. 54v.

606 MONSALVATJE, 1904: 370 i SOLÀ, *Monestir d'Amer*, En premsa.

Les capelles dels castells medievals patiren diferent sort, desapareixent o transformant-se en capelles rurals o ermites. La capella de sant Grau del castell d'Hostoles apareix per primer cop el 1319, però ja estava completament arruïnada a finals del segle XV.⁶⁰⁷ Hi havia un beneficiat que es traslladà a Cogolls: "*beneficium sancti Geraldi a capella sancti Geraldi, castris valis de Hostolesio, propter illius destructionem ad hoc altare translatum obtinet*".⁶⁰⁸ De fet, és el que buscava el concili de Trento, la reedificació o la transferència d'aquestes capelles a esglésies rurals –Sessió XXI, Cap. VII.⁶⁰⁹

Al castell de Puigalder sabem que existia una capella dedicada a Sant Salvador, segons les deixes que atorgà Dolça d'Hostoles (1184).⁶¹⁰ A partir del segle XIV hi ha documentada l'existència de diferents beneficis, que perviuen, amb més o menys èxit, fins l'època moderna, malgrat les dificultats d'accés i la manca de ganes a pujar-hi a dir missa, per "ser lo lloch àspere, alt y distant de la parròquia".⁶¹¹

11.4. L'abandonament del priorat de Sant Corneli, Sant Privat d'en Bas

La capella de Sant Corneli –actualment de Sant Corneli i Santa Magdalena del Mont– està situada dins la parròquia de Sant Privat d'en Bas, damunt del massís de Puigsacalm i les visites de 1758 i 1776 diuen que està "*in vertice montis constructam*". Estava unida a la canònica de Santa Maria de Besalú, establerta abans del 998, i en el segle XII va erigir-se com a priorat per influència dels vescomtes d'en Bas, rebent nombrosos llegats i donacions.⁶¹² A partir del segle XIV entrà en decadència, i perdé importància, fins que a finals del segle XVI els monjos l'abandonaren

607 DEL CAMPO, 1989: 57-60.

608 ADG, P-111, Cogolls, 1700.

609 SECT: 234-236.

610 DEL CAMPO, 1989: 81-83; MONTURIOL, 1990 i NOGUERA, 1984: 181.

611 ADG, P-91, Cogolls, 1629, f.8r.

612 MONSALVATJE, 1907: 197-202 i ZARAGOZA, 1997: 144-145.

—segurament molt abans de la visita de Jaume Cassador, que no en fa cap esment.

El 1606 el visitador sembla haver visitat realment la capella —i haver pujat el cim encinglerat de 1280 metres, per un camí tortuós i difícil—, on comprovà personalment que estava derruïda, amb les portes per terra, els altars mal ornats i la teulada feta malbé; va manar al seu prior o arrendadors que en fessin les portes, estovalles, cobertor i pal·li per als altars i n'arreglessin la teulada. Les dues següents visites s'insistia en el mateix, sense èxit, amb l'agreujant que la capella servia de cort per als ramats de xais que pasturaven per aquells verals. El 1619 i 1632 segrestà els fruits al prior o arrendador per no haver complert amb els anteriors decrets. En les visites consecutives de 1637 i 1638, el visitador, preocupat per la trista situació del priorat, preguntà als veïns sobre el seu estat, responent que estava molt derruïda, 'hi plou molt', a punt de caure definitivament, amb necessitat de reparació urgent. Com que va veure que els priors o arrendataris no hi feien res, obligà a Mateu Calm, pagès de Sant Esteve d'en Bas, que tenia certs establiments a la muntanya de Sant Corneli, a arreglar almenys la teulada.

11.5. Capelles de mas i oratoris particulars

En el segle XVII comencen a erigir-se oratoris i capelles privades dins de masos, pairalies i 'heretats' —segons les visites— de famílies privilegiades i benestants, per poder dur a terme actes de devoció i pietat sense necessitat de desplaçar-se o barrejar-se amb la resta dels parroquians. La seva existència ens permet endevinar, per un costat, les restriccions episcopals, i per l'altre, les rivalitats respecte a la titular, i saber, en certa manera, quina era la seva consideració dins la comunitat. Les limitacions o privilegis giraven entorn la presentació de títols de noblesa, el permís dels rectors de poder-hi celebrar, la impartició del primer viàtic des de l'església parroquial, l'ús de sepultures i campanes, la prohibició de dir-hi misses en les festes anuals, i per evitar escàndols i usos profans. I és que aquestes capelles podien

significar el trencament o relaxació de les relacions dels pagesos de mas amb la parròquia.⁶¹³

Disposem d'informació d'algunes d'elles a través de les visites, mencionades perquè els seus amos i hereus es desentenien del manteniment, cosa ben paradoxal. El 1687 i 1691 es manava a l'hereu del mas Collell de Pruit, “per córrer a son cuydado lo adorno y decència de la capella de Nostra Senyora del Collell fundada, contigua a la mateixa casa, que mude la ara del altar, en altra major y se diga més missa ab la quey és, y fasse dorar lo càlser y patena, y ajustar al missal lo codern dels sants nous, compren un pàlit de guadamazil, una bolsa de corporals de catalufas que corresponga al cobricàlzer, uns corporals de tela prima y nos diga missa ab corporals que no stan enmidonats”.⁶¹⁴ El 1723 es queixava de la seva petitesa, i dels sorolls interns –el llit d'una cambra sobre l'església– i externs –la gent que es quedava fora–, imposant “de aquí al devant no diga ni permètia dir missa en esta capella fins que per nós altre cosa sia provehit”.⁶¹⁵

La capella de Santa Margarida de Vilaseca, a Sant Martí Sescorts, apareix documentada des de 1252, però el seu origen és més antic. Les visites de Robuster i Reart ens informen del seu estat: el 1600 “està casi tota dirruyda y espallada y encara que en moltes visites se age prevenit y manat ab penas que los prior de dita capella reparés y fes novells los ornaments necessaris”,⁶¹⁶ i en les visites de 1601, 1604, 1605 i 1612 apareixen contínues referències al seu lamentable estat: “*invenit inornatam & penitus destructam*”.⁶¹⁷ Finalment, després de molta insistència, en els anys 1620 s'edifica la nova i actual capella adossada al mas.⁶¹⁸

La capella de Santa Cília o Cecília de Sorerosols està adossada al mas del mateix nom, i apareix documentada el 1061 en l'acta de consagració de Sant Romà de Sau.⁶¹⁹ El bisbe Pasqual la visità

613 SALES, 1988 i 1989: 211-216.

614 AEV, 1221, Pruit, 1687, f. 578v-579v.

615 AEV, 1224, Pruit, 1723, f. 283v.

616 AEV, 1211/1, St Martí Sescorts, 1600, f. 39v.

617 AEV, 1211/9, St Martí Sescorts, 1612, f. 11r.

618 PLADEVALL, 1969.

619 PLADEVALL, 1972-74: 345-346.

el 1687, i va trobar algunes deficiències que s'havien d'arreglar, a càrrec de Josep Tresserra, habitant a Sant Bartomeu Sesgorgues: ara sense recobrir; taula de l'altar curta; falta d'estovalles, sacra, lavabo, evangeli de sant Joan i canelobres; forats i escltexes a la teulada.⁶²⁰ L'església deixà de tenir culte abans de 1750, quan els amos del mas Tresserra construïren una nova capella i la vella fou aprofitada com a habitatge. Actualment es troba en runes.⁶²¹

La capella de Santa Cecília, a Sant Miquel de Pineda, ja existia propera al mas de la família Santacecília en el darrer quart del segle XII.⁶²² El mas quedà abandonat el 1335 i mai no es tornà a ocupar. Els primers goigs de la capella van ser escrits el 1841, però reflecteixen un manament episcopal de 1700 –bon exemple de memòria història o d'una antiguitat encara més reculada–: la refeta del paviment –conservat parcialment– pagada pel mas Llapart i per altres feligresos. La novena estrofa diu així: "Sant Miquel de la Pineda,/ y la casa del Llapart/ han gosat una gran part/ de tant Celestial moneda:/ y pues sou tant senyalada/ en prodigis sens igual", mentre que el visitador manava "a Rafel Llapart, pagès de la parròquia de Sant Feliu de Pallerols, que dins dos mesos pròxims després de la present visita, faci enrajolar la capella de Sant Cecília".⁶²³

Durant la segona meitat del segle XVIII trobem un espectacular augment en les peticions pel que fa a l'erecció de capelles particulars o de masoveries, així com en la inspecció i visita per part de comissions especialitzades per donar-ne raó al bisbe de la decència.⁶²⁴ Pot interpretar-se com una doble mostra, de 'religiositat privada' –perquè no feia falta exterioritzar-la– i de 'religiositat privativa' –perquè no era necessari mesclar-se amb la resta de població. El paper de la mestressa del mas hi tingué a veure, ja que podia entendre la capella com una forma de 'clausura pietosa'. Tot plegat, implicava per al bisbe i visitador

---

620 AEV, 1221, Tavertet, 1687, f. 582v-583r.

621 PARÉS, 1985: 284.

622 SOLÀ, 2000.

623 ADG, P-111, St Miquel de Pineda, 1700.

624 BADA, 1988: 467; FERRER ALÒS, 2003: 233; PLADEVALL, 1993 i 1980; SOLÀ MORETA, 1915 i SOLÀ, 2003c i 2004: 87-99.

la multiplicació de la feina, una dedicació i recursos més grans, cosa que provoca, en el cas gironí, que deixin d'esmentar-se o visitar-se, sinó és en casos extrems.

11.6. Rivalitats i competències: capelles *versus* esglésies parroquials

La profusió de capelles representava un problema greu, crític i, a voltes, de difícil solució, de rivalitats i competències amb l'església parroquial de la qual depenien –mentre que a les ciutats podien ser-ho els convents. Uns espais on es pot assolir una certa autonomia i assumir algunes funcions parroquials –a esquenes de l'autoritat parroquial i episcopal–, tot i que els bisbes n'intenten marcar les condicions i n'augmenten les restriccions.⁶²⁵ A la segona meitat del segle XVIII trobem prohibicions categòriques de celebrar misses en dies festius a les capelles rurals “*por quanto suelen seguirse algunos perjuicios a los derechos parroquiales*”.⁶²⁶

La capella del Remei del castell dels Olmera, a les Planes, ben propera a l'església parroquial, ofereix un magnífic exemple de controvèrsia. Aquesta capella, construïda al segle XV, pertanyia a la il·lustre família dels Olmera, que posseïa bona part dels delmes de la vall d'Hostoles. Restava oberta públicament, fet que ocasionava aspres encontres amb els rectors, documentats entre 1671 i 1700, competint amb la parroquial, fent-li ombra i amenaçant-la. El prelat veié que el problema era venia d'una incompetència horària, i els “danys que segueixen a las ànimas no acistint a la missa matinal y major en los dias de diumenges y festa de precepte, per ohir en ellas la doctrina christiana y juntament los danys ques segueixen a la obra y demás bassins de la iglésia: perçò mana als beneficiats y demás preveras residents de la present iglésia, que en ningun dia de Diumenge o festa de precepta o devoció del poble, celébran missa dins dita iglésia ni en la capella de Nostra Senyora del Remei que primer lo rector

625 *Constitutiones Synodales Dioece. Vicensis*: CXCII i PUIGVERT, 2001: 45.

626 Sant Pol de Mar el 1758 i 1775, ADG, P-136, 1775, f. 117v.

de la present iglésia o son substitut, nols assenyàlia la hora proporcionada y convenient per evità los sobredits danys".⁶²⁷

I de manera semblant s'esdevingué a Sant Feliu de Pallerols (1717), amb les capelles de Sant Sebastià i Roser, i a Les Preses (1730 i 1734), amb les capelles de Sant Miquel i Sant Martí del Corb.⁶²⁸ La solució, sense allargar-se en el temps i evitar tensions, és l'establiment d'un horari reglamentat per evitar la coincidència de misses, i l'atracció dels fidels i almoines.

---

627 ADG, P-110, Les Planes, 1698, f. 560r-v.

628 ADG, P-113, St Feliu de Pallerols, 1717, f. 166v-167r. i P-117, Les Preses, 1730, f. 385v-386v.

ELS ECLESIASTICS I ELS LAICS: LA “VISITATIO HOMINUM”

1. ELS CLERGUES

1.1. El rector, “llum y espill de sos parroquians”

En paral·lel al ‘bisbe ideal’, havia d’existir un clergue o ‘rector ideal’, que fos ‘llum i espill per als seus parroquians’, o sigui, guia i reflex per a la comunitat de feligresos –tal com es diu a les visites–, “*haciéndose el ejemplar de su grey*” –com es proposava en el concili de Trento.¹ El rector havia de ser el representant del bisbe a la parròquia, tenir les mateixes virtuts i condicions, desenvolupar el deure pastoral fins a les màximes conseqüències.² Els manaments generals de visita indicaven com havien de ser i comportar-se. Els eclesiàstics eren, al costat dels seculars, objecte d’investigació dels bisbes, com un llarg manament general del bisbe Palmero (1758) que s’adreça a tothom qui pugui aportar dades sobre els clergues.

La teoria sobre la personalitat del ‘rector perfecte’ és però difícilment aplicable en els segles XVI i XVII, tal com han posat de manifest Joan Bada i Joaquim M. Puigvert.³ Pegerto Saavedra ha demostrat que, durant la segona meitat del segle XVII, el 60% dels clergues gallecs aconseguia un aprovat just en coneixements i comportaments, i la resta mereixia serioses advertències i amonestacions episcopals.⁴ Sergi Brunet ha mostrat que el clergat rural francès del sis-cents vivia en un estat de pobresa general, dins

1 SECT: 274-279, Ses. XXIII, cap. 1.

2 FERNÁNDEZ TERRICABRAS, 2000a: 242.

3 PUIGVERT, 2001: 53-110.

4 SAAVEDRA, 1994: 286. BERREIRO, 1988 i 1990.

una gran diversitat sociològica, adaptant-se a cada zona –mediador, jutge o miquelet.⁵ Ben pocs residien a la parròquia –i només hi anaven a cobrar les rendes–, tenien amants, es dedicaven al banditatge, vivien de negocis laics, jugaven i bevien, i feien activitats prohibides als religiosos. Aquest baix clergat va ser l'objecte principal a reformar: havia de disposar d'una dotació econòmica per viure o sobreviure, estar instruït –saber llegir i escriure, tenir coneixements de llatí–, residir a la parròquia –i no ser absentista–, ser respectuós amb el celibat i distant amb les dones, vestir els hàbits diferents dels laics, i portar una vida austera i frugal.⁶

Trobem els rectors vigatans –junt als beneficiats–, amb una diferència abismal dels gironins, força absents de les seves parròquies, almenys en els segles XVI i XVII. El més greu és la seva falta en el moment de la visita, cosa que implica, a ulls del bisbe, una descura en altres ministeris. Els rectors de Sant Privat d'en Bas (1634) i de Joanetes (1591) residien a Roma; a Pruit i Falgars (1626) no aparegué el rector enlloc; a Tavertet (1615), el rector Pere Sala no feia residència personal segons el delataren els hereus de l'últim rector; a Sant Vicenç de Susqueda (1593), el rector Gabriel Marquès no hi era per estar amb una dona, i a Sant Martí Sescorts (1592), l'església “nos pogué visitar per raó que lo dit rector ni vicari m^o Siprià Romeu no acudiren avent repicat lo monjo les campanes y fet senyal que per dita raó. Fonc despedit manament als dits venerables rector y dit vicari que, a pena de excomunió y de deu ducats, compareguen lo un dels dos vuy o de mà per tot lo dia en la yglésia parrochial de Corcó o de Sant Julià de Cabrera”.⁷

En el darrer quart del segle XVIII, els bisbes Sarmentero, Artalejo i Veyan sembla que aconseguen –en aparença– aquest objectiu –encara que parcial i amb excepcions–, adreçant paraules de lloança als rectors: “alabam la bona conducta del rector”, de llur “zelós desempeño” i “bon govern”, alhora que s'atenuaven els decrets de disgust i correcció personals, indicant que “no hubo que notar”, considerant-ho tot perfecte. A Sant Vicenç de Susqueda (1770) s'exhortava al “Reverent Rector a la

5 BRUNET, 2007.

6 PUEYO, 1991: 157 i DOMÍNGUEZ, 1992: 59.

7 AEV, 1209/3, St Martí Sescorts, 1592, f. 112v.

perseverància de son pastoral ministeri ab la esperança de lograr de Déu Nostre Senyor lo premi merescut”⁸ i a Santa Maria de Corcó (1799) “*alabamos el zelo y piedad del Reverendo Rector y parroquianos por lo tocante al culto de Dios y decoro de su templo santo, exhortándoles a continuar en estos actos de religión*”.⁹

Malgrat tot, a la majoria de parròquies es dictaren manaments adreçats solament ‘al clero’, on s’apel·laven i reclamaven decrets de bisbes anteriors, al concili de Trento, als papes i bisbes foranis de reconegut prestigi: “inseguint la real carta del consell supremo de 12 juny de 1769 e imprès circular de nostre digníssim prelat de 7 maig 1761, relatiu a dedicar al fervor de Déu y de las iglésias segons la disciplina eclesiàstica als clergues y sacerdots no empleats”, o bé “renovam y de nou manam observar-se los edictes impresos circulats de ordre de nostre digníssim prelat de 5 maig de 1761 y 7 maig 1771 fundats en las determinacions de S.C.T. en la scesió 14, cap. 16 *de reformatione* y decrets de Benet XIV, Sixto V y Sant Carlos Borromeo relatiu al decoro y honor del estat eclesiàstich, y de tot lo que desdiu al dit estat”.¹⁰

1.2. Nombre, orígens i formació

Els fogatges i censos moderns ens presenten un punt de partida per estudiar el component clerical que apareix a les visites.¹¹ El sínode vigatà de 1777, presidit pel bisbe Artalejo, amb pressions de Carles III –que volia desenvolupar un cens estadístic eclesiàstic fiable i reduir-ne el número– i per tal d’aplicar el Concordat de 1753, s’interessà per esbrinar-ne el número i les tasques que desenvolupaven a les seves parròquies, obligant a cada rector a remetre una carta explicant tot això. A finals del segle XVII estava consolidat l’organigrama, amb un rector assistit per un vicari, i altres preveres d’avançada edat que podien fer funcions ocasionals –confessar o dir misses. Les visites coetànies a Santa

8 AEV, 1233, St Vicenç de Susqueda, 1770, f. 121r.

9 AEV, 1238/1, Corcó, 1799, f. 143r.

10 AEV, 1223/1, Corcó, 1775, f. 867v.-868r.

11 GARCÍA CÁRCEL I MARTÍNEZ, 1976: 52-54; FERNÁNDEZ DÍAZ, 1990; SIMON, 1998 i CALLAHAN, 1989: 18.

Maria de Corcó, Pruit i Tavertet reflecteixen aquesta situació: “segons la disciplina eclesiàstica a los clergues y sacerdots no empleats: mancipem y dedicam als sacerdots que havitan en la present parròquia a que assistescan en la iglésia parroquial en los dias festius y solemnes a las funcions ques fan, y als que tenen cura a confessar y als que no la tenien los dedicam a que ensenyen la doctrina christiana y rudiments de la fe tots los dias de festa, repartirse est treball enre ells y que no donarà avís lo Reverent Rector a Nós e a nostre digníssim prelat”.¹²

Les diòcesis frontereres amb França foren les més sensibles als conflictes bèl·lics i polítics de les dues monarquies absolutistes.¹³ Hi trobem moviments i migracions de tipus religiós, estacional, professional o a la recerca d'esposa. Les sinodals vigatanes de 1581 prohibiren als capellans francesos que s'acolliren al bisbat tenir cura d'ànimes, i les gironines no admietien els clergues pelegrins o estrangers sense permís episcopal.¹⁴ Mentre que els clergues catalans que havien exercit a Elna o altres diòcesis franceses i havien tornar eren sospitosos d'heretgia o no disposaven de dispensa d'exercici –com el cas de Domènec Ponti, rector de Montagut (1629): “després de estar dispensat estigué en la parròquia de Sant Juan les Fonts del present Bisbat de Gerona sinch anys poch més o menos, de hont après se'n anà al Bisbat de Elna, hont estigué vint anys poch més o menys, y que de allí vení en aquest bisbat, haurà dos años poch més o menos, y que sempre ha celebrat per hont és trobat”.¹⁵

Les guerres de religió franceses, la incorporació del bisbat d'Elna a l'Estat francès, la Revolució francesa i la Guerra Gran provocaren l'exili i arribada, sinó massiva però significativa, de nombrosos clergues del costat nord dels Pirineus, o el seu enrolament més o menys organitzat i llur postura bel·ligerant –afavorit per les pastorals dels bisbes a favor de les armes catòliques i contra els infidels francesos. Les visites ens aporten

12 AEV, 1223/1, Tavertet, 1775, f. 879r.

13 FERNÁNDEZ TERRICABRAS, 2000; SAHLINS, 1993 i SÁNCHEZ, 1991.

14 JUNYENT, 1976: 175 i ROMAGUERA, 1691: 38-39, Lib. I. Tit. IV. Cap. unic.

15 ADG, P-91, Montagut, 1629.

dades tangencials d'aquesta presència transpirinenca: a La Vola, entre 1575 i 1612, hem documentat el llegendari rector Pere Lafont –conegut per mossèn Peyre–, que era “*gallicus*” segons el secretari de visita.¹⁶

L'accés i primer grau de sacerdoci es feia a través de la tonsura, just en el moment de la visita pastoral, l'acte simbòlic de tallar una part dels cabells del cap, fent un clap rodó, i amb la prohibició de deixar-se barba a partir de llavors –segons les constitucions sinodals.¹⁷ Aquests clergues podien continuar llur carrera, estudiar i ordenar-se en ordres majors, en col·legis d'ordes religiosos o en els seminaris –tal com prescrivia el Concili de Trento i va promulgar Carles III el 1766.¹⁸ Només hem pogut detectar dues tonsures: a Sant Feliu de Pallerols (1617) tingué lloc dins la capella del Roser, amb nou nois procedents del mateix poble, les Planes i Amer, i a Sant Esteve d'en Bas (1667) fou “*ad primas clericalis tonsuras promovit Stephanus Carbonell, filius legitimus de Joannis Carbonell et Maria, conjugus dicta Vila Sancti Stephanus d'en Bas*”.¹⁹ En la visita de 1688 moltes parròquies gironines –Banyoles, Canet d'Adri o Verges– es conferiren graus superiors: “*Ad primam tonsuram*”, “*Ad sudiaconatus*”, “*Ad diaconatum*” i “*Ad presbyteratum*”. Al bisbat de Vic tenim un sol cas a Manresa (1711), però d'altres indirectes a La Vola (1783) i Pruit (1786), on s'obligava assistir a les misses cantades als qui “espiran per lo estat ecclesiàstich, especialment los tonsurats”.²⁰

Fins a mitjan segle XVIII, abats i senyors eclesiàstics forans eren els patrons d'algunes rectories gironines: l'abat del monestir d'Amer proveïa el rector de la parroquial de Sant Miquel, però després de ser traslladat al monestir, s'hagué de negociar amb el

16 REIXACH, 1960: 412-414; GIRBAU, 1996: 447-472; SOLÉ, 1994: 236-239 i SOLÀ, *Pirineus*, En premsa.

17 ROMAGUERA, 1691: 28, Lib. I. Tit. II. Cap. 1; 28-29, Lib. I. Tit. II. Cap. 2; 29, Lib. I. Tit. II. Cap. 3; 30-31, Lib. I. Tit. II. Cap. 4; 31-36, Lib. I. Tit. II. Cap. 5; 36-37, Lib. I. Tit. II. Cap. 6; 22, Cap. II; 24, Cap. II; 25, Cap. III; 36, Cap. IV; 87, Tit. XXXII; 88-89, Cap. II-V.

18 ANDREU, 2003; MARQUÈS, 1984; PRATS, 1990, v. I; BADA, 1999; GIRBAU, 1999; MARTÍN HERNÁNDEZ, 1963 i 1973.

19 ADG, P-85, St Feliu de Pallerols, 1617, f. 93v. i P-103, St Esteve d'en Bas, 1667, f. 267v.

20 AEV, 1235, La Vola, 1783, f. 58r.

bisbe, i en algunes esglésies i priorats –La Pinya, Puigpardines, Joanetes, Ridaura, Les Preses i Sant Corneli del Mont– venien imposades per les cases mares d’altres diòcesis. L’adjudicació o provisió d’aquests càrrecs no estava exempta de confrontacions amb els bisbes gironins, com a Ridaura (1632) i Puigpardines (1606).²¹ Les visites gironines indiquen tothora el patronatge o col·lació de les rectories, que no varien fins a mitjan segle XVIII: n’era el bisbe a les Planes, Sant Esteve d’en Bas, Sant Iscle de Colltort, Sant Feliu de Pallerols i Sant Pere Sacosta. El canonge gironí Antoni Quintana (1746) presentava el rector de La Barroca, l’ardiaca d’Empúries el de Sant Climent d’Amer i el prior de Puigpardines el de Sant Privat d’en Bas.

Els concursos per accedir a una parròquia vacant es donaven per defunció, promoció i renúncia, havent de conèixer-ho el bisbe; els clergues amb menor formació estaven condemnats a passar la seva vida en miserables parròquies rurals.²² Per raó del Concordat de 1753 es va restringir l’accés a les rectories per estricta oposició, amb el patronatge en possessió del rei, que després delegava al bisbe. A partir del 1784, per ordre reial, el sistema d’oposició i concurs s’estengué a totes les diòcesis espanyoles després d’haver-se experimentat amb èxit a Toledo.²³

Les visites poc ens informen sobre l’extracció social i geogràfica de la clerecia –i que s’ha fet emprant altra documentació –testaments o inventaris–, factors decisius per entendre l’accés al sacerdoci.²⁴ En tot cas, les visites gironines –i amb menys regularitat les vigatanes– indiquen els noms de tots els clergues, càrrecs i funcions dins la parròquia, cosa que permet fer el seguiment més o menys continuat del càrrec rectoral, establir certs patrons de comportament: estratificació interna, relleu generacional o mobilitat dins i fora la parròquia. Desconeixem les carreres i titulacions dels rectors de les nostres parròquies, però

21 ADG, P-79, Puigpardines, 1606, f. 53r.

22 *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...*: 127: Tit. 8. “*De Rectoribus, & Curatis*” i Cap. XIV.

23 CALLAHAN, 1989: 26.

24 BADA, 1989: 201-213; CANDAU, 1993a i b i 1994; CHAUBEL, 1999, II: 55-69; MARIO, 1988; LENCINA, 1994; MORGADO, 1989, 1991 i 1996; PÉREZ MARTÍNEZ, 1963-1969 i PONS, 1968

havien de ser determinants per aconseguir una parròquia amb millors rendes, atreure individus d'altres diòcesis segons l'interès econòmic, defugint la tendència localista dels beneficiats. La mitjana de residència a una parròquia gironina gira entorn els vint anys, amb casos extrems de Ridaura i Joanetes, amb més de tres dècades –Pere Ferrarons –1595-1632– i Joan Francesc Bosch –1634-1671–), i els més freqüents, entre els deu i quinze anys, a Cogolls, Sant Feliu de Pallerols o Sant Climent d'Amer, entesos com un trampolí d'accés a una parròquia més grossa i millor retribuïda. Per exemple, tot i la dificultat d'un ascens a la nostra constrenyida geografia, sabem que Galzeran Hom, rector de Sant Pere de Castanyadell, va obtenir la rectoria de la parròquia veïna de Sant Martí Sacalm i el benefici del Roser de Rupit, i que Isidre Serrat, primer fou rector de Cogolls i seguidament de Sant Iscle de Colltort –entre els segles XVII i XVIII. Tot i que no s'indica mai la seva edat, podien retirar-se a la parròquia que havien exercit en els últims anys i portar una vida longeva i tranquil·la, com a Sant Martí Sescorts (1589): “comparegué lo dit rector y demanà de paraula que atento que el és *sego y vell* y no pot dir missa quant y aurà sepulturas y aniversaris, novenaris y capdanys que li sia donada tota la caritat ques dóna als altres capellas excepció a cantar de la missa y vista la pensió ser justa”.²⁵

Els càrrecs subalterns –diaques, sagristans, setmaners o domers– podien seguir una dinàmica alternativa, de concurs lliure, generat per la mateixa institució i des de la parròquia, molt més propera als beneficiats simples, arrendant i subarrendant el seu càrrec, i prenent les propostes del bisbe en les visites. Cap d'aquests, però, podrà exercir o oficiar misses sense el corresponent consentiment episcopal o rectoral: a Sant Esteve d'en Bas (1679) manava als “preveres residents que en todas las ocasiones en que se oferirà haver de fer diaca y sotsdiaca y noy haurà qui per rahó de son benefici estiga obligat ho fassa dits reverents residents aquells a qui ho manarà lo reverent sagristà de dita yglésia”,²⁶ i afegia que atès que la “parròchia és molt numerosa y no pot fàcilment lo reverent sagristà acudir a la

25 AEV, 1208/2, St Martí Sescorts, 1589, f. 211r. La cursiva és nostra.

26 ADG, P-105, St Esteve d'en Bas, 1679, f. 422r.

administració dels sacraments se li concedeix llicència per a què durant son beneplàcit pugua conduhir un prevere probat per lo ordinari com ja de dret li és permès per a què li ajude ha la administració de dits sacraments”.²⁷ Les esclertes en la vacança dels rectors eren aprofitades per aquests subalterns, no amb certa ànsia o desesperació, per intentar succeir-lo i ascendir.

1.3. L'organigrama parroquial, deures i obligacions

Durant l'èpocamoderna—herència de la seva institucionalització medieval—, en el clergat gironí i vigatà es reconeix l'existència del sagristà curat o rector —“*curatus*”—, presents a totes les parròquies, el sagristà —“*sacriste*”—, el domer o setmaner —“*hebdomedarius*”— i el diaca —“*diaconus*”. Tot ells obtenen els càrrecs executius, i per les seves obligacions constituïen el nexa d'unió entre la diòcesi i la parròquia. A més hi havia els beneficiats —“*stabiliti*”. Aquesta cadena jeràrquica tenia una finalitat molt explícita, l'exercici de la cura d'ànimes, l'objectiu principal de reforma de l'església posttridentina.

En la visita de Cassador de 1588 s'anomenen diverses concòrdies, sentències arbitrals i resolucions entre el rector i els subalterns, sobre les seves obligacions i rendes, i amb l'obreria, i que sabem que ja existien —fins i tot algunes es remunten al segle XIII— i que s'allarguen fins al segle XVIII. Totes elles confirmen el grau de conflictivitat que hi ha en el si de la comunitat eclesiàstica i civil.²⁸ A Sant Feliu de Pallerols n'existien dues d'antigues: una entre el rector i el diaca del 1297 —plantejada de nou el 1682 i 1688—, i una altra entre parroquians i els capellans. A la diòcesi vigatana n'hem documentat a Sant Vicenç de Susqueda, on les obligacions del sagristà quedaren estipulades i contingudes en un acte pres a la cúria de Vic per Berenguer Vidal, el 5 d'agost de 1345, encara vigent el 1618.²⁹ A totes les visites del segle XVII s'enumeren les obligacions de cada membre, per tal d'atendre les incorporacions i la creixent

27 ADG, P-105, St Esteve d'en Bas, 1679, f. 422r.

28 BADA, 2005: 121.

29 AEV, 1213/2, St Vicenç de Susqueda, 1618, f. 62v.

demanda. Es posaren al dia les concòrdies o s’afegiren altres imposicions i deures, delimitant-se més clarament les seves funcions.

1.4. El rector o benefici curat

Les responsabilitats dels rectors consistien, segons el visitador, en “tot allò que se sol fer” –a Girona– o “segons consuetud” –a Vic– o sigui, la cura d’ànimes, l’administració dels sagraments i els oficis en els festius,³⁰ tal com a Sant Esteve d’en Bas (1730) s’exhortava que el rector Gaspar Raspau: “fassa una sèrie refflexió sobre la omissió que fins vuy ha tingut en lo cumpliment de esta obligació de tanta manera gravíssima”.³¹

De manera particular segons les parròquies, s’esmenten a les visites moltes altres tasques: fer cremar la llàntia davant del Santíssim Sagrament i donar llum a l’església; assistir al nomenament d’obrers i confreres majors; controlar els beneficiats i segrestar-li els fruits si incompleix; excomunicar parroquians i no admetre els exclosos a l’església; custodiar els béns pertanyents a la parròquia; inspeccionar o proposar obres noves; sotmetre els comptes de les obreries, confraries, administracions i acaptes; rebre les denúncies de robatoris o debitoris; custodiar una de les claus de les caixes de cabals o de la porta de l’església; fer els inventaris de la plata i vestimentes; permetre les vendes –de ciris, o altres– i manlleus; cobrar les pensions de censals; ensenyar la doctrina cristiana; portar a terme els manaments i decrets de la visita; netejar l’església; visitar els malalts; escriure els llibres parroquials; regular els horaris, persones i altars de les funcions litúrgiques; publicar les misses de sufragi i els manaments de les visites; admetre uns o altres clergues, controlant-los en tot moment i convocar les conferències morals.³²

30 ROMAGUERA, 1691: 153-155, Lib. III. Tit. XI. Cap. 4.

31 ADG, P-117, St Esteve d’en Bas, 1730, f. 252r.

32 *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...*: CXCIII.

1.5. El benefici diaconil o diaca

El diaca el trobem, bàsicament, a les parròquies gironines. Fan la feina més pesada, física i mental, seguint els requeriments del rector. Era freqüent fer-lo celebrar en dies laborables, tocar les campanes, obrir i tancar l'església, preparar l'església i altar per als oficis, ensenyar als infants o efectuar bateigs. A Sant Iscle de Colltort (1591), en absència temporal del rector, el vicari actuava en nom seu; a Sant Feliu de Pallerols (1606) havia d'exercir la cura d'ànimes dels habitants dels masos de Viladecàs d'Amunt i Avall, La Badia i La Badieta, escoltar confessions per la Quaresma i resar solemnement a les misses matinals; a Sant Esteve d'en Bas (1617) es manava al diaca "que, de aquí al davant, hage de escombrar la yglésia de quinze en quinze dies";³³ i a les Planes (1637) "és obligat, entra altras càrrecs, en acompanyar lo rector de la dita isglésia en la administració dels segraments".³⁴

1.6. El sagristà

A la diòcesi de Girona aquest càrrec pot assimilar-se, en força ocasions, amb el de rector, mentre que a Vic les seves atribucions van més enllà de l'ordre purament material i espiritual de les esglésies, sense poder exercir la cura d'ànimes. En les visites de Sanjerónimo i Zuazo s'indiquen les obligacions de tots ells: fer cremar els ciris, pagar tota o una part del dret de visita, donar candeles per les misses de la parroquial, comprar la palma de benedicció de Rams, pagar la cera del segell de monument i dels ciris pasquals, rentar la roba, tocar les campanes, donar hòsties i vi en els oficis, posar aigua beneïta, netejar la làmpada del Santíssim, pagar l'empal·liada per Nadal, celebrar misses setmanals i escombrar l'església. Hem arribat a poder fer tot aquest llistat d'observances i deures perquè s'incompleteixen, pel fet que deixen de portar-se a terme per no estar regulades o haver-se oblidat.

33 ADG, P-85, St Esteve d'en Bas, 1617, f. 90v.

34 ADG, P-96, Les Planes, 1637, f. 45r.

1.7. Els beneficiats simples

1.7.1. *Característiques generals*

Alguns altars i capelles d'esglésies estaven administrades per beneficiats simples. Al costat de l'obediència religiosa que suposava la seva institució i dotació per particulars, clergues o laics, fruit de les seves necessitats espirituals, els beneficiats van esdevenir unitats econòmiques autònomes a l'interior de les parròquies. Estaven exempts de qualsevol responsabilitat espiritual parroquial –cura d'ànimes, ofici diví i administració dels sagraments–, i celebraven la missa o els oficis setmanals determinats en la de fundació i dotació del benefici.³⁵ Es convertiren en la sortida més freqüent per col·locar els fills fadrísters de la petita noblesa rural, però també, pel seu baix salari, els canvis sobtats, i els abandonaments i les renunciacions, foren un escaló en la seva carrera eclesiàstica.³⁶ La seva formació intel·lectual podia ser baixa i elemental –la simple tonsura–, afavorida per l'endogàmia dels patrons.

Els beneficiats de les parròquies gironines són els que han generat més documentació entre tots els clergues, mentre que els vigatans sembla que se'n despreocupen, tot i l'obligatorietat que n'establí Muñoz a les constitucions sinodals.³⁷ Així, les visites esdevenen una font excel·lent per fer el seguiment detallat d'un benefici –com s'ha fet algunes vegades.³⁸ Malgrat l'extensió i propagació d'aquesta institució, les esglésies parroquials de Vilanova de Sau, La Barroca, Sant Julià de Llor, Sant Joan de Balbs i Sant Iscle de Colltort no en disposaven de cap, molts altres estaven tristament proveïts o eren uns desconeguts, com a Falgars (1618), “lo qual no consta quil té, ni quil ha fundat ni que tingui renda”.³⁹

El rector feia de mitjancer entre el beneficiat, el patró i el bisbe. Havia de conèixer l'acta de fundació i creació del benefici, el salari, les obligacions i el seu compliment, i en definitiva, en controlava el

35 MARQUÈS, 1989.

36 FERRER ALÒS, 1993 i 2005.

37 *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...*: 125.

38 PLA ALVEROLA, 1981 i PAGÈS, 1980.

39 AEV, 1213/2, Falgars, 1618, f. 81r.

desenvolupament i moviment; per exemple, a Sant Feliu de Pallerols (1598) manava al rector “que no defraudi al beneficiat de Nostra Senyora de Gràcia en els aniversaris que li toquen y és cridat pels fundadors ab los demás beneficiats el que els pertany”.⁴⁰

A les visites s'esmenta, primer, el nom, el càrrec i la procedència geogràfica del beneficiat.⁴¹ Requeia en els membres d'una mateixa família, sovint en un mateix llinatge que controlava el benefici en un llarg període de temps. A finals del segle XVI hem trobat unes suposades pràctiques de nepotisme episcopal –més que de patronatge– que havia arribat a les petites parròquies rurals: entre 1598 i 1610 servia el benefici de sant Justí del Mallol un tal Hernández Gómez –sempre absent–, familiar d'Arévalo de Zuazo i el 1591, per a l'altar de Santa Margarida de Sant Vicenç de Susqueda, ho era Bartomeu Serra, també familiar de Pedro Jaime. Predominaven els clergues procedents de l'entorn més immediat o parròquies veïnes, però també de diferents punts de les diòcesis de Vic i Girona, fins a d'altres més llunyanes, com Lleida, Solsona, Barcelona i Elna. Els bisbes es mostraren més reticents a l'hora d'atorgar llicències d'exercici als clergues de diòcesis foranes, que no pas de parròquies que són a l'altre punta del seu bisbat.

Segon, s'indica l'altar –major o en una capella lateral– on exercia –i que podia coincidir amb altres beneficiats– i que no podia canviar sota cap concepte.⁴² Havia d'estar en bones condicions i disposar de tots els ornaments necessaris per celebrar. La relació altar-benefici era important a l'hora de poder exigir responsabilitats, com les que es feren a Sant Privat d'en Bas (1727), on el “reverent Joan Valentí ha fet constar que no té obligació de celebrar-las en lo altar de sant Valentí, sinó que pot celebrar-la ahont vulla”.⁴³

Tercer, segueix la residència o absència del beneficiat: si no era present en l'acte de visita, el més segur és que no residia i servia altres beneficis. Aquí surt a la llum un grau d'absentisme tan elevat que els remeis del bisbe semblen en va; en tot cas, s'obligava

40 ADG, P-75, St Feliu de Pallerols, 1598, f. 46v-47r.

41 ROMAGUERA, 1691: 87-89 i *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...* 22.

42 MURLÀ, 1983: 188.

43 ADG, P-116, St Privat d'en Bas, 1727, f. 39r.

la residència contínua en les constitucions gironines de tots els bisbes, de Castellnou (1260) a Pontich (1691), en les vigatanes de Muñoz (1748), en la *Instrucció* de Taverner (1725), tot i que només queda reflectit en les visites de Pasqual.⁴⁴

De fet, l'estructura beneficional va ocupar un lloc de preminent urgència per reformar en el concili de Trento, ja que els beneficis eren considerats un petit negoci, més que un ofici.⁴⁵ L'augment del número de beneficiats només feia que accentuar l'absentisme, en la mateixa proporció que els clergues presents i residents, i de manera semblant a la diòcesi barcelonina de mitjan segle XVI.⁴⁶ Per solventar temporalment aquest problema, trobem a beneficiats subarrendant a servidors locals residents, que acompleixin la servitud –tal com diuen les visites “*adimpleat*”–, tot i que no sempre era tolerat i permès pel bisbe: el visitador manava “a qualsevol beneficiat de la iglésia de Sant Esteve –d'en Bas– no gose, sota pena de entredit personal, de assí al davant, fer fer la servitud de son benefici per altra persona sinó per ell o per los capellans de dita iglésia”.⁴⁷

Quart, es parla de les tasques, ocupacions o servituds, que normalment són mínimes: fer ‘divins interessos’, i celebrar les misses anuals, mensuals o setmanals oportunes –entre una i tres–, en els dies especialment escollits –coincidint amb alguna onomàstica–, i encendre una làmpada en el cor o altar. Per exemple, el benefici de santa Maria de l'altar major de Santa Maria de Corcó era conegut pel ‘de la missa matinal’. Cada una d'aquestes tasques té un preu –tot i que no sempre s'especifica–: per exemple, el

44 ROMAGUERA, 1691: 75-86; *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...*: 31-34, Tit. IX. Sobre els clergues no residents i MURLÀ, 1983: 188.

45 *SECT*: 85-86, Sessió VI, cap. II, “No puede ausentarse ninguno que obtiene beneficio que pida residencia personal...”; 96-97, Sessió VII, cap III, “Confíeranse los beneficios solo a personas hábiles”; 97, Cap. IV, “El que retenga muchos beneficios contra los cánones queda privado de ellos”; 98-99, Cap. VI, “Qué uniones de beneficios se han de tener por válidas”; i 99-100, Cap. VII, “Visitense los beneficios eclesiásticos unidos...”

46 BADA, 1970: 56-57. En la visita de 1548-1549 a la diòcesi de Barcelona el visitador constatà que dels seixanta set beneficiats curats, només sis en residien, mentre que els altres tenien un substitut, generalment extradiocesà.

47 ADG, P-84, St Esteve d'en Bas, 1615, f. 66r.

beneficiat de sant Joan Baptista i Bartomeu de La Pinya havia de celebrar una missa mensual i una altra per Advent i Quaresma, de 2 sous cada una. La majoria de bisbes apostaren per cercar i escriure les obligacions de cada un d'ells, tenir-les ben presents pel rector, pels beneficiats mateixos, fundadors i parroquians.

Cinquè, s'especifica el nom del fundador, la persona que l'ha instituït per via testamentària. Pot indicar-se el protocol notarial de la fundació i el registre que n'estipula la legalitat; alguns es remunten als segles XIII, XIV i XV. Per a la Barcelona i València medieval, s'ha demostrat que la construcció d'una capella i retaule anava associada, en la majoria de casos, a la instauració d'un benefici o capellania; mentre que a les nostres parròquies, la creació de beneficis va ser sempre posterior a la dels altars.⁴⁸ Les visites gironines de 1746 i 1747 esbrinen la trajectòria dels beneficis i en fan un seguiment meticolós, des de la seva fundació fins als canvis moderns.

Sisè, s'assenyala el patró o presentador del beneficiat, i esdevé l'apunt més repetit i destacable per establir-ne una sociologia. Existiren una colla de beneficis subjectes a les condicions imposades pel fundador i descendents: que pertanyés a la mateixa família, parròquia o poble, o bé que fos del seu gust. Predominen els senyors laics –90%– sobre els eclesiàstics –clergues, bisbes o confraries–, o bé són mixtes, i algun proveït directament pel nunci del Vaticà. Els senyors laics eren els amos de pairalies, masos i cases fortes locals. Al costat gironí destacaven els Boscaró i Olmera de les Planes –residents a Barcelona, i amb tres beneficiats–; els Camps, el Colomer i el Soler de Les Preses; els Carbonell, Soler, Vilamala, Aiats i Peroi de Sant Esteve d'en Bas; Saiols de Sant Iscle de Colltort; Estartús i Ferrarons de Sant Privat d'en Bas; Serradevall i Terrades de Puigpardines; Costa de Sant Joan de Balbs i Masó de Les Preses i l'Omvert i el Boix de Sant Feliu de Pallerols. Procedents del bisbat de Vic amb beneficis al bisbat de Girona són els masos del Coll i Alou de Pruit, l'Avenc de Tavertet o el vescomte de Cabrera. Trobem diferents maneres d'organitzar-se entre ells i estalviar despeses, per exemple, compartint i alternant entre uns i altres la

---

48 BORAU, 1993, 1998 i 2003; CARBONELL, 1998 i PRO RUIZ, 1989.

presentació dels beneficiats: per exemple, el de sant Miquel de les Planes es repartia entre el mas Boscaró de les Planes, Vilamala de Les Encies i Saiols de Sant Iscle de Colltort.

Setè, la dotació econòmica esdevenia el puntal en la creació d'un beneficiat: si era justa o migrada, lluny de ser mínima o còngrua, provocava una situació de pobresa per al beneficiat, donant pas a una dinàmica rendista, absentista, d'abandó o desaparició del benefici. El 1593, el benefici de sant Joan a Sant Martí Sescorts deia ser de “*nullius valoris*” i el benefici del Salvador de Cogolls (1661) era “*nullum fieri servitium propter tenuitatem fructum*”.⁴⁹

Les dotacions dels beneficiats oscil·laven, de les més baixes, de 6 lliures, fins a les més altes, de 60, amb una mitjana de 25 lliures per cap, motiu pel qual sorgeixen moltes queixes o petits canvis, com a Puigpardines (1600): “attento la tennuitat del benefici de Nostra Senyora, el qual no val més de 15 lliures, assenyali dit senyor visitador per la servitud de aquell 3 lliures”.⁵⁰ Algunes no es coneixen, apareixen en blanc, o es diu clarament que no se'n té notícia o és desconeguda; a voltes fan referència a un *Llibre de dotalies* –al número de la dotalia i la pàgina.⁵¹ Les visites vigatanes esmenten en comptades ocasions les dotalies, censos o ‘llevadors’ dels beneficiats, i en comprovem les múltiples rendes, parts de censals i delmes, censos en diner i espècies.

Les notes dels beneficiats en les visites se centren en dos aspectes desfavorables: la seva absència i l'incompliment de les obligacions, funcions litúrgiques i condicions ornamentals de l'altar, necessàries per a una celebració decent. Pedro Jaime (1588) és el primer a preguntar-ho en els manaments generals: “si los ecclesiàstichs diuen les hores canòniques e officis e cumplen les servituds de lurs beneficis segons la consuetut de lurs predecessors”.⁵² Aquests dos conceptes els trobem units a Sant Feliu de Pallerols (1610) i les Planes (1637 i 1661) on manava “als beneficiats que, dins vint dies pròxims, amb degut effecte, per si o per altres, residèscan y fàssan la servitut deguda en la present yglèsia per rahó de llurs

49 ADG, P-102, Cogolls, 1661, f. 177v.

50 ADG, P-77, Puigpardines, 1600, f. 12r.

51 *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...*: 9, Cap. V.

52 AEV, 1208/2, 1588, Manaments generals de Pedro Jaime, f. 8v.

beneficis, sots pena de 10 lliures y en subsidi de excomunió major, o altrament dins dit termini comparègan devant sa Senyoria pera deduyr y allegar justes causes y rahons per les quals nos sia obligats, altrament se procehirà contra dells a exequció de la dita pena y declaració de dita excomunió y altrament conforme de justícia se trobarà faedor”.⁵³

A les parròquies gironines, fins al 1637 –quan s’acaben les visites de la primera meitat del segle XVII–, hem localitzat fins a vint-i-set casos referents a l’incompliment de les seves obligacions, intrusisme i negligència, i a les vigatanes, fins al 1646, n’hi hagué vint-i-cinc, fet que demostra que els visitadors continuen essent especialment insistents, amb llargs manaments. En el segle XVIII continuava la mateixa tendència, tot i els intents de solució dels bisbes i visitadors, emprant diferents vies i camins per remeiar-ho, amb resultats desiguals, més aviat descoratjadors.

Les primeres i intencionades mencions sobre la residència vista com un problema real les posà en evidència Pere de Copons; fins llavors cap bisbe no s’havia atrevit a denunciar-ho obertament i públicament. Així a les Planes (1621) manava “que ningun beneficiat pugua rebre ninguns emoluments de la yglésia que no residesca y fassa sa habitació personal en la present parròquia”.⁵⁴ Altres visites recorden l’espai de temps que s’havien deixat d’acomplir les servituds: Segimon Solà, clergue de Girona i beneficiat de sant Segimon de Sant Feliu de Pallerols, feia un any i mig que no acudia al seu càrrec.

La manera més fàcil d’esbrinar la residència era obligar la presència en el moment de la visita, tal com demanava a Manresa (1589): “vuy dimecres que comensarà la visita y en los demás dies que durarà, se troben presents y asistesquen en les capelles de sos beneficis a la ora de la visita per a donar rahó de sos beneficis”. A Sant Privat d’en Bas (1738) “no va haver dit beneficiat –del Roser– estat present en la visita com devia” i a Cogolls (1746) “*ni uno ni otro de los referidos obtentores* –de sant Salvador i de sant Grau–

53 ADG, P-81, St Feliu de Pallerols, 1610, f. 18v.

54 ADG, P-87, Les Planes, 1621, f. 21r.

han comparecido a dar razón del cumplimiento de sus respectivas obligaciones como devían".⁵⁵

Aquestes desobservances comportaven penalitzacions, i la forma més emprada era el 'segrest de fruits', o sigui, l'embargament del salari o l'impediment de cobrar-lo. Era el rector l'encarregat de prendre'l i recollir-lo, i de fer acomplir els manaments, cosa que podia significar la ruïna del beneficiat. Jaime i Zuazo posaven èmfasi en aquest aspecte, per exemple, emprant una fórmula recurrent: "mana al beneficiat de Sant Jaume –de la Pinya– que fassa la servitut de dit benefici sots pena de sequestre" o "que sian secrestats los fruyts de dit benefici –de sant Miquel, a Santa Maria de Corcó–, anomenant en secrestador lo rector de dita rectoria dels fruyts del qual farà fer dit rector un retaule decent y dit sacrest tingue fins stant que basten los fruyts rebuts per fer dit retaule".⁵⁶

De 1588 a la primera meitat del segle XVII hem localitzat vint-i-cinc segrestos, mentre que a la segona meitat del segle XVII l'augment és considerable, i sobretot essent els bisbes Ninot i Auther (1667 i 1679) els més insidiosos i punyents, perquè apliquen fins a vint segrestos, cinc dels quals reincidents. En el segle XVIII hem localitzat a Girona set casos –un el 1717, cinc el 1736-38 i un el 1746–, malgrat la persistència en les mateixes faltes, i a Vic són deu –set en les visites de Sarmentero–; en elles es posa èmfasi que el beneficiat resideix a una altra parròquia, per la qual cosa segurament no arribà a assabentar-se'n mai.

Els bisbes Cardona, Fageda, Dou i Miquel J. Taverner foren els primers impulsors en la reducció –a la meitat– de les servituds: el motiu, segons ells, no era altre que l'escassetesa i migradesa dels fruits, d'una còngrua que els mantingués, i així evitès l'absència. Per exemple, es va demanar al beneficiat de sant Just del Mallol "aporte y enseñe devant nós la dotalia y los actes de censal y demás rentas de dit benefici a fi effecte de redreçar-se la renda y ques cumplen las obligaciones y se pague la servitut".⁵⁷ En alguns beneficis quedà reflectit i s'aconseguí en els de sant Grau de

55 AEV, 1208/2, Manresa, 1589, f. 336r; ADG, P-124, St Privat d'en Bas, 1738, f. 121r. i P-128, Cogolls, 1746, f. 178v.

56 ADG, P-79, La Pinya, 1606, f. 92v. i AEV, 1210/2, Corcó, 1595, f. 16v.

57 ADG, P-104, St Privat d'en Bas, 1671, f. 22v.

Cogolls, del Roser de Sant Feliu de Pallerols i Sant Privat d'en Bas, de la Verge de Gràcia de Les Preses, de sant Salvador, del sant Esperit i sant Climent de Sant Esteve d'en Bas, i de la Verge Maria de Puigpardines i Ridaura.

1.7.2. *El 'pla benefICIAL' del segle XVIII*

El Concordat amb la Santa Seu, signat el 9 de juny de 1753, comportà el canvi i transformació més gran del món eclesiàstic del segle XVIII. La monarquia hispànica s'apoderà del dret de patronat de les prebendes dels beneficis vacants durant vuit mesos –'patronat reial'– i que fins llavors eren proveïts per la Santa Seu, deixant els prelats i patrons els nomenaments dels que vaquessin durant els mesos de març, juny, setembre i desembre. Poc després s'enviava a tots els bisbes i abats espanyols una carta i qüestionari sobre els beneficis fundats a cada catedral, església, monestir o capella, i de cada vacant que s'anava produint. Els beneficis que no tenien una dotació que no arribava a la tercera part de la còngrua s'havien de suprimir.

S'emeté una circular de la Real Cámara del Supremo Consejo de Castilla a tots els bisbes del regne demanant la reducció i unió dels beneficis qualificats d'incongrus, perquè es considerava que n'hi havia massa, i evitar "viure en la indecència" i "crear gent inútil i desvagada". Els bisbes enviaren un edicte a totes les parròquies, manant-ne la publicació a la missa dominical, deixant-lo durant vuit dies a exposició pública, citant als patrons beneficials incongrus perquè poguessin redotar-los –en un termini de 60 dies–, i procedir amb les unions i supressions. Encara el 1780, Carles III, amb l'autorització de Pius VI, crearia un Fons Pietós Beneficial, pel qual el rei podia percebre una part de les prepositures, canongies i altres beneficis eclesiàstics –excepte els curats. Les darreres dècades del segle XVIII, els bisbes Sarmentero, Artalejo i Veyan continuaren aplicant i modificant sobre la marxa el pla benefICIAL.

Aquest moviment de remodelació ja el notem en les visites de 1734-38 i 1741-46, a les parròquies gironines, i de 1738 a les vigatanes, s'inicia una àmplia i minuciosa recerca referent als beneficis: títols, dotalia, residència i observança, manant "al rector nos envie una llista amb los noms del que obtenen

beneficis fundats en aquesta parròquia, la invocació de aquestos y notícia de ahont habitant aquells. També nos participarà lo nom dels hereus y marmessors dels que los obtenían",⁵⁸ perquè "se han averiguat differentes obligacions de alguns beneficiats en ella fundats que, per ignorar-se, no se cumplian".⁵⁹

A Sant Martí Sacalm manava fixar les obligacions de cada beneficiat i evitar que es repetissin inútilment a cada visita; a Santa Maria de Corcó, Falgars, Sant Vicenç de Susqueda, Vilanova de Sau i Pruit que el rector anotés les misses que s'acomplissin; finalment, a Santa Maria de Corcó, el visitador quedava convençut que "las obligacions emperò del benefici de sant Jaume y sant Roch las havem vistas complertas en la fi dels diaris del rector per son obtentor Francisco Guàrdia, prebere, fins per tot lo any 1748, continués per lo obtentor en fer-ho constar cada any ab lo modo se practica".⁶⁰ El 1738, a Sant Feliu de Pallerols, Les Preses i Sant Esteve d'en Bas el visitador va entregar una còpia amb la relació de les servituds dels beneficis, "a fi y efecte de que lo curat de la present iglésia tinga la deguda notícia de las obligacions de tots los beneficis fundats en dita iglésia parroquial y capellas de dintra la parròquia, per la vigilància de son degut compliment",⁶¹ i a Puigpardines va descobrir que el benefici de sant Jaume feia anys que havia deixat de servir-se per desaparició de l'altar, ni "en acte de visita de dita iglésia no han pogut constar las obligacions del benefici fundat en la capella de sant Antoni de Pàdua".⁶²

Al bisbat de Vic podem resseguir amb força fidelitat aquest procés a través dels llibres de la Mensa, essent-ne l'artífex el bisbe Sarmentero, més que a Girona, desenvolupat per Palmero.⁶³ El primer pas va ser fer un inventari de tots els beneficiats de la diòcesi, per parròquies, amb especificació dels ingressos i obligacions. A partir del març de 1753, poc després de rebre la notícia papal, el bisbe Sarmentero adreçà cartes als seus rectors demanant-los el

58 AEV, 1225, St Joan de Fàbregues, 1734, f. 182r.

59 ADG, P-124, St Feliu de Pallerols, 1738, f. 97r.

60 AEV, 1223/1, Corcó, 1749, f. 586v.

61 ADG, P-124, Les Preses, 1738, f. 131r-v. i St Esteve d'en Bas, f. 104v-105r.

62 ADG, P-124, Puigpardines, 1738, f. 115r.

63 GIMÉNEZ, 1999: 101-155 i 485-527 i MOLINÉ, 1988.

valor de totes les peces eclesiàstiques, de les vacants i dels nous pretendents. Entre el desembre de 1760 i el desembre de 1764 sol·licitava la relació dels subjectes més idonis –amb distinció dels càrrecs per als més apropiats–, amb expressió dels seus valors –a excepció dels curats–, dels que eren de patronat reial, així com el requeriment als patrons laics per tal que augmentessin els que no arribaven a la tercera part.⁶⁴ El ‘pla benefICIAL’ pròpiament dit va començar a la diòcesi de Vic el desembre de 1768 i es desenvoluparia al llarg de 1769, tenint el terreny ben fresat.⁶⁵

El bisbe Palmero (1765) va emetre una circular suprimint els beneficis sense la renda mínima.⁶⁶ A Girona es prengué la informació de la visita pastoral de 1758 com a base per efectuar les reduccions i supressions del juny de 1763, i que no eren pas tants: “*haviéndose hecho una extracción de todos los beneficios incongruos que se hallan continuándose en los quatro libros de esta visita, y no siendo fácil sacar una regla positiva y cierta, he notado por tales los que se ven señalados con una cruz*”.⁶⁷ A les nostres parròquies només queda reflectit en els beneficis de sant Valentí, a Sant Privat d'en Bas, que ara disposava de 17 misses per 17 lliures, i el de la Verge de Gràcia, a Sant Feliu de Pallerols, amb 21 misses per 20 lliures 19 sous 2 diners. Aquest pla no significava, necessàriament, l'eliminació de la institució benefICIAL, ans al contrari, ja que bona part es mantingueren, i alguns –pocs– foren millorats, per exemple, el de sant Domènec, a Cogolls, va ser augmentat a 50 lliures per celebrar 12 misses.

1.7.3. *Les comunitats de preveres de Les Preses i Sant Esteve d'en Bas*

A partir de les visites, denominades com a tals, hem localitzat una bona colla de comunitats de preveres, a la diòcesi de Girona, per exemple, Pals, Castelló d'Empúries, Torroella de Montgrí,

64 AEV, Mensa. Disposicions autoritats 1113 (Núms. 2-12, p. 4-15; 24-25 i 36-37, p. 66), 1118 (núm. 4 i 6), 1119.

65 AEV, Mensa. Disposicions autoritats 1113, núm. 99, p. 137; núm. 71, p. 174 i 1118, núm. 5.

66 ADG, *Edicto de Manuel Antonio de Palmero, obispo de Gerona, suprimiendo los beneficios incongruos*, Girona, 1765.

67 ADG, P-133, 1758, f. 1r.

Camprodon, Peralada, Olot, Hostalric o Blanes, entre moltes altres, i a Vic –Moià, Santa Coloma de Queralt o Sant Joan de les Abadesses.⁶⁸

En el nostre cas, la documentació parroquial no ens permet la contraposició amb les visites, però hi ha elements que suposen i defineixen la seva existència –i per comparació a les estudiades de l’Espluga de Francolí o Sant Vicenç de Besalú–,⁶⁹ el més clar és l’organització administrativa d’un elevat número de clergues i beneficiats. En el canvi del segle XVI al XVII ja tenim els primers indicis: a Les Preses, quan es diu que “attento que de continu en dita església residexen tres preveres, mana dit senyor visitador que facin un procurador en dita església y que serà present el paguin y a l’absen no”,⁷⁰ tal com manaven les constitucions sinodals de Pontich.⁷¹ A Sant Esteve d’en Bas (1598) el benefici de sant Salvador era servit per la comunitat.

No sabem, però, el moment exacte de la creació o institucionalització de la comunitat, ni els detalls de les seves ordinacions, càrrecs i elecció, admissió, obligacions o economia. Les informacions més àmplies apareixen a les visites del darrer quart del segle XVII i primers del XVIII. La falta d’unes constitucions fundacionals reguladores i l’augment del nombre de beneficiats residents crearen una incompatibilitat i confrontació entre els seus membres i amb els laics. Per això, cada vegada que acudia el bisbe, havia de reorganitzar el funcionament i actualitzar la normativa: el 1671, 1679 i 1680 a Sant Esteve d’en Bas, Auther adreçà llargs manaments al sagristà i beneficiats per regular-ne les vestimentes en la litúrgia –i seguint unes pautes anteriors emeses per Dou que no hem localitzat– i l’horari de misses.

Les primeres de Les Preses (1717) es dirigeixen al “reverent rector i demés residents de la present església”, i parlen de l’incompliment d’algunes obligacions, com pot ser la falta de la residència que dóna

---

68 AEV, 1218/4, Sta. Coloma de Queralt, 1643, f. 1r.; ADG, P-123, Castelló d’Empúries, 1736, f. 388r-390r.; Torroella de Montgrí, 1736, f. 146r-147r. i Peralada, 1736, f. 428v-430r.; P-127, Camprodon, 1743, f. 76r. i Olot, f. 122r.; P-128, Blanes, 1746, f. 60r.

69 ROCA, 1990 i SOLÀ, 2008.

70 ADG, P-77, Les Preses, 1600, f. 15r.

71 ROMAGUERA, 1691: 269, Lib. III. Tit. XVII. Cap. 7.

sentit a la comunitat; l'absència era motiu de pèrdua de les rendes, i potser d'expulsió. A Sant Esteve d'en Bas es manava "que ningun sacerdot que no sie resident en la present iglésia puga celebrar missa en las capellas dins la present parròquia construhidas sens expressa llicència del reverent sacristà de la present iglésia".⁷²

El rector o sagristà curat era el màxim responsable de la comunitat. Donava a conèixer els manaments episcopals: "peraquè las sobreditas cosas vingan a notícia de tots y ningú puga al·legar ignorància en cas de contrafacció, manam al sacristà de dita iglésia que convoque a tots los ecclesiàstichs residents en dita vila y los llesca estos nostres mandatos a fi que quiscun en lo que li pertanye pose en execució lo en ells contengut".⁷³ L'admissió de nous membres estava al seu càrrec, al qual havien de satisfer, tal com indica Miquel J. de Taverner, 4 lliures en concepte de servitud. A Les Preses (1724) es manava al "beneficiat nou entrat cuydarà en avant de tenir conduïda la sagristia, és a dir, las robas y quan se dega fer bogada ho avisarà als obrers",⁷⁴ i el 1734, "quant entre algun beneficiat nou de residència, pague a dita obra la quantitat de 6 lliures barceloneses, y ordena al rector y demés beneficiats que vuy són y aleshores se trobaran rasidint que no lo admeten a dita residència fins que haja pagada dita quantitat".⁷⁵

Els manaments de Copons (1727) i Bastero (1730, 1733, 1734, 1736 i 1738) no arribaren a convertir-se mai en base jurídica o estatuts reguladors de la comunitat, ja que calia un recordatori gairebé continuat i seguit per mantenir-ne la vigència, tal com es deia a Les Preses, per "corregir en los ecclesiàstichs de dita parròquia que, omissos en lo compliment de las suas obligacions, dónan cada instant motiu a vàrios disturbis, no solament entre si, sinó també entre ells mateixos y los seculars, en descrèdit de son estat y poch compliment del exemple que deurian donar-los ab lo llum del arreglament de sas operacions". Aquests decrets no difereixen en res respecte als adreçats als beneficiats

72 ADG, P-113, St Esteve d'en Bas, 1717, f. 56v. i P-117, Les Preses, 1730, f. 386r-v.

73 ADG, P-116, St Esteve d'en Bas, 1727, f. 45v.

74 ADG, P-115, Les Preses, 1724, f. 4r.

75 ADG, P-121, Les Preses, 1734, f. 309v.

d'altres parròquies, i tenen una funció més aviat correctora de la deteriorada imatge pública de menyspreu i deshonra envers els parroquians: el rebuig de càrrecs i responsabilitats –“hi ha acostumat haver en los officis diaca y subdiaca y que vuy y de algun temps a esta part apenas o ab molt treball se encontra qui de dits beneficiats vulla exercir estos sagrats ministeris”–, la presència en funcions religioses, els salaris desmesurats –“hi ha lo abús de cobrar los beneficiats sens legítima causa las distribuciones”–, la vestimenta digna –“dits ecclesiàstichs no repàran de anar per los carrers y plaça en cos de jupa y encara ab aquellas descordadas, amostrant armilla de color vermell y altrás semblants indecències”–,⁷⁶ la participació en jocs –“al sacristà curat y demás ecclesiàstichs que se abstingan de jugar al joch de la pilota públicament com ha practicat moltas vegadas ab no poc nota del poble y indecència del estat”–⁷⁷ o la prohibició dels negocis privats –“ningun dels ecclesiàstichs residents de la present iglésia y parròquia puga negociar en manera alguna, ni comprant blat y guardant-lo per tornar-lo a vèndrer, ni prenent arrendament ni fent altrás espècies de negociacions, tractes y contractes prohibits per los sagrats cànon”–.⁷⁸

La cronologia no s'estén més enllà de 1750, just l'any d'inici de la reorganització beneficional i del canvi del preu dels censals, afectant directament les comunitats de preveres, que veieren disminuïdes les seves rendes –tal és el cas de la comunitat de Sallent, quan decideix expulsar un beneficiat, per la impossibilitat d'assegurar unes rendes anuals de 200 lliures a cada resident.⁷⁹ A partir de llavors ho podem seguir amb els processos judicials: la comunitat de beneficiats contra Domènec Lleonart, sagristà, sobre el dret a prendre part en aniversaris i per no haver-li de fer de vicari (1754) i contra Domènec Lleonart i el domer Jaume Alsina, sobre la revocació de procurador i sobre el govern de l'ofici diví (1756), i Francesc Elias Bas, domer, contra els beneficiats per pretenir aquests el títol de comunitat de preveres (1790).

---

76 ADG, P-116, Les Preses, 1733, d.s.

77 ADG, P-116, St Esteve d'en Bas, 1727, f. 45r.

78 ADG, P-117, Les Preses, 1730, f. 387r.

79 SANMARTÍ I SANMARTÍ, 2002.

1.8. Salaris, rendes i béns

És extremadament difícil esbrinar les rendes i finances pertanyents als clergues a partir de les visites –i les constitucions sinodals no ho estipulen–, per la seva complexitat, diversitat i desgavellament, fins i tot per la seva indefinició i, més que tot, per ser un grup extremadament heterogeni.⁸⁰ Les visites gironines del segle XVII indiquen, parcialment, la dotació d'alguns càrrecs: el 1600, Pere Salavardenya, rector de Sant Feliu de Pallerols rebia 120 lliures; el 1602, el rector de La Pinya cobrava 22 lliures anuals i el benefici mongil de Sant Esteve d'en Bas rebia 40 lliures; el 1619, el rector de Ridaura cobrava 100 lliures i el 1687, el rector de les Planes deia “obtenir els fruits de l'església parroquial o cellera”, sense especificacions. Uns salaris que eren força minsos i raquítics, justos per desenvolupar les tasques ministerials, i precaris per portar una vida tranquil·la i relaxada, tal com veiem en les súpriques al bisbe en la visita a Sant Genís dels Horts i Sant Jaume d'Olsinelles: “si saben que ditas rectorias sian tant tènues que no bàstan per la sustentació de una capellà”.⁸¹ El bisbe Balmaseda (1679-80) permeté traspassos de diners de bacins per augmentar-ne les retribucions, com es feu a La Pinya, per les misses que celebrava el rector a la “parochial de Sant Joan de Balps puga pèndrer del bací de las Ànimas tres reals de plata de caritat per quiscuna missa, conforme disposà y ordenà la bona memòria del señor don Bernat de Cardona, son predecessor, en la visita que feu en la present iglésia”.⁸²

En el segle XVIII, la situació dels rectors de les parròquies més grans i riques va tendir a millorar, però no la dels altres clergues, donant lloc a una falsa imatge d'una vida eclesiàstica folgada;⁸³ així ho veiem a la nòmina de les parròquies vigatanes del 1786, ordenades segons el seu valor en lliures, que va de les 880 lliures de Sant Martí Sescorts, les 400 de Sant Martí Sacalm, Sant Vicenç de Susqueda o Vilanova de Sau, a les 250 de Sant Romà de Sau.⁸⁴

80 BENÍTEZ, 2001: 62.

81 AEV, 1215, St Genís dels Horts, 1626, f. 143r.

82 ADG, P-106, La Pinya, 1680, f. 122r.

83 ALVAREZ SANTALÓ, 2000.

84 AEV, Mensa, Disposicions autoritats 1116, núm. 75.

La seguretat –o inseguretat– econòmica i material podia ocasionar un ampli moviment migratori i absentista, en detriment de la ineficàcia de la vida religiosa i parroquial.⁸⁵ A les visites gironines de la primera meitat del segle XVIII apareixen un bon nombre d'eclesiàstics –rectors, vicaris i diaques– més espavilats que obtenen beneficis a la mateixa església o a properes, i perceben uns diners extres. Tal com els casos d'Antoni Matabosch, vicari de Sant Privat d'en Bas, que obtenia els beneficis de sant Bartomeu, sant Jaume i Raimon a la mateixa església, i el seu rector, Baltasar Bascallar obtenia el benefici prioral de la capella de Sant Corneli. El rector de Les Preses, Josep Veguer, obtenia el benefici del Roser de Sant Privat d'en Bas, i el seu successor, Joan Verntallat, tenia el benefici de sant Segimon de la capella de Sant Sebastià de Les Preses. El rector de Les Preses, Joan Verntallat, tenia el benefici de sant Segimon. I així podríem anar seguint i lligant aquesta àmplia xarxa de relacions beneficional arreu del bisbat. A la diòcesi vigatana es donava esporàdicament, i l'únic cas documentat era prohibit i segrestat pel bisbe: a Santa Maria de Corcó (1723), el beneficiat de sant Miquel tenia "obligació de celebrar missa tots los dias en ell, y de habitar en la segrera de Corcó, y lo actual beneficiat Senyor Farriol Arquerons se trobe ab benefici incompatible de poder cumplir ab estas obligacions, essent com és Rector de la Iglésia parroquial de Sant Martí Senforas".⁸⁶

Els drets d'estola i els sous extres dels sufragis, cantars, processons i manutenció dels ciris, davant la manca de delmes i altres censos, esdevingueren una font alternativa i necessària per a la subsistència dels rectors, i el bisbe en permetia l'augment durant la visita. Cada vegada que hi havia algun canvi, novetat o modificació s'estipulava per escrit. A Amer (1658), "atessa la tenuïtat del valor dels fruyts de la rectoria de la dita isglésia de Sant Miquel, que segons relació del rector de aquella, són poch per poder sustentar còngruament de aquells" li sumava les rendes dels ciris⁸⁷ i a Sant Joan de Fàbregues (1710), cada vegada que hagués d'anar a buscar un albat, el pare de la criatura havia de

85 RUSSO, 1976: XCV-XCVI i CHATELLIER, 1976: 83-114.

86 AEV, 1224, Corcó, 1723, f. 290r.

87 ADG, P-100, Amer, 1658, f. 244r-v.

pagar “per la caritat de la missa dotse sous y per lo qui portarà la creu dos sous, y un sou per lo qui portarà la llanterna” i “en los casos emperò que no se donarà lo predit estipendi al dit Rector tñgan dits parroquians obligació de portar dits albats en los llochs fins vuy acostumats”.⁸⁸ Encara en el segle XIX, aquests drets no s’havien imposat o s’havien perdut.⁸⁹

Algunes visites ens indiquen el patrimoni immoble de clergues –i rarament els béns mobles o animals, per exemple, porcs a Sant Martí de Querós i cavalls a les Planes–, com a indicadors d’un cert nivell i d’unes pautes de consum. Les obres d’inversió a les rectories en els segles XVII i XVIII poden ser força considerables, però llur propietat és un tema a debatre. No disposem de gaires testimonis directes ni definitius que afectin les nostres rectories a través de les visites. L’inventari i venda dels béns de Joan Jordà (1622), últim clergue resident al Coll, durant una visita, ofereix un panorama més aviat trist. Sabem que alguns clergues havien manat construir cases –més que rectories– per a ús i propietat particulars. Per exemple, sabem del rector de La Pinya, Sulpici Llondias (1737), que amb “diners propis seus ha fet construir y edificar una casa molt bona y de valor conciderable en la sufragànea de Sant Joan dels Balps”.⁹⁰

Tenim constància d’alguns beneficiats amb d’importants propietats rústiques i urbanes, i que el bisbe Pontich es referia al seu mal estat i a la necessitat de reparacions.⁹¹ A voltes, surten mencionades per uns adobaments: “mana dit visitador al beneficiat de Nostra Senyora –de Les Preses– que dins un any gasti lliures en reparar la casa de dit beneficiat y del que pagarà cobri àpoques y albarans fins dita quantitat”;⁹² i a Les Planes manava “adobar el sostre de la cuina de la casa de dit benefici” i que “repare y adobe la casa de son benefici de manera que sie abitable”.⁹³ També la reparació que es mana fer al beneficiat de

88 AEV, 1223/1, St Joan de Fàbregues, 1710, f. 46r.

89 PUIGVERT, 2001: 157.

90 ADG, P-123, La Pinya, 1737, f. 118v.

91 ROMAGUERA, 1691: 102-104, Lib. III. Tit. V. Cap. 6, 7 i 8.

92 ADG, P-75, Les Preses, 1598, f. 39r.

93 ADG, P-77, Les Planes, 1600, f. 8v. i P-89, Les Planes, 1626, f. 123v.

sant Miquel a Santa Maria de Corcó, el 1646, li costà 80 lliures.⁹⁴ El 1734, Manel Soler, prevere i domer de l'església parroquial de Sant Esteve d'Olot, i beneficiat de l'Àngel Custodi de Les Preses, demanava “per la ampliació de una casa pròpia de dit benefici un tros de sementiri de la referida iglésia” pel que oferia pagar 22 lliures 8 sous.⁹⁵ Aquesta casa avui en dia resta dempeus.

1.9. Delmes i primícies

En els segles X, XI i XII, les dotalies de les esglésies especificaven el sosteniment de l'església, el rector i la parròquia amb l'assignació d'una dècima part de la producció agropecuària i de diferents productes elaborats, totalment canviant per l'edat moderna i entre els bisbats.⁹⁶ La diferència definitiva és que a Vic el delme continuava essent percebut pel rector –o algun clergue–, mentre que a Girona són ben pocs els clergues el reben, ja que l'havien adquirit laics, i per tant, l'esment a les visites és circumstancial. La pèrdua de rendes eclesiàstiques va ser vista amb preocupació i inquietud a la diòcesi de Girona, essent tractada des dels primers concilis fins a Pontich (1691).⁹⁷ La seva propietat es va transmetent en una mateixa família, de generació en generació, tot i que molt esquarterat, partit i dividit entre diversos perceptors.

A les visites gironines del segle XIV es preguntava al rector sobre els delmes i els valors dels beneficis, mentre que a les visites coetànies vigatanes no es fan referències explícites als delmes.⁹⁸ Poques variants trobarem a l'època moderna. A finals del segle XVI, moment en què podem disposar d'aquesta imatge a través de les visites, la situació descrita dels delmadors estava plenament consolidada, amb pocs moviments i traspassos, amb molts arrendadors i codelmadors. El preu i la posterior redistribució ens podrien aproximar al valor econòmic de cada parròquia. Els

94 AEV, 1218/4, Corcó, 1646, f. 75r.

95 ADG, P-121, Les Preses, 1734, f. 311r. i P-121, Les Preses, 1734, f. 312r-v.

96 MALLORQUÍ, 2000: 72-78 i 81-83; BERTRAN, 1994; CASTILLON, 1988-1989; VIRGILI, 1993; PAGÈS, 1988 i DOMÍNGUEZ, 1992: 54.

97 ROMAGUERA, 1691: 232-233, Lib. III. Tit. XII. Cap. 1; 233-242, Lib. III. Tit. XII. Cap. 2; 262-263, Lib. III. Tit. XVI. Cap. 2.

98 GUILLERÉ, 1983: 143.

contractes notarials que hem localitzat –el 1616 a Falgars o el 1664 a Sant Privat d'en Bas–,⁹⁹ entre delmers i delmadors, eren entesos sempre com a arrendaments de masos, terres o censos en general, i posaven de manifest la necessitat d'una complexa estructura administrativa capaç d'organitzar, recaptar o emmagatzemar les collites o parts, no sempre coincident amb el marc parroquial.¹⁰⁰

Els delmes només són ressenyats fins a les visites de Jaume Cassador en el bisbat de Girona; segurament deixen d'interessar als bisbes i visitadors següents perquè, en la seva majoria, resten a mans de laics. De les parròquies estudiades, hi ha un nombre elevat de perceptors absents i aliens a la parròquia –civils o religiosos: abats i priors, clergues de parròquies veïnes, el bisbe i el capítol gironí– i d'origen ben divers: del mateix bisbat gironí (La Garrotxa –Tortellà o Besalú–, l'Alt Empordà –Llançà– i el Gironès –Llorà–), així com altres bisbats circumdants (Elna –Perpinyà– i Vic –Manlleu, Sant Joan de les Abadesses, Ripoll i Sant Benet del Bages) o més llunyans (Lleida –les Borges Blanques–). Per exemple, a Sant Feliu de Pallerols (1588) el rector i els obrers explicaren “que el senyor del Castell de Hostoles y mº de Olmera, com a senyor de la milícia de les Planes, reben lo delme en dita parròquia e delmar, generalment és rebya algunas terras espargidas en las quals lo rector rebia dècima ints. Que dita dècima se té en feu segons se diu per vostra Senyoria Il·lustríssima eo sa dignitat episcopal migasant lo dit Senyor mossèn Ça Riera com a senyor de dit Castell de Hostoles que dit ésser senyor tinga”.¹⁰¹ A les parròquies de les valls d'en Bas, Hostoles i Amer –i aplicable a bona part de la diòcesi gironina, amb les seves excepcions– la participació dels rectors o capellans locals en els delmes no arriba al 50%. Només les parròquies de Sant Miquel

99 ACGAX, Notaria del Mallol, Antoni Mateu Mercadal, *Manuale*, 1616 (O565), [1616, novembre, 7], f. 102v-104r.; Notaria del Mallol, Pere Miquel Hospital, *Manuale*, 1663-1665 (163), [1664, agost, 7], f. 296r-297v.

100 La bibliografia sobre els delmes i primícies per a l'època moderna i contemporània és relativament escassa i antiga. Vegeu ALDEA, 1973; ALVÁREZ VÁZQUEZ, 1984; CANALES, 1982, 1983 i 1985; FONTANA, 1962; GARZÓN PAREJA, 1974.

101 ADG, P-71, 1588, Sant Feliu de Pallerols, f. 270r.

d’Amer i Sant Pere Sacosta eren l’abat i el rector respectius els que rebien la totalitat dels delmes. A Cogolls, el rector a més dels delmes i les primícies, percebia altres censos assimilables als drets d’estola. Per altra banda, les primícies gairebé les reben plenament els rectors o vicaris.

Al Collsacabra, a principis del segle XVII, el rector era el principal delmador, amb característiques similars a Nàpols, on s’exercí més pressió des de Trento per mantenir i recuperar delmes i rendes eclesiàstiques.¹⁰² En la visita de 1627 hi havia un punt que tractava sobre la “consuetud de delmar: reb lo rector la primícia de tots los grans y delma en gra”.¹⁰³ Només un sol cas s’esmenta que “acostuma lo rector de Susqueda de rebre de nou quarteras de blat sive y axí matex de tots los demás grans y delma en gra y ab la mitat dels carnalages”.¹⁰⁴

Bisbes i rectors maldaren per vèncer les resistències pageses a pagar-lo, que pràcticament no ressenyen les visites però si els manaments generals de visita i les constitucions sinodals: “si sabeu hi haja algú que defraude les dècimes y primícies de la iglésia y de los ministros a ells y a ells degudes y si ab menyspreu donen lo rohí y més dolent de sos fruïts”¹⁰⁵ que després recull Taverner (1725).¹⁰⁶ A Sant Martí Sacalm (1633) es manava “als qui fan renda eo delma o primícia a la iglésia de Sant Pau, dins tres messos, hàjan pagat posant-ho en mans del venerable rector y obres”.¹⁰⁷ En tot cas, el bisbe només podia perseguir i penalitzar el delme a mans eclesiàstiques, mentre que la via judicial –a través de la Reial Audiència– ho feia per als laics.¹⁰⁸

També hem localitzat disputes i qüestions sobre la propietat del delme, quan una parròquia era considerada segregada o sufragània –com Sant Pere Sacosta respecte a les Planes, el 1762–, i per tant,

102 RUSSO, 1982: 95-100.

103 AEV, 1217, Pruit, 1627, f. 52v.

104 AEV, 1217, St Vicenç de Susqueda, 1627, f. 220v.

105 AEV, 1211/6, 1608, Manaments generals d’Onofre de Reart, f. 28r.; ADG, P-112, 1703, Manaments generals de Miquel Joan de Taverner, f. 2r. i *Constituciones Synodales Dioec. Vicen...: 108-109, Tit. XXXVII i LIV.*

106 MURLÀ, 1983: 186.

107 AEV, 1218/1, St Martí Sacalm, 1633, f. 270r.

108 SERRA, 1988: 49-59, 115-132 i 159-167; i OLIVARES, 2000: 63-119.

sense possibilitats de cobrar el delme, i quan es conreaven noves terres –novals i artigues–, no enteses o incloses dins els delmes parroquials. Per evitar la via judicial, el bisbe actuava de mediador entre els senyors, barons o clergues, d'una part, i la comunitat pagesa o a títol individual, d'altra. Els pagesos eren citats pel bisbe com a testimonis per exposar la manera immemorial de delmar, per intentar resoldre la nova situació; això ho trobem a Sant Feliu de Pallerols (1610) i a Sant Iscle de Colltort (1696).

1.10. Les conferències morals o eclesiàstiques

Les conferències morals o eclesiàstiques s'instauraren oficialment i legalment a totes les diòcesis de Catalunya en el concili provincial Tarraconense de Girona, el 1717, una iniciativa personal del bisbe Miquel Joan de Taverner, el convocant del concili.¹⁰⁹ No va ser fins el 1723 que foren obligatòries a totes les diòcesis espanyoles amb la butlla *Apostolici Ministerii* d'Innocenci XIII, i que el bisbe Josep de Taverner publicà el 1724. La intenció era la reforma del baix clergat, o sigui, la seva formació i instrucció teològica moral i disciplinària, una idea que el concili de Trento ja havia plantejat, i que encara no havia estat portada a terme amb determinació i fermesa, tot i que a l'Europa catòlica ja funcionava de temps.

Les notícies de conferències morals a les visites gironines són especialment indicatives durant la dècada de 1730, de la mà del bisbe Bastero, preocupat per la preparació dels rectors. El març de 1729, pocs mesos després de la seva entrada al bisbat, enviava una primera carta als rectors i sacerdots demanant la continuïtat en les conferències –i el 1733 era la segona–, emprant les visites com a eines repletes d'orientacions per dur-les correctament.¹¹⁰ El recull definitiu de conferències va ser editat en castellà el 1750 i 1751, amb la intenció de donar-les a conèixer a la resta de diòcesis peninsulars. A les nostres parròquies, a partir de 1738 se'n perd el rastre, i creiem que, o bé estan degudament implantades, i no fan falta manaments recordatoris, o bé ja no calen ni tenen sentit,

---

109 PUIGVERT, 2000 i SUQUET, 1997.

110 ADG, P- 117, Les Planes, 1730, f. 220v.

perquè el clergat està plenament reformat; sabem, però, que el 1751 se'n realitzaren un bon nombre més.

Les visites de Vic només n'aporten una mínima referència a finals del segle XVIII, així doncs no semblen l'instrument més emprat o adequat per difondre-les, dins el poc interès, esforç, ineficàcia o dificultat episcopals per implantar-les.¹¹¹ A Pruit havien començat el 1777, amb els clergues de Pruit, Rupit i Sant Joan de Fàbregues –segons la correspondència entre el rector i el bisbe– i el 1786, el bisbe Veyan deia ja que “*residen –en– esta parroquia más que suficiente número de eclesiásticos para tenerse las conferencias morales, conforme a lo dispuesto en el último synodo de esta diócesis, mandamos al Rector tenga las dichas conferencias de quince en quince días y a todos los eclesiásticos ordenador in sacris que habiten en la presente parroquia que asistan a ella*”.¹¹²

El bisbe Taverner va establir-ne una periodicitat mensual, agrupant les 340 parròquies del bisbat en 46 districtes –amb independència dels ardiaconats a què pertanyien– per fer-ne més operativa l'organització, obeint a criteris de proximitat, accessibilitat i equidistància.¹¹³ Per al nostre cas, Sant Esteve d'en Bas, Ridaura i Sant Cristòfol de les Planes es van considerar el centre de reunió, mentre que Sant Climent d'Amer i Sant Julià de Llor havien d'acudir a Anglès. Es desitjava que fos el moment de rebuda i transmissió de notícies de la cúria, i alhora es volia crear un esperit comú entre els sacerdots assistents, reunir-los i unir-los amb els responsables de la diòcesi. La pràctica va ser ben diferent, i en la visita de 1730 a Sant Esteve d'en Bas, els preveres van expressar les seves queixes pel fet d'haver de fer un llarg desplaçament a Ridaura, amb el risc de la mala climatologia i de pèrdua de temps, i feren la proposta d'una conferència setmanal a la mateixa parròquia entre els mateixos residents, tal com ja havien fet en altres ocasions.¹¹⁴

---

111 BADA, 2005: 166 i Valentí Girbau, el gran estudiós del bisbe Veyan, no les menciona per res.

112 AEV, 1236/1, Pruit, 1786, f. 161r.

113 PUIGVERT, 2001: 28-29.

114 ADG, P-117, St Esteve d'en Bas, 1730, f. 241r-242v.

La continuïtat de la conferència setmanal va ser qüestionada en les visites de 1734, 1736, i 1738. El que primer havia estat acollit calorosament pel bisbe, va resultar, a la llarga, tediós i perjudicial per als clergues de Sant Esteve d'en Bas. La visita de 1736 a les Planes i a Sant Feliu de Pallerols proposava conferències morals de caràcter quinzenal, perquè havia vist que els eclesiàstics estaven “la major part del dia y de tot lo temps desocupats y sens particular y necessària aplicació que sie pròpia y especial de son estat y segrat ministeri, y que ab singularitat servesca de edificació al mateix poble, lo qual si lo veyda dedicats y empleats en alguna ocupació devota y de si edificativa”.¹¹⁵ El visitador general Quirze Molar deia que s’havien de fer “juntant-se tots y congregant-se en algun lloc retirat, devot, y a propòsit tracten y practiquen algunes funcions pròpies y concernents al estat que practican y professan, perquè aquest medi és lo crisol ahont se purifican los esperits eclesiàstichs y ab lo qual entran aquestos en lo gran coneixement de tant segrat ministeri”, concloent que “aquest medi de las confarèncias eclesiàsticas és lo camí real, trillat y tant aprovat per los prelats de la iglésia”.¹¹⁶

De bon principi, el funcionament d’una conferència era senzill i gairebé similar a totes les parròquies, definit a les visites –i diferents al que sabíem fins ara.¹¹⁷ La convocatòria es feia a toc de campana poc abans de començar, en un espai retirat: sagristia, presbiteri o cor. El temps es distribuïa en franges temporals temàtiques: uns quinze minuts dedicats a la lectura espiritual, amb el suport de la *Instrucción de Sacerdotes* (1608) d’Antonio Molinas, un títol sense especificar de fra Luís de Granada i els *Ejercicios de Perfección* d’Alonso Rodríguez, fet que pressuposa l’existència d’una biblioteca relativament ben nodrida, de la qual no tots els rectors rurals disposaven, i potser això fóra una de les causes del seu fracàs i davallada.¹¹⁸ Seguien quinze minuts d’oració mental, valent-se del *Manual de Meditaciones* dels pares missionistes de Barcelona. Els quinze –o trenta– minuts següents

115 ADG, P-123, Les Planes, 1736, f. 74v.

116 ADG, P-123, Les Planes, 1736, f. 75r.

117 PUIGVERT, 2000: 101-102.

118 BURGOS, 1996 i ANTON, 1998: 313-387.

s'exemplificaven i assajaven les diferents cerimònies. Per acabar, es debatia i discutia un “punt moral” relacionat amb l'estat dels sacerdots i confessors, proposat en l'anterior conferència i així tenir temps de preparar-ho.

1.11. Comportaments, hàbits, costums

Les constitucions sinodals gironines i vigatanes foren coincidents i diàfanos a desenvolupar la part dedicada als religiosos, titulada “*De vita et honestate clericorum*”, amb renovades notícies sobre els comportaments i costums privats i públics, dins i fora l'església, constituint-se en el decàleg del rector posttridentí: disposar de totes les virtuts, abstenir-se de jugar, ballar –balls de cintes o dards–, beure o freqüentar tavernes, no exercir oficis seculars ni comerciar, no renegar ni actuar, portar la tonsura ben visible, vestir decentment, passejar i acompanyar-se per dones, o portar un ordre, protocol i silenci en les funcions litúrgiques.¹¹⁹ El bisbe Taverner (1725) ho va reprendre, sense afegits, en el capítol que comença dient, “Lo pàrroco deu donar a son poble bon exemple”.¹²⁰

Aquestes constitucions foren acomplertes ben poques vegades. A Sant Martí Sescorts (1609) provehia “quant se celebran los officis divinals, tant de horas canònica com de defunts, los ecclesiàstichs y altres personas que ajudan a officiar dits officis, tingan en lo cor de dita iglésia y en dita iglésia tot silenci y callament” i “quant se faran professós vàjan ab tota modèstia y acato, xarrant per lo camí ni anant distrets y assò se mana observar a pena de excomunicació major y de sinch sous per cada vegada caurà en dits descuyts”.¹²¹ A més, hi ha força exemples de decrets de visita sobre la vida mundanal i banal dels clergues, que constaten la inexistència d'una classe religiosa diferenciada de la laica. L'escassetat i absència dels clergues i la gran quantitat de tasques

119 ROMAGUERA, 1691: 61, Lib. III. Tit. I. Cap. 1; 61-67, Lib. III. Tit. I. Cap. 2; 68-69, Lib. III. Tit. I. Cap. 3; 69-70: Lib. III. Tit. I. Cap. 4 i *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...*: 34, Tit. X. Cap. I; 35, Tit. X. Cap. III i 37-40, Tit. XII.

120 MURLÀ, 1983: 185-86.

121 AEV, 1211/ 7, St Martí Sescorts, 1609, f. 39r.

religioses feia que s'oblidessin i es dediquessin a temes aliens a la seva professió. Els rectors feien servir béns i dependències eclesiàstiques per desenvolupar els seus negocis i afers personals. A Sant Martí Sacalm el bisbe manava fer “un envant de guix o mija de ports de fusta qui servirà de paret peraquè los qui entraran en dita yglésia no puguen veure les dites botes”;¹²² a Sant Martí de Querós prohibia al rector “no dexe passar per lo sementiri de la yglésia los tossinos té en la casa de la rectoria en lo temps que ixen de dita casa ni quan tornen en ella”;¹²³ i a Sant Julià de Llor el visitador havia “reparat que al entrar a la iglésia està a la vista un canat, que ja que no tinga altre puesto més acult, a lo menos estari menos vistós, col·locant-se baix y sota la escala del cor”.¹²⁴

El punt culminant el trobem a Les Planes (1730), on el rector es dedicava al tràfec de bestiar: “atenent y considerant quant impròpia e indecorosa és a son estat ecclesiàstich la aplicació que aporta lo Reverent Ramon Fontanills, diaconil de la present iglésia parroquial de las Planas, a tot lo que és comers y negociado de cavaladuras; esto és, comprant una cavaladura de dos o tres anys ab preu mòdich y tenint-la altre tant temps adestrant-la ell mateix y donant-li pas y venent-la després ab crecuda ganància, y tornant-se a comprar y vènder successivament de altres en la mateixa forma, assistint per est effecte y altrement ab gran cuydado y freqüència als mercats de unas parts y otras, lo que ha acostumat y acostuma a fer molt temps ha ab gran nota y admiració de tots los hòmens de zel y judici de tota esta comarca: perçò, desitjant atacar est excés tan detestat per los sagrats cànon, havem manat despatxar las presents ab las quals diem y manam a dit Reverent Ramon Fontanills que, del dia present en avant, totalment se abtinga de semblant negociació ab comminació que, per cada vegada que la repetesca, además de multar-lo ab la pèrdua del valor de la cavaladura, li aplicarem las penas infligidas per lo dret canònich y butllas pontificias contra los ecclesiàstichs negociadors, procehint com procehirem contra lo dit Reverent Ramon Fontanills conforme trobarem ésser de dret y de justícia; fent present al mateix temps nostre paternal cuydado al

122 AEV, 1209/1, St Martí Sacalm, 1590, f. 250v.

123 AEV, 1213/4, St Martí de Querós, 1621, f. 116r.

124 ADG, P-12, St Julià de Llor, 1734, f. 248r.

dit Reverent Ramon Fontanils el que atenga y considere sèriament que no ha de posar la mira y atenció a la ganàncies temporals y caducas de esta vida, sinó a las espirituals y de la ànima sua y del pròxim, a què lo obliga son estat de ecclesiàstich, que no sia sinó ab la edificació del bon exemple y ab la distribució dels rèdits superabundants de sos beneficis en almoyna dels pobres, y en esta intel·ligència procure a evitar la freqüència y concurrència en los mercats y altres aplechs secularescos, y pòrtia una vida totalment dedicada a las funcions de la iglésia y a tots sos exercicis de devoció, a las conferències morals y altres semblants empleos propis del sacerdocí”.¹²⁵

1.12. Les vestimentes

Una bona colla de manaments insisteixen en la decència i pulcritud dels vestits, dins i fora de l'església –sense estridències en els colors.¹²⁶ Durant les funcions litúrgiques s'havien de portar els hàbits religiosos correctes segons la celebració i el calendari festiu, sempre de llarg, i al revés, al carrer no podien emprar-se les robes litúrgiques.¹²⁷ Se'ls prohibia l'ús de robes laiques, com a Sant Esteve d'en Bas (1619), “ningun sacerdot residint en dita iglésia ni altre gòsia ni presumisca entrar en la dita iglésia ab capa de pastor si ja no és que vaya de camí y ni officiar en aquella sens garnatxa”.¹²⁸ Calia, per tant, separar els àmbits d'actuació segons la indumentària, per evitar confusions. A Les Planes manava “que ningun sacerdot de dita isglésia que, quant se celebraran les misses conventuals y altres officis, no pugan pujar en lo cor de dits isglésia sense sobre pel·li o garnatxa”¹²⁹ i que “no repàrian los beneficiats de dita iglésia en assistir en las professons, officis, aniversaris & moltas vegadas sens sotana ni collet sinó ab la sola balona, cosa ben indecent en un poble singularment civil y

125 ADG, P-117, Les Planes, 1730, f. 220r-v.

126 ROMAGUERA, 1691: 72-73, Lib. III. Tit. I. Cap. 8 i *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen....*: 38, Tit. XII. Cap. III.

127 MURLÀ, 1983: 182.

128 ADG, P-86, St Esteve d'en Bas, 1619, f. 51v.

129 ADG, P-89, Les Planes, 1626, f. 123v.

numeros, y altrement contra las canònicas disposicions y repetir edicte y mandato de la present diòcesis”.¹³⁰

El bisbe Sarmentero el 1767 adreçava un edicte a tots els rectors –a semblança d’un dedicat als fidels el 1753– per “*tal de reducir el porte, y Hábito de nuestro Clero (en quanto la corruptela, y calamidad de los presentes tiempos nos permitirian) à los terminos de modestia, y decencia tan recomendados en el S. Concilio de Trento en la Sess. XIV Cap. VI de reforma*”,¹³¹ regulant els vestits, guarnicions, sabates, barrets, materials i tècniques. El 1775 a Santa Maria de Corcó, l’ardiaca prohibia “anar sens hàbits talars, a lo menos sotana y collet, y que sens estos no pugan passar de una casa al altre”¹³² i el 1783 manava “*a todos los eclesiásticos ordenados in sacris que conforme a la dispuesto en los sagrados cánones, constituciones tarraconenses y sinodales de este obispado, no anden en poblado y mucho menos entren en las yglesias ni digan misas sin sotana*”.¹³³ Ramon de Sentmenat prohibí un tipus de calçat: “ningun sacerdot dient missa, assistint en professons ni fent altrás funcions en la iglésia, porte sabatas blancas ennuasadas o ensarades sinó negras”.¹³⁴

1.13. Clergues concubinaris i bandolers

Jean Delumeau apuntava, fa una colla d’anys –i encara ben vigent–, que les investigacions sobre la desmitificació de la llegenda del clergue concubinari i bandoler s’havien d’orientar “*en una direcció religiosa y no moral*”.¹³⁵ El concubinatge o

130 ADG, P-121, Les Planes, 1734, f. 258v-259r.

131 AEV, Mensa. Disposicions autoritats, 1116, núm. 38.

132 AEV, 1223/1, Corcó, 1775, f. 868r i ADG, P-133, Sta Coloma de Farners, 1758, f. 21v.: “*los sacerdotes para celebrar missa no han usado en muchas ocasiones de sotana, sirviéndose solo del balandrán, cuio vestuario para semejantes funciones no está decente ni respetuoso como el uso de la sotana, además de destruirse y romperse las albas con las mangas de dichas ropa, por todo lo qual mandó su Ilustrísima que no se permita celebrar a ninguno que no sea llevando sotana y sin tener puesto balandrán*”.

133 AEV, 1236/1, Pruit, 1786, f. 161r.

134 AEV, 1218/4, St Vicenç de Susqueda, 1647, f. 91v.

135 DELUMEAU, 1973: 192.

la violència dels clergues *per se* no va ser la causa directa de la reforma, però sí un motiu. Hem distingit a partir de les visites, directa i indirectament, dos tipus de clergues: els que portaven una vida dissoluta i esbojarrada, i els que vivien en família –amb dona i/o fills–, però acomplien amb llurs obligacions pastorals. Les conductes desviades dels clergues sevillans en el segle XVIII afectaven a un 7%, descoberts o posats a la llum en bona part a gràcies a les visites.¹³⁶

La cronologia és fonamental per entendre aquest procés: els exemples de les darreres dècades del segle XVI persisteixen molt després amb força i forta presència. Per aquests motius i per l'incompliment de les funcions eren perseguits, jutjats en els tribunals de Contencions i del Breu i suspesos temporalment dels seus càrrecs.¹³⁷ A Sant Martí de Querós (1621) es prohibia al rector "no tinga en sa casa la Margarida Illa, vídua, y la dita Margarida Illa ni li entre ni isca en sa casa de la rectoria, ni ab ella sia vist ni trobat en altre lloc clos o amagat ni suspecte en ninguna manera".¹³⁸ A finals del segle XVIII es renova "lo ordre de Nostre Il·lustríssim bisbe de Vich de que ningun sacerdot ni ordenat puga acompanyar donas en paseig, camins o carrers".¹³⁹ Un altre cas el trobem a Les Preses (1733), on el bisbe prohibia al beneficiat Jaume Alsina allotjar dones, matrimonis o forasters a casa seva: "atenent y conciderant que esta cohabitació podria ab lo temps donar algun motiu als laics de suspitar de dit ecclesiàstich majorment sent esta y semblant gent regularment de treball, y que per esta rahó és precís als hòmens deixar la casa per acudir a aquell, lo que may pot aparèixer bé als que ho notan".¹⁴⁰

Durant els segles XVI i XVII existiren clergues i beneficiats que actuaven com a autèntics bandolers, vivien dels robatoris i

136 CANDAU, 1993a.

137 ROMAGUERA, 1691: 23; 70, Lib. III. Tit. I. Cap. 5; 73-75, Lib. III. Tit. I. Cap. unic.; 367-368, Lib. V. Tit. VII. Cap. 1: 368-369, Lib. V. Tit. VII. Cap. 2; 369-371; 371-377, Lib. V. Tit. VIII. Cap. unic. i *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...*: 42, Tit. XIV. De la cohabitació de clergues i dones. MARQUÈS, 1984.

138 AEV, 1213/4, St Martí Sescorts, 1621, f. 116v.

139 AEV, 1223/1, Corcó, 1775, f. 868r.

140 ADG, P-117, Les Preses, 1733, d.s.

assalts, es dedicaven a activitats delictives, malgrat vestir roba talar i portar tonsura oberta, cosa que els permetia escapolar-se de la justícia, convertint el bandolerisme en un *modus vivendi*.¹⁴¹ El breu *Dudum felicitis recordationis* (1551) de Juli II va ser aplicat a Girona per Joan de Margarit, en contra els clergues malfactors, regulars o seculars, que havien aconseguit ordenar-se de manera subreptícia, i també contra els que no portaven tonsura oberta ni hàbit clerical.¹⁴² En aquesta direcció, el bisbe francès Donadiou de Griet (1623-1637) buscava els ‘clergues dolents’ en les visites, per tal d’efectuar una obra de depuració.¹⁴³ Arévalo de Zuazo va ser l’únic bisbe gironí en emetre i manar, en una de les ordinacions de visita de Sant Esteve de Llémna (1608), que “ningun sacerdot diga missa ab daga ni altres armes”, senyal inequívoc de les tasques i funcions extrareligioses.¹⁴⁴ Les sinodals gironines del segle XVII i les vigatanes del XVII i XVIII mantenien aquestes prohibicions: “*Clerici in Sacris Ordinibus constituti, & Beneficiati bannitos, sive bandolers suis dominus recipiant*” i “*Clerici arma deferre non audeant*”.¹⁴⁵

1.14. Lectures i biblioteques dels clergues vigatans

Seria pretensions voler un complet estudi sobre la cultura escrita religiosa, la imposició de textos reformats i la difusió de la impremta en unes parròquies rurals a través de les visites, sinó que hi ha altres mitjans i fonts més adequats per realitzar amb èxit aquesta tasca.¹⁴⁶ Només podem establir unes petites línies entorn la formació i cultura del baix clergat, a partir d’unes excepcionals entrevistes el 1595 al bisbat vigatà, i que un estudi sistemàtic de totes elles podria oferir conclusions més decisives. Disposem

141 BADA, 1970: 59 i 2005: 91 i GÜELL, 2005: 473-490.

142 BADA, 1970: 254-255.

143 BRUNET, 2001: 154-155.

144 ADG, Arxiu parroquial de St Esteve de Llémna, Llibre de testaments, 1568-1734, s. f., 1608.

145 ROMAGUERA, 1691: 71, Lib. V. Tit. I. Cap. 6 i *Constitutiones Synodales Dioec. Vicensis*: 40, Tit. XII, Cap. V.

146 PEÑA, 1996: 41; BURGOS, 1993, 1994 i 1996; FIGUERAS, GRAU I PUIG, 1994 i BATLLE, 1966.

d'informació de sis parròquies, una representació minsa però il·lustrativa, extreta a partir d'una pregunta feta als rectors, 'si té los llibres que mana les constitucions sinodals', per tant pressuposem que disposen d'aquestes constitucions sinodals, les saben i les han llegit completament. En alguns casos es dona i en altres no. Es tracta, ni més ni menys, de l'aplicació del Concili de Trento pel que fa a la difusió i lectura de textos religiosos, en llatí o en la llengua vulgar, de la penetració de l'esperit de la Reforma catòlica. Són llibres necessaris per al desenvolupament del seu ministeri, imprescindibles per exercir el sacerdoci, de caràcter pràctic i utilitari.

A les darreries del segle XVI, i abans de la mencionada visita, s'havien celebrat una sèrie de sínodes a Vic –1581 pel bisbe Pere d'Aragó, 1591 i 1593 per Pedro Jaime–,¹⁴⁷ on s'especifiquen els llibres exigits: la Bíblia, el concili de Trento, el catecisme, un *Manual* i obres d'oracions d'En Navarro, les *Institucions cristianes* del cardenal Cervantes, llibres documentals del doctor Dídac Pérez, els concilis provincials i sinodals diocesans, la *Guia a los pecadors*, el *Memorial de la vida cristiana* de fra Luís de Granada i uns sermons d'En Medina.¹⁴⁸

El rector de Sant Vicenç de Susqueda els tenia tots menys els de Cervantes. El de Sant Joan de Fàbregues els tenia tots, igual que a Pruit a més de "molts de altres de coses de la sagrada scriptura"¹⁴⁹ que no especifica; a Santa Maria de Corcó "*dixit*: senyor, tots los tinchs sinó Medina y los documents del Pare Peris y la obra de la orasió de Navarro, però tinch altres llibres de casos de consiència y de orasió".¹⁵⁰ A Sant Martí Sescorts respongué el vicari, en absència del rector: "*dixit* que sap que té lo Consili de Trento y lo catequisme y Cardenal Servantes, los altres llibres no sap si'ls té ho. Et dit vicari diu que té lo consili de Trento, Cardenal Cervantes y Cudina, les constitucions sinodals".¹⁵¹ A Vilanova

147 JUNYENT, 1972-74: 325-329.

148 A la Biblioteca-Arxiu Episcopal de Vic n'hi ha diferents exemplars que procedeixen dels convents i monestirs desamortitzats, i no de les parròquies. *Constitutiones Synodales Vicenses...*, 1591: 10r.

149 AEV, 1210/2, St Joan de Fàbregues, 1595, f. 16r.

150 AEV, 1210/2, Sta Maria de Corcó, 1595, f. 17r.

151 AEV, 1210/2, St Martí Sescorts, 1595, f. 18r.

de Sau comprovava que en faltaven molts. En tots els casos que manquen, s'acaba amb un manament que n'obliga la compra.

Tal com les biblioteques barcelonines del segle XVI i les del XVIII, els rectors rurals vigatans no diferien gaire o gens en la diversitat, sinó en el número i la quantitat de llibres. És més, els poquíssims llibres mencionats no són única i exclusivament en llatí, sinó al contrari, predominaren els catalans.

2. LA COMUNITAT DE FIDELS

2.1. Hàbitat, població i demografia

2.1.1. Parròquies, masos, pagesos

Les visites ens donen una visió aproximada de les relacions que tenien lloc, a diferents nivells i dins la parròquia, entre les persones que habitaven les viles i masos i les institucions parroquials, que no es limitaven estrictament a l'àmbit religiós i al temple parroquial, sinó que assolien lligams prou consistents i fermes, però també amb mostres i intents d'allunyament o ruptura. Les visites no ens donen la solució si la parròquia ve definida pels masos que la conformen o, al revés, si un mas s'adscriu a una parròquia.¹⁵² En el nostre estudi trobem parròquies molt grosses i d'altres de molt petites, com les de Sant Quintí d'en Bas –amb un sol mas–, convertides en esglésies sufragànies o integrades a altres, i que la seva minsa comunitat en feia oblidar alguns deures, com la de Sant Martí Sescorts (1590): “no an procurat ni procuren los pagesos de dita parròquia eo suffragànea de fer cremar la llàntia, ans bé, la major part del any està sense llum per causa de no averhi oli en dita llàntia y avent y com y ha set cases de pagesos en dita soffragànea, y aver com ha molts anys que duran el mal govern en gran desonra y poca veneració del Sanctíssim Sagrament”.¹⁵³

En un primer nivell sembla haver-hi una dicotomia, una certa dialèctica entre el mas i la vila, entre la casa de pagès llunyana i

152 MALLORQUÍ, 2000 i 2007.

153 AEV, 1209/1, St Martí Sescorts, 1590, f. 292r.

distant, i l'església parroquial i la sagrera o cellera que la rodejava, entre el món vilatà i el món rural. L'Església ja havia buscat suficients sistemes d'enquadrament –per exemple en el salpàs i el viàtic, dissortadament no descrit formalment en les visites–, on la distància i llunyania física o geogràfica no comportés també un oblit i separació espiritual. El fet de desplaçar-se directament a les masies, i entrar amb contacte i parlar amb els propietaris, pagesos, masovers, mossos, bracers i criats, significava estrènyer els lligams entre una església parroquial central i potent i un hàbitat dispers, i afavorir el sentit de pertinença a una parròquia, el compliment d'unes obligacions culturals i pecuniàries.¹⁵⁴

La implicació dels pagesos de mas –propietaris i masovers– en els afers parroquials es demostra a partir de diferents nexes i vincles, presents a les visites: en la fundació de beneficis, en la participació a les obreries i confraries; en els orígens dels beneficiats i altres càrrecs eclesiàstics, i els seus presentadors; en les fundacions de misses, aniversaris o causes pies instituïts en testament; en els pagaments habituals o impagaments de qualsevol tipus, provocats per crisis i endeutaments; en les aplegues, talles o almoines de caràcter extrem; etc. Per sobre de tot, hem de valorar la gran mobilitat i les connexions interparroquials que existiren, *inclusive* en àmbits interdiocesans o de frontera entre bisbats. Per exemple, resulta evident pel cas del beneficiat del Far, a mans de Miquel Fàbrega, que en la visita del 1589 se li demanà que presentés la dotàlia de la seva fundació, mostrant un pergami del 1377 on s'hi relacionaven els censos de seixanta masos, famílies i institucions –per exemple, la universitat de la Vall d'Hostoles– procedents de catorze parròquies circumdants.

2.1.2. Hàbitat concentrat i dispers: notes de demografia i de compliment pasqual

Les visites, tant les gironines, però sobretot les vigatanes, han aportat informació relativa a la població en termes quantitius, en nombre d'habitants, cosa que ens permet reconstruir certs aspectes de demografia històrica, comparar aquests censos

---

154 PUIGVERT, 2001: 32.

episcopals amb altres registres civils i eclesiàstics. Les primeres visites de Zuazo (1598) són les úniques que ofereixen una estadística de població, sense continuïtat dins l'àmbit gironí sinó fins a les darreries del XVIII; mentre que a Vic, més tardanes i establertes per Pasqual a finals del segle XVII, es reprenen a la primera meitat del XVIII.

Les petites viles o caps de parròquia, on hi ha l'església parroquial, no necessàriament concentren el gruix de la població, almenys fins a l'explosió demogràfica del segle XVIII. Pel que fa a Rupit, el nucli urbà de l'església sufragània, tenia un pes demogràfic molt més important que el de la principal, Sant Miquel de Fàbregues, que no incloïa cap nucli. Els nuclis urbans al voltant de l'església no són descrits ni valorats suficientment, però en plena edat moderna trobem encara mencions explícites a sagreres, però ja havien perdut completament el sentit originari, fruit d'una evident transformació urbanística. Les visites esmenten a Tavertet –el 1710 hi vivia el matrimoni format per Margarida i Pere Triola, bracer–, Santa Maria de Corcó –el 1723 s'obliga al beneficiat de Sant Miquel habitar a la sagrera–, Sant Vicenç de Susqueda –on visqué Joan Francesc Colobran, el 1726–, les Planes –que el nom de la vila se'n deia genèricament 'el lloc de la cellera de Sant Cristòfol de les Planes'–, el Mallol –la capella de Sant Just s'aixecava dins la sagrera– a Ridaura –la capella de Sant Marçal estava construïda dins la plaça de la sagrera–, Les Preses i Sant Feliu de Pallerols, on les capelles de Sant Sebastià estaven "*prope et extra villam constructam*" o "*extra muros*". En el cas de Vilanova de Sau (1687) hom s'adona que existia una nítida divisió, de pertinença a un hàbitat concentrat o a un dispers; no sabem si comportava gaudir d'uns privilegis, o bé al contrari, una discriminació o rebuig, però sí, almenys el treball havia de ser distint i singular a cada un dels llocs, ja que ho veiem en l'elecció dels obrers d'algunes parròquies.

Zuazo i el seu visitador González de Arellano són els primers a fer servir les visites amb clara voluntat fiscal i d'enquadrament religiós –tot i ser molt incomplet–, mentre el vigatà Pasqual trigarà

encara cent anys en aplicar-ho.¹⁵⁵ El mètode de recompte parteix de les cases, focs o famílies com a unitats sotmeses a un impost directe. L'interès és fiscal perquè va lligat al ‘valor de la parròquia’ en funció de les unitats familiars que controla el rector, i de “la capacitat que aquesta tenia de generar rendes i de mantenir un determinat nivell de servei religiós i d’infraestructura del culte”.¹⁵⁶ En qualsevol cas, aquestes dades, junt a les localitzades en dates similars als bisbats de Solsona, Vic i Urgell, ens són de gran utilitat per fer recomptes globals, per localitzar viles naixents o decadents, i per cartografiar el país segons l’hàbitat en aquests primers segles de l’època moderna tan escassos en informació demogràfica.¹⁵⁷

La qualitat de la informació que ens ofereixen els censos eclesiàstics, entre 1697 i 1771, difereix entre uns bisbes i altres, i entre les visites d’un mateix bisbe. Les diferències rauen en l’experimentació per a una major i diversa adquisició d’informació. El bisbe Pasqual, ja a la primera visita de 1685, va establir un cens o recompte de llars –més que una sèrie demogràfica–, sense ser sistemàtica ni ordenada a totes les parròquies, a la qual seguiren les de 1687, 1690 i 1693.¹⁵⁸ S’hi indica el número d’edificis de la parròquia, si pertanyen a la vila o a la ruralia –“pagesies”–, i sovint inclouen molta informació complementària: l’hàbitat –dispers o concentrat–, la tipologia de les cases –grans o petites, derivada probablement de les contribucions i impostos–, i les distàncies entre la parroquial i la sufragània, i entre les cases o respecte l’església. Per exemple, a Sant Julià de Cabrera la parròquia tenia tretze cases entre grans i petites; a Santa Maria de Corcó hi ha un vicari “per ser lo poble numerós de 26 pagesias, y en un carrer 60 casas anomenat L’Esquirol”¹⁵⁹ i a Pruit hi havia quinze pagesies i quatre cases petites ‘totes separades’ i la sufragània de Sant Llorenç Dosmunts “és distant mitja hora desta parròquia y en son districte y ha quatre pagesias y una caseta”¹⁶⁰

---

155 CLARA, 2000.

156 MONJAS, 2003: 67.

157 ALBERCH I SIMON, 1980-1981; GARCIA CÁRCCEL I MARTÍNEZ, 1976; IGLÉSIES, 1979; PLADEVALL, 1973a; SIMON, 1992.

158 PLADEVALL, 1978.

159 AEV, 1221, Corcó, 1687, f. 651r.

160 AEV, 1221, Pruit, 1687, f. 577r.

Entre la primera i última visita del bisbe Pasqual –amb vuit anys de diferència– els moviments demogràfics són imperceptibles, sense puntes de creixement o disminució. Aquesta informació tan detallada del nombre de cases només la podia donar, amb fiabilitat i coneixement de causa, el rector de la parròquia. Les visites anunciades li haurien permès preparar-se el recompte amb calma, tot i que no sempre va ser així, com a Tavertet, Sant Martí Sescorts o Vilanova de Sau on les dades apareixen en blanc.

Marimon (1726, 1734 i 1741/42) va continuar fent recomptes que podríem comparar, tal vegada, amb els censos de 1717-18.¹⁶¹ Tampoc no va ser prou sistemàtic i rigorós, però al costat de l'anotació del número de cases, indicava les ànimes de comunió, o sigui, els que rebien l'eucaristia –a comptabilitzar a partir dels deu-dotze anys– i que prestaven obediència pasqual, i per tant, un ampli segment de població no apareix relacionat.

Segueix Sarmentero, en la visita de 1753, enumerant les cases i les persones de comunió, i introduint les ànimes de confessió i de confirmació. No s'especifica si els confessats i confirmats han estat inclosos dins el grup de les ànimes de comunió, ja que en ocasions, per si soles assoleixen xifres astronòmiques, i si les suméssim augmentarien el total. Sorpren la presència de confessats, que mai no coincideixen amb les ànimes de comunió, amb una mitjana que es situa entorn dels trenta sis individus, essent la més baixa a Sant Julià de Cabrera, amb deu persones i la més alta a Santa Maria de Corcó, amb tres-centes. A falta de llistes de compliment pasqual –o l'assistència regular a la missa dominical–, aquesta informació pot ser un excel·lent material primari, eficaç i aprofitable per a la quantificació de la sociabilitat religiosa.¹⁶² De manera excepcional, la visita de Múnter el 1594, relaciona els masos, famílies, llurs membres i habitants –en una columna central–, els confirmats, confessats i combregants –a l'esquerra– i l'edat, si són forans –estrangers–, cases –“*hospitia*” – i estat civil –casats o fadrins.¹⁶³

161 IGLÉSIES, 1974 i SIMON, 1988.

162 VOVELLE, 1978.

163 AEV, 1210/5, Múnter, 1594, f. 276r.: “Estat llaycal de la parròquia de Sant Esteve de Múnter”; f. 278r.: “Memorial dels confessats y combregats de la parròquia de Múnter, lo any present de MDLXXXIII”; f. 279r.: “Estat ecclesiàstich de la parrochial iglésia de Sant Esteve de Múnter 1594”; f.

La sèrie de les cases i ànimes de comunió entesa com a tal, queda, malauradament, interrompuda després de 1753. Aquesta informació pot servir per comparar, dins les mateixes visites, les propostes d'ampliació i nova edificació d'esglésies en motiu del creixement demogràfic. I l'últim recompte vigatà correspon al 1771, generat per l'intent de creació d'una nova parròquia. Per al bisbat de Girona, el bisbe Lorenzana manà realitzar un cens, centrat a les ànimes de comunió, amb la informació facilitada pels rectors a la darrera dècada del segle XVIII, però no pas en acte de visita pastoral.¹⁶⁴

Censos de població de visites pastorals del bisbat de Vic (ss. XVII-XVIII)

	1687	1726	1734	1741/42	1753*	1771
	Cases	Cases/ AC	Cases/ AC	Cases/ AC	Cases/ AC	Cases/ AC
St Julià de Cabrera	13	-	17/131	15/105	17/120	-
Sta Maria de Corcó	26	-	175/730	184/801	200/900	-
L'Esquirol	60	-				
Pruit	19	-	26/258	26/265	19/200	28/300
St Romà de Sau	25	-	33/143	31/152	25/109	-
St Joan de Fàbregues	30	-	140/790	129/845	120/600	26/228
Rupit	100	-				109/539
St Martí de Querós	15	-	25/155	26/162	25/100	-
St Martí Sacalm	23	38/212	41/239	41/266	41/260	-
St Vicenç de Susqueda	20	43/207	44/226	43/254	16/120	-
La Vola	-	-	27/241	20/125	30/175	-
Falgars	-	-	19/130	18/120	16/150	-
Vilanova de Sau	-	-	-	70/328	58/300	-
Tavertet	-	-	-	75/382	40/295	64/428
St Martí Sescorts	-	-	-	-	57/303	69/460

Font: elaboració pròpia a partir d'AEV, 1221, 1224, 1225, 1223/1, 1227 i 1233. AC: ànimes de comunió. *La visita d'aquest any hi afegeix les confirmacions i confessions.

280r.: "Estat llaycal de la parrochial Iglésia de Sant Esteve de Múnter any 1594" i f. 283r., "Llibre dels rèdits i propietats de la parrochial de Sant Esteve de Múnter fet lo any 1599".

164 CLARA, 1981 i PLANAS I SIMON, 1988.

En els recomptes de les visites, la població apareix distribuïda per cases i per ànimes de comunió, o sigui, per unitats fiscals i per feligresos actius, per tant, disten de ser censos fiables i inequívocs; però, entre ells, tenen prou cohesió i significació com per analitzar-se i percebre'n una imatge sincrònica i diacrònica del bisbat. El bisbe Pasqual dóna una visió diàfana de les parròquies del Collsacabra: el predomini de l'hàbitat dispers per sobre el concentrat, però amb un paisatge altament humanitzat i poblat. Una segona impressió és l'augment considerable –sense arriscar-nos a assajar un model de creixement–, sense salts sobtats i bruscos, entre les visites de 1687 i 1734 –i intuïm ja abans, però les dades del 1726 són incompletes. Després de la plaga de llagosta del bienni 1687-88, l'acabament de les guerres amb França i la guerra de Successió, trobem uns anys d'estabilitat i tranquil·litat, almenys fins a la Guerra Gran. Aquestes dades s'adiuen amb el creixement demogràfic proposat per Pierre Vilar en el segle XVIII.¹⁶⁵

L'augment de la població no és una conseqüència directa de l'augment dels habitatges –de cases, edificacions i de la construcció–, tot i que hi està relacionat. Els habitatges, en comparació a la població, es mantenen en el segle XVIII –i de fet, amb poca diferència respecte al 1687. Rupit era a finals del segle XVII el nucli urbà més habitat del Collsacabra; en el segle XVIII no demostra cap millora ni retrocés, sinó un estancament –la xifra de cent cases només pot ser que arrodonida, ja que es manté igual a totes les visites. Al seu darrera, L'Esquirol, a mitjan segle XVIII, sofreix el canvi més espectacular de la contrada, superant amb escreix Rupit. Aquests dos nuclis es diferencien de la resta per la seva moderna economia: indústria tèxtil i comerç.¹⁶⁶ Tot i tenir uns forts nuclis vilatans, tenen els índexs més baixos d'habitant per casa –junt a Sant Romà de Sau i Sant Martí de Querós–, o sigui, d'ocupació d'un edifici –amb una família monoparental, un/s avi/s, uns pares, i sense comptabilitzar els fills menors. La densitat mitjana de la unitat familiar, en els quatre censos del segle XVIII, no varia sinó en dècimes i es situa amb poc més de sis membres.

---

165 VILAR, 1986: 100.

166 GARCÍA ESPUCHE, 1998: 315.

Pruit, comparativament, és la parròquia amb la densitat de població més alta del Collsacabra, i la segueixen Falgars, Tavertet i Sant Julià de Cabrera. Una població que es troba molt repartida en diverses masies isolades, amb més de deu persones habitant-hi. Això passava perquè eren unes parròquies petites però amb àmplies zones per conrear, no tan fragmentades, partides i difícils geogràfica i topogràficament com Sant Joan de Fàbregues.

Els pobles i parròquies de les valls del Ter –Sau i Susqueda–, pràcticament assentats a la falda del riu, sofreixen pocs canvis. Unes valls molt profundes i estretes, que no disposaven de l'espai agrari suficient per encabir una població. A més, el riu, com a corredor natural que comunicava Ripoll, la Plana de Vic i Girona, creiem que més aviat fou un impediment i obstacle entre les Guillerries i el Collsacabra, que no pas un camí fàcil de transitar i viure.¹⁶⁷

2.2. Municipis, universitats i parròquies

Les relacions entre institucions civils i religioses no es limitaven únicament a les qüestions econòmiques –de préstec i manlleu–, sinó que anaven més enllà, o així ho deixen entreveure les visites.¹⁶⁸ Són els bisbes que insten a estrets lligams entre uns i altres, sense arribar mai a la fusió total, tot i que en alguna parròquia la universitat s'atribuïa funcions d'obreria –Moià, el 1609–¹⁶⁹ o bé el cas dels poders quasi absoluts que atorgà el bisbe Ascensi Sales al batlle de Sant Adrià del Besòs (1764). Per exemple, la gestió dels hospitals d'Amer i Ridaura corria a mans civils, als “jurats” i als “cònsols”.

Els bisbes permeteren a les autoritats municipals intervenir en els afers religiosos que els clergues o obrers eren incapaçs de resoldre, conduïnt a un estrenyiment de llaços i acostament desitjat entre els poders locals, més que no una senyal de la debilitat del poder eclesiàstic o d'un procés substitutori. Jaume

---

167 PLADEVALL, 1973b.

168 ALMUZARA, 2005: 825-835 i TO, 1999.

169 AEV, 1221/7, Moià, 1609, f. 48v.: “Els jurats dels anys 1606, 1607 i 1608, han de donar bo y lleial compte del que han rebut y administrat del bací de l'obra, en presència del rector, així com els comptes de l'Hospital y de l'ermita de Santa Magdalena”.

Cassador va ser l'últim bisbe gironí que requerí la presència del batlle, juntament al rector i obrers, per portar a terme la visita. A Les Preses (1588 i 1591) se'l va requerir per testificar sobre la possessió del delme de la parròquia. I a Sant Feliu de Pallerols (1610) es va exposar una qüestió sobre el delme en unes artigues noves: si pertanyien al rector o bé al "delmador universal" de la parròquia –Joan Sarriera–, i mentre no es resolía "no prenga ni puga pendre dit delme ans aquell estiga envers y poder de dita batlle fins a tan lo dit rector o hage provat devant lo official de Gerona, simplament y de pla e sens plet ordinari".¹⁷⁰

Detemes puntuals –i gairebé anecdòtics– ad'altres més generals –i transcendents–, els batlles eren cridats com a testimonis i àrbitres, per comprovar preus, executar obres, mantenir l'ordre públic, o bé garantir l'assistència dels fidels als oficis i doctrina. A Sant Privat d'en Bas (1618) es manava fer un reliquiari de plata amb els diners de la venda de diversos ciris, "y que tan en la venda com en lo rebre dels preus de aquells hi entravíngan lo rector, balle, obres y cònsols de dita iglésia y parròquia respective".¹⁷¹ A La Pinya (1680) es feia una processó "conforme és de costum y altrement concordat amb lo acte de concòrdia feta y firmada per dit rector, batlle, jurats y obrers en poder de Juan Dens, notari del Mallol, als 7 del mes de maig de 1669",¹⁷² o bé la que es firmà el 23 de juny de 1738, "en lo temps de nostra visita pastoral de la present iglésia y parròquia de Sant Pere de las Preses, se hage fet y firmat un ajust y conveni entre lo rector y beneficiats de la present iglésia, de una part, y lo batlle, regidors y obrers de la mateixa iglésia y parròquia, de part altre".¹⁷³

En ocasions s'entreveu que la presència de les autoritats municipals era altament considerada i volguda però també interessada i perspicaç. Aquests càrrecs gaudien de recompenses, amb representacions simbòliques i preeminències en actes litúrgics i espais eclesiàstics: a la Bisbal d'Empordà el batlle tenia el dret de presentació de beneficiats segons l'antiga visita

170 ADG, P-81, St Feliu de Pallerols, 1610, f. 19v.

171 ADG, P-85, St Privat d'en Bas, 1618, f. 46r.

172 ADG, P-106, La Pinya, 1680, f. 121v.

173 ADG, P-124, Les Preses, 1738, f. 49r.

de 1584¹⁷⁴ i a Ridaura tenia reservats uns bancs a l'interior de l'església: “les persones que per rahó de llur offici, com és de balle, jurats y obrés, han acostumat de tenir precedència en la yglésia y estar assentats en llur llochs acostumat, los quals vol sa Senyoria se assenten y estígan en la part y lloch acostumat”.¹⁷⁵ També se'ls podia reclamar en moments difícils –i no només per requisits materials i econòmics– i s'apel·là a ells per resoldre situacions extremes. El 1661 i 1671 es manava als obrers i jurats d'Amer fer aplegues per a la reconstrucció de l'església de Sant Miquel i per a la rectoria.

La participació vilatana en forma d'universitat era fonamental en la presa de decisions de la vida comunitària, en afers civils i eclesiàstics, i les visites hi posen èmfasi. El 1588, pel tal de resoldre l'edificació de la nova església de Sant Feliu de Pallerols es reuní ‘la universitat dels homes i parroquians’ de la vila, de la qual disposem de la relació exacta de tots ells. El 1618, per tal que fos escoltada, guardada i complida una concòrdia a Sant Privat d'en Bas referent als comunals, hi foren cridats tots els membres de la universitat, obrers, batlle i veguer del Vescomtat d'en Bas. A Ridaura (1724) i a La Pinya (1727), el bisbe sol·licitava la presència del batlle i regidors per convocar als parroquians i discutir el mitjà més adient per construir la sagristia.¹⁷⁶

El bisbe Taverner enumera nou disposicions adreçades al poble en general i al govern municipal en particular, on aquest darrer desenvolupa un paper decisiu i clau com a model i exemple –a semblança dels clergues. Aquestes fan referència al comportament i bones formes, tant en la vida pública com la privada, a dins i fora de l'església: obligant l'assistència a missa i a la doctrina cristiana, a la separació d'homes i dones –i llurs vestimentes– i les prohibicions de balls profans i treball en festius. L'atorgament d'aquestes obligacions a les autoritats municipals, però, només surt esmentat en una sola visita pastoral, per tan és difícil establir amb seguretat el grau de relació, exigència i pressió envers elles. A Les Preses (1724), laconicament, diu que “lo batlle cuydarà que

174 ADG, P-88, La Bisbal, 1624, f. 5v-6r.

175 ADG, P-87, Ridaura, 1621, f. 49r.

176 ADG, P-116, La Pinya, 1727, f. 36r.

los grans vàjan a la doctrina y no estigan en plassa ni carrers¹⁷⁷ i a Ridaura (1734), per evitar que els homes es quedessin fora l'església durant la missa, o es barregessin amb les dones, s'amonestava "al batlle o altre justícia que observarà semblant desordre y a qui toque ministrar-la en aquella ocasió per ausència de dit batlle, o altrement que invigilen en la observància del present mandato, executant per la pena al que comprèngan tenaces o renitents després de la publicació dels presents mandatos, assegurant-se que Nostre Senyor los remunerà al zel ab que se aplicaran a extirpar tant pernicios y lleig abús, singularment en un poble tant numerós y de lustre".¹⁷⁸

En les visites gironines de 1728 a 1745, el bisbe Bastero atorgà més força i poder al batlle dins la parròquia, en detriment del rector, per prendre iniciatives de tipus artístic i constructiu, per exemple a Tossa de Mar a l'hora de començar la nova església.¹⁷⁹ No endebades pot veure's una estreta vinculació entre les noves formes d'elecció de les obreries i les dels ajuntaments borbònics, que potenciaren, definitivament, una integració de les oligarquies socials i econòmiques tradicionals locals –amb la *terna* com a procediment electoral.¹⁸⁰ Eren els batlles que prenien les decisions, per davant del rector i l'obreria, i s'adreçaven al bisbe i visitador per a qualsevol requeriment. Eren capaços de canalitzar l'opinió pública i els esforços col·lectius, tal com el 1736, per acabar el retaule major de les Planes afegia: "no dubta dit senyor vicari general del zel dels regidors, obrers y demés habitants que pendran la resolució molt prompte en fer-lo daurar per no mal lograr la ocasió".¹⁸¹

A Sant Esteve d'en Bas, primer, per posar ordre entre la mainada que jugava a l'església "encarrega al batlle los castíguia, encara que sie posant-ne algun mitja hora a la argolla per escarment dels demés o bé castigue a sos pares, anals que se deu atribuir la culpa dels desordres que fan los fills",¹⁸² i segon, manava als administradors

177 ADG, P-115, Les Preses, 1724, f. 4r.

178 ADG, P-121, Ridaura, 1734, f. 299v-300r.

179 ADG, P-126, Tossa, 1743, f. 217r.

180 TORRAS RIBÉ, 1983: 263-288.

181 ADG, P-123, Les Planes, 1736, f. 73v. i St Feliu de Pallerols, 1736, f. 89r.

182 ADG, P-123, St Esteve d'en Bas, 1736, f. 100v.

de les confraries i bacins passar comptes, en una tasca que correspondria al rector, i encarregava “al batlle de la present vila y li dóna tot lo poder necessari per obligar als tals renitents en donar los referits comptes y així mateix dóna lo poder al referit batlle pera executar-los per la pena de deu lliures, precehint primer a quiscun renitent notificació del present mandato y lo poder que se dóna al batlle, declarant dit Sr Visitador que las deu lliuras de pena en que insidirà quiscun renitent, sien la mitat a favor de la obra de la present iglésia y la altre mitat a favor y pròprias del batlle qui executarà als tals renitents”.¹⁸³

2.3. Les obreries parroquials

Sens cap mena de dubte, l’administració i gestió de les finances de les esglésies serà un dels objectius centrals de les obreries parroquials, i aquesta és la idea preeminent que ens mostren les visites.¹⁸⁴

2.3.1. Obligacions i deures

Les obligacions i responsabilitats dels obrers són moltes i diverses, amb un *corpus* comú, i algunes variables locals. Les principals, i que apareixen amb insistència a les visites, foren dues: la vigilància de l’estat financer de la institució i de l’estat material de l’església. La repetició d’aquestes obligacions posà en dubte la seva inconcreció, estabilitat i fixació escrita. A les constitucions sinodals gironines, de Montrodon (1336) a Pontich (1691), existeix una normativa específica centrada en l’elecció i l’obligació, que en mantingué la vigència fins a les acaballes de l’Antic Règim; també les sinodals vigatanes, a partir de 1628, insistien en el caràcter anual del càrrec –sense especificar les tasques.¹⁸⁵ Mentrestant el Concili de Trento no dedicà un apartat específic a les obreries, però va inserint petites referències en algunes de les sessions i

183 ADG, P-123, St Esteve d’en Bas, 1736, f. 100r-v.

184 PUIGVERT, 1999; BONZON, 1994 i 2000; DE CASTRO, 1975; FOLLAIN, 1996 i GOUJARD, 1982.

185 ROMAGUERA, 1691: 414-415, Lib. V. Tit XII. Cap. 1. i Constitvtiones synodales vicenses...: 20-22, Tit. XV.

capítols.¹⁸⁶ En aquest marc jurídic, l'obreria ja apareix com una institució consolidada en les visites de les darrerries del segle XVI, no exempta de problemàtica.

Tenir cura de les necessitats materials de l'edifici parroquial i del culte implicava tenir una bona administració de les seves rendes. Pel que se'n desprèn de les visites, es donava un mínim molt ajustat del manteniment de les instal·lacions parroquials, començant per l'església parroquial. Un esplèndid memorial escrit el 1751 per Sadurní Romero, com a rector entrant a Sant Feliu de Codines, explica el topament i conflictivitat que tingué amb l'obreria parroquial, per haver adquirit un grau d'autonomia i poder inèdit fins llavors.¹⁸⁷

Hem deduït i desgranat les responsabilitats adjudicades als obrers a partir de 1687, gràcies a l'ordenació, sistematització i recull que en feu el bisbe Pasqual de les visites anteriors: reparar i ajustar tot allò fet malbé, construir o reconstruir edificis parroquials, i comprar els objectes que faltaven o s'espatllaven –amb el vist i plau del rector–, subministrar cera i oli per a la il·luminació de les cerimònies, mantenir o traslladar les tombes de l'interior de les esglésies, atorgar el permís per posar bancs per a uns determinats feligresos o famílies, comprar la palma del diumenge de Rams, l'encens del ciri Pasqual i la cera pel segell del Monument, muntar i desmuntar el Monument de Setmana Santa i “la empaliada del dia de Corpus cada any”, tancar i obrir les portes de l'església durant l'oració, i netejar de la roba dels altars i de les vestimentes.¹⁸⁸

També se'ls obligava a recuperar la documentació de l'obra robada o extraviada, nomenar un procurador per emprendre accions legals i/o judicials contra els deutors o per altres afers criminals, participar –si volien– en l'elecció dels confreres, presentar beneficiats o segrestar-li les rendes en cas d'incompliment, pagar la part corresponent al dret de visita,

186 SECT: 234-236. Sessió XXI, Decret de la reforma, Cap. VII i 261-263: Ses. XXII, de ref., Cap. VIII i Cap. IX.

187 AEV, Arxiu parroquial de St Feliu de Codines, G/1, Relació del rector Sadurní Romero (1751), f. 1r.

188 AEV, 1213/3, St Romà de Sau, 1620, f. 82v. i MURLÀ, 1983: 189.

cobrar les pensions de censals –i els corresponents augments o disminucions de preus–, prendre inventari dels béns mobles de l'església –sobretot de les robes, plata i ornaments litúrgics–, participar en la redacció primera d'una consuetat –juntament al rector–, comprar diferents llibres en blanc –per assentar els comptes, ingressos, despeses, censos, censals–, fer aplegues o nomenar aplegadors o col·lectors, se'ls facultava vendre objectes de l'església per sufragar obres, executar testaments i anar al darrera dels morosos, de qualsevol mena de préstec o manlleu.

Les tasques administratives, pel que es desprèn de la documentació episcopal, es centraven en el cobrament i registre dels drets, rendes i censos de l'obra. Les visites de Pedro Jaime (1590-1593) foren bastant rigoroses i crítiques en les finances; per exemple, obligava els obrers de Sant Martí Sescorts a prosseguir els comptes que "per malaltia del capellà, –els obrers– an dexat de continuar les entrades de dits bacins alguns mesos hà".¹⁸⁹ Amb aquesta finalitat, a Beauvais, les constitucions sinodals de 1646 annexaven una "*Instruction ou formulaire pour dresser les comptes des fabriques*".¹⁹⁰ A més, els obrers entrants havien d'exigir als sortints els comptes de la seva gestió, un acte que havia de tenir lloc, forçosament, 'davant del senyor oficial de sa senyoria Il·lustríssima' o més correntment davant del rector o vicari, i amb altres testimonis. Al París de la segona meitat del segle XVII, la rendició i control de comptes s'havia de presentar davant d'una assemblea constituïda i presidida pel rector.¹⁹¹

El punt culminant va ser un edicte públic emès per Senjust el 7 de setembre de 1623, just abans d'emprendre la seva primera visita pastoral al bisbat gironí, en què ordenava a tots els obrers i baciners de la diòcesi donar comptes de les seves administracions.¹⁹² No hi hagué visita ni parròquia on deixi d'esmentar-se aquest decret, aparellat, irremeiablement, al retorn dels deutoris pendents tant dels obrers com dels baciners i administradors en general: "los administradors de la obra, de les

---

189 AEV, 1209/1, St Martí Sescorts, 1590, f. 291r.

190 BONZON, 1999: 224.

191 FERTÉ, 1976: 53-58.

192 ADG, Reg. de Lletres, Reg. 1623-1624, núm. 1386, f. 92r.

Ànimes y altres de la present Iglésia –de Les Preses– recusaven donar los comptes del per ells respective administrat en lo temps de llurs respective administració” i n’obligava, en un mes, “donen bo y leal compte als obrers o administradors que succehiran en aquella, amb assistència del rector de la present iglésia, lo qual continuarà al peu de dits comptes de dadas y rebudas, y farà la diffinició, y lo que sobrerà se posarà en càrrech als obrers o administradors nous, y si se’ls deu, se’ls ha de fer bo de diners de la Administració ques trobarà deutora”.¹⁹³

A Tavertet existia l’acte simbòlic d’entregar les claus de la caixa en el moment del canvi d’obrer, i això significava l’ordre dels comptes.¹⁹⁴ Hi ha visites on el bisbe comprovava que feia molts anys que no s’havia fet la definició de comptes, amb grans buits i forats, i calia fer-les amb urgència: per exemple, a Sant Llorenç Dosmunts (1613) obligava a donar “comptes de sis anys a esta part y lo capítol de les ànimes: foren obrers Joan Hom y Pallari Bosch, lo 1608 y Gabriel Alou y Andreu Garganta, 1609, Pere Coll y Joan Torrent en lo any 1611, Montserrat Lloser y Juan Pontí, àlies Vilar, 1612, Gaspar Pinós y Miquel Llorà, 1613”.¹⁹⁵ A Sant Martí Sescorts (1799) el bisbe deia que “*en el quaderno de la obra de la yglésia sufragánea de Sant Bartolomé Sasgorgas se pondrán las cuentas de los que la administraron en los años 1791, 95, 96, 97 y 98, y en adelante no se omitirá el sentarlas todos los años en el día que se muden los administradores*”¹⁹⁶ i de manera semblant en l’administració de sant Isidre de Sant Martí Sacalm (1800).¹⁹⁷

Segurament hagués estat molt millor portar els comptes regularment, de manera corrent, facilitant-ne la comprovació i auditoria. Alguns bisbes i visitadors, a instàncies dels rectors, intentaren imposar aquest sistema per evitar fraus i estafes per

193 ADG, P-104, Les Preses, 1671, f. 90v.

194 AEV, Arxiu parroquial de Tavertet, G/1 (1682-1770), s.f., 26 de març de 1654 i AEV, Arxiu parroquial de Tavertet, G/1 (1682-1770), 5 d’octubre de 1682.

195 AEV, 1211/10, St Llorenç Dosmunts, 1613, f. 77r.

196 AEV, 1238/1, St Martí Sescorts, 1799, f. 143v.

197 AEV, Arxiu parroquial de St Martí Sacalm, P/1. Roser. Nostra Senyor de Gràcia. Dolors. Isidre. Santíssim Sagrament (1725-1898), “Comptas de la Administració de Sant Hisidro”, s.f.

part dels obrers, tal com apareix en el llibre d'obra Sant Julià de Cabrera, que arrenca a la segona dècada del segle XVII, on s'establí el diumenge després de la missa major, aprofitant la seva presència. Efectivament, Sanjerónimo, bisbe exemplar i novençà en molts aspectes de les seves visites, instava que els comptes de l'obreria i demés bacins tinguessin lloc setmanalment, tal com a Vilanova de Sau i Sant Martí de Querós (1618) on “visità els llibres de comptes y ha provehit que los obrés cada semmana tingan de fer continuar al rector de dita yglésia lo ques trobarà en lo bací de la obra y de les ànimas”.¹⁹⁸

Els bisbes Taverner i Marimon, amb poca diferència de temps, engegaren una campanya per resoldre la situació de marasme i desgavell financer arrossegada en els decennis anteriors –concordant amb les modificacions en el sistema d'elecció dels obrers–, malgrat no deixar de ser una creuada en solitari, amb pocs fruits i febles traces en els llibres d'obra. Els dos decrets del bisbe gironí (1725) no semblen massa agosarats ni trascendents,¹⁹⁹ mentre que el bisbe vigatà buscarà un nou *modus operandi* per millorar la gestió financera. En la visita de Sant Romà de Sau (1734), s'esmentava per primera vegada que “Llegèscan la provisió 12 de nostra visita de 26 de novembre 1723 y lo nou mètode quels deixam en lo fol. 19, 20, 52 y 53 del llibre de la obra, de com han de escriurer los comptes en totas las administracions”.²⁰⁰ Malauradament aquest llibre no el tenim, però en podem deduir alguns aspectes: l'anotació separada de les entrades i les sortides, amb l'explicació de cada satisfacció o descàrrec, seguint l'estil de l'obrer sortint i signant a la seva fi.

Després d'aquests manaments i decrets semblava que la situació millorés per moments, a curt termini a Girona, i en unes dècades a Vic. A Sant Feliu de Pallerols (1762), els obrers sortints feren aixecar acta notarial per demostrar empíricament que la seva gestió havia estat correcta. A Tavertet, i a altres parròquies, el 1753, es deia que “*aivendo visto que las cuentas de la obra y de la administración de San Ysidro están con poca*

198 AEV, 1213/2, St Martí de Querós, 1618, f. 21v.

199 MURLÀ, 1983: 189.

200 AEV, 1225, St Romà de Sau, 1734, f. 192r.

claridad, ordenamos que, en lo sucesivo, las dé poniendo partida por partida, el cargo y descargo, y lo sobrante lo depositen en el archivo, según es costumbre del obispado".²⁰¹ Mirant més enllà i fent un repàs a les visites vigatanes de les dècades de 1760 i 1770 es percep una millora parcial, en el sentit que s'afluïxen els insistents manaments dels comptes. Un exemple ben il·lustratiu el trobem a Falgars (1775), quan estableix una comparança entre administracions, exhortant i manant "als obrers que tots anys donen comptes als nous obrers y reverent rector de tot lo replegat y entrat a la obra ab la claredat de entrada e aixida, continuant-se tot en lo llibre propi de la obra, així com fan los administradors de Sant Isidro y del Roser".²⁰² Finalment, molts manaments es van personalitzar i es van adreçar a uns obrers concrets –amb noms i cognoms–, per tal d'imputar i depurar responsabilitats.

2.3.2. *L'elecció dels obrers*

Les formes d'elecció dels obrers van evolucionant al llarg de l'època moderna, sempre però amb una representació dels sectors benestants de la pagesia i de la gent d'ofici, que van acaparant i arreglant els càrrecs. Les contribucions a favor de les obreries en despeses extraordinàries –redelmes, talles, almoines o fundacions– es veien compensades amb privilegis i avantatges; així, els obrers nous i vells de Falgars i La Vola (1615) eren citats com a 'honorables', en senyal de consideració i respecte. Bisbes i rectors, per revitalitzar la parròquia, se'ls obligava a conèixer forçosament les persones que ocuparien l'obreria.²⁰³

En el segle XVI, l'elecció es feia per insaculació entre els caps de casa representats a la reunió de la universitat, i tenia un caràcter anual, mentre que en els segles XVII i XVIII anava més enllà de l'autoritat eclesiàstica, per cooptació o bé amb la intervenció dels jurats i cònsols del municipi, tal com es donava a Monistrol de Calders (1599) i a Tordera (1758).²⁰⁴

201 AEV, 1227, Tavertet, 1753, f. 70v.

202 AEV, 1223/1, Falgars, 1775, f. 874v.

203 BONZON, 1999: 219.

204 Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...: 44. Tit. XVI, Cap. I; PUIGVERT, 2003: 344-348; AEV, 1210/5, Monistrol de Calders, 1599, f.

L'elecció, però, no es podia fer a nivell intern ni provisional, sense el consentiment de cap de les autoritats locals. En última instància els bisbes i visitadors tendiren a reforçar al rector com a cap de l'obra, obrer major o principal, tal com a Les Encies (1734), "tant los obrers com los demás administradors de las demás administracions de dita iglésia, anomenen al Rector los que desitjaren que entren nous en la administració, sollicitant en tot lo beneplàcit del pàrroco, antes de fer la menor demostració de dita nominació, en atenció que dita aprobació és enterament privativa del dit pàrroco".²⁰⁵

Qualsevol persona, doncs, no era acceptada ni benvinguda: ineptes, ineficients, endeutats i insolvents no hi eren admesos i eren desautoritzats a entrar-hi.²⁰⁶ Tal és el cas de Sant Privat d'en Bas (1700), on no es podien elegir ni obrers ni pabordes "sense consentiment del senyor rector a fi y efecte de que es vegi si la tal persona és apte".²⁰⁷ I quedava clar a Sant Feliu de Pallerols (1691) que els obrers actuals "no púgan entregar lo puesto de obrers de la dita isglésia a ningú que fassa censal ny rendes ha la dita obra, volent que ningú dels parrochians que fan censal o altres rendes ha la dita obra púgan concòrrer en lo càrrec de obrers sots pena de ésser privats de la administració y en subsidi de excomunió major".²⁰⁸ La consuetud de Sant Joan de Fàbregues, començada el 1659, ens indica el procediment en què l'obrer vell o sortint havia d'emetre un judici i valoració del novell entrant.²⁰⁹ Veurem més endavant que hi ha altres mètodes d'exclusió més hàbils i astuts emprats per una minoria social i econòmica.

A Sant Feliu de Pallerols l'elecció tenia lloc durant la Pasqua Granada, prèvia a l'inici de l'exercici de la nova obreria; a Sant Julià de Cabrera era a la darrera setmana de juny o la primera de juliol. A Falgars i Sant Martí Sescorts no era gaire diferent, coincidint amb el solstici d'estiu, i a partir de la visita de 1590, "los obrers

---

135r. i ADG, P-133, Tordera, 1758, f. 115r.

205 ADG, P-121, Les Encies, 1734, f. 252r.

206 FOLLAIN, 1996: 48.

207 ADG, P-111, St Privat d'en Bas, 1700, f. 373r.

208 ADG, P-109, St Feliu de Pallerols, 1691, f. 142r-v.

209 AEV, Arxiu parroquial de Rupit, I/1 (1659-1676). Llibre o consuetud, f. 27v-28r.

vells àyan de anomenar altres obres nous lo dia de Sant Juan, com tenen acostumat, y dins un mes donar-los comptes, y asò se observe perpètuament”.²¹⁰ Aquestes dates podien endarrerir-se i aplaçar-se l’elecció en circumstàncies anormals, tal és el cas de Sant Joan de Fàbregues (1734), on “manam no entren a exercir son empleo los administradors novament elegits fins a tant que àjan donat y tingan difinit los comptes los que acaban”.²¹¹

Diferents visites ens aporten els noms dels obrers, sense dir-nos, quasi mai, el seu ofici o origen social o geogràfic, s’ha de recórrer als llibres d’obra per saber-ne la composició social. D’aquesta petita mostra destaquen els pagesos de mas i pairalies, que ocupen càrrecs en institucions civils i eclesiàstiques, un grup reduït de famílies pageses benestants que es van repartint i repetint en els càrrecs. A Vilanova de Sau (1624) foren elegits Pere Crousdemont i Pere Tordera, hereus dels respectius masos.²¹² A Sant Feliu de Pallerols (1643-44) i a la capella de La Salut, trobem juntament als pagesos, un bon nombre de paraires, teixidors i moliners.²¹³ A Amer, Sant Feliu, Sant Esteve d’en Bas i Vilanova de Sau hi trobem representants dels dos sectors econòmics predominants i de les situacions fisicogeogràfiques: el poble o la vila, amb el sector protoindustrial, i la ruralia, amb la pagesia, que eren coneguts per “l’obrer de la vila” i “l’obrer de pagès”. A Vilanova (1691) la visita servia de recordatori: “per lo bon govern, puntualitat y assistència de la administració de la obra desta iglésia, se elegèscan tots los anys dos obrers, lo un que sia de la vila o sagra, y lo altre de las pagesias, y no púgan ser los dos de la sagra sens expresa llicència nostra”.²¹⁴

En el segle XVIII es produí una substitució progressiva dels oficis artesans i manufacturers per les professions liberals, al costat de la presència continuada i cada cop més ferma dels grans masos i

210 AEV, 1209/1, St Martí Sescorts, 1590, f. 210r.

211 AEV, 1225, St Joan de Fàbregues, 1734, f. 182v.

212 AEV, Arxiu parroquial de Vilanova de Sau, F-G/1. 1624-1634. Igualment també a AEV, Arxiu parroquial de St Julià de Cabrera, G/1 (1608-1703), s.f., 30-VI-1623 i 6-VII-1624.

213 ADG, Arxiu Parroquial de Sant Feliu de Pallerols, Llibre de baptismes (s. XVI-XVII), s.f., 1643-44 i SOLÀ, 2003c: 105-111.

214 AEV, 1222, Vilanova de Sau, 1691, f. 610v.

pairalies, emprant la cooptació com a nova forma d'elecció –on els obrers titulars escollien els seus successors.²¹⁵ Per exemple, a Sant Joan de Fàbregues (1753) s'emfasitzava la preeminència d'un mas a l'hora de nomenar un obrer –requisit explícit a la consuetud del 1790): “*El heredero del manso Audet, juntamente con el Reverendo Rector, dentro del qual manso está sita la capilla heremítica de Nuestra Señora de Mondois, inseguendo la antigua costumbre, eligiran de dos en dos años, dos obreros o administradores los que de los frutos y rentas de dicha capilla darán cuentas ante el Reverendo Rector según es práctica y estilo deste nuestro obispado*”.²¹⁶ Des de la perspectiva de les autoritats eclesiàstiques, aquest grup era el més ben preparat per desenvolupar-les, per això també apareixen noves formes d'elecció que exclouen a uns i en potencien altres. També s'introduïa la bianualitat de la plaça, el 1682 a Tavertet, i a Sant Esteve d'en Bas, en una primera temptativa el 1717, s'aprojava definitivament el 1724: “los obrers, en avant, duraran dos anys en son ofi, és a dir, any ne eixirà un de la administració, y se ni posarà un de nou ben entès que lo vell serà obrer primer, y així se continuarà en avant”.²¹⁷ D'aquesta manera l'obrer que es quedava podia ensenyar al nouvingut.

El càrrec d'obrer comportava unes responsabilitats i una dedicació que no tothom estava disposat a acceptar: gaudir de temps lliure per fer totes aquestes tasques afegides, saber llegir i escriure, estar al dia dels preus dels mercats, efectuar desplaçaments o fer pagaments. A més, podia suposar embolicar-se en una sèrie de plets, litigis o causes criminals contra altres obrers, parroquians, rectors, senyors o entitats laiques. Davant aquest desolador panorama pocs volien –o podien– accedir-hi. Quan el càrrec esdevenia rotatori, de confreres a obrers o la inversa, es convertia en quelcom feixuc i difícil de suportar, per això s'emetien decrets obligant exercir-lo i a no rebutjar-lo, castigant si es donava el cas. Els bisbes Zuazo i Pasqual van penalitzar sistemàticament els obrers, pabordes o administradors

---

215 PUIGVERT, 1999: 356-357; SOLÀ, 2003c: 105-111 i GIRBAU, 1996: 369-377.

216 GIRBAU, 1996: 545 i AEV, 1227, St Joan de Fàbregues, 1753, f. 78r.

217 ADG, P-115, St Esteve d'en Bas, 1724, f. 5r-v.

que no en volguessin formar part: “totes les persones qui seran elegides en càrrecs y officis de obres, pabordes y bassiners, tant de la present yglésia com dels Balps, accepten lo dit càrrec dins vuyt dies pròxim del dia de la elecció y nominació en avant comptadors, y assò a pena de entredit personal, manant al rector, a pena de 5 lliures que, passat dit termini, recusant de acceptar dits càrrecs, los serve entredits, y si perseveran, ne avise a sa Senyoria per a què se pugua publicar per excomunicats”.²¹⁸

2.3.3. *Manlleus i préstecs*

L'actuació financera de les obreries envers a particulars i col·lectius és d'una extraordinària importància, delicadesa i fragilitat. Les obreries apareixen com a 'bancs', comerciant amb el diner, que sense ser la seva funció original i al costat de desenvolupar llurs tasques habituals, incrementen i despleguen una segona i nova funció, clau i vital per a molts: la del préstec sistemàtic i generalitzat. Era una activitat ben vista i acceptada per les autoritats eclesiàstiques locals i episcopals, sempre que gaudís de la seva autorització i es donés en casos extraordinaris.

Hem trobat tres nivells de manlleus i préstecs: a). Entre institucions de caràcter religiós, d'obrerries a confraries o bacins i viceversa; b). Entre una institució religiosa i una de laica o civil; i c). El més generalitzat, encara que menys reflectit i dificultós de resseguir, el de préstec a particulars, de tipus oral, inclòs dins 'crèdit no formal'.²¹⁹ Ara per ara no hem documentat ni un sol cas invers, en què un o diversos particulars deixessin diners en préstec a les obreries, això no vol dir que s'hagi de descartar aquesta possibilitat.

Hem d'esmentar les notícies que demostren un trinomi correlatiu entre deutes/pobresa/treballs a realitzar, a les parròquies gironines de la segona meitat del segle XVII i a les vigatanes del XVIII, quan els obrers es troben impossibilitats per realitzar els manaments episcopals, per estar, literalment, endeutats i amb números vermells, en situació de bancarrota o de

218 ADG, P-81, La Pinya, 1610, f. 25r.

219 ROCHA, 1999.

fallida. Aquests són els termes justos per definir i qualificar unes situacions anormals: el bisbe, després d'analitzar l'estat financer i posar els comptes al descobert, s'adonava que l'obreria era insolvent i no disposava de liquiditat. Moltes d'elles arribaren a la suspensió de pagaments, sense poder garantir el culte ordinari, fet que evidència la inestabilitat d'aquestes institucions. Amb tot, costa de creure que una obreria depengués d'aquests deutes.

A jutjar per les contínues i reiteratives referències als deutes i reclams i els llastimosos resultats, degué existir una inèrcia o circuit que formava part de les mateixes institucions. És possible que els deutes fossin pagats entre una i altra visita, mentrestant se'n generaven de nous, cosa que donava lloc a un endeutament pagès originalment estructural, que es pot ratificar a les visites. Així es passava d'un endeutament extraordinari i excepcional a crònic, permanent i ordinari. L'endeutament pagès traspassava aquesta situació a les obreries i les universitats.²²⁰

2.3.3.1. Manlleus a particulars

Les primeres visites de Jaime personalitzen els manlleus i préstecs de les obreries a particulars, entesos com a inculpacions; per al contrari, en les visites gironines no apareix ni un sol nom, sinó fins al segon decenni del segle XVII. El bisbe, sempre que era possible, indicava els obrers que havien sostret diners –legal o il·legalment–, sense justificar-ho o retornar-ho. En les visites de 1589 hi ha un veritable escrutini i investigació, motiu pel qual comencen les delacions com a resposta immediata i afloren un reguitzell de noms. Aquests interrogatoris posen de manifest que la confiança i la reputació era bàsica per realitzar un crèdit no formal, just on rau la seva fragilitat. Al mateix temps es dona un gran salt entre l'anonimat del tracte oral i la seva descoberta pública. A Santa Maria de Corcó “*interrogavit in juramento los obrés Joan Novelles y Pere Bertrana si saben que algunas personas deguen al bací de la obra y de las ànimas*”,²²¹ i digueren que Segimon Campàs, l'obrer precedent, devia al bací de les ànimes

---

220 SERRA, 1986.

221 AEV, 1208/2, Corcó, 1589, f. 216r.

5 lliures de pa, segons constava un albarà signat per ell mateix el juny de 1588; el bisbe n'obligà la restitució immediata. I així altres persones. L'any següent, sense haver-se retornat els deutes com s'havia manat, proveí "que dit Joan Llach sie denunciat y declarar ésser incidat en la dita excommunicació major, com ab lo present lo declaram y denunciem per excommunicat de la qual no sia absolt –fins– que no age pagades dites deu lliures barceloneses se ha retingudes de dits bacins".²²² En la visita de 1591 ja deixa d'esmentar-se i suposem que ja havia pagat; si en aquesta parròquia s'obtingueren bons resultats, no costa imaginar com hauria estat a les altres, sense oblidar que hi havia un elevat 'frau encobert' entre els mateixos obrers, veïns o rectors.

En les visites vigatanes posteriors es perd quasi definitivament la constància dels deutors: és difícil saber on comença i acaba el més pur, dur i injustificable formulisme dels interrogatoris, com el Vilanova de Sau, on es "provehí que los obrés de dita parròchia, dins sis mesos, faran pagar tots los qui deuran al bassí de les ànimes y de la obra",²²³ i de manera semblant als manaments gironins coetanis, per exemple de Sant Iscle de Colltort, on es "mana a qualsevol persona que degue y tingue dinés dels bassins de la obra, de les ànimes de purgatori i altres bassins de dita església que, de assí y per lo mes de agost pròxim, hagen de haver pagats y restituïts a dits bassins".²²⁴ A mesura que entrem en el segle XVII deixen d'enumerar-se aquests préstecs i s'engloba tot en un, com a Tavertet, on manava donar i passar comptes als "administradors de qualsevol administració de dita església que deguin a l'església, dins deu dies havent acabada llur càrrec, en presència del rector"²²⁵ o "tots els deuen als bacins de dites esglésies, de Sant Joan –de Fàbregues–, de Sant Miquel –de Rupit– i de –Sant Llorenç– Dosmunts, paguin el que deuen".²²⁶ Aquestes denúncies, malgrat la seva aparença, resulten indeficients i inútils, i ben poc s'arriben a consumir, si bé en

---

222 AEV, 1209/1, St Martí Martí Sescorts, 1591, f. 291r.

223 AEV, 1210/2, Vilanova de Sau, 1595, f. 21r.

224 ADG, P-73, St Iscle de Colltort, 1595, f. 406v.

225 AEV, 1210/5, Tavertet, 1599, f. 173r.

226 AEV, 1211/3, St Joan de Fàbregues, 1604, f. 82r.

algun aspecte, tal com succeí a Sant Esteve d'en Bas, Joanetes i La Pinya, als "qui deffugíran pagar, evitant-les dels divinos officis fins y atant que àjan satisfet".²²⁷ Tampoc l'excomunió no resultava eficaç, malgrat les reiteracions; a Vilanova de Sau mana "que los hobrés cobren dintre 3 mesos los deutas de la iglésia, sots pena de excomunicació, donant facultat al rector de declarar-los per excomunicats a pes de tres monicions si seran resmerços en exigir y axí matex als deutes si seran renitents en pagar".²²⁸

Les mesures adoptades transformaren i evolucionaren en els segles XVII i XVIII, sense haver-hi una clara desaparició, disminució o augment dels manlleus, sinó una transformació del llenguatge i un viratge a la recerca de processos més eficients, esgotant totes les possibilitats. El bisbe Pasqual inclogué un manament titulat 'deutes' a totes les parròquies a semblança dels manaments generals del 1685: "si sabeu algunas personas dégan a la iglésia o hagen donat mal compte de las cosas han administrades".²²⁹ A les seves últimes visites (1691), sense embuts, manava "al rector que publique la provisió 8 de deutes".²³⁰ Primerament, el rector continuava excomunicant-los, prohibint-los l'entrada a l'església o excloent-los de la comunitat parroquial, sense èxit. Segonament, el bisbe permetia el nomenament de persones amb autoritat moral i legal per reclamar i exigir els deutes i anar al darrera dels morosos, qualificats com a procuradors, representants, auditors, síndics o gestors de les obrieres i confraries, i que a Sant Privat d'en Bas podia "seguir lo discurs de la justícia"²³¹ i a Sant Esteve d'en Bas "exigir y demanar los dèbits de la obra y ànimes, donant-los lo salari bencuist attès que dita obra té moltes rendes las quals se aniren perdent per negligència dels dits obrers".²³² Una tercera actuació va ser l'expedició de tota mena de fulls reclamatoris, recursos, protestes, àpoques, rebuts i albarans, en paral·lel a l'engegada de la "burocràcia parroquial". A Barcelona, el bisbe

---

227 ADG, P-106, La Pinya, 1680, 121r-v.

228 AEV, 1211/7, Vilanova de Sau, 1609, f. 35r.

229 AEV, 1221, Manaments generals d'Antoni Pasqual, 1685, f. 3r.

230 AEV, 1222, Tavertet, 1691, f. 466r.

231 ADG, P-85, St Privat d'en Bas, 1618, f. 89v.

232 ADG, P-81, St Esteve d'en Bas, 1610, f. 21r.

López de Aguirre, el 1751, prengué una decisió semblant després de comprovar el rebombori dels comptes i arxius barcelonins.²³³ Per últim, es dictaren manaments desautoritzant manlleus a particulars, que tingueren un efecte dissuasiu, com a Sant Martí Sacalm (1726): “no permètia se tragan diners de la iglésia per gastos del termini de particulars”.²³⁴

2.3.3.2. Manlleus entre institucions religioses i laiques

A una escala menor, però de manera similar a les confraries i administracions, les obreries mantingueren bones relacions amb les autoritats civils del municipi, les universitats, i els seus caps visibles. Les universitats, com a representants laics de la col·lectivitat local, també es veien abocades a sol·licitar préstecs i manlleus a les obreries, en forma de diner, censals, objectes d'orfebreria o cera, fet que a la llarga comportaria un endeutament crònic.²³⁵ Les obreries cedien diners a les universitats per fer front als deutes acumulats, provocats per contribucions militars o allotjaments d'exèrcits, al cadastre i altres penalitzacions borbòniques.²³⁶ És evident que eren situacions extraordinàries, provocades per unes conjuntures bèl·liques molt precises, en les dècades de 1655-1665, 1690-1700, 1716-1719 i 1736-1740, fins als esdeveniments del segle XIX.²³⁷ Per exemple, a Sant Climent d'Amer (1658) el bisbe va trobar a faltar una creu gran de plata manlevada pels jurats d'Amer per pagar una contribució militar, i a Joanetes i Les Preses (1698), semblantment, manava “als jurats de la present parròchia que, dins dos mesos pròxims vinents, restituescan al vací del Sant Sacrament las quantitats de diners que en estos anys passats de guerra prengueren de dit vací”.²³⁸ També la climatologia –per excés

233 BC, Fullets Bonsoms, núm. 1030: “Edicto Del Ilmo. D. Manuel López de Aguirre, obispo de Barcelona, sobre el nombramiento de Auditor y Juez de testamentos y Causas Pias”.

234 AEV, 1224, St Martí Sacalm, 1726, f. 500r.

235 ELLIOTT, 1989; GIFRE, s.d.

236 PUIGVERT, 2001: 157-159 i GIFRE, s.d.

237 PUIGVERT, 2001: 154.

238 ADG, P-110, Les Preses, 1698, f. 715r.; i més endavant es repeteix que “lo comú ha de pagar la quantitat constarà se prengueren del bassí de Sant Sacrament”. ADG, P-110, Joanetes, 1698, f. 714r.

o falta d'aigua– ocasionava males passades, cosa que obligava a comprar blat, tal com havia passat a Ridaura –març de 1596– i Sant Privat d'en Bas –maig de 1651.²³⁹

2.4. Associacionisme i sociabilitat: confraries i pabordies

Les informacions a les visites de les congregacions, confraries i pabordies es refereixen a l'estat de les seves finances i a l'elecció dels caps visibles o confreres administradors, de manera quasi calcada a les obrieres, elements imprescindibles per conèixer el seu funcionament. No va ser fins a la segona meitat del segle XVIII, però, que el bisbe Palmero inclogué i considerà específicament en els manaments generals que s'havien de 'visitar' les confraries per primer cop.

Les confraries desenvolupades a partir del segle XII representaven l'associacionisme dels fidels amb la intenció del culte i caritat.²⁴⁰ La Reforma catòlica va potenciar les confraries devocionals existents i en va crear de noves, centrades en el culte marià –la del Roser difosa pels dominics o la dels Dolors pels servites– o de signe eucarístic –Santíssim Sagrament, Corpus o Minerva–, o bé la de la Soledat, dels Desemparats o de les Ànimes del Purgatori –afavorida pels carmelites–, per uniformitzar la litúrgia, relançar les devocions qüestionades pel protestantisme, reformar els costums seculars, controlar la feligresia i desenvolupar una religiositat més oficial, lligada a la recepció dels sagraments i a la problemàtica de la salvació.²⁴¹ Ben aviat van entrar en contradicció, quan es van barrejar elements populars i oficiosos amb altres d'oficials i legals, fins a convertir-se en centre d'atenció del reformisme borbònic.

Les tres formes d'associacionisme reiterades en les visites són les congregacions, confraries i pabordies, amb una certa confusió

---

239 APRI, Libre de la obra comensat l'any 1593, s.f.: 30 de març de 1596 i ACGAX, Notaria del Mallol, Pere M. Hospital, Manuale, 1651-1652 (157), [1651, maig, 9], f. 81v.

240 BACH, 1984; MARQUÈS, 1994c; BEIRANTE, 1990 i SANCHEZ HERRERO, 1974.

241 MANTECÓN, 1990: 80.

entre els visitadors a l'hora de nombrar-les i distingir-les, enteses com a 'microinstitucions'. Poden tenir un vessant gremial, quan incloïen l'ajuda mútua entre les persones del mateix ofici, o agrupen diferents grups socials: joves, fadrins, estrangers o francesos.²⁴²

2.4.1. Fundació i difusió

Les visites recullen, excepcionalment, el moment precís de la creació de la confraria, i a voltes la seva evolució, com a Les Preses (1680), Sant Romà de Sau (1687), Hostalric (1735) o Arenys de Munt (1746),²⁴³ on el bisbe manava refrondre antigues confraries –desaparegudes o obsoletes– i anotar-ne la fundació: “los pabordes de Nostra Senyora del Roser faran un altre llibre y als primers fulls posaran la institució de la confraria ab las obligacions que tenen de complir tots los anys”, aplicant tardanament la constitució *Quaecumque* (1604) de Climent VIII, on definia el marc legal d'actuació de les confraries: disposar del consentiment i aprovació de l'ordinari dels seus estatuts, cosa que els era de gran utilitat pels bisbes a l'hora de fer reclamacions, tal com havia passat a Joanetes (1671), on deia que “amb la fundació de la confraria de Nostra Señora del Roser està declarat quiscun any dègan los administradors de aquella fer quatre cantars o aniversaris per les ànimes del confreres”.²⁴⁴ El buidatge dels manuals notariais i dels llibres de confraries –dels quals aportem alguns exemples–, com a la Normandia, ens proporcionaria els documents de la seva institució, els pactes i les convinences particulars.²⁴⁵

Una confraria estava al servei d'una advocació, un altar i una capella, i per tant, lligada a un espai físic i àmbit religiós concret, tot i que les de recent creació no tenien sempre l'altar o capella

242 AMELANG, 1993 i ALAVEDRA, 2004: 103-120.

243 ADG, P-121, Hostalric, 1735, f. 345r.: “Els censals de la confraria de Sant Joan dita dels forasters los aplicam y cedim a favor de la Obra de dita iglésia parroquial, atès que dita confraria està abolida y noy ha algú que cui della” i ADG, P-128, Arenys de Munt, 1746, f. 110v-111r.: “hallándose instruhido su Ilustrísima especial devoción que florece en esta parroquia a la Virgen Santísima del Rosario...”

244 AEV, 1221, St Romà de Sau, 1687, f. 598v.; SÁNCHEZ DE MARARIAGA, 1999: 33-34 i ADG, P-104, Joanetes, 1671, f. 18v.

245 GOUJARD, 1996: 117-146.

apunt i llest. Hi havia motius precisos i exactes que en provocaren la concepció: un miracle, una indulgència, una butlla, una pesta, una mala anyada, un conflicte bèl·lic o la compareixença d'un predicador, bisbe o visitador, més que no pas per la iniciativa d'un feligrès o parroquià. Per exemple, la dels sants Sebastià i Roc a Sant Esteve d'en Bas, justament va ser creada el 16 d'agost de 1652, pocs mesos després de la finalització de la terrible pesta, la del santuari del Far va ser renovada arrel d'unes butlles concedides pel papa Innocenci X, i a Tavertet i Rupit, on “novament és estada instituïda una confraria sota la invocació de Nostra Senyora del Roser, com consta ab una bulla dada en Roma en lo convent de la Minerva, a 6 de juliol 1588”²⁴⁶

L'associació més difosa i reeixida de la Contrareforma és la del Roser que, tal com hem vist amb els exemples i veurem més endavant en parlar de les devocions, va rebre l'impuls dels ordes mendicants, de papes i reis. S'aprofitava la vinguda d'un predicador per instituir-la oficialment, tal com passà a Sant Feliu de Pallerols (1587), La Pinya –creada el 1589 a instàncies de fra Joan Guasch, teòleg i membre de l'orde dels predicadors d'Aragó–, a Sant Vicenç de Susqueda –el 1604 per Gabriel Martínez, dominic de Girona), a les Planes –el 1610, en motiu de la visita del fra Agustí de Salavert, membre de l'orde dels predicadors de Girona– i a Les Preses –el 1644, per la presència del predicador Antoni Rosés, immediatament després de beneir-se de l'altar,²⁴⁷ cosa que reflecteix, en degoteig continuat, la implantació sense obstacles.

Les visites reflecteixen, en degoteig continuat, la implantació de les confraries: Rupit (1588-89), Santa Maria de Corcó i Tavertet

246 ACGAX, Notaria del Mallol, Pere M. Hospital, Manuale, 1652-1654 (158), [1652, octubre, 29], s.f. (entremig 26r-27v.). Vegeu PARETS, 1989; CAMPS SURROCA I CAMPS CLEMENTE, 1985 i PAU, 1993; ACGAX, Notaria de St. Feliu de Pallerols, Gaspar Arimany, Manuale, 1647-1648 (232) [1648, març, 25], f. 313r-318v.; AEV, 1209/1, St Joan de Fàbregues, 1590, f. 253v. i AEV, Arxiu parroquial de Tavertet, P/I, l. 1. Roser (1595-1766), s.f.: “Libre dels Confreres de la Confraria de Nostra Senyora del Roser...., 16 julii 1595”.

247 ADG, Registre de Lletres, U-212, f. 26r. Permís per erigir la confraria del Roser; ACGAX, Notaria d'Olot, Joan Ferrer, Manuale octavum, 1588-1589 (372), [1589, IV, 4], f. 316v-319v.; AEV, Arxiu parroquial de St Vicenç de Susqueda. P/I-1. Confraria del Roser (1604-1727), i ADG, Registre de Lletres, U-250, f. 94r. i U-250, f. 94r-v.

–1599, escrit en els goigs–, Sant Joan de Fàbregues (1601), Sant Martí Sescorts i Sant Romà de Sau (1609), La Vola –1612, i el 1618 es diu que ha estat fundada pel pare prior del convent de Sant Domènec de Vic–, a Joanetes (1617) i a Sant Vicenç de Susqueda (1620, fundada pel prior dominic de Girona. No serà fins a la visita de Pere de Montcada (1621) que apareix la confraria del Roser a totes les parròquies gironines, i no semblen pas recent fundades. Tot plegat ens permet assegurar que el seu origen i propagació té un origen urbà –les ciutats de Vic i Girona en el nostre cas–, amb els focus conventuals com a centres irradiadors.²⁴⁸

La confraria de sant Isidre és la segona en importància, però amb distància a la del Roser, sempre més tardana, i sense aclarir-se l'origen: apareix per primera vegada a Cogolls, el 1634, després a les Planes i Sant Esteve d'en Bas (1638), Ridaura (1658), Tavertet, Vilanova de Sau, Sant Joan de Fàbregues, Sant Martí Sescorts (1687-91), Sant Feliu de Pallerols i Sant Privat d'en Bas (1700), Santa Maria de Corcó (1710), Sant Martí Sacalm (1726), Les Preses (1727), Les Encies (1734), Falgars i Sant Vicenç de Susqueda (1753), Pruit (abans del 1774) i La Vola (1790). L'atzucac entre la instal·lació d'un altar de sant Isidre i la posterior instauració de la seva confraria pot ser molt gran, i en molts casos no és una conseqüència conclouent.

A finals del segle XVII i al llarg del XVIII trobem la confraria de la Minerva: Sant Joan de Fàbregues (1687), Sant Esteve d'en Bas (1700), Les Preses (1703), Santa Maria de Corcó (1723), a Ridaura i Sant Feliu de Pallerols (1724) i a les Planes (1734). El seu origen, de connotacions paganes, ve donat el 1539, quan es va instituir oficialment a l'església romana dels dominics de Santa Maria Sopra Minerva. No va ser casualitat que fossin les principals viles les que acolliren confraries d'aquest tipus, essent de difusió tardana, amb una clara separació geogràfica d'unes i altres. Els bisbes Miquel J. de Taverner i Josep de Taverner tingueren molt a veure en aquest desenvolupament, ja que n'incorporaren la il·luminació del Santíssim, en les processons, en el viàtic i durant la festivitat del Corpus i en la seva octava.²⁴⁹

---

248 PUIGVERT, 2001: 169-194 i MANTECÓN 1990: 57-58.

249 MURLÀ, 1983: 190 i PLADEVALL I PONS GURI, 1967: 130-131.

Al costat d'aquestes majoritàries i homogènies n'hi hagué de minoritàries –més que res, per la seva poca difusió–, o que tenen un marcat caràcter local i una pervivència secular.²⁵⁰ Tan solament apareixen citades, amb poques explicacions complementàries: Sant Iscle de Colltort –1621, Sants Cosme i Damià–, Pruit i Sant Llorenç Dosmunts –1687, Mare de Déu del Carme o de l'Escapulari–, Sant Esteve d'en Bas –1698, Sant Eloi i Santa Margarida–, Sant Feliu de Pallerols –1724, Sants Joan Evangelista i Baptista, que conformava el gremi de pararies i teixidors de llana–, Sant Iscle de Colltort –1728, Nostra Senyora del Remei–, Cogolls –1734, Sant Crucifix– i a Sant Martí Sacalm i a Sant Vicenç de Susqueda hi havia la "*hermandad de los mozos*" (1786).

2.4.2. Govern i elecció

La direcció de les confraries s'havia encomanat a laics, amb la confiança de les autoritats eclesiàstiques, sovint sobreposant els interessos comunals o personals a les intencions morals, doctrinals o religioses. En cap moment s'especifiquen els càrrecs administratius o oficials, ni es fa distinció entre els associats i els dirigents, ni el mètode d'elecció –suposadament rotatori com a la confraria de Sant Macari, a Llançà.²⁵¹ Almenys en els segles XVI i XVII les confraries pertanyen més a les comunitats o grups de veïns que no pas a l'Església institucional.

Erendoslaics, prepòsits, pabordes, procuradors o administradors –tal com ho anomenen les visites indiscriminadament– i un clergue –sovint era el rector–, els que governaven anualment la confraria i n'asseguraven el funcionament, tal com indicaven les visites vigatanes de 1612-1613 i les gironines de 1626. A Sant Miquel d'Amer un d'ells provenia de la vila i l'altre de la vall, mentre que el clergue era un oficial del monestir de Santa Maria. A Falgars, a finals del segle XVII, hi havia un paborde casat i un de solter –"fadrí". A Vilanova de Sau, la confraria del Roser era "administrat pel rector y procuradors y fidels, y cada any donan comptas de les entradas y exidas del bací de aquella, y lo dit altar

250 A nivell comparatiu vegeu: CONSTANT, 1938; GRAU I PUIG, 1993; SUREDA, 1998-1999 i 1999-2000.

251 ADG, P-130, Llançà, 1750, f. 205r.

està bé y decentment”.²⁵² A Sant Vicenç de Susqueda, les eleccions del Roser i dels fadrins tenia lloc el tercer diumenge de juliol, coincidint amb la Pentecosta –almenys des de principi del segle XVII–, però al llarg del segle XVIII foren prohibides les que s’hi feien balls, àpats o suprimides per falta de diners.²⁵³ A Ridaura, els confreres de la Minerva i del Santíssim Sagrament eren escollits a través d’una “dotzena”, la reunió de dotze homes, amb la presència del rector, on els sortints escollien als entrants.²⁵⁴ La presència del rector –o clergue autoritzat– era fonamental per donar el consentiment final als nous confreres, tot i els intents dels obrers d’escapar al seu control i adquirir més protagonisme.

Algunes estaven encarades a un determinat sector o activitat, i la de sant Isidre n’és pràcticament l’única on queda clarament reflectit, ja que a les visites es diu estar ‘administrada pels pagesos’. Les diferències socials i professionals entre els seus membres és molt més acusat a les ciutats que no pas a les nostres parròquies rurals.²⁵⁵ Així, per exemple, els pabordes de les confraries del Roser de Sant Julià de Cabrera i Sant Vicenç de Susqueda, en el segle XVII, l’un era pagès i l’altre fadrí, i a Sant Joan de Fàbregues eren tres: un pagès, un menestral i un fadrí de Rupit. Dins aquestes estratègies de monopoli de les diverses institucions, religioses i municipals, unes mateixes persones van ocupant distints càrrecs, en una mena d’acord entre uns pocs en el traspass i rotació en la seva successió.

A finals del segle XVII i en les primeres dècades del següent, assistim a una marcada feminització de la sociabilitat col·lectiva; certament això causa un cert xoc respecte a altres decrets episcopals emesos simultàniament, en què la dona era menystinguda i criticada. Els bisbes no escatimaven elogis i es mostraren sensibles en l’actitud de les confraries, diguem-ne, “femenines”, posant-les com a exemple a imitar –sense arribar a contraposar-les a les masculines– i incentivant-ne una

---

252 AEV, 1213/3, Vilanova de Sau, 1620, f. 85r.

253 AEV, Arxiu parroquial de St Vicenç de Susqueda. P/I-1. Confraria del Roser (1604-1727), s.f.

254 APRI, Llibre per asentar totas las donsellas per causes pies y confraries, s. XVIII, s.f.

255 AMELANG, 1992: 200 i 1986.

participació més activa, pel que comportava una certa rivalitat entre confraries i entre les mateixes dones confrades. La situació va canviar durant la segona meitat del segle XVIII, a resultes de les cèdules emeses per Carles III referents al treball i a l'educació, permetent-les participar tímidament de la religiositat pública.²⁵⁶ Així doncs, les pabordesses acomplien les seves obligacions amb promptitud i llestesa: en les acptes setmanals o dominicals, en l'observança dels manaments i, més que res, en la cura, atenció i delicadesa a l'hora de fer les robes i teixits. Pot entreveure-s'hi una voluntat de canvi institucional –paral·lel a l'experimentat en l'obreria–, amb la finalitat de rendibilitzar les seves economies, suprimint les inoperatives. L'enquadrament de la dona en confraries i pabordies permetia als bisbes tenir-les controlades en les activitats que s'escapaven dels ambients puraments domèstics, familiars o conventuals.²⁵⁷ Així quedava palès a Sant Joan de Fàbregues (1691) manant a “las pabordessas de Nostra Senyora, dita de las donas, fassen un pàlit de godomasil”,²⁵⁸ i a Sant Feliu de Pallerols (1736) encarregant a les administradores del Roser fer una casulla i uns corporals pel que “no dupta del zel de las *senyoras donas* y del cuydado que tenen en recullir charitats”.²⁵⁹

Les administradores eren també dues, una casada i una soltera. A Santa Martí Sescorts s'imposava “que en avant –des de la visita de 1776– se elegendan també dos pabordessas y que la que se troba est any pabordessa, en lo dia acostumat de la elecció, ne elegesca duas ab aprobació y consentiment del rector, com acostuma”. A Sant Romà de Sau, els pabordes del Roser eren un matrimoni, almenys fins el 1755, “*de lo que se suele originar que uno de los dos no son hábiles y capaz para servir la cofraria, y otros inconvenientes*” i per això donava permís “*puedan elegir por pabordres y pabordresas de dicha cofraria, no solamente a casados, sinó tambien a mancebos y doncellas*”.²⁶⁰

---

256 PÉREZ, 1995: 114-115.

257 BOCK, 2001: 135.

258 AEV, 1222, St Joan de Fàbregues, 1691, f. 449v.

259 ADG, P-123, St Feliu de Pallerols, 1736, f. 89v.

260 AEV, 1234/1, St Martí Sescorts, 1776 i 1228, St Romà de Sau, 1755, f. 166v.

2.4.3. *Tasques i funcions*

Les visites aporten una visió esbiaixada de les funcions administratives dels confreres, centrada en les reclamacions a la bona gestió financera –d'ídèntica naturalesa fetes als obrers, baciners i altres administradors parroquials–, a saber: els confreres sortints havien de donar comptes als entrants –en presència deliberada del rector–, restituir els deutoris i posar els diners a la caixa. Uns repetitius i insistents manaments que donen la impressió de falta de rigor en l'aplicació de les regles fundacionals de la confraria. És possible teoritzar sobre el relatiu alt grau de coneixements de lectura, escriptura i matemàtiques bàsiques dels obrers i confreres majors, mentre que no seria tan arriscat fer-ho per a les persones que només hi estan associades.²⁶¹

Amb certs paral·lelismes amb les obreries, les tasques i obligacions dels confreres majors anaven de les rutinàries feines administratives a les més pràctiques o físiques, i que afloren atzarosament en les visites: encarregar-se del manteniment, construcció, reparació i neteja del seu altar, capella o ciri; nomenar un beneficiat encarregat de les misses del seu altar –i alhora del seu manteniment–; nomenar un baciner o aplegador encarregat d'acaptar per a la confraria –pel que es disposava d'un graner, sinó era compartit amb el de l'obra–; vendre ciris o altres objectes propis per sufragar obres concretes; comprar fulls o “un llibre blanc en lo qual escriguen totes les entrades y exides de dita confraria”;²⁶² anotar puntualment els noms dels confreres i associats, fent una “creu del que acostúman a donar per conservació y augment de dita confraria”;²⁶³ complir i fer complir les funcions religioses estipulades als clergues; supervisar alguns manaments adreçats als clergues, i pagar salaris als capellans i clergues que assistien als actes de les confraries.

L'embelliment de l'altar i capella, la festa patronal i les processons periòdiques concentraven bona part dels esforços dels confreres, alhora que es convertiren en les representacions

²⁶¹ TORRES, 2000.

²⁶² AEV, 1209/1, St Joan de Fàbregues, 1590, f. 254r.

²⁶³ AEV, 1221, St Joan de Fàbregues, 1687, f. 584r.

externes i manifestes, socials i religioses, de llur existència i activitat, denominades “activitats simbòliques no productives”. Els bisbes procuraven perquè fossin ben lluides, sense sortir-se de la norma. Els decrets del bisbe Taverner ens donen una impressió gairebé desplaent, ingrata o inapreciable dels seus afers fiscals, mentre que estimulen i s’interessen més pels aspectes formals i estètics –en el punt 136 esbandeix ràpidament la gestió econòmica d’algunes confraries, mentre que els punts 137 i 138 insisteixen en la seva parafernàlia i comportament extern.²⁶⁴ Així ho constatem en els inventaris de les robes en les visites de 1730, que ens aporten un material excel·lent, sovint extrem i abundós, per entendre la “plasticitat de la confraria”, essent la processó el moment més indicat per a l’exhibició pública, amb les seves banderes, pendons, gonfanons, gremials i casulles brodades amb els seus emblemes, de preciosos teixits i materials rics, lluïts durant les ocasions solemnes.²⁶⁵

No serà fins al segle XVIII que trobarem crítiques evidents, quan les diferents autoritats eclesiàstiques –des de l’episcopat, amb l’arquebisbe tarragoní Lairó al capdavant– i estatal –durant el regnat de Carles III, els ministres Campomanes i el Comte d’Aranda– intentaren reconduir-les i controlar-les emprant el regalisme de fons: primer, reduint-ne dràsticament l’excessiu número –eliminant les fundades sense llicència reial o eclesiàstica i abolint les gremials–; segon, ajustant el desorbitat dispendi de les despeses “inútils” –cera, música, jocs, vestimentes, pólvora–, centrat en el consum cultural ordinari; i tercer, perquè s’escapaven a la jurisdicció reial.²⁶⁶ Encara a la primera meitat de la dissetena centúria els prelats són prou condescendents amb aquest tipus de pràctiques, però ja des de la segona meitat, les actituds adoptades foren lentament repressives, fent-se propostes de reforma, amb prescripcions més o menys tolerants, i que més tard seran considerades escandaloses,

---

264 MURLÀ, 1983: 190.

265 GOUJARD, 1996: 137.

266 ABBAD, 1977; PUIGVERT, 2001: 176-180; ROMERO, 1991 i PLADEVALL ARUMÍ, 2000: 279.

supersticioses, paganes, amorals o “sensacionalistes”, com a reflex de les noves formes de l'Antic Règim.²⁶⁷

El canvi més radical es dona a partir de les visites d'en Bastero i Lorenzana a Girona, i de Sarmentero i Veyan a Vic, de filiació parajansenista, que n'assumeixen la necessitat urgent, malgrat la dificultat que comportava una aplicació concreta i una resposta efectiva. Les constitucions vigatanes del segle XVIII es giren contra les confraries i rebaten alguns dels estatuts fundacionals.²⁶⁸ Dins la diòcesi gironina trobem molts i millors exemples fora de l'àrea estudiada (Sant Feliu de Buixalleu –1758–, la Bisbal d'Empordà –1760– o Calella de la Costa –1775–), demanant la presentació del comptes –de nou i tal com estava estipulat– i la separació dels fons de les confraries i obreries.

2.4.4. *La confraternitat*

Sobre la confraternitat, malauradament les visites en diuen ben poca cosa, reflex del poc interès episcopal, i per això només en podem esmentar notes impressionistes.²⁶⁹ Les seves estratègies anaven encaminades a la ajuda interna, l'auxili mutu entre els membres que en formaven part, i a la solidaritat confraternal-veïnal. Podien anar dirigides als vius –de les quals no hem localitzat cap exemple, i que consistien en l'assistència als malalts o l'ajuda als treballs del camp, entre altres– o bé als difunts –si bé només de caràcter espiritual, amb conseqüències econòmiques, ja que s'havia de pagar els clergues.

Es desenvoluparen tota una sèrie de codis i llocs per comunicar-se amb els morts: misses de sufragi, tocs de campanes, creus en llocs simbòlics, oracions –completes i goigs– i essent, per sobre de tot, el culte a les Ànimes del Purgatori quan adquirir una importància espectacular. Per això els confreres es dedicaren a honorar als difunts-confreres amb misses periòdiques per tal de recordar-los. En disposem d'alguna notícia, novament, perquè se n'estipulen els honoraris, quedant clar que sense pagaments no es

267 GRENDI, 1976: 115-185.

268 Constituciones Synodales Dioec. Vicen...: CLXXXVI.

269 LE BRAS, 1956: 422; CARO BAROJA, 1996, v.2: 171-204 i GINZBURG, 1994: 9-24.

fan les misses pertinents, arribant a escriure's llistes dels morosos, com a Sant Julià de Cabrera –indici de l'estat de la confraria o de la falta de cohesió del grup.²⁷⁰ Per exemple, a Sant Esteve d'en Bas (1632) es manava “en la institució y fundació de la confraria del Santíssim Sagrament sia servat lo ús y costum de celebrar un aniversari cada mes y en cantar de difunts per quiscun confrara y nos puga demanar més de caritat del que se és acostumat, ço és tres sous per lo celebrant y un sou per quiscun qui cantarà en lo cor”,²⁷¹ i a Santa Maria de Corcó (1723 i 1775) es deia que “tots los confreres de la Minerva y del Roser contribuescan ab puntualitat la annual charitat que està destinada per los gastos de ditas confrarias, altrament no gozen dels sufragis ques fan per aquells que són puntuals en satisfer; manam que nos diga lo aniversari que se acostuma per cada hu dels confreres que moren per aquells que, lo dia de sa mort, no constarà haver satisfet lo annual dels anys antecedents; encara que sos hereus o altre volguessen pagar lo atrassat y lo rector ab los administradors veuran ara lo que deu cada hu dels anys antecedents que manam satisfer en tot lo corrent; altrament encara que paguen los anys corrents, no se'ls dirà lo aniversari quant mòrian”.²⁷²

2.5. Les dones

Tot i que no entrarem a desenvolupar el tema del paper de la dona dins la societat a l'època moderna, sí que podem fer-ne unes referències a través de l'esquiva mirada dels bisbes i visitadors episcopals.²⁷³ Una visió que és –quasi– sempre negativa en qualsevol àmbit, regió i font documental, creant-ne una definició que l'Església va oficialitzar universalment i traslladà fins a la parròquia més petita de la geografia catòlica. Una dona protagonista des de la marginalitat i la repressió, pel caràcter secundari que se li atorga a la llar i dins la família. Una dona que

270 AEV, Arxiu parroquial de St Julià de Cabrera, PI/2 (1731-1960). Llibra de la confraria de Nr^a Ser^a del Rosser fet lo any 1731, f. 166r: “Llista ahont se assentaran los confreres que no voldran pagar los 6 diners ...”.

271 ADG, P-92, St Esteve d'en Bas, 1632, f. 114r.

272 AEV, 1224, Corcó, 1723, f. 301r. i AEV, 1223/1, Corcó, 1775, f. 867v.

273 GIL, 1985 i MONJAS, 2002: 91-140.

apareix polièdrica, plena de matisos: transgressora, pecadora, deutora, religiosa, treballadora, pabordessa, mare o esposa.

En sabem sobre la seva participació en la vida col·lectiva i en àmbits religiosos: bàsicament, en la disposició dins l'església i la seva vestimenta –“*conviene mucho que las mugeres vaian vestidas con honestidad y recato, y en especial llevando cubierto el pecho con aseo decente*”–,²⁷⁴ en les processons i altres oficis litúrgics, i en l'estricta regulació de l'exercici de llevadora, quan se les ensenya a batejar en cas d'urgència –ho trobem en els manaments generals de Pasqual i Marimon, i en Taverner.²⁷⁵ Les úniques excepcions positives les hem trobat quan formava part d'organitzacions de confraries religioses o quan treballava per a institucions eclesiàstiques, tal com a Sant Esteve d'en Bas (1734) es proposava al “sacristà y obrers que disposen que se limpie més a menut y se tracte millor –la roba–, buscant una dona que entenga de estas cosas y de aquellas que tenen especial pietat y devoció a las cosas de la iglesia”,²⁷⁶ o bé quan pertany a una categoria social elevada: a Sant Martí Sacalm (1741) manà fer “una aplega per las casas, y concedim 40 dias de indulgència per cada vegada als que hi aniran y al amo y mestressa de la casa que faran caritat”.²⁷⁷

Fins i tot alguns bisbes emeteren disposicions sobre el seu caràcter, comportaments, vida íntima i personal, ben propers a la misogínia, o com a dona adúltera i pecadora potencial; això ho trobem àmpliament desenvolupat a la *Instrucció* de Taverner –i que pren la referència dels Concilis Provincials– i a les constitucions de Muñoz.²⁷⁸ La seva situació dins de confraries femenines, en el treball agrícola o en la vida religiosa o semiretirada podien veure's com a bones opcions per escapar de la pressió familiar. Mentre que amb l'obtenció d'un petit grau

274 ADG, P-133, Arenys de Munt, 1758, f. 65r.

275 AEV, 1221, manaments generals d'Antoni Pasqual, 1685, f. 4r: “totas la llevadoras comparegan devant nos perquè vejam en batejar los infants en temps de necessitats com se aportan y de què paraules usan”; MURLÀ, 1983: 174 i AEV, 1223/1, St Vicenç de Susqueda, 1741, f. 268r: “Examinen la llevadora de sis en sis mesos”.

276 ADG, P-121, St Esteve d'en Bas, 1734, f. 280v-281r.

277 AEV, 1223/1, St Martí Sacalm, 1741, f. 269r.

278 MURLÀ, 1983: 193 i Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...: CLXXXIV.

de llibertat o independència és llavors mal vista, assenyalada i perseguida, tal com el manament general del bisbe Palmero, entre altres relatius a la vida marital i extraconjugal, castiga les "personas –que– diuhen en la iglésia paraules feas y deshonestas ab donas o han tingut tractas deshonestos amb ellas".²⁷⁹

Les prohibicions episcopals, per exemple, es refereixen a no poder assure's d'esquenes a l'altar major, estendre la bugada al cementiri, pujar al cor per dir l'oració, endeutar-se amb l'obreria, barrejar-se amb els homes dins l'església, acompanyar els clergues a passeigs, quedar-se de nit a guardar el monument "ni si deixi entrar dona o minyona alguna ni hòmens en tota la nit, sinó dos o tres de confiança".²⁸⁰

2.6. Els bancs: separació social i sexual

Els bancs dins les esglésies apareixen llargament a les visites, bàsicament, per tres raons: quan se'n mana la construcció i reposició, perquè s'hi poden tenir actes deshonestos protagonitzats majoritàriament per dones, i per qüestions de propietat i precedència. El temple parroquial havia esdevingut un espai on quedava notòriament reflectida la representació dels estaments i classes socials, i, alhora, d'una profunda divisió sexual. Molts historiadors, per tant, han qualificat el temple com un 'teatre polític', un lloc d'escenificació de les diferències d'una població.²⁸¹

Ja des del segle XVI, l'escon o escó era el banc llarg amb respatller ample citat a les visites, que es modifica segons els desitjos episcopals. A finals del segle XVIII surten citats els 'escambells' o seients individuals sense braços ni respatller, a mode de tamborets. El bisbe en manava la reposició regular, encarregant-ho als seus propietaris, l'obra, baciners, confreres o pabordes: a Sant Julià de Cabrera ordenava a en "Masallera trague lo banch de ahont se acostuma de assentar del lloch ont està per

---

279 CARBONELL, 1988: 113-128; JOVÉ I KIRCHNER, 1984; SERRA, 1983; GARRIDO, 1997; LÓPEZ-CORDÓN, 1994 i PÉREZ MOLINA, 1993. ADG, P-132, 1758, manaments generals del bisbe Palmero, s.f.

280 AEV, 1225, St Joan de Fàbregues, 1734, f. 183.

281 PUIGVERT, 2001: 148.

ser molt indecent y vell e podrit y mal fet”.²⁸² Els manaments ens permeten saber-ne la qualitat i durabilitat, aproximadament d’uns 100/150 anys. Al primer terç del segle XVIII a Falgars, Sant Martí de Querós i Sant Climent d’Amer manà fer-ne de nous i arreglar els vells: “fàssan adobar los banchs de la iglésia que estan bambolejant y ab facilitat cauhen, y si dins sis mesos no ho executan nos avise lo rector, prevenint-los, suposant no tenen falta de fusta, que lo millor seria tràurer los que hi ha, fer-ne una regla a cada part, rasos y sens respatller ab què estaria desembarassat y hi cabria més gent”,²⁸³ o veient “que alguns banchs de la iglésia estan derrotats e indecents, desadornant tant sagrat lloch, perçò mana y ordena que tots los que ne tenen en dita iglésia semblantment indecent los fàssan acomodar”.²⁸⁴

Es distribuïa la nau central amb dos grups o fileres de bancs, deixant un passadís o espai lliure al mig, mentre que a les capelles laterals més properes al presbiteri es posaven transversalment. També els bisbes instaren un cert ordre, mida, proporció i alienació, que s’hi pogués circular amb comoditat, sense impediments i fossin justos per quedar-se dret o pujar a seure al cor: a Sant Esteve d’en Bas manava “acomodar los banchs travessers, tant de la part del altar del Sant Christo com del que Nostra Senyora del Roser, posant-los en la matexa compostura que estan los demás banchs”,²⁸⁵ i per estar Joanetes “ocupada en excés per los demasiats banchs” manava fer “escursar llurs banchs de manera que ningun tinga més de set palms de llarch”.²⁸⁶

Era obligada la separació d’homes i dones dins l’església per tal d’evitar escàndols o baralles. Les dones no es podien moure del seu lloc “ni estar de los banchs o escons en anllà –tal com deia a Rupit– sinó serà per via o causa de rebre lo Santíssim Sagrament”, afegint que per no haver-hi llum “se seguex estar algunes vegades los hòmens y dones massa prop per mesclar-se entra ells y no

282 AEV, 1209/3, St Julià de Cabrera, 1592, f. 113r.

283 AEV, 1225, Falgars, 1734, f. 186v. i 1225, St Martí de Querós, 1734, f. 181r.

284 ADG, P-121, St Climent d’Amer, 1734, f. 289r.

285 ADG, P-112, St Esteve d’en Bas, 1703, f. 125v.

286 ADG, P-113, Joanetes, 1717, f. 53r-v.

estar dividides com seria rahó estiguessen y apartades”.²⁸⁷ A Ridaura manava que “ninguna dona se pose entre los scons haont estan assantats los hòmens”, i a Les Encies “tràurer de aquella tots los banchs y esconts en què se assenten algunas donas, y no permetén, en avant, que dona alguna ni tinga sinó és amb expressa llicència de sa Il·lustríssima”.²⁸⁸

Les constitucions sinodals gironines dels segles XVI i XVII –de Boïl a Pontich– exigeixen “*non teneantur scamna in Ecclesiis promulieribus*”;²⁸⁹ per tant la separació sexual suposem que s’imposà amb el temps i es convertí en consuetud, fins que Taverner ho demanava –i encara es continuarà manant després a moltes parròquies –Arenys de Munt, 1758– i a altres diòcesis, com a Tarragona.²⁹⁰ Mentre que les vigatanes del segle XVIII –Marimon, Muñoz i Sarmentero– prenen les referències del concili tarraconense de 1717.²⁹¹ Així, a Falgars (1723) el bisbe obligava al batlle “en qualsevol funció farà que tots los hòmens se pòsian des del últim banch en amunt y en las dos capellas” i a La Vola que “a tots los hòmens pujen des del últim banch fins al presbyteri, deixant de aquest desembarassat lo lloch que és menester per la comoditat del celebrant y ministre, desocupat lo restant de la iglésia per las donas”.²⁹² En el segle XVIII els homes s’asseien en els primers bancs i les dones en els darrers, tal com es distribuïa a Sant Martí de Querós i Pruit, “antes de dir-la fàssan se posen los hòmens des del altar a mitja iglésia y las donas al restant de ell los que són de dita sufragànea y esta parròquia”.²⁹³

Un problema gros fou la forma dels escons de les dones, per tal que no es pogués accedir ni veure’s res d’elles per cap dels costats, tal com Borromeo s’hi referia en els “*escañuelos*” i els

287 AEV, 1209/1, St Joan de Fàbregues, 1590, f. 254v. i 1209/1, St Joan de Fàbregues, 1590, f. 254r-v.

288 ADG, P-85, Ridaura, 1617, f. 87r. i P-106, Les Encies, 1680, f. 134r.

289 ROMAGUERA, 1691: Lib. III. Tit. XIV. Cap. 2.

290 MURLÀ, 1983: 193; ADG, P-132, Arenys de Munt, 1758, f. 65r. BC, Fullets Bonsoms, núm. 3306, 1766.

291 Constitutiones Synodales Dioec. Vicens...: CLXXXIX.

292 AEV, 1224, Falgars, 1723, f. 282r. i 1224, La Vola, 1723, f. 278r.

293 AEV, 1224, Pruit, 1723, f. 283v.

bisbes catalans van aplicar correctament amb variants locals.²⁹⁴ A Sant Joan de Fàbregues (1590), “per obviar que ninguna dona se pugue asseure de esquena al altar major [...] los obrers adoben los escons foradats de tal manera que noy romangue gran pera seure les dones rompent un tros de pedra, de modo ques puguen ben encaxar y acostar a la paret lo escon de mà dreta”, i a Rupit (1621) proveí “adobar los escons més prop de les dones, posats a cada part de la yglésia junt a la paret de manera que estigan closos fins a baix”.²⁹⁵ Encara en el segle XVIII trobem decrets que demanen tapar-los per totes bandes, com a Calella de la Costa.²⁹⁶

Caldria esbrinar el procediment emprat a l'hora de col·locar o distribuir els bancs familiars o ‘particulars’ –com diuen les visites– dins l'església, similar al de les sepultures que, pagant un dret o estipendi, s'adquiria un lloc privilegiat o bé s'obtenia a retorn dels favors que el particular havia efectuat a l'església o parròquia. A més, les institucions municipals, administradors de confraries, baciners i obrers també hi tenien un lloc preferent. Per identificar el banc i seient es gravava el nom corresponent al darrere i s'evitaven confusions; avui encara són presents a les esglésies de La Vola (de 1890), Sant Martí Sacalm (1897-99), Pruit i Tavertet.

Aquesta repartició ja apareix documentada a finals del segle XVI i primera meitat del segle XVII: a Sant Romà de Sau es manava a “Sagimon Pontí no se assega en lo escon de Jaume Vila, fins atant sia provehit altra cosa per sa Santíssima Senyoria”, i a Rupit es deia que per “remòurer los banchs dels llochs hont de molt temps a esta part han estat situats se'n poden seguir inquietuts y escàndols, perçò se mana a totes y qualsevol persones qui tinga banchs en dita iglésia de Sant Miquel nol aparte ni remogue, ni mudar del lloch hont ha de estar”. Mentretant, a altres parròquies no hi havia cap més restricció en ocupar-los més que l'ordre d'arribada, com a Ridaura (1621), on manava que “los banchs de la dita yglésia sian comuns axí y de tal manera que lo primer ocupant se estiga en son lloch y que dit lloch nos puga ocupar

---

294 BORROMEIO, 1985: 68-69.

295 AEV, 1209/1, St Joan de Fàbregues, 1590, f. 253r. i 1213/4, St Joan de Fàbregues, 1621, f. 117r.

296 ADG, P-132, Calella de la Costa, 1758, f. 92r.

ni pena se fent y assentar minyons y posar senyal de barret per després assentarsi, sinó personalment”.²⁹⁷

Per disposar d'un banc preeminent o modificar-ne el lloc –més avançat–, calia el permís episcopal, per això s'aprofitava la visita per demanar-lo –o bé directament a la cúria, junt al permís de tomba–, alhora que es treien o recol·locaven els bancs posats sense consentiment. A Sant Martí Sescorts (1687) deia, categòricament, que “per quant de posar banchs particulars en la iglésia se originan graves disensions entre los parrochians manam al rector y obrers que vuy són y per temps seran que no concedèscan ni menos permètian que ningú dels parrochians ni pose sens tenir expressa llicència nostra per escrit e de nostres successors”,²⁹⁸ i a Les Preses (1717) “no admeten ni permeten que Pau Massegur y Avallana, pagès de la present parròquia, ni Marianna Avallana, sa muller, ni altre persona en nom ni per ús de ells, posen banch algun en dita present iglésia”.²⁹⁹

Les obres de construcció d'una nova església o la seva remodelació parcial esdevenien l'ocasió perfecta per canviar-ne la situació. A Santa Maria de Corcó (1749 i 1753) la intenció era “llevar del tot las preheminèncias de banchs en la iglésia, no obstant, sens aprobar-las per ara las dissimularem, però serà sols per espay de 8 mesos dins dels quals deuran continuar la obra de la iglésia proseguint per lo més necessari de sagristia y paviment de la iglésia”, i poc després manava “sacar de la yglesia todos los bancos, escaveles y banquillos que ai en ella y no permita que los buelvan a meter dentro sin orden nuestra, cuia licencia no concederemos hasta tanto que esté concluida la obra”.³⁰⁰ A Pruit (1710) s'aprofitaren les capelles com a lloc preferent de reubicació, amb diferències substancials a l'actual.³⁰¹

297 AEV, 1209/5, St Romà de Sau, 1593, f. 188v., 1218/3, St Joan de Fàbregues, 1640, f. 80r. i ADG, P-87, Ridaura, 1621, f. 49r.

298 AEV, 1221, St Martí Sescorts, 1687, f. 649r-v.

299 ADG, P-113, Les Preses, 1717, f. 62r.

300 AEV, 1223/1, Corcó, 1749, f. 586v. i 1229, Corcó, 1753, f. 69v.

301 AEV, 1223/1, Pruit, 1710, f. 44r-45r.

Distribució de 1710 dels bancs de Pruit

Presbiteri				
Capella de St Isidre: Alou	Corriol	Passadís Central	Coll i Bosch	Capella del Carme: Pinós
	Hom		Collell	
Capella de Sta Elena: Rovira	Torrent		Quatrecazes	Capella del St. Crist: Casasses
	Vilar		Garganta	
	Llorà		---	

Font: elaboració pròpia a partir d'AEV, Pruit, 1710, f. 44r-45r.

Distribució actual dels bancs de Pruit (2007)

Presbiteri		
Corriol	Passadís Central	Devesa
Torrent/ Vila		Rovira
Casassa		Fontana
Torrent		Pinós
Coll		Obra
Llorà		Alou
Serra		Vila

Font: elaboració pròpia a partir de la visita in situ.

Les qüestions sorgien entre els rectors i els particulars –per ocupar llocs de l'església reservats a la classe eclesiàstica i per invasió del presbiteri o altars– i entre els particulars –per apropiar-se del lloc d'un altre. En el segle XVIII es prenen llocs de l'església tradicionalment reservats a la classe eclesiàstica, com a Sant Julià de Cabrera: “se extraga lo banch que de la casa de Prat desta parròquia havem trobat col·locat la part del Evangeli del altar major de dita iglésia de Sant Julià, per estar posat en lo lloch hont solament deuen assentar-se los celebrants los divinos officis y no los laichs y seculars”. A Sant Martí de Querós es manava que “apreten qualsevols banchs se tròbian sobre las tarimas dels altars o prop de ells o fi de que lo sacerdot puga celebrar lo sant sacrifici ab la decència correspon”, i a Tavertet “en atenció a que és indecent que los banchs y escambells estígan posats sobre las

tarimas o pianyas dels altars o arrimats a ells, manam que si may concedeix banch o escambell a algú parroquià, dega est posar-lo fóra de dits llochs y així mateix remouurer-se si algú havia".³⁰²

Les baralles entre particulars –desembocant a la violència física– apareixien amb la introducció d'un nou banc o mas dins l'església, quan ja aquesta estava secularment dividida, i calia una redistribució que no tothom estava disposat a acceptar. El rector i obreria, d'esquenes al bisbe, permetien i accedien a l'entrada de noves famílies per tal de rebre nous ingressos. També les vídues protagonitzen incidents quan eren foragitades de la família del difunt marit i havien de buscar una nova situació. A Tavertet hi hagué una especial controvèrsia el 1719, quan s'assenyalava el lloc marginal on "Margarida Triola, viuda dexada de Pere Triola que, bracer de la sagrera de dit Sant Christòfol de Tavertet, pugà assentar-se: lo recó del costat del altar de la capella del Sant Christo, a la part del Evangeli hont pugàs col·locar y posar la banca que té en dita iglésia y acostuma assentar-se". I el 1775 la qüestió girava entorn la col·locació del nou banc del mas Novelles d'Amunt, en discòrdia amb el mas Avenc.³⁰³

2.7. Transgressió del món religiós: espais, comportaments i vestimentes

La transgressió del món religiós per part dels laics, i desde les visites, es pot entendre des dels comportaments i vestimentes quotidianes, de l'ús impiu que es feia dels espais eclesiàstics, a causa de la barreja entre profà i religiós, i de la suma de la sacralització de la vida social, de l'obligatorietat d'assistència als actes religiosos i de la comprensió de la litúrgia.³⁰⁴

N'hem anat veient exemples dispersos enmig d'altres temes específics. Els clergues i els bisbes buscaven preservar a l'extrem els espais sagrats de tota activitat profana, i s'esforçaven per definir-

302 AEV, 1223/1, St Julià de Cabrera, 1710, f. 42v.; 1234/1, St Martí de Querós, 1780, f. 222r. i 1234/1, Tavertet, 1780, f. 220r.

303 AEV, 1223/1, Tavertet, 1710, f. 47r., 1223/1, 1719, f. 46v-47r., 1223/1, 1775, f. 879v.

304 PEREA, 2000: 407-444.

los i separar-los clarament.³⁰⁵ A les visites hi ha una diferenciació i segregació espacial reglamentada i jerarquitzada –sobretot en el cementiri, a l'exterior, i a l'interior, el cor, el presbiteri i els altars–: l'ús que se'n podia fer, qui podia freqüentar-los, la seva estètica, decència/indecència i reverència/irreverència. En realitat, la noció de sagrat esdevenia molt difusa i gens clara: la comunitat de laics buscava i establí un contacte directe, estret i terrenal amb tot allò que l'envoltava. Veurem que existia un abisme entre les dues concepcions.

L'edifici de l'església havia estat el centre social de la parròquia: lloc de reunió, d'encant d'almoines i de representació teatralitzada d'obres religioses, jocs i balls, magatzem de cereals de l'obra, amagatall de contraban, de persones perseguïdes o de relacions deshonestes o bé corral per al bestiar. En definitiva, l'església s'havia convertit en un edifici polivalent i ampli –igual que el cementiri o la rectoria–, amb multitud de dependències i espais per desenvolupar tota mena d'actes extrareligiosos, i que gaudien, a voltes, del consentiment del rector. Per això s'intentava prendre mesures explícites per eliminar aquest sentit social, cívic i comunal que havia pres, reservant-lo únicament per a finalitats religioses. Les visites pretenien corregir aquests mals hàbits i serveis, sovint no tan accentuats i tolerats, a falta d'altres espais closos alternatius. A la capella de Santa Margarida es manava fer “una paret lo llarch d'ella, sent indecent que la de la capella serveca per la casa, establia y corral”, i a Tavertet, “los pastors no impedeixen que las bèstias entrian en lo cobert de dita capella, y que en ella no reparan alguns individuos fer servir son cobert per las carretas, que és molt indecent y desdiu de la pietat christiana”.³⁰⁶

L'església ha esdevingut un espai de trobada, al marge de les funcions religioses que s'hi celebraven. Un lloc a manera de mercat sorollós o plaça pública amb molt de rebombori, on la gent anava a relacionar-se amb familiars, parents i amics, es començaven festeigs, s'hi feien tota mena de tractes, es parlava en veu alta, s'hi menjava, reia i aplaudia, es pujava al cor i al campanar a tocar

305 KAMEN, 1998: 101; DUCH, 1980; ELIADE, 1967; GIRARD, 1972; ISAMBERT, 1977 i OTTO, 1965.

306 AEV, 1224, St Martí Sescorts, 1723, f. 277r. i 1234/1, Tavertet, 1776, f. 59r.

les campanes, s'hi fumava –“ninguna persona de qualsevol grau, estament o condició que sie, que no fume”–, hi transitaven animals –no “dexan pujar gossos en lo cor sinó que aquellos fassa expel·lir per los escolans”–, o s'hi jugava –“faran posar pany a la porta del chor a fi que en temps que se ensenya la doctrina los minyons no estígan en ell, fugint de la ensenyansa” o “lo gran inconvenient que té que las criaturas estígan cerca del altar, quant se celebran los officis divinos o altres funcions eclesiàstiques, no servint de altre cosa, que de perturbar la atenció als sacerdots y tenir distrets als que observan sas posturas y moviments”.³⁰⁷ Molts dels retrets dels manaments episcopals van adreçats a corregir aquestes actituds i comportaments. Els manaments gironins de 1717 comencen referint-se a la falta de respecte o al seu tractament desconsiderat: ‘per quant se deu tenir lo major respecte y reverència als temples de Déu Nostre Senyor y demás llochs sagrats y aquella se disminueix ab la indecència que en ell se permetan...’ o ‘com se dega als llochs y sagrats tota reverència...’.

Un dels més repetits i inculcats, adreçats a laics i clergues, en tot tipus de funcions religioses –i a destacar l'assistència al cor, a les processons i a les misses en general–, es manava que estiguessin i hi assistissin amb disciplina, en “tot silenci y calladament, considerant que assisteixen en la casa de Nostro –Senyor– y devant la presència del Sanctíssim Sacrament del altar y en lo cor”, o dit d'una altra manera, que ni “en dit cor, ni en professós, ni en altra qualsevol ocasió, en la iglésia no xerren ni inquieten”.³⁰⁸ Els bisbes Taverner (1725) i Muñoz (1748) insistiren en aquesta obediència i submissió, per estar-ne informats, segons deien, en les visites.³⁰⁹ Les vetlles de la Setmana Santa també foren un motiu de preocupació. A Sant Privat d'en Bas (1687) “per evitar las irreverències que ocasionan las vetllas en las Iglésias de devoció, perçò mana que, de esta hora en avant, nos fassan en la

307 ADG, P-112, Les Preses, 1717, f. 61v.; AEV, 1218/4, Corcó, 1647, f. 92v.; ADG, P-123, St Julià de Llor, 1736, f. 64r.; ADG, P-121, St Esteve d'en Bas, 1734, f. 281r.

308 AEV, 1211/7, St Martí Sescorts, 1609, f. 39r. i AEV, 1211/7, Falgars, 1609, f. 40v.

309 MURLÀ, 1983: 193 i Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...: CLXXXVIII.

capella de Santa Madalena ni en altres de la present parròchia”; i a Falgars, Sant Martí de Querós i Sant Vicenç de Susqueda (1734) “manam que lo dia del Dijous Sant, a la posta del sol, tanque la porta de la iglésia y ningú quede en ella sinó los dos o tres de confiança per guardà el monument y no la obren lo divendres fins al apuntar lo sol”.³¹⁰

Sarmentero (1753) havia emès una circular adreçada a “extirpar vicis, reformar costums, evitar ofensas contra la Magestat de Déu, y zelar que en sos Temples, e Iglésias se tribute lo culto degut a Deu Sacramentat”.³¹¹ Anar a l’església amb la intenció d’escoltar la missa, però quedar-se fora i fer petar la xerrada, també era quelcom usual, però sempre reprovat: a Pruit (1646) al bisbe li constava “que alguns tant poch devots se restan fora o portal de la iglésia celebrant missa lo sacerdot” i a Ridaura (1734) intentà “desarraigat lo abús que se observa en la present iglésia de quedar-se los hòmens fora y al entrant de la porta della, mentres se celebran las missas y officis, de què se originan mil inconvenients”.³¹²

Les vestimentes dels laics són omnipresents en els manaments perquè són motiu de sanció moral, pel seu evident significat social i simbòlic, com a mostra de jerarquia, sexe, persona i ofici. Portaven els caps tapats, les dones amb mantellines i els homes amb barrets i els cabells recollits amb xarxes, i també es desaprovaven els signes externs d’aflicció, per exemple es volia “arrancar la costumbre tan péssima y excecrable que prevalece en esta parroquia de estar cubiertos los que hazen duelo de cuerpo presente en la iglesia sin guardar el devido honor y reverencia a tan sagrado lugar”.³¹³ Existia el costum, per reverència, de treure’s el barret durant els oficis i de dipositar-lo sobre les taules dels altars, cosa que era totalment prohibida: a Sant Privat, Sant Esteve d’en Bas i La Vola es manava “per lo respecte ques deu a las cosas sagradas, que ningú posse sobre de las fonts ni altar

310 ADG, P-108, St Privat d’en Bas, 1687, f. 372r-v.; AEV, 1225, Falgars, 1734, f. 187r. i 1234/1, St Joan de Fàbregues, 1776, f. 58v-59r.

311 AEV, Mensa. Disposicions autoritats 1116, núm. 39.

312 AEV, 1218/4, Pruit, 1646, f. 71r. i ADG, P-121, Ridaura, 1734, f. 299v.

313 ADG, P-128, Tordera, 1746, f. 45r.

sombreros ni altra cosa que no sia necessària per lo servey de la iglesia o ministres d'ella”.³¹⁴

En el darrer quart del segle XVIII, apareixen els manaments relatius als guarniments dominicals –“de gala”– o de feina dels pagesos: a Tavertet i Sant Martí Sescorts no permetia l'entrada a cap església ni capella duent “ab lo gambeto a las espatllas, ni en ningun temps ni de segas ab mocador al coll, ni otras vestiduras y ornatos impropis e indecents en lloch tant sant y sagrat com és lo temple y casa del Senyor”.³¹⁵

2.8. “Vicis públics”, escàndols, adulteris, concubinatges

Aquest títol ve donat en una de les parts primordials de la “*visitatio hominum*”, que incloïa la visita als vicis públics. Per les respostes podem deduir-ne el contingut: els defectes o debilitats de la carn, la prostitució, l'adulteri, el concubinatge, les separacions, les cohabitacions de dones i clergues i les parelles dels promesos –per exemple, només disposant de capítols matrimonials o els matrimonis amb un grau proper de consanguinitat. A més, cal considerar els manaments específics inclosos enmig dels cartells generals de visita, sense gaires canvis de to, mode o consideració, així Pedro Jaime (1588) demanava sobre els “ecclesiàstichs o laics concubinaris públichs”, els “sacrílegos ni gromàntichs endevinadors, encantors, fatiler, o tingue qualsevol crim públich” i les “persones algunes que sien usureras o logreras públiques”³¹⁶ i Onofre de Reart –tant a Vic com a Girona, el 1608– incloïa una completa i exhaustiva llista amb deu punts, agrupats en dos grans temes, els que tenien un caràcter públic i col·lectiu –prohibicions de cases de joc, bordells, tavernes i hostals– i els que versaven sobre el comportament viciós i pecaminós d'homes i dones –la blasfèmia pública, l'heretgia, la perseverància en l'excomunicació, la convivència prematrimonial, les relacions entre clergues i dones o les relacions sexuals contra natura. Reart acabava reclamant i demanant la denúncia pública “pera

314 AEV, 1218/3, La Vola, 1640, f. 81r.

315 AEV, 1223/1, Tavertet, 1775, f. 880r.

316 AEV, 1208/1, Manaments generals de Pedro Jaime, 1588, f. 8v.

que vist lo que direu se provehesca lo que serà al servey de Déu, descàrrech de nostra consciència, bé y profit de la salut espiritual de vostres ànimes y consciències”.³¹⁷ Els conceptes introduïts en els manaments prengueren un nou sentit de regeneració, a dues bandes: com a causa de la suposada disbauxa social i sexual, i com a efecte, deixen de cometre's situacions indesitjades –com a Roda de Ter, el 1610.³¹⁸ Es pot parlar, en aquest sentit, d'una intolerància constant i present, institucionalitzada per l'Església.³¹⁹

A principis del segle XVII aquesta part va desaparèixer definitivament, malgrat que els bisbes fins a la divuitena centúria encapçalaren la seva visita emprant els conceptes dels vicis com a quelcom a eradicar i extirpar, com a pur formulisme heretat del passat. Pasqual (1685) i Muñoz (1745) deien que empenien la visita per “inquirir sobre la vida i costums dels súbdits, així eclesiàstics com seculars”, i en l'edecte de visita de 1690, “amonestam a tots en lo Senyor Nos donen notícia dels pecats públics, y escandalosos, y demás cosas dignas de reforma” –o dit d'una altra manera, per la “correcció y esmena de pecats públichs, y escandalosos, pau y unió entre nostres súbdits, descàrrech de sas conscièncias, edificació y bon exemple dels Fahels”. Quedava clar l'interès pels comportaments i actituds dels feligresos, com a laiques i privades persones.

Tot i la recerca infructuosa i desesperada dels bisbes i visitadors –que en alguns casos ratlla el llinar de la xafarderia i el tafaneig–, no apareixia ningú, i els que sortien a la llum eren excepcions, en el que era normal dir, en el cas de Vic, que “visità els vicis públics y non foren trobats ninguns”³²⁰ o que, en el cas de Girona, ‘no hi ha ningú excomunicat, suspès, usurer, concubinari o pecador públic, que tots reben el sagrament de l'eucaristia i obeeixen els manaments episcopals’. Però, val la pena esmentar aquests casos excepcionals –o potser no tant–, que trobem en les visites de Cassador i Jaime, mostra de com degueren ser les

317 AEV, 1211/5, Manaments generals d'Onofre de Reart, 1608, f. 4r.

318 AEV, 1211/8, Roda de Ter, 1610, f. 67v.: “si té vicis públics en sa parròquia et dixit que una dona y ha que viu malament; ja està en los memorials dels advertiments lo seu nom”.

319 MOREU, 2003.

320 AEV, 1241/2, Corcó, 1591, f. 100v.

dels seus predecessors i a la resta de les diòcesis. A les Planes el bisbe manava l'excomunió pública de les parelles formades per Bernat Ferrer i Jerònima, i Joan Bertrana i Tomasa, soltera, per viure concubinàriament, i a Sant Esteve d'en Bas, el sagristà digué que Mateu Casarius era 'pecador carnal' per viure amb una dona, i que si perseveraven en la seva relació, se'ls citaria davant del tribunal eclesiàstic. A Sant Joan de Fàbregues “fonc fet y despedit manament contra Miquel Sala, àlies Torra, que dins quinze dies contraga matrimoni per paraules de present benedicció eclesiàstica rebent en fos de Santa Mare Yglésia ab Margarida, sia nuestra filla de Gabriel Aulet, àlies Torra, ab la qual fa un any a fets capítols y cohabiten”³²¹ i es manava a Montserrat Casadevall foragitar de casa seva “na Joanna Sabatera, viuda, muller que fonch del que en Benet Prat, parayre de dita vila, ab la qual a un any poch més o menos viu amansebat”;³²² tots dos foren amenaçats d'excomunió. A Vilanova de Sau trobaren “una dona viuda nomenada Elisebet Fetgedes, la qual és fama pública que és dona erràtica y atmet en sa cassa molta manera de personas, y vuy actualment és prenyada”.³²³ A Tavertet “no foren trobats alguns sinó los que foren ja denunciats al officio de mon Señor Reverendíssim Gabriel Raxach”,³²⁴ cosa que demostra el coneixement profund que en tenia el rector dels avatars locals i del treball conjunt amb els visitadors. El 1593, es manava al rector de Sant Vicenç de Susqueda, Gabriel Marquès, presentar-se a la cúria episcopal –sota pena d'excomunió i 10 ducats de multa– per haver-se absentat de la parròquia durant la visita per estar amb una dona, i a Sant Martí Sescorts “fonc trobat aver huna pública pachadora, nomenada tal Pallisosra, viuda, ab gran scàndol de tot lo pobla”.³²⁵ A Pruit (1600) “fonc despedit manament contra Gallart La Farga, pastor, que, dins 15 dies, fassa vida maridable ab sa muller com a marit y muller”.³²⁶ En cap

---

321 AEV, 1209/1, St Joan de Fàbregues, 1590, f. 253r.

322 AEV, 1209/1, St Joan de Fàbregues, 1590, f. 253v.

323 AEV, 1241/2, Vilanova de Sau, 1591, f. 97v.

324 AEV, 1241/2, Tavertet, 1591, f. 99v.

325 AEV, 1209/4, St Martí Sescorts, 1593, f. 146r.

326 AEV, 1211/1, Pruit, 1600, f. 38v.

moment sabem com es resolen privadament aquests casos, amb satisfacció o desplaença, on la dona és la provocadora dels homes i causant de tots els mals.³²⁷

El matrimoni també apareix estrictament regulat en els rituals i constitucions sinodals – reflex i aplicació dels decrets tridentins, els concilis tarraconenses o el ritual romà de 1614–, on les relacions de parella estaven limitades dins d'ell. Els darrers anys del segle XVI, quan trobem els casos extramatrimonials, l'Església encara està elaborant i processant una sèrie d'instruments d'articulació i control jurídic, fet que endevina la fragilitat i inestabilitat de l'entitat familiar. Les sinodals gironines i vigatanes dels segles XVI, XVII i XVIII recullen i creen una jurisprudència entorn del matrimoni, sense l'acceptació del divorci –només en cas de maltractaments i essent denunciat i excomunicat aquell qui ho comet.³²⁸ A més, hi hagué una sèrie de moralistes europeus, hispans i catalans que abrandaven aquestes tesis i apuntaven a una doctrina similar entorn la “família perfecta”: l'enaltiment, engrandiment i honradesa del matrimoni i de la institució familiar, la fidelitat, l'amor als fills i al marit, o com a espai de pedagogia adequat i predilecte. Aquesta casuística costa d'implantar per unes pràctiques considerades consuetudinàries, sòlidament esteses, ni escandaloses ni amorals. Les classes més baixes i vulnerables –laics i clergues–, reflectides a les visites, escapaven d'aquesta normativa, perquè no calien contractes econòmics previs i perquè es nodrien d'una certa espontaneïtat i immediatesa.³²⁹

327 MATHEUS, 1992: 86.

328 ADG, P-85, Manaments generals d'Onofre de Reart, 1617, s. f.: “si saben que alguns casats no fassen vida maridable ab llurs mullers y ellas ab llurs marits...”; i ROMAGUERA, 1691: 342, Lib. IV. Tit. II. Cap. 1; 344, Lib. IV. Tit. II. Cap. 2; 329, Lib. IV. Tit. I. Cap. 1; 341-342, Lib. IV. Tit. I. Cap. 2; 332, Lib. IV. Tit. I, Cap. 2-3; 338-339, Lib. IV. Tit. I, Cap. 9; 339-341, Lib. IV. Tit. I, Cap. 10; 334-336, Lib. IV. Tit. I, Cap. 4 i 5 i 50-51, Tit. XVIII; 336-338, Lib. IV. Tit. I, Cap. 6, 7 i 8; 361, Lib. V. Tit. III. Cap. 1. MURLÀ, 1983: 179-180. Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...: 51, Tit. XIX; 90, Tit. XXXIII. Sobre el matrimoni; i 9-97.

329 SECT: 300-321, Sessió XXIV. Declara el dret diví i indissoluble del sagrament del matrimoni i anul·la els matrimonis clandestins. RUIZ-DOMÈNEC, 2003; ANDERSON, 1988; GARCÍA CARCEL, 1983; GIL AMBRONA, 1984; PELEGRÍ, 1994 i SIMON, 1987.

Un tema dubtós i controvertit va ser el de les tavernes i hostals –i altres edificis susceptibles de convertir-s’hi– que eren propietat de l’obreria o d’algun clergue: per un costat, no es podien bandejar els sucosos ingressos del seu arrendament, però per altre, comportava una sèrie de riscos i perills de moralitat. Així passava a Sant Martí Sescorts (1618): “la casa de la mongia de dita yglesia tenen hostel y taverna, persò ha provehit que desta hora al davant, en pena de excomunicació lata sentència, ninguna persona de qualsevol grau, estament, orde ho condició sia, no tinga taverna, hostel ni casa de joc ni altrament fassa xacotas ni dones a menjar per via de interès ha algunas perssonas en dita casa”.³³⁰ I a Sant Privat d’en Bas (1618) es manava als obrers, primer, “no permètan, ans impedèscan, que ninguna persona jugue ni tinga taverna ni hostel en la casa de la obra, ni aquella arenden a persona que tinga taverna, manant sots la mateixa pena qui ningú jugue ni tinga taverna en dita casa”,³³¹ i segon, “quant se haurà de arrendar les cases de la obra y de la almoyna, les arrenden al més donant, dient en la tabla que en dites cases nos pugua tenir taverna ni joc”.³³² Ja en el segle XVIII, el bisbe legislà com havia de ser el nou hostel de la capella de Salut (1734) i a Santa Maria de Corcó (1775), per ordre reial, permeté que les autoritats municipals resolguessin el tema: “informats del abús se permet de freqüentar hostals y tavernas, menjar, veurer y jugar en ellas de que se segueixen tantas disensions y pecats: fem memòria y present a la justícia la real cèdula de nostre zelós monarca ab què priva estos abusos y mana als batlles zelen la observància de dita Real cèdula, com també los exhortam en las entranyas de Jesuchrist y de no nos serà precís donar part a la superioritat sempre que lo reverent rector nos avíssia de alguna inobservància”.³³³

Un petit comentari mereixen les bruixes, els actes diabòlics i les supersticions. No surten ni una sola vegada esmentades, però els manaments generals vigatans del segle XVII se’n fan ressò, herència dels qüestionaris de visita pastoral anteriors. Reart (1607), Sanjerónimo (1612) i Pasqual (1685) empen el mateix manament,

---

330 AEV, 1213/2, St Martí Sescorts, 1618, f. 101v.

331 ADG, P-85, St Privat d’en Bas, 1618, f. 90r.

332 ADG, P-85, St Privat d’en Bas, 1618, f. 90r.

333 AEV, 1223/1, Corcó, 1775, f. 868v.

en uns anys que coincideixen amb la major persecució i repressió, entre 1595 i 1615, el 1627 i entre 1665 i 1670.³³⁴ Caldria diferenciar els casos greus de bruixeria, atribuïbles i condemnables pel Tribunal de la Santa Inquisició –que en tenia el monopoli jurisdiccional–, i que el bisbe o visitador tenia l'obligació de donar a conèixer, junt a les autoritats locals –amb un important ressò mediàtic–, i els casos de menor consideració, que podien ser resolts en altres moments –i que no hem documentat en cap visita, indicatiu de l'oposició d'algunes jerarquies eclesiàstiques, com el bisbe de Solsona i el jesuïta Pere Gil. En aquests anys i per fonts paral·leles sabem de l'existència de bruixes, bruixots i processos inquisitorials en algunes parròquies del Collsacabra i la Vall d'Hostoles: a Rupit, Santa Maria de Corcó, Sant Vicenç de Susqueda i Sant Feliu de Pallerols.³³⁵ Encara a finals del segle XVIII, un dels visitadors parla que a Santa Eulàlia de Viladonja s'hi localitzaren un grup de bruixots, suposem per traspasar-ho als inquisidors.

2.9. Violència, bandolers i pedrenyals

Les visites són explícites en la narració d'aspectes de violència protagonitzats per bandolers, sacrílegs, excomunicats i foragitats de la pau i treva, en una zona d'"orografia propícia per a les activitats dels saltejadors de camins".³³⁶ Les referències episcopals a les preservacions de béns, llocs i persones –o immunitats diplomàtiques en espais eclesiàstics–, les condemnes públiques i les prohibicions dels pedrenyals, coincideixen plenament amb els anys de màxima repressió dels virreis castellans, entre 1592

---

334 AEV, 1211/6, Manaments generals d'Onofre de Reart, 1607, f. 28r.: "Si saben de algunes persones que tinguen ho hàjan tingut tracte o pacte ab lo dimoni, sien bruixes, etxigeres, encatadores, agoreres o que saben y usen fer lligadures, maleficios, encantaments, conjurs, curant ab oratoris o per signadures per so servint-se a trobar coses perdudes y adevinar les per venir, o si sabeu de alguns que tngan llibres de conjurs y supersticions o que aporten alguns bitllets o nòmines al coll o en altre part, les quals qui les aporta les vinga a exhibir y mostrar peraque vejam y examinem si són catholicas o no". BADA, 1992; BLAZQUEZ, 1990; CONTRERAS, 1988; GARCIA CÁRCEL, 1979 i 1997.

335 PLADEVALL, 1974a; SENA, 1968; DEL MOLAR, 1980 i GOMIS, 1986.

336 TORRES, 1991: 45.

–el duc de Maqueda– i 1619 –el duc d'Albuquerque, època d'esplendor del bandolerisme català del Barroc.³³⁷ La constitució de Gregori XIII (1577) anava dirigida als 'guerrejants' i bandolers de la Corona d'Aragó, essent repetidament promulgada en concili, sínodes i constitucions catalanes de finals del segle XVI i principis del XVII –les vigatanes de 1591 o el Concili Provincial tarraconense de 1602, empès per l'arquebisbe Joan Terés–, condemnant l'ús dels pedrenyals i els senyors que afavorien bandositats i protegien a bandolers.³³⁸

Així doncs, trobarem decrets en sintonia, com els de Reart, Sanjerónimo i Pasqual, demanant denunciar "si saben que en algunes esglésies, cementiris o fossars y altres llocs sagrats alguns haien renyt o comès crim de sacrilegi, o posat les mans en persones ecclesiàsthas o altres o haien a prophanat les esglésies, sementiris, o altres llocs pios fahent o cometent en ells deshonestadats";³³⁹ tals com els exemples de Sant Pere Sacosta (1588), on el cementiri i reliquer havien estat ocupats, feia algun temps, per diferents bàndols i oficials reials, profanant el lloc, i a Sant Feliu de Pallerols, el rector havia de viure al cor perquè la seva casa estava habitada per bandositats.³⁴⁰

Des de les universitats i municipis es van crear diferents *unions* contra el bandolerisme, milícies urbanes que perseguïen els malfactors, bandolers i lladres de pas, fomentades per les autoritats episcopals catalanes –per exemple, l'urgellenc Luís Díes Aux (1626) i el solsoní Miguel Santos (1627).³⁴¹ El 1576 era a Vic, i el 1605 a Olot i la Vall d'en Bas, on Arévalo de Zuazo va emetre un primer edicte contra els que havien entrat a Sant Esteve d'Olot amb pedrenyals, i el 1606, un segon a Sant Esteve d'en Bas, excomunicant als "malfactors, bandolers, saltejadors, lladres, asesinadors, incendiariis y perturbadors de la quietut y pau

337 TORRES, 1991: 68-73 i 79-94.

338 Constituciones Synodales Vicensas...: 72v.: "Constitució apostòlica contra los bandolers".

339 AEV, 1211/6, manaments grls. de Reart, 1608, f. 28r i ADG, P-85, manaments generals, 1617, s.f.

340 ADG, P-71, Sant Pere Sacosta, 1588, f. 266r.

341 BC, Fullets Bonsoms, n. 4868 i n. 2539.

pública”.³⁴² L’actitud del bisbe Francesc Robuster va ser totalment diferent a Zuazo, va afavorir la violència actuant descaradament a favor dels cadells i contra dels nyerros.³⁴³ El 1615, Sanjerónimo enviava una carta al rei on li transmetia el sentiment desesperat del poble davant la situació del bandolerisme i malestar social, i demanava la seva intervenció militar.³⁴⁴

Les viles i parròquies a les Guilleries, el Collsacabra, el Montseny, les valls d’en Bas i Hostoles i el Vallès foren, en les tres primeres dècades del segle XVII, les zones de vivència i pas de la colla d’en Joan Sala, àlies Serrallonga, a més d’altres bandes i quadrilles documentades, cosa que podem intuir en les visites, per exemple, en els manaments que prohibien l’entrada a l’església a tots aquells que portessin pedrenyals, els mostressin sense vergonya, excomunicant-los o expulsant-los del temple.³⁴⁵ Els pedrenyals eren armes curtes, fàcils d’amagar –sota la capa de pastor–, usats pels ‘autèntics bandolers’ –i distingir-los d’altres delinqüents–, símbol d’un estatus.³⁴⁶ Així doncs, a Cogolls, Sant Feliu de Pallerols i Sant Julià de Llor, Sant Esteve d’en Bas (1626), a Ridaura (1638) i a Les Preses (1667), com que “los diumenges y festes y altres dies, quant se diuen les misses baixes y officio major, la isglésia està plena de padrinyals, mana dit senyor visitador que ninguna persona de qui al davant gose entrar en dita isglésia mentre se celebraran los officis amb padrinyal a pena de excomunicació mayor i latte sentència”.³⁴⁷ Al bisbat de Vic, es queixava que “en las isglésias de la present ciutat de Manresa y ha molt delinqüents recullits y ques guarden en dites isglésias de las quals en moltes occasions són axits y ixen per perpetrar y cometra alguns homicis y altrás delictes y després se’n tornen ys recullen en aquella fent raparo de las isglésias per la comissió

---

342 ADG, Litterarum, U-218, núm. 1501, 13 de setembre de 1605, f. 39r i Lletres, núm. 393, 26 desembre 1605, f. 143r. i núm. 406, 17 d’abril de 1606. PAGÈS, 1983 i SENA, 1985.

343 MADURELL, 1951; NADAL, 1904: 178, 202 i 220 i TORRES, 2007.

344 PLADEVALL, 1989: 137.

345 PLANES, 1993; SENA, 1963 i TORRES, 1995.

346 TORRES, 1991: 47-60 i 1991: 136 i 173.

347 ADG, P-89, St Esteve d’en Bas, 1626, f. 117r.

dells dits delictes".³⁴⁸ I el rector de Sant Vicenç de Susqueda anotà una sèrie de fets i impressions coetànies extraordinàriament vives, ocorregudes el 1616: "memòria sia com en nostra terra de Catalunya estava tant plena de bandolés que no y avia anar per los camins, tot era robar y matar, y los dits bandolés cativaven gent y los sen aportaven en llur companyia...", o bé la interrupció violenta d'una festa del Roser, amb un mal final, el diumenge 3 de juliol de 1627: "feta la profesó après de missa vingueren los bandolés contra de un oficial los bandolés 7 lo oficial deu; foren tants los tiros de pedrenyal que parexia la fi del món. Mataren un fadrí de Sant Pere de Torelló y travessaren Salvador Gravalosa".³⁴⁹

El tema de les armes es reprèn de nou en les visites de 1646 i 1647, en relació als conflictes entre les monarquies espanyola i francesa. A Sant Julià de Cabrera es manava que "no aportassen armas de foch en la iglésia, atenant que si lo Rey mane ab graves penas, no las aporten en las plassas ab més justa rahó se ha de prohibir nos aporten en la iglésia", i a Sant Vicenç de Susqueda i Taverter deia que "nos aporten armas de foch en la iglésia quan se celebren los divinals officis".³⁵⁰

2.10. Judicis amistosos, concòrdies i afers locals

La presència del bisbe era aprofitada per plantejar-li la solució a problemes de caire local, impossible de resoldre sense una autoritat civil o religiosa, i sense haver de seguir una via legal o jurídica. El bisbe gaudia de prou autoritat i prestigi, amb poder i capacitat de decisió per solucionar els assumptes de manera ferma, justa i qualificada. En paral·lel van existir els contenciosos que arribaven a un tribunal eclesiàstic –on dues parts demanaven justícia– i que es portaven a terme per iniciativa del fiscal, com un únic cas de 1605 a Vilanova de Sau, citat a les visites, en què

348 AEV, 1215, Manresa, 1625, f. 22v.

349 AEV, Arxiu parroquial de St Vicenç de Susqueda, P/I-I. Confraria del Roser (1604-1727), s.f.

350 AEV, 1218/4, St Julià de Cabrera, 1646, f. 72r. i St Vicenç de Susqueda, 1647, f. 91v.

intervé un 'procurador fiscal de la cort eclesiàstica' i es declara excomunicat a Antoni Masgrau.

És per això que, en ocasions, s'han considerat les visites com a 'processos', inclosos, des mitjan segle XIV, en alguns llibres titulats 'Processos de les visites pastorals' o pel fet que el bisbe usi el verb 'inquirir' junt al de visitar.³⁵¹ De fet, moltes visites es convertiren en autèntics processos judicials, on el bisbe esdevingué el jutge, i els fidels eren convidats a declarar davant d'un tribunal, molt similar a un procés inquisitorial.³⁵² Des del punt de vista jurídic, en cap cas no sembla haver-se aplicat a les visites modernes. La principal diferència rau en què la visita no disposa de tribunal ni es dicta una sentència final.

Els afers locals eren resolts immediatament a través de les visites, quan no hi havia conflictivitat indubtable ni violència física. Tant per la seva variada geografia com per l'àmplia cronologia veiem que va ser un mètode emprat sempre amb conveniència i improvisadament. A més, es feren una gran quantitat de concòrdies i convenis a parròquies litorals i prelitorals, en els governs successius dels bisbes Bastero, Taranco i Palmero.³⁵³

La vida quotidiana de la parròquia comportava i desenvolupava problemes en el si de la comunitat pagesa o vilatana, amb efectes multiplicadors, perversos i intoxicadors. Davant del bisbe, els laics i clergues s'atreviren a exposar els conflictes interns. La majoria de casos eren provocats per motius econòmics: impagaments, actualitzacions de salaris o incompliments de treballs i funcions religioses.

La terminologia emprada és suau i gairebé delicada, però no deixa de ser un convencionalisme. Els inicis i començaments o la presentació formal i primmirada de l'afer davant del bisbe seguia un mateix estil i concepte: a Sant Vicenç de Susqueda (1599) es "suplica a Sa Santíssima Reverendíssima humilment se servís fer-li

351 MARTÍ BONET, NIQUI I MIQUEL, 1984.

352 MONJAS, 2003: 60 i MARQUÈS, 1985 i 1999b.

353 ADG, P-126 i P-127, La Selva de Mar (1734, 1736, 1750 i 1776), Lloret de Mar (1743), Tossa de Mar (1743), Montràs (1743), Olot (1743), Palafrugell (1743), Pineda de Mar (1743), Romanyà de La Selva (1743), Sadernes (1743), Arenys de Mar (1746), La Bisbal d'Empordà (1749) i Llançà (1789).

justícia”³⁵⁴ per resoldre una querella –un terme greu per designar les discòrdies que implicaven queixes i retrets recíprocs–; a La Pinya (1619) diu “prosseguint *in iudicio amigabiliter...*”;³⁵⁵ a Sant Martí Sescorts (1625) va trobar-se “una certa qüestió entre los parrochials de dita iglésia”;³⁵⁶ a La Pinya (1671) “per aquietar las parts y per evitar las qüestions se podrian originar de aquí, ordena, disposa y mana que se estiga al disposat en dita concòrdia”;³⁵⁷ o bé a Les Preses (1727 i 1738) “hi avia algunas disputas que en alguna manera impedian aquella quietut y conformitat deguda, però, volenti donar remey oportú, avem ordenat y manat las cosas infraescritas...”.³⁵⁸ Les solucions finals no són gairebé mai citades durant la mateixa visita, però pel to emprat durant el procés, delata un intens substrat farcit de conflictes, violència i friccions. Així, moltes de les qüestions mereixen una concòrdia, acord, pacte o harmonització, firmada sovint davant del notari, entre les parts que entraren en conflicte.

Els declarants o implicats eren cridats quan la qüestió havia pres una dimensió considerable, i feia falta la intervenció dels més grans –vells– de la parròquia, explicant el seu record, on la tradició oral i la consuetud gaudia de gran influència. L'estil seguia essent fresc, impulsiu i natural. En una “*mandata seu testimonialia*” de Sant Iscle de Colltort (1691) el rector presentà un dubte sobre els delmes i primícies d'uns novals, pel qual el bisbe va requerir nou testimonis per entrevistar: Mateu Campasol i Feliu Fontanils (40 anys), obrers i pagesos de la parròquia; Mateu Prat, pagès (55 anys); Joan Francesc Bruch Saiols, pagès i senyor útil del mas Saiols (70 anys); Joan Farigola (60 anys); Josep Burricer, pagès del mas Colltort; Miquel Cerarols, pagès del mas Raigosa i Joan Campderich, pagès (50 anys). A tots ells se'ls manava “dígan la veritat, postpossada tota humana afecció y respecte” i “mitjansant jurament que diga si és veritat que...”.³⁵⁹ A Sant Joan de Fàbregues, per resoldre la

354 AEV, 1210/5, St Vicenç de Susqueda, 1599, f. 168v.

355 ADG, P-86, La Pinya, 1619, f. 43r.

356 AEV, 1215, St Martí Sescorts, 1625, f. 73v.

357 ADG, P-104, La Pinya, 1671, f. 25r.

358 ADG, P-116, Les Preses, 1727, f. 50v. i P-124, 1738, f. 131r.

359 ADG, P-109, St Iscle de Colltort, 1691, f. 443r-v.

disposició dels bancs dins l'església, el visitador va estar "informat sobre est assumpto per medi de persona de edad de més de 60 anys desinteressadas y de tota fe y crèdit".³⁶⁰

2.11. Pies almoines, assistència i caritat

Les pies almoines eren aquells serveis d'ajuda als pobres i sectors més marginats de la societat, instituïdes testamentàriament per un particular a una catedral, capella o església en un dia o onomàstica concreta, i que el bisbe, obreria o rector s'encarreguen formalment de la seva aplicació i manteniment.³⁶¹ L'atenció als menysvalguts podia fer-se de diferents formes, les més comunes –documentades en les visites–, foren les almoines de pa a les portes de les esglésies, les causes pies per maridar donzelles o de vestimentes i hospitals per als malalts i pobres.³⁶² Mentrestant, a les diverses capitals diocesanes s'havien creat establiments i cases de caritat que assoliren un gran pes específic en la societat i foren la base d'activitats benèfiques o assistencials.

Un estudi precís i acurat de les creacions de les almoines pies ens proporcionaria una llista dels fundadors i les quantitats establertes, permetent-ne la valoració dels nivells socials i econòmics, i la pràctica de la fe. Una de les més antigues és la del Cortó o Quartó a la vila d'Amer –d'idèntica denominació a Ripoll i Anglès–, que el bisbe comprovà que estava ben administrada per rector i jurats de la vila. A Sant Martí Sescorts (1589) hi havia una obra pia de "vint y dos sous de renda, los quals pague lo hereu de Andreu Domingo de Manlleu, que nondà o ses fermances les quals són t. Coromina de Manlleu y Salvi Domingo tanbé de Manlleu, a set o vuit anys que no ha feta la almoyna y lo cantar".³⁶³ I el 1606 es "manà a Joan Pera Boygas, parayre de Sant Esteve d'en Bas, que fassa la almoyna

360 AEV, 1234/1, St Joan de Fàbregues, 1776, f. 59r.

361 BATLLE, 1987.

362 PUIGVERT, 2001: 188-194; BOSCH CARRERA, 1988 i Real Cédula ... sobre erección de Casas de Misericordia, y otros medios parasocorrer a esta clase de pobres, Madrid: Imprenta de Pedro Marín, 1781; CALLAHAN, 1978; CARBONELL, 1997; CARO, 1989; FATICA, 1992; GRACIA, 1993; MONTANARI, 1993 i CARO BAROJA, 1996: 262.

363 AEV, 1208/2, St Martí Sescorts, 1589, f. 210v.

que te oblicació de fer en la isglésia de Sant Privat, en la festa de Sant Phelip y Sant Jaume, y dins quinse dias comparega devant sa Santíssima aportant los comptes de sa administració".³⁶⁴

Sanjerónimo va relacionar totes les almoines existents en les visites de 1618 i 1625, com les de Vilanova de Sau on "fonc trobat que en dita yglésia se tenen de donar dos almoynas per la una per lo dia de la Encarnació de Nostre Senyor Il·lustríssim Jesuchrist y no té sinó sis sous de renda y l'altra per lo primer dia de abril, la qual té vint sous de renda",³⁶⁵ i a Sant Joan de Fàbregues n'existia una creada per mossèn Boïgues, que es donava a les portes de l'església per Corpus, la qual valia "vuyt ho nou lliuras y és estat provehit que lo administrador de dita almoyna done per dita jornada la anyada passada de sis cent y vint per anar lo blat molt car y haver-hi pocs diners quan sia arribat lo termini en lo qual se té de donar en dita yglésia".³⁶⁶

Les visites les designen com a 'almoina comuna', 'almoina de pa cuit' o 'almoina de tal dia o persona', coincidint en tres trets comuns: el nom del fundador, la data de la fundació i el seu valor –metàlic o espècie. A més, s'esmenta que els hereus o marmessors d'aquestes fundacions se'n desentengueren totalment i perderen l'interès, sobretot per la càrrega econòmica que això suposava, i que no podia assumir responsablement; el fundador no havia previst, tal com mostra alguna queixa, les fluctuacions a l'alça del preu del blat o del pa. En ocasions, malgrat els intents de recuperació, s'acaba amb la pèrdua i desaparició.

Els donants eren persones físiques i laiques o entitats jurídiques, amb la missió de conferir a l'Església un patró i exemple de 'caritat cristiana'. A Sant Esteve d'en Bas (1680) es permeté fer un "acaptiri en dita parrochial y que las almoynas que procehiran de aquell se recondesca en una caxa y servesca per subvenir les necessitats dels pobres y no altrament".³⁶⁷ Entre els motius exactes que portaren a la creació d'aquestes almoines s'inclouen els que buscaven un cert

364 ADG, P-79, St Privat d'en Bas, 1606, f. 55v.

365 AEV, 1213/2, Vilanova de Sau, 1618, f. 61v.

366 AEV, 1213/3, St Joan de Fàbregues, 1620, f. 80r.

367 ADG, P-106, St Esteve d'en Bas, 1680, f. 126r. i semblant al ACGAX, Notaria del Mallol, Llibre de testaments, 1638-1665 (784bis), [1656, maig, 31], s.f.

reconeixement social i públic, amb la pretensió d'obtenir el perdó de les culpes, l'encobriment o condonació de deutes. Les quantitats de les nostres parròquies, potser minses i insignificants, són prou rellevants per ser destinades a aquestes funcions.³⁶⁸

Les visites aporten més llum sobre l'assistència i la caritat a les zones rurals, una pràctica força desconeguda. Les almoines de pa vigatanes en ple segle XVIII tenien la funció d'atendre la massa de pobres –de solemnitat, desvagats o aprofitats– que acudien a les parròquies per obtenir un bocí de menjar, prou nombrosos, organitzats, i, fins i tot professionals, pel fet que ocasionaven aldarulls i malestar a la comunitat.

Els bisbes i rectors es van veure obligats a pronunciar-se, ja que la seva presència i freqüència enterbolia les comunitats i disgustava les autoritats religioses. En part es demostra la falta de coordinació entre les diferents organitzacions, entitats i parròquies. Les constitucions sinodals d'Auther i Pontich distingien i separaven clarament els miserables, quan ja s'havia agreujat la situació.³⁶⁹ A les parròquies garrotxines i selvatanes apareixen ben esporàdicament, a Cogolls i Sant Climent d'Amer (1698) deia que “se fan cada any tres almoynas de pa a la quals no sols acudexen pobres sinó també gent acomodada, per rahó de ditas almoynas, se originan moltes qüestions”.³⁷⁰ En el segon terç del segle XVIII aquesta almoina, encara activa i en ple rendiment, serà emprada per finançar d'una sèrie d'obres manades pel bisbe-visitador.

Mentrestant, la reiterada presència de pobres a les parròquies vigatanes fa pensar en un grup itinerant i establerts de murris, falsos pobres i rodamóns, que s'anava desplaçant d'una parròquia a una altra, buscant menjar en els masos i pidolant els diumenges a les esglésies. Les queixes que es donen a conèixer durant les visites de 1734, 1736 i 1741, quan la pobresa de l'àmbit rural era causada per l'endeutament dels petits propietaris convertits a jornalers i bracers, i a les víctimes de les males collites, a les pestes cícliques

---

368 BORRELL, 2002: 84.

369 ROMAGUERA, 1691: 418, Lib. X. Tit. XII. Cap. 7. i 411, Lib. V. tit. XI. Cap. 1.

370 ADG, P-110, Cogolls, 1698, f. 564r.

i a les guerres.³⁷¹ La intervenció governamental i episcopal avançà cap a un procés de racionalització de la política dels pobres. En la visita de 1734 trobem queixes a Falgars, Sant Julià de Cabrera i Sant Martí de Sacalm, el 1736 a Sant Martí Sescorts i el 1741 a Pruit. Tots els manaments coincideixen literalment: "com lo concurs de molta gent de diferent sexo, singularment si és vulgar y desatenta, ociosa y mal criada, ocasione danys en lo espiritual y temporal, y assò acostume succehir en las almoynas que deuen donar-se per obligar a Déu nos socòrria en las necessitats, manam que la ques repartia tots anys lo dia 2 de Novembre en la porta de la iglésia, se dona altre dia, mudant-lo cada any a coneguda del Rector y obrers, ab lo que evitaran los inconvenients antes dits y podran sé socorreguts ab més abundància los pobres de la parròquia que són los primers acreadors".³⁷²

El problema radicava en la incompatibilitat del repartiment de les almoines, en el dia i a qui anava dirigida. Calia que el rector i els obrers fixessin unes dates aleatòries i canviants cada any, "se múdian sempre la diada ab intervenció del rector, que de esta manera, sabent-ho sols los pobres de la parròquia, podran ser socorreguts ab més abundància y se evitaran los desordes en la anada, vinguda y detenció dels que hi concorren de fóra la parròquia". Els bisbes diferenciaven clarament entre el grau de pobresa i a qui estava associada, sobretot el seu origen geogràfic: es prioritzava l'ajuda als veïns pobres, com a feligresos –i contribuents–, per tal d'allunyar –o foragitar– els pobres no pertanyents a la parròquia, i que els visitadors definien com a "gent ociosa y vulgar, ocasione desordres e inconvenients" o "desafeynada, mal criada y poch atenta". Una de les solucions proposades, més encertada, a Pruit (1741), consistia en fer els repartiments casa per casa: "per evitar los desordres gravíssims que se segueixen de juntà lo productor de las almoynas y distribuhir-las en un dia lo que és contra lo que disposarem los fundadors: manam que lo que resultarà de la renda de cada una, per poch que sia, se done als pobres en la casa del obrer quant

---

371 WOOLF, 1989: 11-58. Pierre Vilar ho endarrereix fins a la dècada de 1760, quan els preus pugen tan ràpidament que el salari mínim és incapaç de fer front a les necessitats vitals: VILAR, 1986: 101.

372 AEV, 1225, St Julià de Cabrera, 1734, f. 189r.

passam a cercar al amoyna los días regulars o bé en la rectoria entregant-ho al rector: ben entès que lo any ques troben pobres en la parròquia sian estos en primer lloch socorreguts; puix són los primers acreedors. Y ab esta providència se llevarà lo concurs de gent desatenta y mal criada que sol acudir-hi y cumplirà la voluntat dels fundadors”.³⁷³

3. LA RELIGIÓ PÚBLICA: CONEIXEMENTS, CELEBRACIONS I CULTE

3.1. L'ensenyament de les primeres lletres i la doctrina cristiana

A partir de les visites podem distingir l'existència de dos tipus d'ensenyament: les primeres lletres, 'ensenyança de minyons' o escoles parroquials, amb alumnes d'edat infantil o primària, i el de la doctrina cristiana, adreçat a grans i petits, de caràcter absolutament religiós; de fet, les primeres ordinacions escolars que es coneixen, a Lloret de Mar (1599), recullen el binomi instrucció-doctrina cristiana. En força ocasions, les autoritats eclesiàstiques tingueren la potestat de regular l'accés dels mestres, l'obligació d'assistència, el mètode de les classes i llur desenrotllament en les dues opcions, que malgrat semblar contraposades, es complementaven i integraven l'una a l'altra perfectament. Les visites, doncs, poden oferir un bon punt de partida per avaluar els nivells d'alfabetització a les parròquies rurals, fins ara del tot negligides, centrat en les grans ciutats i capitals.³⁷⁴

El concili de Trento va dedicar algunes sessions a la prèdica, l'ensenyament de la doctrina cristiana i el coneixement dels Evangelis com a quelcom fonamental per a la formació moral de

373 AEV, 1225, Falgars, 1734, f. 187r.; BORRELL, 2002: 38; AEV, 1225, St Martí Sacalm, 1734, f. 184v.; 1225, St Martí Sescorts, 1736, f. 273r. i 1223/1, Pruit, 1741, f. 276r.

374 ANTÓN PELAYO, 1998; BARTOLOMÉ, 1995; BURGOS, 1994; DE AZCARATE, 1964 i 1967; GARCIA PANADÈS, 1977; MARQUÈS, 1985; PUIG, 1979 i 1990-1991; SAAVEDRA, 1994: 314.

la feligresia.³⁷⁵ A les constitucions de Zuazo i Pontich, entre les tasques del rector, surt haver d'ensenyar la doctrina cristiana; i Pontich, específicament, afegirà un capítol sobre l'ensenyament amb un extensíssim, íntegre i innovador desenvolupament del mètode, en català, amb explicacions sobre la doctrina cristiana, el senyal de la creu, la fe, les oracions dominicals, les salutacions, la caritat cristiana, els manaments de la Llei de Déu i la Santa Mare Església, les virtuts i els vicis, i els sagraments, entre molts d'altres.³⁷⁶ La butlla papal *Apostolici Ministeri* (1723) suspenia els rectors que no ensenyaven regularment la doctrina, i que el bisbe Taverner va incloure en la seva *Instrucció Pastoral*, dient que "la predicació y ensyança de la Doctrina Christiana sia la primera y més principal obligació del pàrroco, a càrrech del qual està tota la instrucció de sa parròquia, segons lo que nos ensenyà lo sagrat Concili de Trento",³⁷⁷ ratificat després en el concili provincial tarraconense de 1727 i que trobem reflectit a altres diòcesis, com la de Barcelona, amb el bisbe Bernat de Ximena de Cascade, el 1730.³⁷⁸ En les constitucions sinodals vigatanes, el bisbe Muñoz (1748) era el primer i únic a incloure-hi un apartat o *addenda* i que milloraria en un edicte el 12 de juliol de 1751, referit a la tipologia dels catecismes: "se trobarà en dita estampa un catecisme Iglestiàstich, en què per preguntas, y respostas se donan notícias importantíssimas als Iglestiàstichs".³⁷⁹

---

375 SECT: 47- 51 i 330-331.

376 ROMAGUERA, 1691: 150, Lib. III. Tit. XI. Cap. 3 i Constitutiones Synodales Dioecesis...: 161-229, Lib. III. Tit. XI. Cap. 12.

377 MURLÀ, 1983: 173-174 i SALA, 1982: 225.

378 MARQUÈS, 1994a: 163-164. BC, Full. Bonsoms, núm. 7414: "A nostre càrrech pastoral incumbeix lo procurar ab totas veras lo past Espiritual de las Ovellas, que lo Senyor ha encomanat a nostre cuydado; per lo que devem invigilar, que los parrocos com a cubstituts nostres en est ministeri, se dedique en desterrar de entre los Fidels, la ignorància dels rudiments de la Fè Christiana, preceptes Divinos, y de las cosas necessàries y convenients per avorrir los vicis, y abraçar las virtuts, de manera que los Christians pugan segurament encontrar al segur port de la Benaventurança eterna".

379 Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...: CXCI-CXCII i AEV, Mensa 205: 75: " Nos Dn. Manuel de Muñoz... A tots los Faels de aquest Nostre Bisbat, y principalment als Pares, y Mares de Familia: salut en nostre Senyor Jesu-Christ", 12 de juliol de 1751.

Aquest cos teòric xoca frontalment amb el mutisme de les visites gironines dels segles XVI, i només de les Planes (1588), on els obrers digueren que el rector els ensenyava la doctrina cristiana ‘de paraula’. A les visites coetànies de les parròquies vigatanes (1589 i 1590) es proveïa “que lo rector o vicari, tots los diumenges y festes de guardar, ensenye la doctrina christiana ab alta intel·ligible veu, de manera que la puguen apendre tots”.³⁸⁰ És més, a Sant Vicenç de Susqueda, el rector “may la amostrada ni dita, y dit rector confessà de paraula devant dit visitador que bé a bons dies no la amostrada y diu que dexa per despedir lo prest de la yglésia perquè no són entrats que ya se’n voldrien anar”.³⁸¹

Un cop superada aquesta fase, desigual a moltes parròquies i reincent en molts rectors, calia que fossin els feligresos, adults i infants els que mostressin interès per escoltar-la i aprendre-la, tal com encarregava el bisbe Dou (1673) “als pares y mares que tinguen cuydado en fer acudir à llurs Fills à dita ensenyança pera que ab axò èll y las Ovellas al segur port de Salvació per la misericòrdia de Déu se encaminen”.³⁸² S’aprofitava l’avinentesa de l’assistència massiva a la missa major dominical per explicar-se a continuació, ja que l’horari era fonamental per comptabilitzar la feina, la falta de costum i les poques ganes. A Sant Esteve d’en Bas es deia que “la doctrina al ivern se ensenyarà al offertori de la missa matinal y al estiu al offertori de la missa major”,³⁸³ i a Tregurà (1700) s’insistia en la presència de les nenes –més desfavorides que els nens– i en els dies: “quanta importància és la ensenyansa de la Doctrina Christiana y que per falta de ella se pèrdan moltas niñas, perchò mana al Rector de la present iglésia que aquella ensenye en públich, antes de entrar a missa matinal ho major una vegada al mes, ensenyant lo que sia necessari necessite medy et precepti, y en temps de Advent y Quaresma una vegada cada semmana”.³⁸⁴

Els feligresos assistien passius i avorrits a les lliçons, periòdicament se’ls examinava i s’anotaven els progressos o

380 AEV, 1208/2, Corcó, 1589, f. 216v.

381 AEV, 1209/1, St Vicenç de Susqueda, 1590, f. 248r.

382 ADG, Manaments fets per lo Illustrissim, y reverendissim senyor Don Francisco Dou, 1673.

383 ADG, P-115, St Esteve d’en Bas, 1724, f. 5v.

384 ADG, P-111, Tregurà, 1700, f. 54v-55r.

retrocessos: “lo rector tinga un codern en lo qual tinga tots parrochians per casas, scrits dels que saben y no saben la doctrina, y procurar que los caps de casa que la sàpian y encarregar-los la amostren als altres de sa cassa”. Aquestes disposicions prengueren força en el segle XVIII, en el que podem establir un tercer moment, quan el bisbe Taverner manà que la prova oral tingués lloc per la Quaresma i abans de rebre la primera comunió, constatant la falta d’implicació dels pares i rectors en el seu compliment, i que trobem a Sant Feliu de Guíxols –“encarregam als pares y mares que una hora al dia ensenyen a sos fills y fillas la Doctrina Christiana”– i a Les Preses, on “lo batlle cuydarà que los grans vajan a la doctrina y no estigan en plassa ni carrers”.³⁸⁵

L’excés de misses i actes religiosos en un mateix diumenge, durant el segle XVIII, trencava l’horari establert, de la doctrina després de la missa matinal o major. N’hi ha multitud d’exemples. A Les Preses, Sant Esteve d’en Bas, Torroella de Montgrí o Sant Pol de Mar es queixava “per quant se experimenta de dir-se missas antes de la matinal en los dias de festa, que lo poble ohint aquellas no assisteix a la matinal, de què resulta lo grave inconvenient de no ohir la doctrina, publicació de festas y las admonicions que en ella se li fan”,³⁸⁶ per això les prohibia. A més, l’expansió de les capelles rurals i dels masos i de les misses que s’hi feien allí sense permís episcopal també anava en detriment de les funcions a la parroquial, prohibint-les per no disposar de “*capacidad para que puedan oirla con la atención y devoción debida, y desviándose por otra parte de concurrir en los días de fiesta a oir la explicación de la doctrina y evangelio en la parroquial*”.³⁸⁷

Les al·lusions als catecismes en les visites del segle XVIII són poc explícites. Aquests manuals tractaren d’imposar una forma més didàctica, interactiva i participativa, tal com es practicava a les parròquies vigatanes, i descrit a Pruit i Taverdet (1783), on lloava i alabava “lo experimentat y ben contengut zel y paterno

385 AEV, 1211/8, Granollers, 1610, f. 12r. MURLÀ, 1983: 176-177 i 192-193; ADG, P-126, St Feliu de Guíxols, 1743, f. 236r. i P-115, Les Preses, 1724, f. 4r.

386 ADG, P-116, St Esteve d’en Bas, 1727, f. 45r.; P-131, Torroella de Montgrí, 1753, f. 12r-v.; P-133, St Pol de Mar, 1758, f. 84r..

387 AEV, 1236/1, Taverdet, 1786, f. 160v.

cuydado del dit reverent rector, ja en apacentar las ovellas ab lo pasto o aliment espiritual de sana doctrina y predicació del cathecisme y Sant Evangeli, ja també ab son bon exemple, vida y costums”.³⁸⁸ En aquest bisbat existia una important tradició en la redacció i impressió de catecismes, esmentats a les visites i de gran difusió per la geografia diocesana catalana, per exemple, amb les nombrosíssimes edicions catalanes i castellanès, entre 1718 i 1818, dels *Diàlegs o Diálogos de la doctrina cristiana*, de Francesc Orriols, paborde de Castellterçol i examinador sinodal –i que el bisbe Taverner de Girona manava emprar–; la bilingüe del bisbe Artalejo (1779) –que propugnà la necessitat d’un únic catecisme diocesà– o la dels domers de la catedral de Vic –1790.³⁸⁹

Junt a la doctrina cristiana, aprendre a llegir, escriure i comptar foren les tasques que centraren l’ensenyança als minyons. Les visites –i altra documentació episcopal– demostren l’existència d’una extensa xarxa escolar, amb escoles de gramàtica i de primeres lletres, tant a les capitals dels ardiaconats i deganats com a poblacions menors. Sovint les mateixes esglésies parroquials o les seves dependències, com a Riudarenes (1758), servien per a locals destinats a classes.³⁹⁰

El bisbat regulava l’accés a la docència elemental, atorgant les llicències a través de rigorosos exàmens, tal com a Rupit (1609): el “mestre de minyons de dita vila vaja, dins un mes, a Sa Senyoria Il·lustríssima o son vicari general a demanar llicència per fer dit ofici de mestre”.³⁹¹ Una reial provisió de Carles III d’11 de juliol de 1771 sobre l’ofici de mestre indicava el paper de qualsevol persona que volgués ser mestre, ensenyar als nens “*además de las primeras letras, la Doctrina Christiana, y rudimentos de nuestra Religión, para formar en aquella edad dócil (que todo se imprime)*

388 AEV, 1235, Pruit, 1783, f. 59r. MARTÍ, 1989: I.

389 BAEV, *Catecismo de la Doctrina Christiana*. Sumari Brevíssim de sos Dogmas, que publica per los Faels de son Bisbat, Vic: Per Joan Dorca, 1779 i *Catecismo de la Doctrina Christiana en forma de diálogo entre Pare, y Fill*, que donan à llum any 1790, los domers de la catedral de Vich, Vic: Per Joseph Tolosa. CERVERA I MARQUÈS, 1985, comenta el manuscrit núm. 59 de la Biblioteca de Catalunya.

390 ADG, P-133, Riudarenes, 1758, f. 30v-31r.

391 AEV, 1221/7, St Joan de Fàbregues, 1609, f. 42r.

las buenas inclinaciones, infundirles el respeto que corresponde a la Potestat Real, y a sus Padres y Mayores, formando en ellos el espíritu de buenos Ciudadanos, y apropósito para la Sociedad”,³⁹² tal com s’havia dit a Corcó (1775): el “mestre com a sacerdot que és que ensenye la doctrina y fassa cantar las oracions necessàries per la salvació de los deixebles que tingan respecte als sacerdots y a los pares y que freqüentian los sacraments”.³⁹³ En altres paraules, l’ensenyament de la doctrina cristiana, a part dels beneficis pietosos, assegurava la cohesió social.

Les referències esporàdiques d’aquest permisos fan pensar més en una iniciativa personal o individual que no pas en el recolzament de la universitat o comú municipal, sense que fos possible assegurar-ne la continuïtat a llarg termini, perquè estaven mal pagats, ignorats i per la manca de confiança envers els professors laics. Les notícies de les visites ens indiquen que la instauració i el manteniment dels mestres a les parròquies rurals es feren a través de llegats testamentaris, almoines i causes pies. Bartomeu Torres, rector de Santa Eugènia, instituí dues misses a Sant Feliu de Pallerols i assignà 10 lliures per ensenyar la doctrina cristiana als minyons, i a la vila d’Amer, a mitjan segle XVII, existí un mestre que era pagat amb 30 lliures procedents de l’almoïna del Cortó.³⁹⁴

L’índex d’escolarització no era gaire elevat i el nivell general era força baix.³⁹⁵ En aquest sentit, cal remarcar la sinodal del bisbe gironí Berenguer de Cruïlles (1355) –i que continuen les de 1503, 1606 i 1691–, que prescrivia que els mestres incloguessin els continguts de la doctrina cristiana dins les seves classes diàries.³⁹⁶ A les parròquies vigatanes sabem que es disposava, com a Sant Joan de Fàbregues (1775): “manam al mestre que, a més de ensenyar la doctrina en lo estudi, la ensenyarà també en la iglésia los dias de festa a fi que quede ben instruhida la juventut”.³⁹⁷

392 AA.DD., *Historia de la Educación*, 1979: 417.

393 AEV, 1229, St Julià de Cabrera, 1775, f. 867v.

394 MARQUÈS, 1993a: 296 i SOLÀ, *Monestir d’Amer*, En Premsa.

395 MARQUÈS I RIERA, 1996.

396 ROMAGUERA, 1691: 345-346, Lib. V. Tit. I. Cap. 1 i BUENO, 2000: 392-393. MURLÀ, 1983: 174; PUIG 1985.

397 AEV, 1223/1, St Joan de Fàbregues, 1775, f. 877r.

També seguint les ordres del bisbe Pasqual “*sea costumbre que el maestro de niños rese el Rosario en la dicha yglesia de Rupit*”.³⁹⁸

Les reformes en l'educació i pedagogia introduïdes pels bisbes, reflectides en la documentació eclesiàstica, malgrat tenir un efecte desigual i descoratjador tot i la persistència i esforç, refermen la hipòtesi d'una societat rural alfabetitzada –almenys més del que ens pensem–, i no oposada o tan ignorant, en aquest sentit, a la urbana.³⁹⁹

3.2. Les processons

El nombre de processons realitzades fins al segle XVII degué ser extraordinari i en augment –a mesura que s'anaren introduint noves devocions, amb un mínim d'una setmanal, coincidint amb els festius–, fins que a finals del segle XVIII es van frenar. Els rituals diocesans estipulaven la manera correcta de fer-les, donant marge a les comunitats parroquials en el seu procediment. Les visites n'aporten una visió en transformació, en diferents direccions: comportaments dels assistents, salaris dels clergues i demés participants, obligatorietat i assistència, o prohibicions i control normatiu.

Segons els motius de la processó, es poden classificar en marianes, eucarístiques, dedicades als sants protectors i relacionades amb el cicle agrícola –les rogatives, d'acció de gràcies i les lledànies–, repartides al llarg de l'any, i de Setmana Santa –entre el Diumenge de Rams i el Dijous Sant. De les dues primeres destaquen per la seva importància i pes específic les organitzades per les confraries del Roser i del Corpus Christi.⁴⁰⁰ A més, podem fer una segona i tercera divisió paral·lela, segons l'itinerari i àmbit geogràfic, urbà o extraurbà.

El recorregut és indispensable per entendre-les: el més corrent tenia lloc a l'entorn de l'església parroquial, sofrint variacions i

398 AEV, 1221, St Joan de Fàbregues, 1687, f. 584r.: “ROSARI y DOCTRINA” i 1238/1, St Joan de Fàbregues, 1799, f. 140r.

399 CIPOLLA, 1983: 62.

400 COLL I GARRICH, 1988; LLOMPART, 1966; MIRÓ, 1996, 1998 i 1999 i MURLÀ, 2001.

alteracions en modificar-se l'espai urbanístic i topogràfic, en queixar-se els veïns pel fet de passar i trepitjar els seus terrenys o pels efectes de la meteorologia que malmeten i desfiguren el ferm. A Vilanova de Sau, Antoni Masgran no permetia el pas per una feixa que creia seva, però pel “record –que tenen– los parrochians més vells de dita iglésia serve per passar per allí les professons per ell al fossar, y que nunca han vist possehir per persona alguna”,⁴⁰¹ per això el bisbe li demanava demostrar-ne la propietat. També hi havia altres impediments físics i obstacles: a Taverter es deia “peraquè dit fosso no servesca de incomoditat per las professons se fan al rodador de la iglésia, en lo lloch del pas de esta lo cubriran ab llosas de pedra reforsada, donant la amplària sia menester”,⁴⁰² i a Sant Martí Sescorts manava arreglar el camí malmès per les pluges, “replanant y enfondint lo fossar y lo lograrian comoditat pera fer las professons ab la decència ques deu”.⁴⁰³ Seguien les processons que podien allunyar-se uns centenars de metres o quilòmetres, fins al pedró, creu de terme o conjurador, a capelles, ermites o santuaris d'una mateixa parròquia o del bisbat veí.

Les notícies sobre els salaris dels sacerdots obligats a assistir a les processons afloren amb abundància segons la seva problemàtica, essent el bisbe Fageda especialment dur i intransigent, desenvolupant una estimació o taxa sobre les funcions religioses (1661) que el bisbe Pontich inclogué en les constitucions.⁴⁰⁴ Els salaris oscil·laven segons la parròquia –normalment s'especifica que el lloc o capella on s'havia d'arribar era ‘construïda dins el terme’–, el recorregut, la categoria de l'assistència, la funció desenvolupada i l'època. A Sant Joan de Fàbregues es manava als confreres del Roser i del Santíssim Sagrament paguessin per totes les processons que organitzessin “un sou a cada hu dels que portaran capa o incensers y al reverent rector divuit diners, y als demés preveres sinc assisteixen sis diners, atenent que los diumenges se faran dites professons ab la matexa distribució”.⁴⁰⁵

---

401 AEV, 1211/4, Vilanova de Sau, 1605, 17r.

402 AEV, 1223/1, Taverter, 1746, f. 509r.

403 AEV, 1233, St Martí Sescorts, 1774, f. 445v.

404 ROMAGUERA, 1691: 289-290, Lib. III. Tit. XVII. Cap. XVIII.

405 AEV, 1218/3, St Joan de Fàbregues, 1640, f. 80r-v.

De fet, el pagament d'un salari comportava uns deures i obligacions, com a Puigpardines, on es manava als confreres del Roser "quiscuna vegada que los capellans de la iglésia de Sant Esteve faran processó de Nostra Senyora del Roser per caritat los hàjan de donar sis diners, y los dits tingan obligació de assistir a les misses cantades y acompanyar la dita processó".⁴⁰⁶ En les visites de 1658 a 1691 sorgí reiteradament una qüestió entorn la capella de Santa Magdalena del Mont en què s'exigia al prior besaluenc que complís amb l'obligació de "pagar la professió ques fa de la isglésia de Sant Privat a dita capella, y las missas se diran en ella, donant al que acistirà a la dita processó y dirà missa vuit reals de plata y al qui sols acistirà a la professó sinch reals de plata".⁴⁰⁷ Les visites refermaran uns salaris que ja venien condicionats en els estatuts d'una confraria, com als pabordes del Roser de Sant Climent d'Amer, "fer cada primer diumenge del mes la professó per la qual tant solament se donaran al Rector un sou de plata, y en fer los aniversaris al manco lo endemà de cada festa de Nostra Señora per lo qual donaran al rector lo que està en las tatxas".⁴⁰⁸

La processó actuava de reclam, abans o després de la missa, unia i aplegava els devots al llarg del recorregut.⁴⁰⁹ Calia un avís o toc d'alerta per atreure als assistents, com a Sant Privat d'en Bas que es "disposà y ordenà que se continue a tocar a trillo en las professons del Rosé de cada cap de mes".⁴¹⁰ En ella s'hi manifestaven l'espectacle, la diversió, la relació entre persones d'origen, sexe i estatus distints, balls i danses, la devoció als sants, el culte ancestral a la terra i les supersticions: una esgarrifosa barreja que traumatitzava i esfereïa les autoritats episcopals. Així queda ben definit a Les Preses quan assistim al naixement d'una processó, que passa de ser espontània a ràpidament institucionalitzada: "attès que lo vot ques feu en la present isglésia de anar un dia cada semmana amb processó a Sant Sebastià y allí dir un officí cantat, no és decretat anchara per lo ordinari y que havent-se

406 ADG, P-84, Puigpardines, 1615.

407 ADG, P-102, St Privat d'en Bas, 1661, f. 164r.

408 ADG, P-101, St Climent d'Amer, 1661, f. 538v.

409 SALES, 1989.

410 ADG, P-110, St Privat d'en Bas, 1691, f. 180v.

de juntar lo poble un dia cada semmana és molt difficultós per tant en lo interim mana sa Il·lustríssima al Rector, residents de la present parròquia y als parochians que vagen a dita capella axí amb professó a fir y cantar-hi lo officí votat una vegada cada mes, en un dia que se esdevindrà ésser festa".⁴¹¹

L'excés i sobreocupació d'actes religiosos només podia ser contraproductiu, desfavorable i pernicioso a la mateixa institució eclesiàstica: la gent, fastiguejada i avorrida, deixava d'assistir-hi per pur cansament i saturació, i per no poder complir llurs tasques laborals –i més quan hi són prohibits aquells elements de diversió–, tal com havia passat amb la processó a la capella de Sant Corneli, a la parròquia de Sant Climent d'Amer, s'havia anat perdent, deixant "lo pàrroco casi sol, quedant-se los parroquians ahont bé los apar, deixant ara uns, ara altres, y a vegades casi tots per sos negocis y dependències al referit pàrraco y la professó".⁴¹² A les dues últimes dècades del segle XVII i a la primera meitat del segle XVIII assistim a un procés de desencís i decepció per part de la feligresia, per l'abús experimentat per les confraries i els bisbes en la creació de més i noves processons. Per exemple, el bisbe Auther en la visita a La Pinya (1680) exonerava al rector "fer més de una professó, la primera dominica del mes per la confraria del Roser, axí que està dient lo Evangeli en lo padró equivalga per la que ha de fer segons la concòrdia, per no aparèixer bé que en un mateix dia se fàssan dos professons".⁴¹³

Els canvis i reduccions del calendari festiu introduïts pels Borbons, atenuaren lleugerament aquest procés, però en una dinàmica que estava lluny de parar-se. L'episcopat també volgué remeiar-ho, regulant i sistematitzant les funcions, però únicament evitant que s'encavalquessin, canviant dates, concentrant-les en uns dies, sense suprimir-ne cap, sense que coincidissin amb misses, sermons o la doctrina cristiana, com a Pineda de Mar (1758): "*no se permita al rector que en los terceros domingos se diga la missa de once hasta acabada la procesión*

411 ADG, P-101, Les Preses, 1661, f. 195v.

412 ADG, P-121, St Climent d'Amer, 1734, f. 239v.

413 ADG, P-106, La Pinya, 1680, f. 121v.-122v.

del Santíssimo".⁴¹⁴ Si a més afegim que moltes d'elles significaven l'augment de nous impostos per al poble, encara provocaven més rebuig. A Santa Maria de Corcó (1723) es concedien quaranta dies d'indulgència a qui assistís a les processons.⁴¹⁵ I es canviaren els horaris de processons, posant-les després de misses més concorregudes: a Sant Romà de Sau (1749) la processó del Roser es traslladà després de la missa matinal "considerant que serà més del agrado de Déu y augment de la devoció de Maria Santíssima, com també profit dels devots de tant soberana senhora".⁴¹⁶ A Sant Martí Sescorts (1742) es suprimia la processó a la capella de Santa Margarida perquè "és poca la gent que va en seguiment de ella, singularment al tornar: manam al rector que si dos anys seguits no arriban cinquanta personas a la iglésia parroquial al conclourer lo professó, la fassa los anys següents aquell dia en la de Vilanova, com lo dia antecedent".⁴¹⁷

A les darreries del segle XVII trobarem els primers intents seriosos de correcció de les desviacions de les processons, reconvertint-les en un pur acte ortodox, reflectit en els sínodes i constitucions barcelonines, vigatanes i gironines.⁴¹⁸ Zuazo (1601), Auther (1685), Pontich (1691) i Pasqual (1685): la prohibició de les processons d'allunyar-se més d'una llegua –uns 5 quilòmetres i mig– de la parròquia d'origen, i en les del Corpus o eucarístiques, el tabernacle només podia ser portat pel rector.⁴¹⁹ En el segle XVIII es prohibiren les processons noves sense consentiment episcopal, les que tornaven després del migdia, i que incloïen menjar i beguda.⁴²⁰ Aquest darrer matís va ser introduït per Josep de Taverner, seguint la forma proposada en el Concili Provincial Tarraconense de 1717 en la prohibició de les processons que passessin del terme parroquial

414 ADG, P-133, Pineda de Mar, 1758, f. 99r.

415 AEV, 1224, Corcó, 1723, f. 290v.

416 AEV, 1223/1, St Romà de Sau, 1749, f. 561r.

417 AEV, 1223/1, St Martí Sescorts, 1742, f. 370v.

418 QUÍLEZ MATA, 1998 i RIERA MORA, 1988. Els sínodes de Barcelona de 1629 i 1634 es permetien processons amb una durada màxima d'una dia (entre anada i tornada), a SANABRE, 1930: 54.

419 ROMAGUERA, 1691: 137-140, Lib. III. Tit. X. Cap. 1 i 2.

420 Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...: 30, Tit. VIII, Cap. VIII; 128-129, Tit. 21; 129. Cap. XII-XIII i 130, Cap. XV; a més vegeu PLADEVALL I PONS GURI, 167: 103-159.

i fossin superiors a les dues hores: sobretot li preocupava que a les processons a ermites llunyanes la gent hi anés a menjar i beure, a fer grans àpats i festa, i tot el que en pogués derivar; tot plegat, senyal inequívoca del naixement dels aplecs, fruit d'una evolució de les processons.⁴²¹ Excepcionalment, la visita de 1724 a Sant Esteve d'en Bas ens aporta un exemple clar de modificació i transformació d'una festa a partir de les accions eclesiàstiques: "la professó que fan a Sant Miquel, per ser molt llarga, la faran conforme al edicte de Professons, és a dir, en ser fóra de la vila plegaran la professó y un poch antes de arribar a la capella la tornaran arreglar, y al tornar faran lo mateix y lo mateix faran en la professió dita de Morrià".⁴²² El més sorprenent és l'aparent contradicció del bisbe Taverner, simultàniament prohibint i proposant alternatives. Una solució similar la trobem, coetàniament, en la romeria de Riudellots de La Selva a la capella de Sant Roc de Vilablareix, descrita per la consuetud però deixada de fer per les pressions del rector.⁴²³

Les notícies de les processons, romiatges i aplecs dirigides a santuaris i capelles apareixen sempre, de manera negativa, desfavorable i traumàtica. Al costat de les possibles competències i rivalitats, la massificació i concurrència del poble poden derivar en comportaments negatius per a la religió.⁴²⁴ Per a la nostra zona, podem fer el seguiment del santuari del Far –i molt menys el de Cabrera–, per la seva situació privilegiada i arrelada advocació.⁴²⁵ La primera notícia, de 1625, prohibia cantar els Evangelis als que hi accedeixen en processó, dins l'octava de Pentecosta, "per evitar escàndol".⁴²⁶ El pare Camós parla de les procedències diverses i circumdants al santuari, dels bisbats de Girona i Vic, emfasitzant la del Far ser molt més concorreguda que la de Cabrera.⁴²⁷ El gran concurs de gent i la diversa provenença havia generat tensions. El bisbe Fageda es trobava amb aquesta situació: "visitant la present

---

421 TORT, 1978: 272-273 i MURLÀ, 1983: 183. Vegeu exemples fotogràfics del Far i La Salut, FERRER, 2002: 231 i SOLÀ, 2003a: 139 i 190-194.

422 ADG, P-115, St Esteve d'en Bas, 1724, f. 5v.

423 PUIGVERT, 1986: 150-155.

424 PUIGVERT, 2001: 46-47.

425 SOLÀ, 2005a.

426 AEV, 1215, St Martí Sacalm, 1625, f. 119r-v.

427 CAMÓS, 1949: 375-376 i 389.

isglésia –de Sant Feliu de Pallerols–, attès li és estat exposat las diffarèncias rixas y inquietuts quey sol haver en la capella de Nostra Senyora del Far, de la parròquia de Sant Martí de Cantallops, terme de Rupit, lo dia del dimarts de Pentecoste, amb las professons que allí se aviste, en y sobra quina de ditas professons ha de tenir la precedència; per tant ques evitar ditas rixas y aquietar ditas dicensions, mana sa Il·lustríssima, que desta hora en avant, noy vage la professó de la present vila en dit dia del dimars y aiustada entreditas parròquias que allí se aiusten quina dellas tindrà dita precedència. O bé que la professó de la present vila hi vage altre dia y axó se cumple y guarde sots pena de excomunicació maior”.⁴²⁸

De totes maneres, els bisbes il·lustrats es feren forts en tota mena de recursos i prohibicions. El bisbe vigatà Marimon (1726) prohibia als parroquians del costat gironí assistir en processó al Far, i els exclouïa definitivament –almenys fins a les darreries del segle XIX–: “manam al rector –de Sant Martí Sacalm– avise als de las parròquias de Sant Christòfol de las Planas, de Sant Feliu de Pallerols, de Nostra Senyora de las Ensias y de Sant Christòfol de Cogolls, del bisbat de Girona, que en lo present bisbat se acostuma no eixir las professons fora de la parròquia y així se escusen venir la tercera festa de Pasqua de Esperit Sant y qualsevol altre dia del any a la capella eremítica de Nostra Senyora del Far”.⁴²⁹ No sabem el desenllaç d’aquestes processons, però, el 1758, l’assistència continuava essent popular: “*atendiendo los graves perjuicios que se siguen a la juventut con los bailes que se hazen en dicha Senyora del Far, que ni el Rector ni obreros los permitan según el informe del rector*”.⁴³⁰

I encara cal tenir present la Reial Cèdula del 20 de març de 1777 –refermada en el sínode provincial de 1780– i els decrets que emeté el bisbe Lorenzana, referits a la prohibició de la sortida de les processons fóra de les poblacions i de retornar abans d’enfosquir –sabem, però que en permeté algunes excepcions,

428 ADG, P-101, St Feliu de Pallerols, 1661, f. 171v.

429 AEV, 1224, St Martí Sacalm, 1726, f. 499v.

430 AEV, 1229, St Martí Sacalm, 1758, f. 113v.

com la de La Salut de 1782.⁴³¹ Malauradament els decrets de visites de Lorenzana referents a processons són migrats i escadussers per a les nostres parròquies, mentre que s'esplaia en les viles costeres –i encara prenent de referència les disposicions d'un seu antecessor a la mitra–, entre 1775 i 1789: a Malgrat de Mar i Llançà intentà solucionar les tensions sorgides entre el rector, l'ajuntament i el poble, restringint l'horari, sempre diürn, de les processons de Setmana Santa; mentre que a Palafolls i Pineda de Mar en regulava la forma de fer-se.⁴³² No hem d'oblidar el paper que jugaven els rectors i les administracions dels santuaris durant aquestes festivitats, de crítica i menyspreu, o de permissivitat i acceptació, dins uns límits més o menys confusos.

3.3. Festes, música, balls, representacions teatrals i prohibicions episcopals

L'estudi del calendari festiu parroquial s'ha de fer a través de les visites, les consuetes o els llibres de memòries de pagès.⁴³³ La festa pagesa o camperola respon a un eix central homogeni, amb una sèrie de trets comuns, formals i conceptuals, que externament i superficialment es centren en els oficis, amb el rès del rosari, les processons, i l'associació d'aquests a les confraries i gremis.⁴³⁴ Alhora, s'hi reflecteixen aspectes de transcendència innegable: el negoci que generava, l'esperit de subversió, la visió de malfiança de les autoritats i les prohibicions contra ella, i més que tot, la clara exposició de la complexa diferenciació generada en el seu si i amb les autoritats eclesiaístiques.⁴³⁵ Aquest calendari fluctuava segons les parròquies amb evidències notables, fins que va ser unificat el 1716

---

431 Entre 1770 i 1776 foren prohibides a Barcelona les processons de Setmana Santa: RIERA, 1988. SOLÀ, 2003a: 137.

432 ADG, P-136, Malgrat, 1775, f. 76r.; ADG, P-136, Llançà, 1775, f. 58r. ADG, P-138, Llançà, 1789, f. 58v.; ADG, P-136, Palafolls, 1775, f. 82r i ADG, P-136, Pineda de Mar, 1775, f. 94r.

433 GIRBAU, 1993, 1996: 424-433 i 1997; PUIGVERT, 1986: 139-157 i PLADEVALL I SIMON, 1986: 57

434 AMELANG, 1986 i CHARTIER, 1994.

435 MARFANY, 1997; GARCÍA CÁRCCEL, 1986; SALVADÓ, 1986 i RUSSO, 1976: CLXXVI.

per Felip V, i el 1727, el Concili Provincial de Tarragona va reduir les festes obligatòries a seixanta nou, centrades en els diumenges.

Hi ha una clara diferència entre visitadors gironins i vigatans. La legislació gironina és prou clara en les prohibicions, sobretot en referències impreses, sinodals i manaments, però força mudes en les visites pastorals. Això no significa que qualsevol ball i representació musical o teatral estigués permès –o que tot fos prohibit–, ja que tenim referències indirectes de les funcions que es donaven en la zona que estudiem, a través de fonts documentals paral·leles –permisos i llicències– i la persistència actual d’una faràndula i folklore. Eren prohibides, simultàniament, les danses de la mort, les presentacions de la Passió i el ball dels cavallets a Sant Feliu de Pallerols i les Planes. Aquests buits –o descuits– dels visitadors són desconcertants, ja que és impossible que el visitador oblidés o ignorés aquests balls, o desconegués el dret vigent. Per altre costat, al bisbat vigatà podem contrastar la legislació episcopal impresa –en les constitucions dels segles XVI i XVII– i la seva aplicació pràctica a les respectives parròquies, a partir de la segona visita del bisbe Pasqual (1687) i al llarg del segle XVIII (1723, 1734, 1741, 1775 i 1786).

El ball i la música apareixen per àmbits, dies i motius diversos: formant part de festes o processons de gran participació, en el Corpus, el Roser i la Setmana Santa; a l’interior dels temples, o les esplanades de les ermites i capelles; en el canvi d’administracions i protagonitzat per obrers, confreres, pabordes i pabordesses, fins i tot clergues, tal com es permetia fer dir la *Passió de Sant Joan* als rectors de Les Preses (1661) i La Pinya (1671). Aquests decrets tolerants d’escenificacions d’actes sagrats no connectaven de cap manera amb les coetànies prohibicions canòniques. Mentre que en algunes parròquies eren prohibides taxativament, com a Ruplà (1704): “en la professó del Dijous Sant que quiscun any se acostuma fer en la present vila, se fassen algunas representacions al viu de la mort y passió de Nostre Senyor Jesuchrist, provocant ab aquellas als Cristians més a risa que a devoció”,⁴³⁶ a d’altres era totalment a la inversa, com a Sant Privat d’en Bas (1717), permetent-ho i

---

436 ADG, P-112, Ruplà, 1704, f. 232r.

responent a la pressió popular: "per part del poble o pagesos de la present parròquia se ha suplicat a dit Senyor Visitador fos servit manar al Reverent Rector de la present iglésia que dir la Passió, com se acostuma en las demás parròquias o iglésias de aquella, y dit Reverent rector haja respost estar prompte a dir-la, pagant-lo com així també és costum en ditas demás parròquies".⁴³⁷

Les grans celebracions –religioses i civils– culminaven en balls. Els bisbes –sobretot els de la divuitena centúria– formaren part, junt al poder reial, estatal, civil i de les classes dominats, de l'entramat organitzatiu i repressor, provocant el tomb, tal com molts estudiosos han assenyalat encertadament, d'una festa espontània o del poble a una festa organitzada per les autoritats i per al poble, o sigui, a la seva "domesticació".⁴³⁸ Els bisbes i visitadors van intentar eliminar-les, eradicar-les de soca rel, creant un cos de prohibicions, incloent-hi tot allò susceptible de ser corregit, evitat o suprimit. La dansa no era pas prohibida en ella mateixa, sinó pel mal ús que sovint se'n feia, per considerar-la un exercici de disbauxa i alegria, enterament mundanal i indigne de les persones consagrades a Déu. Precisament no la podien executar els laics, però encara menys els religiosos, a qui anaven adreçats explícits manaments, ja que sabem que hi participaven activament. En algunes ocasions es va aconseguir amb èxit i persistència, d'altres vegades calgueren llargs i elaborats esforços.

A Sant Vicenç de Susqueda, a finals del segle XVII i a principis del XVIII, en l'acte de presentació dels comptes de l'administració del ciri dels fadrins es realitzava un ball, simbòlic, de traspàs de poders i càrrecs, per solemnitzar i dignificar l'acte –i que a Castellterçol era i és conegut com el "ball del ciri".⁴³⁹ Creiem que era un ball pla, de gran simplicitat coreogràfica, format de parelles, participatiu i obert a tothom, sense principi ni final. Sabem d'ell només quan hi ha irregularitats i anomalies: en la presentació de comptes, o quan l'administració recau en joves i solters, susceptibles de provocar, subvertir i agredir l'ambient, quan aprofitaven l'ocasió per apropiari-se de la festa, reclamar

437 ADG, P-113, St Privat d'en Bas, 1717, f. 50r-v.

438 GRAU, 1997: 120-121.

439 Descrit per PUJOL I AMADES, 1936: 148-149.

privilegis i imposar-se amenaçadorament sobre la resta dels assistents. A Susqueda, veiem, doncs, que les prohibicions repetides en cinc ocasions al llarg de cent anys (1687, 1734, 1741, 1748 i 1786), evolucionen amb la desaparició del ball, essent substituït per una funció religiosa solemne, que tampoc no era ofensiva per als bisbes, sinó l'exemple del bisbe Marimon (1734): "sent mal vist y reprehensible fer acapta de las administracions de la iglésia y pretext ab ellas divertiments perillosos, manam que, de aquí al devant, los fadrins en lo tercer diumenge de juliol o altre dia, no fàssan elecció de administrador donant-li possessió del empleo ballant com diuhen lo siri, sent cosa ridícula valer-se de aquest medi per aplegar concurs de gent y fer balladas".⁴⁴⁰

Els balls foren de rigor en els aplecs i romiatges en les capelles i esglesioles allunyades, tal com diuen els visitadors amb paraules de malfiança i recel, 'en un paratge solitari', on s'acudia en un aplec o romiatge. Les fórmules emprades en ple segle XVIII giren entorn del mateix tema, essent la 'presència infernal i diabòlica' la causa dels divertiments i desordres públics, sexuals o polítics. A Cabrera "la astúcia del dimoni se val destas casas de devoció moltas vegadas perquè se executen desordres que no se atreueixen en los poblats", pel que canviava les dates de les misses i processons "perquè nostre comú enemich procura convertiam lo bo en mal, lo que és manifest en aquells que la vigília de la festa de la Santíssima Trinitat anaven a la capella per gastar tota la nit en balls y altres desordres en la casa y lo dia 8 de setembre fer un aplech ab motiu de la festa de María Santíssima a que després de la missa seguian balladas".⁴⁴¹ És important recalcar aquest model, ja que va ser repetit en diverses ocasions: per primer cop el 1723 –i ampliat el 1786– en un manament general emès a Castelltallat, prèns com a referència a la majoria de parròquies de la diòcesi. El manament diu així: "Com lo fi de fer festas dega sé lo culto de Déu Nostre Senyor y de sos sants, procura lo Dimoni que no sia aquest, sinó lo de divertir-se y encara quant no fos altre cosa, seria lo menos mal, puix ab lo pretext de major celebritat, condueixen músichs moltas vegadas

440 AEV, 1225, St Vicenç de Susqueda, 1734, f. 184r.

441 AEV, 1225, St Julià de Cabrera, 1734, f. 189v.

ab condició que sinó hi ha de haver ballas, nols volen, de què se infereix la intenció perquè los fan venir, y sent impropri de la pietat christiana fer capa del culto de Déu y de sos sants per cosas de què las més vegadas sen segueixen ofensas de Déu; manam al rector, en pena de excomunicació, que en ningun dia del any admetia músichs en la iglésia si serveixen després per balladas, y si alguna vegada havent-li ofert que no hi servirian ho han fet, no tornarà may més a admetrerlos en festa alguna".⁴⁴²

En el darrer terç del segle XVIII es prengué un nou rumb, integrista i radical, quan els visitadors s'adrecen a les autoritats municipals –batlles i regidors– per vetllar en el seu compliment, prescindint dels clergues. Ho hem d'interpretar com un gir racionalitzador que els ministres i Carles III donaren a les confraries, i de retruc, a la festa. Cronològicament, el 1765 es prohibiren totes les festes i vetlles nocturnes i els drames sacramentals, el 1771 foren els focs artificials i l'obligació del respecte al descans dominical, el 1774 es traspassaren les festes gremials als dies festius i es prohibí la festa del Carnestoltes, el 1777 eren els balls i les danses populars, el 1780 van ser-ho els gegants, les comparses i altres diversions i el 1784 prohibí les disfresses o caretetes. En un parell d'ocasions, a Sant Joan de Fàbregues i a Tavertet (1775), el visitador prengué les referències a les esmentades cèdules reials: "Informats del abús se permet de freqüentar hostals y tavernas, menjar, veurer y jugar en ellas de què se segueixen tants dissensions y pecats: fem memòria y present a la justícia la real cèdula de nostre zelós monarca ab qui priva estos abusos, y mana als batlles zelen la observància de dita real cèdula com també los fem present l'altre real cèdula relativa a no permètrer ningun ball en la parròquia y districte valladas ni diversions algunas de nits, com una y altre real ordre fan observar estretament alguns alcaldes y justidices; per lo que exhortam en las entranyas de Jesuchrist al Batlle de la present parròquia zele la observància de ditas reals cèdules, tant útils al bé comú y profitosas per las ànimas, que no a més que se encarrega gravament la consciència dit batlle, nos serà previsorar

---

442 AEV, 1224, La Vola, 1723, f. 278r. i St Julià de Cabrera, 1723, f. 280v.

part a la superioritat sempre que lo Reverent Rector nos donia avis de alguna inobservància".⁴⁴³

3.4. La litúrgia: ritus i rendes

La missa era el nucli bàsic al voltant del qual s'organitzaven els sagraments, pràctiques, devocions, relacions i compromisos del cristià, i apareix parcialment a les visites, per exemple, en els sobredimensionats aspectes econòmics, tot i el decaïment litúrgic donat a partir del segle XVI.⁴⁴⁴ En tot cas, haurem de distingir una tipologia gran: entre les misses dominicals, dels festius o de precepte, i les misses excepcionals, relacionades amb festivitats del calendari litúrgic, les que encomanava una confraria, i les misses que tenen a veure amb la mort, els enterraments i els diversos aniversaris.

El decret de la Sessió XXII –Doctrina sobre el sacrifici de la Missa– del Concili de Trento, significava la revalorització d'aquest sagrament i reformava els decrets que durant l'època medieval s'havien introduït a la missa.⁴⁴⁵ Les constitucions sinodals dediquen els més extensos capítols a les misses, remarcant els formals i estètics, o sigui, la tipologia i el desenvolupament de les misses, els horaris, les vestimentes i sobretot els salaris.⁴⁴⁶ Al seu torn, els bisbes i visitadors demanaven la correcta celebració de les misses –hora, forma i decència–, la prèdica i l'acpta, la denúncia d'incompliments de llegats, les burles durant les misses de difunts, en la confessió i la comunió, el treball en festius –i el fet de saltar-se la missa–, l'existència de misses clandestines a capelles i cases particulars, entre d'altres. El número creixent dels clergues d'una parròquia i les seves rendes determinava el desenvolupament d'un tipus d'ofici. Però, les visites incorporaven les novetats a un ritme vertiginós que les constitucions no assumien.

Hi ha multitud d'exemples que expliquen el desenvolupament de certes cerimònies, el seu caràcter restringit i protocol·lari. Es

443 AEV, 1223/1, Tavertet, 1775, f. 878v.

444 LLOPIS, 1993: 39; AUGÉ, 1995 i KLAUSER, 2000: 25-55.

445 SECT: 239-266, Ses. XXII.

446 ROMAGUERA, 1691: 264-306, Lib. III. Tit. XVII. Cap. I.

dóna joc a una diversitat local i particular en l'aspecte extern, però no en el contingut, tot i que la introducció dels nous llibres litúrgics i la Sagrada Congregació de Ritus –creada per Sixte V (1588)– vetllava pel seu compliment i uniformització de fórmules i ritus. Es desenvoluparen cerimonials més solemnes i rics formalment, i més en les misses de difunts, en aquelles esglésies que hi havia una presència notable de beneficiats.

3.4.1. *Horaris i assistència*

Un dels problemes detectats va ser la coincidència i simultaneïtat de misses en una mateixa església: una missa major, solemne i cantada, i una o més misses privades, baixes o d'estaca en un altar o capella lateral. Aquesta diversitat, multitud i increment de misses podia donar lloc a l'encobriment o solapament d'unes amb altres i provocar agudes interferències, arribant a grau de col·lapse dins l'església, tal com es reclamava a Sant Feliu de Pallerols: “en dies de diumenge y festas de precepte dígan las missas en las horas assenyaladas y segons las fundacions y honors de la iglésia, y en dias fasaners perquè púgan los qui voldran ohirlas mana que no se'n celebren dos ni tres juntament sinó una tras altre”.⁴⁴⁷ Per tant s'havia de fixar i concretar en un calendari, tal com ja havien tractat els bisbes Vallterra (1368), fins a Pontich i Taverner.⁴⁴⁸ Calia deixar clar dos conceptes: que les misses majors s'havien de dir a l'altar major –“*que en los domingos y demás fiestas de precepto se celebre la missa en el altar mayor y no en el del Rosario, a excepción empero de las missas que estén fundadas en el expresado altar*”–;⁴⁴⁹ i que cada feligrès assistís als oficis de l'església on estava assignat, pertanyia, vivia o treballava, i no a cap altra, per evitar confusions, aglomeracions i barreges. A més, hem de tenir en compte la relació –proporcional o no– entre el número de feligresos, clergues i misses. Per sobre de tot,

447 ADG, P-108, St Feliu de Pallerols, 1687, f. 435r. i P-111, St Feliu de Pallerols, 1700.

448 ROMAGUERA, 1691: 274-275, Lib. III. Tit. XVII. Cap. XIII i XIV i 275-276 i MURLÀ, 1983: 181.

449 AEV, 1231, Falgars, 1760, f. 122r.

cap fidel no podia quedar desatès sense oir missa, per haver-hi espai suficient i prou clergues per oficiar-les.

Al llarg del segle XVII va sorgir la possibilitat que un clergue pogués dir dues misses al mateix dia –i no pas tres, especialment a les zones amb falta de capellans–, tal com estipularen els bisbes Pontich i Taverner: la missa matinal a punta d'alba i la major a les deu, tal com concedí la "licència al rector y capellà qui serveix lo bassí de les ànimes de la present església –de Sant Privat d'en Bas– que els dies de diumenga y festes de precepte lu dells, per servitut de la parroquial y capella de Sant Just del Mallol, pugua dir dos missas feta deguda reservació y que procure en anar de matí a dir la missa al Mallol per a que sia tornat per ajudar a fer los officis a la parroquial y que amonesten en dita capella les festes que san de observar cada diumenge".⁴⁵⁰ Fins que el bisbe Palmero, entre 1763 i 1773, les va reduir a una.⁴⁵¹

Les noves advocacions i devocions podien alterar l'ordre, per això intentava resoldre-ho a Santa Maria de Corcó (1723), permetent una inversió: "casi tot lo poble assisteix tot lo any a la missa matinal y molt poca gent a la major, y així que seria de major culto del Santíssim Sagrament y de María Santíssima se fes la funció de la Minerva los tercercs diumenges, y la professó del Roser los primers, en la missa matinal en tot temps".⁴⁵² També el cicle agrícola podia influir en el canvi d'horari, adaptant les misses a les necessitats dels pagesos, com a Rupit i Sant Martí Sescorts (1753): "*se dice en tiempo de siega una misa apunta del alba, reconociendo que desto se siguen muchos inconvenientes en grave perjuicio de las almas que Dios Nuestro Señor nos ha encargado, mandamos al Reverendo Rector no permita que en tal tiempo se diga otra misa y haciéndonos cargo de las ocupaciones de semejante tiempo, permitimos que el*

450 BADA, 2005: 131; ROMAGUERA, 1691: 276-278, Lib. III. Tit. XVII. Cap. XV i XVI; MURLÀ, 1983: 181 i 183; SALA, 1982: 227-233 i ADG, P-79, St Privat d'en Bas, 1606, f. 55v.

451 ADG, núm. 129: "Nos Don Manuel Antonio de Palmero y Rallo... Obispo de Gerona... [Edicte sobre binació de Misses]. Girona, 8-IV-1763, i núm. 168, "Nos Don Manuel Antonio de Palmero y Rallo... Obispo de Gerona" [Edicte sobre la celebració de 2 misses en un mateix dia]. Girona, 8-IV-1773.

452 AEV, 1224, Corcó, 1723, f. 291r.

Reverendo Rector o su vicario pueda en este tiempo adelantar algo la hora de la missa matutinal para consuelo del pueblo”.⁴⁵³

Un altre problema, semblant a l'arxidiòcesi de Tarragona, va ser l'alt grau de desconeixement dels feligresos de l'existència de misses, ja bé perquè el rector no ho feia saber, perquè no hi assistia ningú, perquè no es presentava l'oficiant o abandonava i suspenia pel baix salari. El bisbe Taverner (1725) de nou ho posa en evidència.⁴⁵⁴ A Sant Privat d'en Bas es manava al rector “la missa d'estaca de m^o Graeres”, i a Sant Joan de Fàbregues i Sant Martí de Querós proveïa que “los anniversaris sian celebrats cada any en sos deguts terminis, y cada any en lo dia se haurà de celebrar lo rector de la yglésia, lo diumenge abans en lo offic major, després de haver fets los manaments, amoneste lo die en què se esdevé la celebració dels aniversaris predits afi y effecte que los administradors dels aniversaris y altres perssones si dónan púgan assistir a la celebració de aquellas”.⁴⁵⁵ Tocar les campanes el mateix dia i moment de la funció era un excel·lent recordatori o obligació, reflectit pels diners que es volien cobrar i a qui corresponia, el campaner, sagristà o qualsevol altre clergue, com a La Pinya (1680) “en ocasió de enterros y honras –el rector– degué fer tocar las campanas y cobrar-ne lo estipendi degut, mana sa Il·lustríssima que se estiga al costum fins assí observat y que no se innove”.⁴⁵⁶ A Santa Maria de Corcó (1786), per tal d'evitar la dispersió de fidels, prohibia “no se toque campana para las misas que se dixeren entre la matutinal y mayor”.⁴⁵⁷

3.4.2. Retribucions i competències

Les almoines i caritats que antigament es donaven de forma voluntària als sacerdots per celebrar una missa, es convertiren, ben aviat, en un deure i obligació, si bé amb reticències i

453 AEV, 1227, St Joan de Fàbregues, 1753, f. 78v-79r. i St Martí Sescorts, 1753, f. 68v-69r.

454 MURLÀ, 1983: 182.

455 ADG, P-77, St Privat d'en Bas, 1600, f. 13v.; AEV, 1211/8, St Joan de Fàbregues, 1610, f. 80r. i 1313/4, St Martí de Querós, 1621, f. 116v.

456 ADG, P-106, La Pinya, 1680, f. 122v.

457 AEV, 1236/1, Corcó, 1786, f. 165r.

entrebancs per imposar-les i rebre-les. Al llarg de l'època moderna trobarem alternança d'almoines en metàl·lic i en espècie, tendint a l'anul·lació d'aquests últims pagaments, motiu pel qual rebien el nom de 'misses de menjars', i estar pagades amb cereals o aliments diversos. A La Vola (1723) permeté la regulació de "las missas de menjars a rahó de dos quartans de blat per quiscuna", i prohibia "sempre que ha celebrat missa o cantar antes que los faels haguessen entregat la charitat o almoyna de pa o dinés, no pot lo dit rector pendre estipendi algun per dita missa o cantar si al temps que lo celebrà encara no hi haurà cosa alguna de entrada".⁴⁵⁸ A Sant Privat d'en Bas (1703) manava als habitants "paguin sempre les novenes ab diners y axò es fa per evitar els inconvenients que es seguien de pagar amb blat",⁴⁵⁹ i a Cogolls (1717) es referia a la "consuetut inconclusa que los parroquians paguen als curats un dret vulgarment dit menjars: perçò mana dit senyor visitador als parroquians de la present parròquia que, del die de vuy en avant, paguen al Reverent rector de dita iglésia parroquial quiscun any lo dit dret anomenat menjar".⁴⁶⁰ El bisbe Taverner fou el primer en rebutjar aquests pagaments perquè els clergues hi comerciaven.

El rector estava obligat a dir les misses "*pro populo*", o sigui, pel bé del poble, lligades a la cura d'ànimes, i que, per tant, no es podien cobrar a part. Foren fixades per Trento, i eren obligatòries per als rectors nouvinguts a una parròquia.⁴⁶¹ Molts rectors les ignoraven completament, com el Vilanova de Sau –"lo rector nos diga que ha tres anys no diu missas *pro populo* a què està obligat per precepte divino"–,⁴⁶² mentre que d'altres, com el de Sant Joan de Fàbregues, en deia de més i les cobrava per millorar els seus migrats estipendis, essent mal vist pel bisbe: "lo rector no diga més que sis missas *pro populo* seguint a son mediat antecessor".⁴⁶³

Els salaris en metàl·lic dels clergues ocuparen espai en escriure a les constitucions sinodals i visites pastorals, estenent-se a tota

458 AEV, 1224, La Vola, 1723, f. 108v.

459 ADG, P-112, St Privat d'en Bas, 1703, f. 373r.

460 ADG, P-113, Cogolls, 1717, f. 163v.

461 SECT: 267, Ses. XXIII, cap. 1: "De la institución del sacerdocio de la nueva ley".

462 AEV, 1224, Vilanova de Sau, 1724, f. 307r.

463 AEV, 1224, St Joan de Fàbregues, 1723, f. 287r.

mena d'oficis divinals i tasques comunes i extraordinàries. El gruix principal de manaments correspon, però, als preus de les misses de difunts i dins les capelles foranes, que significaven els percentatges més elevats dels ingressos parroquials, i no podien negligir-se de cap manera. No ens ha d'estranyar el control i centralització dels oficis a l'església parroquial a mans del rector, i trobar, com a La Vola (1723), que es mana "al rectó porte compte de todas las celebracions adventicias que entraran y notará lo cumplimiento de ellas per donar-ne rahó en las visitas".⁴⁶⁴ Antonio Palmero (1758) emeté un decret amb la pretensió de corregir aquesta situació, prohibint al rector rebre cap mena d'almoina ni estipendi per la celebració de misses en festius i preceptes.⁴⁶⁵

Calia la petició, el corresponent permís episcopal i l'atribució de salaris per poder dir misses en esglésies sufragànies i capelles 'foranes', tot i que no sempre era així i se'n deien d'il·legals, per clergues externs o estrangers. Coincideixen sempre les mateixes capelles, parròquies i motius: el primer és fonamental, per evitar la dispersió econòmica i permetre el funcionament i reproducció de la parròquia –a nivell de drets parroquials–, i el segon, potenciar el control sobre els feligresos que assistien a la missa, doctrina o altres sacraments. A Sant Esteve d'en Bas (1626 i 1734), Les Preses (1700, 1703 i 1717) i a Ridaura, Sant Privat d'en Bas i Sant Feliu de Pallerols (1717) prohibia les misses a capelles allunyades als beneficiats "attès que és molt danyós"⁴⁶⁶ per a l'església parroquial –de manera semblant ho expressava a Sant Pol de Mar, arribant a permetre la demolició d'una capella–⁴⁶⁷ i "no entenent ab la present mandata llevar lo dret que competesca al dit reverent sacristà de impedir als dits residents de celebrar en ditas capellas".⁴⁶⁸ A Sant Joan de Fàbregues manava "no distribuesca missas a persona alguna per effecte de celebrar-se

464 AEV, 1224, La Vola, 1723, f 279r.

465 BC, Full. Bonsoms, núm. 3223, Edicte del bisbe Antonio Palmero sobre assumptes relacionats amb la celebració de misses, 1758.

466 ADG, P-89, St Esteve d'en Bas, 1626, f. 117r. i ADG, 1703, Les Preses, f. 122r.

467 ADG, P-133, St Pol de Mar, 1758, f. 84r. i P-137, St Pol de Mar, 1775, f. 117v-118r.

468 ADG, P-113, St Esteve d'en Bas, 1717, f. 56v.

fora de las iglésias del districte de sa parròquia, sens expressa llicència nostra”.⁴⁶⁹

3.4.3. *El negoci entorn la mort: misses de difunts i aniversaris*

L'Església monopolitzà la mort, convertint-la en un instrument necessari per al funcionament econòmic de la parròquia, en un mer negoci que revertia en la pròpia mateixa eclesiàstica, mantenint-la viva i dinàmica. Aquest fenomen, qualificat per Michel Vovelle com a 'mort barroca', neix a partir del segle XV i assoleix el seu zenit en el segle XVIII: “*exteriorización, ostentación, inversión en la profusión de gestos multiplicados*”.⁴⁷⁰ El testament era l'instrument a través del qual es vehiculava aquest sentiment, ja que una de les primeres clàusules definia el tipus d'enterrament i la fundació d'aniversaris i caps d'any.

Les fundacions d'aniversaris i sufragis setmanals, mensuals o anuals, tenien l'única pretensió d'assegurar el pas al més enllà de l'ànima del difunt, a través de pregàries salvadores. Les possibilitats pecuniàries dels difunts, els seus llegats testamentaris i la possible continuïtat al llarg de temps a través dels familiars o hereus, podien contribuir notablement a un pas més ràpid cap al cel, sense gaires intercessions intermèdies. Calien almenys tres misses reglamentàries –o votives–: la del dia de l'enterrament, la del tercer dia –referent a la simbologia que representava la resurrecció de Crist– i el cap d'any o aniversari. L'obsessió i l'angoixa per la mort definitiva donava lloc a un excés religiós.

Veurem, però, que hi ha un decalatge entre els desitjos d'instauració d'aniversaris i la impossibilitat dels marmessors de dur-ho a terme. No tots ells sempre en sabien el funcionament. Les constitucions sinodals gironines recullen la llarga tradició, tan secular –dret municipal català– com eclesiàstica, relativa als llegats testamentaris. Ressalta els punts de Taverner i Pontich que reprèn el llegat dels bisbes Boil (1517), Margarit (1535) i Reart

469 AEV, 1221, St Joan de Fàbregues, 1687, f. 585v.

470 VOVELLE, 1985: 111; BARRERA, 1996 i ANTON PELAYO, 2001.

(1617), titulat "*Manumissores testamentorum computum reddant infra duos menses transacto anno obitus defuncti*".⁴⁷¹

Així doncs, la majoria de decrets episcopals remetien a l'incompliment dels testaments, codicils i últimes voluntats dels difunts, tant per part dels marmessors com dels clergues; els primers pretenien apropiar-se d'aquests diners o no podien satisfer les elevades quantitats creades amb censals, i els segons no consideren prou retribuïdes les seves feines i les abandonaven. En ambdós casos són obllits plenament intencionats i conscients, dins un cercle viciós: els beneficiats no diuen les misses si no se'ls paga i els marmessors no paguen si no se'ls diuen les misses. En darrera instància, l'ànima restava cremant i sofrint al purgatori esperant que s'arreglessin els seus problemes materials a la terra. A Vilanova de Sau (1746) s'expressava clarament el monopoli que feia l'Església de la mort, incidint en l'amenaça de l'etern càstig i l'obligatorietat de crear i complir els llegats funeraris: "havent vist lo llibre dels òbits trobam en ell que per molts dels difunts se faltan a fer diferents sufragis, y no podent tolerar semblants omicions, desitjant exonerar concièncias y donar alvío a las pobres ànimas de aquells que per dita falta se troban quisà patint en lo purgatori, en descàrrech de nostra obligació, manam a tots y a cada hu de aquells que estan obligats a cumplir honras, enterros, novenals, caps de any, recordanças o altres sufragis y llegats pios que dins quatre mesos de la publicació de la present, en pena de 2 lliures y en subsidi de excomunicació major, cúmplan ab tot lo que estigan obligats".⁴⁷²

El bisbe hagué de solucionar tots dos problemes, trobar-hi solucions comunes. La més emprada consistia en perseguir-los, fent-ne un seguiment més o menys continuat. Als marmessors se'ls podia excomunicar i als beneficiats segrestar-los els fruits. A Sant Martí Sescorts (1589 i 1590) va ser "interrogat dit rector quins aniversaris, misses y causes pies ya en dita iglésia que nos fassen y cumplen",⁴⁷³ i sortiren a la llum força casos: Onofre Sala, pagès, que, essent administrador d'una causa pia, no la pagava, Onofre

471 ROMAGUERA, 1691: 117-119, Lib. III. Tit. VII. Cap. 7 i ADG, P-112, manaments generals del bisbe Taverner, 1703, f. 2r. i MURLÀ, 1983: 184.

472 AEV, 1223/1, Vilanova de Sau, 1746, f. 499v.

473 AEV, 1208/2, St Martí Sescorts, 1589, f. 210v.

Camprodon, pagès, tampoc satisfieia els diners d'un cantar que feia més de cinc anys que no es celebrava i Francesc Dot no pagava feia més de vuit anys un aniversari per l'ànima de la seva mare. A Ridaura (1619), a títol genèric, manava "a tos los hereus y béns tinentes de alguns deffunts que ha més de un any que són morts y no han fets fer los suffragis acostumats de novenal y capdany y altres que dins tres mesos pròxims los hagen de haver fets".⁴⁷⁴

Les excuses o queixes foren múltiples i enginyoses, reals o fictícies, com a Tavertet, on Antoni Coromina era citat per tal de satisfer una provisió, dient que "ell no a succehit a Pere Coromina, ni té béns alguns obligats en lo pretès aniversari de dit Coromina, ni és en possessió de pagar, e perçò supplica a dit Senyor Official y Vicari General mane no sia més molestat".⁴⁷⁵ En les visites de 1618 a les parròquies vigatanes, si es dóna el cas, s'indiquen tots els que havien deixat de pagar: a Sant Joan de Fàbregues, Sant Martí Sescorts i La Vola foren, respectivament, cinc, dos i uns hereus o successors citats per no pagar; i també en desenes de vegades al llarg del segle XVIII. Per remeiar aquesta situació, per exemple a Sant Martí Sacalm es manà fer "una llista de todas las missas y demás obligacions que té aquest –beneficiat– de cumplir, regoneixent la dotalia o institució del benefici".⁴⁷⁶

Al mateix temps que es manava la redacció de diaris i llibres de misses, aniversaris i fundacions i la seva execució diària, també es feien construir *posts* o *tavelles* –segons les visites–, una mena de taules o pissarres de fusta rectangulars, a vegades folrades amb pergamí.⁴⁷⁷ Tenen un imminent caràcter funcional, ja que el rector havia d'escriure-hi mensualment totes les misses de fundacions que s'han de dir en aquella església, el preu, el finançament, el compliment i l'assistència, tot de manera entenedora, sintètica i esquemàtica. Aquestes anotacions anaven adreçades tant a clergues, perquè les complissin, com als marmessors, perquè les paguessin, i ningú se n'oblidés. Els manaments són innumbrables ja des del segle XVI, amb Jaime: a Sant Martí Sacalm manava

474 ADG, P-86, Ridaura, 1619, f. 42r-v.

475 AEV, 1208/2, Tavertet, 1589, f. 223v.

476 AEV, 1224, St Martí Sacalm, 1726, f. 499r.

477 Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...: 10, Cap. VII.

que “el rector ha de mirar els testaments que té a la escrivania, fent una taula on s’hi inserirà dia y any del testament, perquè ningú es pugui excusar de pagar”.⁴⁷⁸ Hi ha parròquies que ja la tenen muntada i posada a la sagristia. Al llarg del segle XVIII els bisbes i visitadors les revisaren, i en manaren la rectificació o actualització.

Pontich va recollir, per primera vegada, el conflictiu tema, perfectament reflectit a les visites, de la fixació dels preus de les misses, i que ja havien legislat bisbes predecessors, com Benet de Tocco (1382), reduint o fent desaparèixer les misses mal retribuïdes.⁴⁷⁹ Amb un amplíssim espectre de regulació, un 90% es refereix a les misses de difunts, al negoci que comporta la mort: el número de clergues assistents, les misses de rèquiem –amb nocturns, cantars d’ànimes, lletanies o vespres–, la seqüela –anar a buscar el cadàver a llur casa–, els tocs de campanes, els drets d’enterrament, les misses d’albats i parteres, els aniversaris –cap d’any– o bé l’obertura del testament. Quedava ben palès que la preferència d’una o altra funció depenia de la capacitat econòmica del difunt. Per exemple, a Sant Esteve d’en Bas (1700) el visitador donava llibertat als “habitans de la present parròchia que puguin fer les honres segons la taxa de Sant Bisbe Fajeda de bona memòria, això és: dobles, semidobles y simples, segons la major, mediana y menor possibilitat”.⁴⁸⁰

Tot i no quedar evidències a les constitucions, a la diòcesi de Vic també hi hagué intents seriosos d’unificació i estandardització. Les visites ho recullen fragmentàriament. Sabem que els bisbes Crespí i Pasqual ho aplicaven a les parròquies que visitaven, alhora que ho lligaven amb la reforma del sistema beneficial i la reducció de misses, totalment ampliat en el segle XVIII, del que n’hi ha múltiples exemples.⁴⁸¹ A Sant Romà de Sau (1741) reconeixia que “és dificultós que lo rector aclaresca las celebracions que ha tingut obligació de cumplir, singularment trobant-se en la avansada edat de 73 anys, puix tenint-se menos

---

478 AEV, 1208/2, St Martí Sacalm, 1589, f. 235r.

479 ROMAGUERA, 1691: 281-291, Lib. III. Tit. XVII. Cap. XVIII.

480 ADG, P-111, St Esteve d’en Bas, 1700, f. 384r.

481 BADA, 2005: 132.

no hi ha posat en pràctica, y com cedesca en perjudici de la sua consciència y del sufragi dels difunts”,⁴⁸² i manava l’ajuda d’algú per redactar un llibre sencer i entenedor. A Sant Joan de Fàbregues, Sant Martí de Querós i La Vola, es donava un cas invers: “advertim –al rector– ha patit algunas equivocacions celebrant més per uns del que devia”.⁴⁸³

Les misses que en resultaren foren dites ‘de residus’ o residuals, i a la llarga van ser eliminades definitivament per considerar-se de caritat incòngrua. A Sant Joan de Fàbregues permeté prendre “del residuo de missas o aniversaris respectivament lo suplement dins a la charitat designada en dita reducció y per rahó de dita suplement disminuirà lo número de las missas o aniversaris del residuo segons la quantitat”.⁴⁸⁴ A Tavertet estipulà que les vuit misses matinals residuals que es diguessin Sant Bartomeu Segorgues no interferissin amb les de la parroquial.

En el primer quart del segle XVIII sembla que quedaren definitivament fixades les retribucions, emoluments i horaris de cada missa. El bisbe Taverner (1725 i 1734) indicava a les visites com havien de ser els ‘convits d’enterraments’ i altres funcions similars, o sigui, l’ordre que el rector amfitrió feia dels rectors de les parròquies veïnes invitats per assistir als funerals.⁴⁸⁵ La finalitat no era altra que evitar clientelismes i baralles, i garantir una equitat retributiva. Per exemple, el rector de Les Preses convidava, primer, el vicari de Puigpardines, segon, el rector de La Pinya, tercer, el rector de Sant Privat d’en Bas, quart, el rector de Joanetes, cinquè, el rector de Sant Quintí d’en Bas, sisè, el sagristà de Sant Esteve d’en Bas i setè el rector de Ridaura; i el rector de Les Encies, primer al rector de Sant Aniol de Finestres, segon, el de Cogolls, tercer, el de Sant Esteve de Llèmena, quart, el de Les Planes, cinquè, el de La Barroca, sisè, el de Sant Iscle de Colltort, setè, el de Granollers de Rocacorba i vuitè, el de Sant Martí de Llèmena.

482 AEV, 1223/1, St Romà de Sau, 1741, f. 234r.

483 AEV, 1223/1, La Vola, 1746, f. 50v.

484 AEV, 1222, St Joan de Fàbregues, 1691, f. 449v.

485 MURLÀ, 1983: 184.

3.5. Velles i noves advocacions, devoció i veneració

La polivalència del concepte ‘devoció’ es combina i entrellaça a les visites. Pot entendre’s com una pràctica religiosa o acte de pietat nascut de la iniciativa particular, que pot estar regulat pel ritual de benediccions o bé incorporat al santoral. Per un costat, existiren les devocios institucionalitzades, que proposava el bisbe en acta de visita –mogut per filiacions personals o internacionals–, reforçat amb indulgències, butlles, privilegis i beneficis –col·locats a la vista de tothom. I, per altre, les que impulsaren els ordes regulars: carmelites –Mare de Déu del Carme–, dominics –Mare de Déu del Roser–, franciscans –Vera Creu, Cordó de Sant Francesc, Ànimes del Purgatori i Venerable Orde Tercera– i servites –Dolors i Puríssima Sang. En última instància, era el poble qui determinava l’èxit o la desgràcia d’una devoció a partir de la seva reputació.⁴⁸⁶ Per tant, existia un mínim de tres nivells de devoció, paral·lels i/o coincidents.

Sants i verges eren entesos com a mitjancers, reclamats pels seus poders taumatúrgics i guaridors, preservadors de salut, invocats com a poderosos protectors. O bé en el sentit contrari, creant un refús o credulitat excessiva, unes pràctiques desviades de l’ortodòxia oficial que podien derivar a una manipulació, venjança o superstició.⁴⁸⁷ Les constitucions sinodals gironines i vigatanes, i els bisbes Berenguer de Pau, Arias Gallego, Zuazo, Magarola, Copons, Pontich, Marimon, Muñoz i Sarmentero, del segle XVI al XVIII, regularen aquests assumptes en els capítols referits als sortilegis i les malediccions.⁴⁸⁸

Les advocacions anaven subjectes a modes, als aspectes doctrinals o catequístics que l’Església sorgida de la Reforma Catòlica volia posar de relleu, tenint ben presents les pervivències i transformacions dels sants medievals.⁴⁸⁹ Foren els bisbes vigatans del segle XVIII –sobretot Marimon, Muñoz

---

486 PEREA, 2005; Griera, 1946-1947 i 1951; MOLINA, 1997 i CHRISTIAN, 1991: 76.

487 GELABERTÓ, 1994, 1995 i 2005.

488 ROMAGUERA, 1691: 363-365; Lib. V. Tit. IV. Cap. 1 i Tit. V. Cap. únic. i *Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...*: 118, Tit. XXXXIII. Cap. unic.

489 MARQUÈS, 1994b.

i Sarmentero—, i alguns bisbes anteriors, que promogueren i imposaren decididament unes devocions en detriment d'unes altres: foren els arxiconeguts sant Isidre, sant Crist i el Roser, ja esmentades a partir de les seves confraries.⁴⁹⁰ Les edicions de llibres de sants i santes, verges i màrtirs, locals, diocesans o nacionals, ajudaren a difondre-les.⁴⁹¹ Les obres d'arquitectura —ampliacions, restauracions i reparacions— eren els moments idonis per iniciar aquests canvis d'advocació. En última posició restava l'actitud de la comunitat, i en llurs mans quedava palesa l'eficàcia intercessora que popularitza uns determinats cultes, que atreïa a uns o altres fidels pels beneficis propis.

Les visites de Jaime són les úniques que especifiquen els altars amb aquestes característiques: a Santa Maria de Corcó es visità una capella nova amb “lo altar de Nostra Senyora del Roser, és de devoció y noy a retaule”⁴⁹² i així tots els altars del Collsacabra. Aquestes definicions són un punt de partida per mesurar l'evolució de la devoció, en relació al concepte ‘veneració’, entès com el respecte reverent i abnegat a un sant, santa o imatge. En funció dels bisbes, les visites i els anys, una devoció va associada a una forma externa o manifestació explícita.⁴⁹³

En nom de les devocions es realitzaren moltes activitats i empreses, de caràcter públic, plàstic i emocional, amb un gran èxit de participació, però fracassats en la comprensió dels continguts espirituals: l'assistència a la missa i la recepció dels sagraments; la creació de misses i ciris “de devoció” —alguns d'ells beneïts pel bisbe en acte de visita—; la pregària, les rogatives i el rès individual i comunitari; les processons, els pelegrinatges i els aplecs; les donacions, caritats i almoines reflex de la grandesa, publicitat i expansió d'un culte i advocació; la construcció de noves peces d'orfebreria i vestimentes, imatges, retaules, altars i capelles, assumpte en què Bastero es mostra especialment sensible—a Sant Esteve d'en Bas es manarà fer “una imatge de Maria Senyora que

---

490 AEV, Arxiu parroquial de St Martí Sacalm, G/1. Obra (1817-1936), d.s.: “Catálogo de las imágenes de santos que se veneran en esta yglesia parroquial...”

491 LLANAS, 2003: 158-165 i 180-183.

492 AEV, 1208/2, Corcó, 1589, f. 215v.

493 BADA, 1988: 465.

deurà col·locar-se en dit altar –del Roser–, feta ab lo modo que moga més a *devoció*⁴⁹⁴ i la dauradura d'una custòdia a Ridaura per la qual cosa "no sols estaria Jesuchrist exposat ab major decència, si que excitaria y mouria la *devoció* dels faels a major *veneració*" –⁴⁹⁵ o bé el trasllat de les imatges exemptes d'uns altars i retaules a d'altres, a instàncies del bisbe. Tots aquests canvis motivaren, allora, un trasplantament i moviment de devocions.

Les visites ens proporcionen un material precíus per constatar una subtil i lenta evolució de les advocacions religioses, amb la creació de nous altars, capelles i beneficiats, la desaparició i arraconament d'altres, o bé la coexistència pacífica de velles i noves advocacions. Les relíquies, els miracles i les confraries esdevingueren, seguidament, en elements claus per conèixer el grau d'una devoció. La instauració de beneficis reflecteix, en darrer lloc, la predilecció, l'obsessió o la devoció d'un particular cap a un sant o santa en concret, i els seus beneficiats els conferiren una difusió o decadència més o menys acusada.

El canvi més espectacular el protagonitzen les advocacions del Roser i Sant Isidre. La devoció del Roser s'inicià com a simple pregària en el segle XII, a través de l'obra dels cistercencs. Més tard fou ampliada pels dominics, amb la incorporació d'elements pietosos i pedagògics. Cal destacar l'atribució a la Mare de Déu en la victòria de la Batalla de Lepant a la Mare de Déu, que tingué lloc el 7 d'octubre de 1571; d'aquesta manera, el papa dominic Pius V declarà el 7 d'octubre festa del Roser.⁴⁹⁶ Llavors, al bisbat de Girona ja es feren peticions per instal·lar capelles del Roser a Sant Feliu de Pallerols (1566), Olot i Castellfollit de la Roca (1571). I al bisbat de Vic, té lloc poc abans de la visita de 1589 a Santa Maria de Corcó i Pruit, a Vilanova de Sau entorn de 1593, a Tavertet entre 1591 i 1599, Sant Joan de Fàbregues, Sant Romà de Sau i Sant Martí Sescorts pels volts de 1600, i a La Vola, Rupit i Sant Julià de Cabrera des de 1610. L'empenta definitiva es donà en les dues darreres dècades del segle XVI i les tres primeres

494 ADG, P-123, St Esteve d'en Bas, 1736, f. 101r.

495 ADG, P-123, Ridaura, 1737, f. 114v.

496 SERRA BOLDÚ, 1925 i 1988; PEREA, 2000: 340-344; PÉREZ SANTAMARIA, 1988 i 1989; SOLÀ, 2005b i CAPDEVILA, 2007.

del XVII, quan són abundants les peticions d'establiments i atorgaments de permisos. A Sant Martí Sacalm (1621) es manava que “vist la imatge de Nostra Senyora del Roser està en lloc pobre y indecent, que sia posada en lo altar de Sant Jaume, lo qual altar avuy cens retaule”.⁴⁹⁷ El 1655 Felip IV demanava als bisbes espanyols promoure-la, quan només n’hem localitzat en esglésies allunyades i sufragànies, com a Sant Llorenç Dosmunts (1691), on manarà fer “un retaule en lo altar de dita celestial senyora de què poden esperar los devots de la sua protecció tot alivio y consuelo en las necessitats y misèrias de esta vida y lo premi de la eterna beneventuransa”,⁴⁹⁸ i en l’ampliació dels vells temples o en una millor disposició o reubicació dins l’espai eclesiàstic: a Sant Vicenç de Susqueda (1687) manarà “muden lo retaule del dit altar de Nostra Senyora del Roser en altra part de la iglésia que los apareixerà milló y més desembaraçada”.⁴⁹⁹ Així, la Verge del Roser era present a totes les parròquies i a moltes cases, presidint les sales o menjadors –on es resava el Rosari–, assolint el més alt grau d’uniformització i arrelament.⁵⁰⁰

Sant Isidre fou àmpliament difós amb la intervenció dels reis àustries i borbons, sense adquirir la força o arrelament del Roser. Els motius cal cercar-los en el paper que jugà aquest sant com a patró dels pagesos, i que substitueix, absorbeix o assimila a d’altres d’existents: sant Galderic, sant Abdó i sant Senén, i en menys importància, sant Medir i sant Magí.⁵⁰¹ Sant Galderic fou introduït pels immigrants llenguadocians que arribaren a Catalunya sobretot entre 1540 i 1620, i esdevingué més o menys popular a la zona pirinenca. Al Rosselló era el patró dels pagesos. Sant Abdó i sant Senén foren més els patrons dels hortolans i vergers, que no pas dels agricultors, i el seu expandiment és més aviat dispers. Sant Isidre, originari de Madrid, va ser beatificat per Pius V (1619) i canonitzat per Gregori XV (1622), entrant decididament en competència directa amb els sants pagesos de

497 AEV, 1213/4, St Martí Sacalm, 1621, f. 51v.

498 AEV, 1222, Pruit, 1691, f. 448v.

499 AEV, 1221, St Vicenç de Susqueda, 1687, f. 594r.

500 RUSSO, 1976: CLV.

501 ROIG, 1988 i PUÑAL I SÁNCHEZ, 2001.

tradició catalana, suplantant-los sense gaires esforços. El canvi no fou traumàtic, ja que a les parròquies estudiades no apareix cap altar dedicat a sant Galderic –tan sols un beneficiat compartit amb sant Isidre–, Abdó o Senén. Per demostrar la seva rapidesa en la implantació, el trobarem per primer cop a Olot (1625), Sant Iscle de Colltort (1629), on el bisbe el col·loca al costat de sant Jaume (“licència per demolir est altar –destruït pel foc– y fer altra amb un retaula de Santiago y Sant Ysidro”)⁵⁰² i a Cogolls (1634). Posteriorment continua amb certa timidesa i lentitud a les esglésies més destacades, com hem vist, amb una gran expansió de les seves confraries al segle XVIII. A Pruit (1749), exhortava a fer un retaule després de “lo molt –que– se han esmerat los parroquians de esta iglesia pera posar-la ab lo decoro, y estat en què vuy ja se troba, però essent tots ells pagesos no podem deixar de estrañar dèixian lo altar de Sant Isidro son patró y protector, ab lo indecència ques veu”⁵⁰³

Els bisbes Sarmentero i Artalejo, entre 1770 i 1776, promocionaren amb certa insistència sinó definitivament, sant Isidre a totes les parròquies vigatanes. A Falgars, “confiats en la pia i santa devoció dels pagesos que tenen al gloriós Sant Isidre, llur patró, los exortam a la prompte construcció del referit altar”;⁵⁰⁴ a Sant Bartomeu Sescorgues permetia construir dues capelles, a banda i banda del presbiteri, del Roser i de Sant Isidre; a Pruit expressava que “no podem dissimular la complacència nos ha donat lo reverent rector y parroquians a vista de la rica fàbrica del retaule del gloriós sant Isidre, patró dels pagesos”;⁵⁰⁵ i el prenía com a exemple per fer els retaules de sant Andreu i sant Crist, i a Tavertet “se lograria poder obsequiar son patró lo gloriós Sant Isidro en la alabable solemnitat”⁵⁰⁶ d’una processó.

A la diòcesi de Vic, en les visites del segon terç del segle XVII, i a la diòcesi de Girona, a partir de 1671 amb Francesc Dou, que trobem les primeres mencions al sant Crist o a la santa Creu,

502 ADG, P-91, St Iscle de Colltort, 1629, f. 6r-v.

503 AEV, 1223/1, Pruit, 1749, f. 748r.

504 AEV, 1233, Falgars, 1770, f. 125r.

505 AEV, 1233, Pruit, 1774, f. 442r.

506 AEV, 1234/1, Tavertet, 1776, f. 59r.

amb la instal·lació de creus, crucifixos, quadres, figures, retaules, altars i capelles. Era representat en la seva passió i mort, volent transmetre una idea de llàstima que fóra del consol dels devots, i instaurant la pràctica de resar cinc parenostres i avemaries a les tardes dels divendres. La imatge del Crucificat va estendre's associada en el foment del Via Crucis, en un intent de reflexió i pregària entorn la passió i mort salvadora de Crist.

El crucifix era fàcil i barat de col·locar a qualsevol altar existent. Les nombroses creus que els bisbes Dou i Pasqual proposaven situar a tots els altars volien representar les diverses escenes de la Passió. Va ser el bisbe Taverner (1727 i 1730) qui hi posà més insistència, per exemple, manant “als obrers y administradors dels altars de dita iglésia –de Ridaura– que fassin posar creus en aquells –altars– ab la imatge del Jesuchrist”⁵⁰⁷ i a Les Encies observava que “un dels més principals adornos dels altars sia el que en ells hi haje una creu ab la imatge de Christo Nostre Senyor, sacra y tabellas, circumstàncies ben necessàries per poder-se en ells celebrar lo sant sacrifici de la missa”.⁵⁰⁸

A la diòcesi de Vic prenia la denominació de ‘santa Creu’, i ja trobem altars a Pruit i Sant Joan de Fàbregues a finals del segle XVI. En el primer terç del segle XVIII localitzem una sèrie d’altars i capelles pròpies en esglésies gironines: Sant Privat d’en Bas (1700), les Planes (1703), La Pinya, Ridaura i Sant Esteve d’en Bas, Amer (1724), Les Preses (1727), Les Encies (1734) i Cogolls (1736). El següent pas va ser disposar i col·locar imatges de més pes i entitat, o ressaltar-los i donar-los més valor: a Ridaura ordenava col·locar “una imatge de Jesuchrist xica en paratge ahont lo sacerdot que celebre missa en dit altar, elevant solament los ulls, la descobre tota en conformitat”.⁵⁰⁹ A les parròquies vigatanes, el 1775, encara era possible trobar un manament que digués haver “vist o visitat la iglésia y faltant a esta sacras e imatges de Sant Christo”,⁵¹⁰ o bé a Falgars, es manava als “obers pòssian

507 ADG, P-116, Ridaura, 1727, f. 34r.

508 ADG, P-117, Les Encies, 1730, f. 214r.

509 ADG, P-121, Ridaura, 1734, f. 299r.

510 AEV, 1223/1, La Vola, 1775, f. 871r.

y col·loquian imatge de Sant Christo en lo altar de Sant Isidro, segons disposició de Benet XIV de gloriosa memòria".⁵¹¹

La primera de les dues festivitats de la santa Creu tenia lloc el 3 de maig, en commemoració de l'aparició a santa Elena, als peus del calvari, de tres creus, de les quals procediren els nombrosíssims *Lignum crucis* repartits a totes les parròquies. Així a La Vola (1746), "tenent se va augmentat la devoció y que axí mateix creixen las almoynas se plègan dels devots del Sant Christo, peraque no queden ells defraudats y commòurer als demés a major devoció y lliberasitat, ordenam que de aquí al devant, lo dia de Sant Creu de maig després de la profesió de la benedicció del terme, se celebre un aniversari en lo altar del Sant Christo, lo qual se aplique per los devots vuy y diffunts".⁵¹² La segona festa es celebrava el 13 setembre, commemorant la recuperació, el 1629, d'una part important de la vera creu a mans dels perses. Segurament es va implantar a causa de l'impuls atorgat pels franciscans –que establiren el recorregut definitiu del Via Crucis en diverses escenes dins l'església– i pels caputxins, que propagaren el culte a la Passió de Jesús.⁵¹³ La imatge del sant Crist la trobem lligada a altres funcions del cicle litúrgic de la Setmana Santa: el Cos de Crist –present a Les Preses i Sant Esteve d'en Bas– i amb confraries de la Puríssima Sang –unes vint-i-cinc fundades al bisbat de Girona, entre 1588 i 1699.⁵¹⁴

La devoció a les Ànimes del purgatori –i al purgatori en general–, inventat i desenvolupat en els segles XIII i XIV, pren rellevància amb Trento –Sessió XXV, Decret sobre el Purgatori–, i esdevé omnipresent a totes les parròquies, en forma de bací, altar o confraria. El purgatori es convertí en el pas intermedi obligat per a milers d'ànimes amb destí al cel o a l'infern, l'etern lloc d'espera, on les pregàries, sacrificis i honors servien per alleujar la llarga estada.⁵¹⁵ Per tant, l'ajuda als morts tenia un caràcter eminentment espiritual, traduït en la seva funció econòmica i

511 AEV, 1223/1, Falgars, 1775, f. 874v.

512 AEV, 1223/1, La Vola, 1746, f. 511r.

513 SERRA, 1997: 119-188.

514 MARQUÈS, 2000b: 30-31.

515 SECT: 360-361 i LE GOFF: 1981.

material, on l'Església juga un paper clau d'intervenció amb els aniversaris, novenes i capdanys, o sigui, les misses de sufragi, tal com hem vist.⁵¹⁶

La introducció de tot aquest ampli ventall de sants, santes, verges i màrtirs arriba a crear unes esglésies estàndards i homogènies en advocacions, difícils de diferenciar –ni pel sant o Verge titular– sinó només per les locals. Exemples d'aquesta mimesi n'hi ha arreu. Les parròquies veïnes de Puigpardines, La Pinya i Joanetes disposaven d'altars del Roser i de sant Jaume. A Ridaura i Sant Esteve d'en Bas, a l'entorn de 1700 s'integren les tres devocions més destacades –Roser, sant Isidre i sant Crist– en forma de capelles. Les advocacions dels sants titulars eren fixes i inamovibles, poc concretes o particulars, obeint a criteris fundacionals, afegint el topònim per poder-les identificar.

La Verge Maria, titular a Amer –monestir–, Ridaura, Corcó, Les Encies, La Pinya i Vilanova de Sau, ofereix un munt de variants i possibilitats, fruit d'una metamorfosi local, a vegades de difícil classificació o atribució fins i tot pel bisbe, visitador o notari episcopals. Un 70% de les parròquies tenen un o més altars dedicats a una *marededéu* en les seves múltiples formes: el Carme, Gràcia, Soledat, Antiga, Esperança, Concepció i Remei. Les dels santuaris de La Salut, Montdois, Cabrera i El Far prenen el nom dels llocs on eren patrones i actuaven com a protectores i favorables a la comunitat que les va rescatar.⁵¹⁷ El que poden semblar unes imatges de vella existència o de situació solitària o única, tal vegada les denominades Antiga o Soledat, passen a dir-se de Gràcia: a les Planes, Sant Esteve d'en Bas, Les Preses i Sant Privat d'en Bas. Aquests altars ocupen un lloc destacat dins l'església. El més sorprenent és la minsa presència de la Immaculada Concepció i de l'Assumpta, només a Sant Romà de Sau, Sant Privat d'en Bas –substituint a la Verge de Gràcia–, o presidint el retaule major d'Amer. Una clamorosa absència –junt a sant Pere– que contrasta amb l'existència real en el calendari festiu, segons les disposicions dels bisbes vigatans acatant les ordres de la cúria papal i de la monarquia borbònica: el 1750 era

516 PEREA, 1998 i PRATS, 1989.

517 ROMA, 1998.

proclamat el dogma de la Immaculada; el 1761 la prengueren com a patrona d'Espanya; el 1767 el rei aconseguia del papa que tots els dissabtes de l'any es pogués recitar l'ofici i missa de la Immaculada i la incorporació de la invocació “*mater immaculata*” a la lletania lauretana; el 1780 el bisbe Artalejo va emetre una carta pastoral sobre la proclamació del misteri de la Concepció i el 1787 el bisbe Veyan donà a conèixer al bisbat la seva festivitat el 8 de desembre.⁵¹⁸

La Verge dels Dolors apareix per primer cop a Tavertet el 1691, i al monestir d'Amer, Sant Feliu de Pallerols i Sant Esteve d'en Bas a les primeres dècades del segle XVIII, segurament prenent les de Barcelona i Besalú com a exemples de referència més propers i destacats, a resultes del refluoriment de l'orde servita en aquesta centúria.⁵¹⁹ Està molt relacionada amb la passió i mort de Jesucrist, de la qual en derivaran els cultes a la Puríssima Sang de Jesucrist o la mateixa imatge del Crist Crucificat.

Les capelles noves, construïdes durant l'època moderna, són fruit d'altres conjuntures històriques i religioses –del Concili de Trento i amb sants contrareformistes relacionats amb la salut–, la situació i enclavament de les quals és determinant. Per exemple, les capelles erigides a sant Sebastià a Sant Feliu de Pallerols (1516), Les Preses (1519) i Sant Privat d'en Bas (1621), situades a les afores de la vila i a la vora del camí ral, responen a les pestes cícliques i malalties contagioses que assolaven el país –les més destacables són les del segon terç del segle XIV i les de 1650-1651. En força parròquies apareixen associats a sant Roc –Sant Esteve d'en Bas, a principis del segle XVII–, a sant Genís –Santa Maria de Corcó, a principis del segle XVIII– o aquest sol –La Barroca, 1447. La devoció de sant Roc es difon a Catalunya i la Península Ibèrica des de la ciutat francesa d'Arles, a partir de

518 AEV, Mensa, Disposicions autoritats, 1113 (núm. 28, f. 48r.) i 1116 (núm. 50 i 131), i BC, Fullets Bonsoms, núm. 3318 (El bisbe Ascensi Sales la pren a la diòcesi de Barcelona, 2 de juny de 1761) i núm. 3303 (Edicte de Don Jaume de Cortada, arquebisbe de Tarragona sobre el breu referent a haver pres per patrona d'Espanya la Puríssima Concepció, 4 de juliol de 1761).

519 CHARBONEAU, 1980 i 1992; SUREDA, 1998-99 i 1999-2000 i GUDIOL (s.d.).

1372, quan va ser transportat el seu cos a aquesta ciutat.⁵²⁰ Els sants metges, Cosme i Damià, els trobem plegats a Sant Feliu de Pallerols (1623), al monestir d'Amer, junt a sant Benet, i a Sant Vicenç de Susqueda, juntament a sant Sebastià, a la segona meitat del segle XVII.⁵²¹ A Sant Iscle de Colltort els localitzem en un primer retaule i advocació el 1501, i cent cinquanta anys després, el bisbe manava la construcció d'un nou altar, coexistent, així doncs, aquest amb un de vell, que acabà desapareixent. Sant Antoni Abat i santa Brígida s'han d'incloure dins aquest grup. Els goigs setcentistes de Santa Brígida –construïda entorn de 1516-19– ho esmenten: era invocada per curar a cecs, sords i leprosos, i allunyar fams, guerres, pedregades i pestes diverses, posant uns miracles com a evidències. I també, com no, el sant titular de Les Planes, Cogolls i Tavertet: Sant Cristòfol, intercessor en temps de pesta, molt popular a la Península Ibèrica després de ser transportades les seves relíquies de l'abadia francesa de Saint-Denis a Toledo.⁵²²

4. ECONOMIA I FINANCES PARROQUIALS

Dins la parròquia existiren diferents formes i maneres de subsistència i manteniment dels temples i edificis parroquials. Les més importants foren les aportacions dels fidels. Imposades, voluntàries o obligatòries, els feligresos feren una sèrie de donacions monetàries i en espècie –almoines i caritats–, i treballs personals al seu favor.⁵²³ Aquestes donacions prenien un esperit o interès religiós, i eren una manifestació de l'amor fraternal cristià. Les ofícis i misses majors eren el moment ideal per acostar aquest missatge al poble, i així les sinodals gironines de Cassador, Auther i Pontich ho regulaven.⁵²⁴ A continuació hem agrupat les ingressos i els mètodes que s'adoptaren, en funció dels orígens i

520 SORRIBES, 1955.

521 AEV, Arxiu parroquial de St Vicenç de Susqueda, G-K/1 (s. XVII-XIX), f. 151r., 1741-1742.

522 BAUDOT, 1925: 162.

523 TERUEL, 1993: 243.

524 ROMAGUERA, 1691: 436-438: Lib. V. Tit. XII. Cap. 10 i 11.

destins de les despeses, de les necessitats, èpoques, interessos i possibilitats de cada moment, lloc i ocasió.

4.1. Els censos de l'obreria

Els ingressos i rendes, diguem-ne ordinaris o regulars, de l'obra, provenien, principalment, de la recollida i venda dels cereals, tal com en parlen quasi exclusivament les visites. Suposem, però, que hi hagué un ampli espectre d'ingressos acceptats però no suficientment registrats, segons la parròquia, la seva mida o organització –per exemple, els pagaments que feien els nous clergues que entraven a una parròquia.⁵²⁵ Aquests anaven destinats al manteniment del culte i obra parroquial i eren designats com a “blat de l'obra” –tal com diuen les visites–, però també incloïen altres grans, en quantitat mínimes, tal com es diu a les Planes (1588), on l'obreria “només tenia 6 quarteres de forment de renda anual y les almoines”.⁵²⁶ Si el mecanisme fallava, se'n ressentia el culte en última instància. Amb superàvit, certa bonança i puntualitat en els pagaments es podien emprendre noves obres, com a Sant Miquel d'Amer (1606), per fer una casulla estovalles i altres ornaments “attès y ha diners sobrats en la obra”⁵²⁷ i a Sant Joan de Fàbregues i Rupit (1633) per “unas dalmàtiques de domàs attès hi ha diners actualment”.⁵²⁸

A les nostres parròquies no hem trobat cap obreria que percebé el delme –vegeu el rar cas de Maçanet de Cabrenys, en el segle XVIII–, a diferència de Cadis on, segons la visita de 1717, un 19,4% de les obreries tenien els delmes com la major part de les seves rendes.⁵²⁹ En els orígens, la legislació eclesiàstica medieval “preveia que un terç o una quarta part del delme –en paraules de Joaquim M. Puigvert– es destinés al manteniment o a la *fàbrica* dels temples”, però ja a Baixa Edat Mitjana havia desaparegut,

525 GIRBAU, 1996: 545.

526 ADG, P-71, Les Planes, 1588, f. 264v.

527 ADG, P-81, St Miquel d'Amer, 1610, f. 17v.

528 AEV, 1218/1, St Joan de Fàbregues, 1633, f. 268v.

529 ADG, P-130, Massanet de Cabrenys, 1750, f. 106v-107r. i MORGADO, 1996: 96-97.

comprat o absorbit per individus aliens a la parròquia.⁵³⁰ En tot cas, és molt difícil establir l'origen d'aquest *blat de l'obra*, en substitució del delme, a mans del rector i l'obreria, que a l'època moderna ja estava perfectament institucionalitzat, tal com especifica la consuetud de Sant Julià de Cabrera (ca. 1622) i el llibre d'obra de Sant Miquel d'Amer (1646), indicant els pagaments de cada mas, pels menjars i pel manteniment de la llàntia.⁵³¹ També els contractes d'arrendament i parcel·la precisaven en una clàusula aquests deures: "àian de pagar quiscun any lo blat de obra y almoyna a la isglésia de Cogolls, y los càrregs y talls ordinaris y extraordinaris fa dita eredit y mas Agombert".⁵³²

Els obrers s'encarregaven de replegar aquests cereals –s'esmenten el blat, ordi, civada, sègol i mestall–, emmagatzemar-los, vendre'ls, o si es considerava oportú, fer-los servir per pagar serveis i obres. La venda estava estrictament estipulada per la legislació gironina, pels bisbes Boil, Margarit i Pontich.⁵³³ Era molt més fàcil i rentable poder obtenir diners del gra –com a matèria prima–, que no pas de les vendes de pa, cera o censals, com es veu a Sant Climent d'Amer (1606), quan "dóna llicència als parrochians de dita parròchia que, axí com donen pa a les caritats, que de aquí al davant donan blat, y axí encarrega als obrers que donen dita caritat com tenen obligació".⁵³⁴

Els llibres d'obra i de confraries ens confirmen aquesta lògica: a Sant Vicenç de Susqueda (1609) es pagaren 50 lliures i diverses quarteres de blat al mestre d'obres i paletes per la reparació de la teulada de l'església, i deu anys després, a la festivitat del Roser no es pogueren tenir músics per no poder-los pagar, a causa d'una

530 PUIGVERT, 1999: 333.

531 AEV, Arxiu Parroquial de St Julià de Cabrera, I/1 (1622-1653). Llibre de las consuetas y pràctiques, s.f.: "Reb y acostume de rebre de manjars lo següent.." i ADG, APA, St Miquel d'Amer, Llibre d'obra de Sant Miquel (1645) i llibre d'òbits (1658-1710), f. 18r.: "Llevador dels censos de la Rectoria de Amer".

532 ACGAX, Notaria de St Feliu de Pallerols, Gaspar Arimany, Primum Manuale, 1639-1640 (231), [1639, novembre, 28], f. 525r. i [1640, desembre, 25], f. 419r-425v.

533 ROMAGUERA, 1691: 106-110, Lib. III. Tit. VI. Cap. unic.

534 ADG, P-78, St Climent d'Amer, 1606.

mala collita.⁵³⁵ No creiem –almenys no tenim testimonis–, que els obrers fossin negligents ni despreocupats en aquests assumptes, tot i que disposem de proves manifestes de les reticències de diferents masos i parròquies. A La Pinya (1680), els impagadors del blat a l'obra eren exclosos de l'església, i a Sant Iscle de Colltort, Sant Miquel de Pineda (1696) i les Planes (1698), manà es "pague a la obra deu añadas –salvat dret– del blat que fa a la dita obra tots anys com consta de la possessió en què se troba dita obra en força del capbreu firmaren la major part dels terratinens y habitants de dita istglésia y parròquia".⁵³⁶ Així mateix, el bisbe Taverner insistia als obrers a cobrar aquestes rendes, i alguns manaments posteriors prenién el mateix encapçalament: a Sant Esteve d'en Bas (1721 i 1724) manà fer "força a cobrar la renda de la obra".⁵³⁷

Algunes esglésies tenien els graners a dins, i allí el bisbe obligava a dipositar el gra –i no emportar-se'l a casa, com a Pedret.⁵³⁸ Eren els espais més adients per poder-ho controlar, però, alhora, eren llocs humits i resclosits –com a Sant Feliu de Buixalleu, 1758.⁵³⁹ A Cogolls (1595), Sant Joan de Fàbregues (1723), Santa Maria de Corcó i Sant Romà de Sau (1734) es manava fer-ne un a dalt el cor, tancat amb dos panys i claus, una per al rector i una altra per a l'obrer major. A d'altres, per exemple Cogolls i Sant Julià de Llor (1632 i 1688) manava treure "lo graner o canat del cor de la isglésia".⁵⁴⁰

Les visites ens informen de la inconstància en la recepció dels cereals. Els problemes giren entorn de dos eixos: primer, els impagaments i/o la falta de puntualitat i, segon, la falta de control per part de les obreries i rector, dels comptes dels cereals. Una de les maneres d'evitar ambdós casos era aplicar el manament de Sant Iscle de Colltort (1626): "a les persones que fan censos

535 AEV, Arxiu parroquial de St Vicenç de Susqueda, P/I-1. Confraria del Roser (1604-1727), s.f. i ADG, Arxiu parroquial de St Julià de Llor, Llibre de la Obra, 1751, s.f.

536 ADG, P-110, St Iscle de Colltort, 1696, f. 447r i 448v.

537 MURLÀ, 1983: 130.

538 ADG, P-130, Pedret, 1750, f. 174r-v.

539 ADG, P-133, St Feliu de Buixalleu, 1758, f. 52r.

540 ADG, P-93, St Julià de Llor, 1632, f. 88v. i ADG, Arxiu parroquial de Les Encies, Culto y Obra (1894-1901), f. 16r.

de blat a la obre de dita isglésia que, quant serà cayguda la paga, los pagaran los dits censos del blat lo tingan de aportar en la dita isglésia de Sant Iscle”⁵⁴¹ o bé el de Joanetes (1680), que paguin “molts dels parochians que fan censos a la obra de la present isglésia y evitan pagar aquells, zeladores que tenen sas casas y masos consemblants als demés”.⁵⁴² Dels primers casos, es refereixen a persones concretes, amb noms i cognoms –similars al procés seguit pels manlleus en metàl·lic.

A partir dels bisbes Dou a Girona i Pasqual a Vic, es regula el tema dels llibres de comptes –a causa de la resistència en els pagaments i a la migradesa de les fonts–, una documentació indispensable per demostrar els pagaments i poder acusar als culpables. A quasi totes les parròquies, manava al rector i obrers “capbrevar lo blat que la obra de dita isglésia reb de certas personas de la paròchia de Sant Pere –Sacosta– y juntament cobren lo ques deu”.⁵⁴³ Si els cereals eren censos anuals, formaren part dels deutes que es reclamaven, per això eren tan necessaris aquests llibres. A Pruit es manava escriure “las partidas de lo que se restarà devent a la obra o administracions, en blat o en diners, ab distinció de partits”.⁵⁴⁴ Desconeixem, ara per ara, les al·legacions presentades als impagaments: males anyades, plagues, sequeres, aiguats, inflació i augment dels preus poden ser excuses acceptables.

Al llarg del segle XVIII es continuaven les reclamacions i es va introduir l’expressió ‘pobresa de l’obra’, que podia tenir diferents sentits: ressaltar la falta de recursos i censos fixes i estables, emfatitzar l’obstacle per tirar endavant projectes parroquials de qualsevol tipus i una manera de queixar-se dels rectors i obrers, tal com es planyien a Cogolls (1700): era “la pobresa tan gran de dita església, de manera que els obrers d’ella es veuen impossibilitats per fer cap de les obres necessàries”,⁵⁴⁵ a Vilanova de Sau (1746) es deia que “la obra de la isglésia no té entradas bastants per costejar

---

541 ADG, P-89, St Iscle de Colltort, 1626, f. 119v.

542 ADG, P-106, Joanetes, 1680, f. 123v.

543 ADG, P-104, St Pere Sacosta, 1671, f. 94r.

544 AEV, 1221, Pruit, 1687, f. 578v.

545 ADG, P-111, Cogolls, 1700.

esto”⁵⁴⁶ i a Sant Martí Sacalm (1749) es recalraven “los ninguns fixos rèddits té la obra pera costejar-ho”.⁵⁴⁷

4.2. Les propietats de l’obreria i de les confraries

Algunes obreries, confraries o administracions disposaven de béns immobles, terrenys i finques situades en els entorns de la vila, o cases ubicades en els nuclis habitats i masos. Hi havia horts, camps o feixes que podien ser conreades o destinades a la pastura, fins i tot tavernes, carnisseries, fleques o molins, que permetien treure’n els màxims rèdits, tal com a Sant Privat d’en Bas (1618) es manava “als almoynés y obrés que, quant se hauran de arrendar les cases de la obra y de la almoyna, les arrenden al més donant dient en la tabla que en dites cases nos puga tenir taverna ni joc”.⁵⁴⁸ A La Vola (1723) i Ridaura (1667) el bisbe s’assabentà de l’existència d’unes terres que havien estat de l’obreria, i que no calia deixar perdre: “a totes y qualsevol persones, y de qualsevol estat y condició sian que tingan notícia de la tinença que tenia una pessa de terra que posseheix dita obra en lo terme de dita vila, en la partida dita de Coll de Canes, que dins dos mesos fàssan relació al reverent rector de la present isglésia de les notícies tindran de la tinença de dita pessa de terra, lo qual termini passa dit reverent rector amb les relacions tindrà, juntament amb los obrers y dos experts, visuren dita terra y visurada, termenaran y fitaran aquella segons la consuetut de dita vila, per a què en tot temps conste de dita pessa de terra y tinença de aquella”.⁵⁴⁹

Un altre exemple és el dels emprius o “comuns de l’obra” de Sant Privat d’en Bas, que hem pogut resseguir a través de les visites, i del qual encara n’existeix el topònim.⁵⁵⁰ El 13 de novembre de 1619 hi hagué la concòrdia dins l’església parroquial referent a unes terres comunals propietat de l’obra de Sant Privat d’en Bas; a partir d’ella sabem sobre el seu funcionament i gestió, amb una

546 AEV, 1223/1, Vilanova de Sau, 1746, f. 499r.

547 AEV, 1223/1, St Martí Sacalm, 1749, f. 745v.

548 ADG, P-85, St Privat d’en Bas, 1618, f. 90r. i PUIGVERT, 2001: 124.

549 ADG, P-103, Ridaura, 1667, f. 258r. i AEV, 1224, La Vola, 1723, f. 279v.

550 SOLÀ, 2007c.

colla d'entrebancs al llarg del segle XVII i XVIII. Aprofitant la vinguda del bisbe, s'intentà resoldre per via pacífica la privatització d'aquests béns.

4.3. Els censals

Durant l'època moderna l'Església es va consolidar com una de les institucions que més va invertir en la creació de censals 'morts' o 'de per vida' i altres sistemes de préstec d'usura encoberta, dels que les visites se'n fan un ampli ressò.⁵⁵¹ Les institucions parroquials visqueren, però, un procés doble i alhora contradictori, ja que segons les conjuntures històriques, patiren dèficits crònics i estructurals, que les abocà a endeutar-se, o bé a actuar com a creditores, en moments més folgats, comprant censals.

L'objectiu inicial de l'església era desenvolupar una renda que els permetés la reproducció de la institució com a tal i dels seus membres. Els censals es creen, doncs, tant per a fundacions de misses i aniversaris com per a pagaments d'obres, manteniment de ciris, o per exemple, a Amer (1658) i a Sant Feliu de Pallerols (1680) per al sosteniment d'un mestre de primeres lletres i de la doctrina cristiana.

L'endeutament pagès, a diversos àmbits de la Catalunya dels segles XVI i XVII, es situa entorn del 35-45% dels censals emesos per institucions religioses o eclesiàstiques.⁵⁵² Fins aquí les visites ens han proporcionat un número determinat i concret, però reduït, d'exemples de censals. Aquest mecanisme de crèdit institucionalitzava definitivament l'obreria i la legítima com a un dels poders econòmics de la parròquia a la qual acudien els fidels, tot i que no podem considerar-la com a 'creditora professional', i entendre-ho dins els ingressos complementaris, donant una certa estabilitat a les entrades de l'obreria, davant la dificultat de cobrament de les rendes ordinàries.⁵⁵³

551 GINEBRA, 2004; ZAPATA, 2005; CAPDEVILA, 2005 i GARCÍA SANZ, 1985: 62.

552 TELLO, 1995: 226; GIFRE, s.d.; OLIVARES, s.d. i PADRÓS, 1997: 11 i 1996: 27-46.

553 TORRE, 1995: 200.

No tenim ara ni llavors una relació exacta ni documentada de tots—amb alguna excepció, els monestir de Ridaura i Amer—, per la qual cosa es perdien moltes pensions. La falta de control era intencionada, als obrers no els interessava saber ni anotar la creació ni les anualitats, per ser-ne part implicada i participar, malgrat que algunes consuetes —de l'obreria i del Roser de Sant Joan de Fàbregues— ho especifiquen com a primera obligació dels obrers, i altres manaments —Sant Martí Sescorts (1593)— n'obliguen el coneixement al rector.⁵⁵⁴

A les visites de la dècada del 1620, a ambdós bisbats, surten a la llum una sèrie de crèdits de sumes molt petites —o microcrèdits—, que segurament no s'escripturaven, i que, a la llarga, calia registrar per assegurar-ne el cobrament. Un manament a La Vola (1621) pot considerar-se el punt de partida —i el segueixen al Far, Sant Martí de Querós, i Sant Martí Sacalm—: “és estat provehit que los obrers de la yglésia tingan de exigir totes les pensions dels censsals que tenen de exigir, tant per la obra de la yglésia, com per los aniverssarís y missas fundadas en dita yglésia y de administracions de ciris, y altres qualsevulla que tingan de exigir y recuperar y si per tot lo present mes de setembre no hauran exigit lo que tenen de exigir de dita renda, lo rector de la yglésia, sots pena de excomunió major, fassa un memorial de les perssones qui fan la renda a les administracions pre ditas y aquell aporte en Vic al auditor de les ànimes qui provehirà de remey convenient”.⁵⁵⁵ Aquest manament denota una falta absoluta de control sobre les pensions de censsals, plegades a altres tipus d'exigències i demandes pecuniàries, pel que podem percebre un endeutament moderat, i fins i tot una certa inflació. A Amer (1637) i Ridaura (1667), per exemple, es manava al rector i cònsols que “tots los actes de esmersos de censal tocats a dita almoyna —del Cortó— y altres contractes, los tingan de fer en poder del notari qui tindrà lo notaria pública de dita vila de Amer, perquè en esdevenidor se troben dits actes”.⁵⁵⁶ Així, les visites de

554 AEV, Arxiu parroquial de St Joan de Fàbregues, G/1 (1671-1766). Libre o consueta, s.f. i P01/1 (1672-1830). Libre o consueta, s.f. i 1209/5, St Martí Sescorts, 1593, f. 188r.

555 AEV, 1213/4, La Vola, 1621, f. 119r.

556 ADG, P-96, Amer, 1637, f. 48v.

la segona meitat del segle XVII segueixen amb els reclams dels retorns, i l'anotació en els llibres de comptes.

La situació anòmala dels censals tingué una resposta en el Concili Provincial de Girona el 1717; de totes maneres, al llarg del segle XVIII continuen persistint els mateixos problemes.⁵⁵⁷ A les sinodals gironines o vigatanes no hi trobem un sol capítol dedicat, plenament desenvolupat, sinó introduït i desgranat parcialment en altres, indirectament, encabint-los i amagant-lo; Pontich que reprèn el discurs dels bisbes Vallterra (1368) i de Pau (1502).⁵⁵⁸

La resposta d'aquestes petites parròquies a la reducció de l'interès del censal del 5 al 3% que va tenir lloc l'1 d'agost de 1750 va ser la seva disminució dràstica, i suposem, la desaparició relativament ràpida.⁵⁵⁹ Un indicatiu prou evident és que les visites gironines de la segona meitat del segle XVIII no hi fan ni la més mínima referència; mentrestant, a les visites vigatanes es continuen reclamant les pensions de censals existents almenys fins a principis del segle XIX, conscients del canvi. Ni les visites gironines ni les vigatanes parlen per res d'aquest tema, però no és estrany que alguns llibres d'obra –per exemple Tavertet–, fossin començats ben tard i no abans –1772–, amb una relació meticulosa dels censals.⁵⁶⁰

4.4. Fonts de finançament extraordinari

El finançament extraordinari és fonamental i indiscutible per resoldre situacions econòmiques eventuais.⁵⁶¹ Unes necessitats que poden donar-se en dues direccions: per la realització d'obres d'art i arquitectura de gran pes econòmic, i pel sobreposament als enfrontaments bèl·lics, els robatoris i la pobresa cíclica. Els mètodes més aplicats van ser les aportacions individuals –en donacions i llegats testamentaris– i col·lectives –talles, acaptes, aplegues o almoines, i el treball voluntari en dies festius; d'altres menys usuals

557 Citat per PUIGVERT, 2001: 157-159.

558 ROMAGUERA, 1691: 97-101, Lib. III. Tit. V. Cap. 4 i 438-441, Lib. V. Tit. XIII. Cap. 1.

559 FERRER, 1983 i 1986; TELLO, 1986 i 1990.

560 AEV, Arxiu parroquial de Tavertet, G/3. Obra (1772-1941).

561 PUIGVERT, 1995b i 2001: 137-139.

eren les pies almoines, les vendes de pa i de cera. Tots ells són de naturalesa ben diferent, però amb un únic i sol objectiu.

Els bisbes i visitadors eren plenament conscients de l'esforç d'algunes parròquies petites a l'hora d'adquirir objectes, per això, entre una i altra visita permetien 'descansar' les finances de les obreries o confraries; a Sant Martí Sacalm, el 1589, per ser les crismeres d'estany i “per ser pobre la iglésia, no se'ls mane que les fassen de plata fins altre any”⁵⁶² i el 1762 es feia càrrec “*de los muchos gastos que ha ocasionado la obra de la campana solo mandamos que, con la vrebidad más posible, pongan en expedición lo decretado*”,⁵⁶³ A través de les visites es proposaren diferents alternatives al finançament extraordinari, recercant l'opció més encertada, com a Sant Feliu de Pallerols (1588), en relació a la construcció de la nova església, el bisbe oferia un ampli marge de possibilitats: la venda dels ciris, la creació de censals, la recollida d'almoines, l'empenyorament d'una sèrie de rèdits i la creació de talles. Sens dubte, les despeses són un reflex de la riquesa de les obreries, d'una política de raonament i prudència, i de la direcció que prenen els interessos episcopals.

Qualsevol parròquia, tard o d'hora, s'enfrontava a una obra de caràcter extraordinari, que sobrepassava els pressupostos ordinaris, no pas gens fàcil de finançar. Moltes esglésies i retaules es quedaren a mig fer o avançaven a un ritme lent, s'endarrerien els pagaments als mestres de cases i artistes, o es trigaven anys per decidir-se a emprendre una obra nova que havia d'hipotecar les economies parroquials i familiars durant dècades o generacions. Així mateix, a Tavertet (1636) es manà “a tots aquells qui an promès a la fàbrica del nou retaula de la capella de Nostra Senyora del Roser que, dins dos mesos del die de la publicació de las presens, en avant comptadors, hagen acudit respectivament a pagar lo que ha promès”,⁵⁶⁴ i a La Pinya (1698), per fer una sagristia “ha promès lo Reverent Rector fer la vida als mestres de cases y donar de adjuntori dos dobles”.⁵⁶⁵

---

562 AEV, 1208/2, St Martí Sacalm, 1589, f. 234r.

563 AEV, 1232, St Martí Sacalm, 1762, f. 255r.

564 AEV, 1218/2, Tavertet, 1636, f. 245r.

565 ADG, P-110, La Pinya, 1698, f. 716r.

4.4.1. *El recurs a les pies almoines, almoines de pa i encants*

A força visites s'indica un desviament dels fons de les pies almoines, almoines de pa i encants o subhastes de pa cuit. El bisbe creia convenient, a petició dels obrers i rectors, recórrer-hi o crear-ne *ex professo*, estipulant un temps raonable i convenient –entre tres i sis anys, i prorrogable fins a subvenir la despesa, motiu pel qual prenen un caire quasi ordinari i regular.⁵⁶⁶ Calia calibrar el pes i l'interès per les almoines en situacions extraordinàries i/o el manteniment de les almoines destinades a la població necessitada.

A Pruit (1590) el bisbe va llegir els llibres de comptabilitat, on deia que es venia “lo pa cada diumenge a un particular, qui sempre paga de comptats, y que per dit respecte no escriu les entrades y exides”.⁵⁶⁷ A Girona estava totalment prohibit vendre cereals, vi, oli o altres productes similars dins les esglésies, repetit –i per tant, practicat– a les visites a Sant Climent d'Amer (1610), Sant Miquel d'Amer (1621), Ridaura i Sant Joan de Balbs (1632), i recollit a les constitucions de Cassador i Pontich.⁵⁶⁸ A Sant Esteve d'en Bas (1698) s'apunta una possible causa de la prohibició: “per evitar los escàndols que se an acostumat originar dins la present iglésia sobre lo posar lo còvens de pa sobre los banchs de ells o sobre altra cosa, mana dit senyor visitador al Reverent sacristà de la present iglésia, que sempre que prevenxa que per rahó de dits banchs age de averi escàndols y qüestions dins dita església, aquells fassen traure fora de ella”.⁵⁶⁹ El bisbe Taverner va voler extirpar aquest costum definitivament a partir de 1725, amb clares excepcions que consolidà a favor de les dones.⁵⁷⁰ A Sant Vicenç de Susqueda (1741) i Joan de Fàbregues (1776), precisament trobem una segona raó dels escàndols originats o protagonitzats per elles, en les ‘precedències’ dels masos i de llurs amos.

566 VEGA, 2001: 87-98.

567 AEV, 1209/1, Pruit, 1590, f. 255v.

568 ROMAGUERA, 1691: 250, Lib. III. Tit. XIV. Cap. 4; i 252 i Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...: 54, Tit. XXI, Cap. II i III; 55, Tit. XXI, Cap. IV.

569 ADG, P-110, St Esteve d'en Bas, 1698, f. 575 v.

570 MURLÀ, 1983: 191.

Hi hagué parròquies que al·legaven la pobresa de l'obra per aconseguir una almoïna. A Cogolls (1671, 1698 i 1700), i davant la necessitat de fer una creu, calze i patena, "considerant que en la present Iglésia hay una almoïna de pa cuyt amb antico per la devoció dels faels y parochians fundada, distribuïdora en tres dias del any, çò és lo dia de la Commemoració dels deffunts, los Dilluns de Pasqua de Resurrecció y de Pentecostés",⁵⁷¹ en permeté la seva aplicació per a un any, i a Les Encies es disposà que una almoïna de pa cuit, distribuïa per Tots Sants i el Dilluns de Pasqua, "per suvenció y alívio de la dita Obra, aplica vuyt añadas de tots los fruyts, rèdditos y emoluments de dita pia almoïna a dita Obra, que començeran lo present y corrent any inclusive, a fi y effecte que del que procehirà de dita almoïna púgan pagar y satisfacer lo que per ella és degut".⁵⁷²

4.4.2. *Acaptés, aplegues i redelmes de gra*

Les acaptés, aplegues i redelmes –quinzens o vintens– eren les recol·lectes, més o menys forçades i obligades, de productes agrícoles, també emprades per a situacions especials. A la diòcesi de Girona se n'han documentat 2.315 permisos entre 1368 i 1569, i caldria quantificar els posteriors per poder comparar i valorar-ne la importància.⁵⁷³ Les més usuals es destinaven a ermites, capelles, altars, santuaris, convents, confraries, per a Montserrat o Roma, però també per alliberar captius dels turcs o redimir mutilats. En aquests anys es permeté posar caixes de fusta o almoïneres a totes les esglésies i capelles. Per exemple, el 1639 es permeté acaptar a l'església de les Planes a favor dels administradors de la capella de sant Isidre i el 1644, els obrers, baciners i pagesos de la parròquia de Sant Julià de Llor decidiren, després de celebrar una junta, posar un bací per arreplegar diners per construir una capella del Roser.⁵⁷⁴

571 ADG, P-104, Cogolls, 1671, f. 14r.

572 ADG, P-104, Les Encies, 1671, f. 9v.

573 MARQUÈS, 1993b, 98 pp. i 1999b: 27-28.

574 ADG, Arxiu parroquial de St Julià de Llor, Llibre de l'Obra (1587-1669), s.f., 1644.

La visita del bisbe representava una oportunitat meravellosa per demanar-ne la llicència. A resultes d'ella se'n podia obtenir una quantitat prou digne i raonable per satisfer bona part d'un treball i obra: per exemple, el 1787 la confraria del Roser de Tavertet reuní en una aplega, 50 lliures, que emprà per pagar una part del retaule que llavors començava a construir-se.⁵⁷⁵

De totes maneres, la institucionalització i prescripció de les aplegues no arriba sinó de la mà dels bisbes Pasqual i Pontich, ambdós en clara sintonia, i s'allarga al segle XVIII. Fins llavors s'emprava indistintament 'tall' i 'aplega', i a partir d'ara es reduiran les aplegues al costat vigatà i les talles en el gironí, amb una significativa diferència de sentit. Era un traspàs inèdit d'unes imposicions civils a unes religioses, no contemplat en les constitucions sinodals. En les visites de maig i juny de 1687 i octubre de 1691 els permisos es succeeixen amb vertiginosa rapidesa.

Els bisbes aplicaven les aplegues a coneixença dels cicles i sistemes agraris de la diòcesi. Les visites aporten dades qualitatives per a la història agrària: sobre el calendari de la recol·lecta i la sega, les varietats de cereals cultivables –i altres conreus– i la seva geografia, els tipus de pagaments en gra, el creixement agrari o les exportacions a la capital catalana, sobre la irregularitat de la producció o les crisis cícliques, si es donava el cas.⁵⁷⁶ El millor moment per fer-ho era a finals de l'estiu o principis de la tardor, quan ja s'havia recol·lectat, s'estava batent a les eres o emmagatzemant, com a Joanetes (1734), aprofitant "lo temps de las cullitas, així de blat com de tardanias, faran una acapta per la parròquia"⁵⁷⁷ i a Vilamalla (1750) diu que "*pidan limosnas de los fructos al tiempo de las cosechas*".⁵⁷⁸

El redelme era un nou delme aplicat a tots els productes que delmaven, amb la particularitat que tots els parroquians hi estaven obligats, amb la pretensió d'una fiscalitat igualitària. Apareixen puntualment en unes poques parròquies gironines, impulsades pel bisbe Bastero, com a solució temporal. A Cogolls, Sant Esteve

575 AEV, Arxiu parroquial de Tavertet, P/I, 2. Roser (1680-1847), f. 92v.

576 GARRABOU, 1980; LLONGARRIU, 1995: 69-84 i ROMÁN, 1984.

577 ADG, P-121, Joanetes, 1734, f. 286v.

578 ADG, P-130, Vilamalla, 1750, f. 132v.

d'en Bas, Les Encies i Les Preses es demana al rector i obrers “congréguian los caps de casa de dit poble y congregats resòlgan ab la més christiana unió lo discórrer medis com fer de nou lo altar major y los seria fàcil si feyen un repartiment entre tots o bé un vintè únicament destinat per los gastos que importaria”.⁵⁷⁹

4.4.3. *Vendes de cera*

La venda de cera –verge o vella– i de ciris –nous i vells– va ser un dels recursos més emprats i recurrents per les obreries per adquirir tota mena d'objectes culturals i decoratius; com el que disposaven a La Vola “y lo que prové de dit ciri converteixen per obras y ornamentals de la yglésia”.⁵⁸⁰ Les visites aporten abundants exemples que, juntament als permisos episcopals –“*Cerei absque licencia non vendantur*”–,⁵⁸¹ ens permeten aprofundir en el sentit d'aquestes vendes. L'atorgament d'un permís servia per disposar d'un capital inicial o bestreta –i decidir-se a començar-la–, o per pagar-ne una part complementària –quant l'obra està a mig fer o acabada del tot, tal com passà a Sant Romà de Sau, on el bisbe anomenava una sèrie de compres i remodelacions –una custòdia, un pavelló, arreglar el retaule, el sagrari i la sagristia– “y per a fer dita obra los dóna llicència puguen vendre los ciris tenen en dita yglésia”.⁵⁸²

La venda dels ciris no podia deixar sense llum l'església, i ben aviat s'havien de reemplaçar o substituir, encara que fóra amb ciriets o candeles; a més, la falta del ciri d'un bací o confraria podia comportar la supressió o desaparició de l'associació. Hi havia una sèrie de petits bacins a l'entorn d'un determinat ciri que foren els més afectats per aquestes vendes: de les dones, dels estrangers –o francesos– i del jovent –o fadrins–, al costat dels de l'obreria, el pasqual i dels altars. A Tavertet (1589) el bisbe veié dos ciris mitjancers i demanà a “los dits fadrins donen compte al

579 ADG, P-123, Les Preses, 1737, f. 123r.

580 AEV, 1213/3, La Vola, 1620, f. 135v.

581 ROMAGUERA, 1691: 105, Lib. III. Tit. V. Cap. 10 i 62, Tit. XXIII i MURLÀ, 1983: 191.

582 AEV, 1209/1, St Romà de Sau, 1590, f. 261r.

rector si an possats tota la cera en dits ciris que de dita renda se aurà poguda comprar”.⁵⁸³

A les darreries del segle XVII i en comptades ocasions en el segle XVIII, el bisbe Pasqual renovava aquest sistema, encara que molt aïlladament: a Sant Vicenç de Susqueda (1686) i Sant Joan de Fàbregues (1697) “aplicam per ajuda de la obra los tres ciris de cera groga que estan en la iglésia, de la confraria de Nostra Senyora del Roser y dels bassins, y tot lo que se sobrarà dels fadrins en los comptes per donaran per rahó de ser estats administradors de dit ciri”.⁵⁸⁴

4.4.4. La “llibertat de medis”

Els bisbes Bastero i Marimon i en el darrer terç del segle XVIII, a les dues diòcesis i complementàriament, es mostraren més flexibles i elàstics en la consumació dels seus manaments, en la manera de portar-se a terme, oferint una quasi total ‘llibertat de medis’ o mitjans –en les seves paraules–, un ampli marge per treballar i maniobrar, sempre que no es llencessin els diners, que fos de poc o moderat cost, o almenys que hi hagués una justa proporció entre despeses i obra, com en la reconstrucció de l’església de Juvinyà, el 1750.⁵⁸⁵ No s’expressava mai, doncs, el procediment a seguir en les compres i les obres, però sí la realització final. Els visitadors i bisbes com a bons coneixedors de l’economia global i dels preus del mercat, permeteren un *laissez faire* dins uns mínims pautats, sempre que es relacionés el seu estat financer i no hi hagués frau. Aquesta és la manera en què ho desenvoluparen en una multitud de parròquies. A La Vola (1710), a l’hora d’engrandir l’església, permeté aplicar “los medis los serà possible”⁵⁸⁶ i a Sant Esteve d’en Bas (1727), “luego que la obra tinga possibilitat que fàssan fer un tern de xamellot negre”.⁵⁸⁷

La llibertat es justifica i s’entén a redós de la falta de recursos. El discurs emprat pels visitadors il·lustrats torna a ser pura retòrica,

583 AEV, 1208/2, Tavertet, 1589, f. 223r.

584 AEV, 1221, St Vicens de Susqueda, 1687, f. 593v.

585 ADG, P-130, Besalú, 1750, f. 52v-53r.

586 AEV, 1223/1, La Vola, 1710, f. 41v.

587 ADG, P-116, St Esteve d’en Bas, 1727, f. 43v.

com en altres àmbits, vague i difús, i fins i tot buit i confós, sense solucions precises ni vies de finançament reals i tangibles. A Vilanova de Sau es donà en diverses ocasions, el 1774 –per fer una sagristia “los exortam a tots a la empresa de tan profitosa fàbrica que no sia de molt cost per tenir feta la mitat de las parets”–, el 1783 –“estan los ànimos dels parroquians disposats y resoltos a millorar y adornar lo temple y casa del Senyor en tot quant sia necessari y possible”, demana que “passin a la obra cohoperant cada qual segons sa possibilitat y devoció”– i el 1786, continuaven sense fer la sagristia i “*con mui poco coste se dará a la yglesia mayor espíritu y no peligrarán tanto los ornamentos y vasos sagrados*”.⁵⁸⁸

4.4.5. Préstecs entre administracions religioses o bacins

El préstec entre les administracions d'una mateixa parròquia va ser el recurs més freqüent per resoldre situacions eventuals de migradesa i deute, a partir del moviment i disposició dels diners sobrants d'una altra. L'obra era, amb diferència, la major deficitària i per això rebia compensacions econòmiques de confraries, administracions i bacins, entre les quals destacaven les del Roser que esdevingueren les més riques, solvents i poderoses dins la parròquia, amb unes rendes fixes importants –quotes i caritats– i unes despeses ordinàries limitades a les festes patronals, les misses i enterraments dels confreres, tal com s'esdevenia a la Normandia.⁵⁸⁹ Així quedava entès a Tavertet (1759): “*ordenamos y mandamos que el Rector y obreros puedan tomar de lo que sobre de otras administraciones (sacados los gastos) lo que fuese necesario para ropa de la sagristia, pagar las deudas de dicha obra y demás gastos precisos y necesarios, procediendo en este uso y licencia que se les concede con toda justificación y claridad anotando en las quantas de la administración de la qual se saque para la obra la cantidad que fuese ultimamente y en conclusión*”.⁵⁹⁰

588 AEV, 1233, Vilanova de Sau, 1774, f. 448v.; 1235, 1783, f. 54v. i 1236/1, 1786, f. 182v.

589 GOUJARD, 1996: 141-144.

590 AEV, 1229, Tavertet, 1758, f. 115r.

La direcció dels manlleus no era casual ni gratuïta, i estava absolutament condicionada per la presència del visitador i del cicle econòmic. Els exemples són escassos en el segle XVI i primera meitat del XVII. En el costat gironí, a Sant Iscle de Colltort el bisbe manava la restitució de 12 lliures que s'havien pres del bací de sant Cosme i sant Damià per obrar la capella de Nostra Senyora del Roser, i a Ridaura es manlevaren 3 lliures del bací del Roser per pagar la sagristia. En el costat vigatà, a Vilanova de Sau (1590) es prohibia el manlleu a l'obreria: "los parrochians y los obrés de dita yglésia per ells no gosen, en pena de excomunicació y de 50 ducats, pendre dels dinés de dita yglésia parrochial per obs de recórrer la capella de Sant Genís que dits parrochians tenen intenció de valer-se de dits dinés, essent com són propis de la parrochial y voler-los aplicar de llur pròpia auctoritat a fer capellas de devoció".⁵⁹¹

Antoni Pasqual i Miquel Pontich foren els primers en aplicar sistemàticament aquest mètode, que combinaven amb el treball en festius, les almoines i caritats, o les aplegues, per no ser tan feixuga una única càrrega. A les parròquies vigatanes, després d'una bona colla d'anys sense visitar-se, calia una renovació total del parament de les esglésies, amb refetes estructurals i nous edificis adjacents; moltes obrieres no eren capaces de fer front a tantes despeses. Pasqual, per exemple, a Falgars, per pagar unes vestimentes litúrgiques i una calaixera, donà "llicència al rector y obrers que pugan trauer del bassí de Nostra Senyora del Roser lo que sobrarà a dita confraria per a fer los dits ornaments, y manam als pabordes de ella que lo entreguen liberament y sens contradicció alguna".⁵⁹² Qualsevol referència a la restitució s'ometia voluntàriament.

El bisbe Taverner permeté aquest traspàs de diners en la *Instrucció pastoral*, tot i que ell mateix no era el més prolix en emprar-ho, indicant que ja no feia falta el consentiment episcopal i només el permís del rector.⁵⁹³ El manament de Taverner va fer fortuna en la visita de 1738, que trobem repetit idèntic arreu: "attenent que la obra de la present iglésia –de Sant Esteve d'en

591 AEV, 1209/1, Vilanova de Sau, 1590, f. 264v.

592 AEV, 1221, Falgars, 1687, f. 576r.

593 MURLÀ, 1983: 192.

Bas– no té bastants rèdits ni emoluments pera fer y mantenir los ornaments y moltas altras cosas necessàries que sempre se offereixen per la deguda manutenció, bon govern y adorno de dita iglésia, y atenent així mateix que és rahó que las demás administracions de dita iglésia ajuden a la administració de la obra en contribuir en lo que pujan per la manutenció de tot lo referit per ser totas las administracions dependents y subordinadas a la de la obra, que és principal”.⁵⁹⁴

El ritme de manlles torna a accelerar-se a mitjan segle XVIII, dins l'episcopat de Sarmentero, davant d'una nova etapa d'escassetesa de recursos econòmics, amb algunes restriccions contundents –per un declivi de la generositat col·lectiva?, i de les vendes de cera, pa i gra?, per una monetarització de l'economia? En tot cas, assistim a una paradoxa fictícia: la ingent activitat constructora i reconstructora no es correspon a la dolenta salut financera de moltes parròquies. Les visites de 1753 ens proporcionen més exemples: a Sant Joan de Fàbregues, per blanquejar l'església, “*considerando la pobreza de ella, concedemos nuestra licencia para que el reverendo rector y obreros puedan valerse a este efecto de los bienes de las administraciones*”,⁵⁹⁵ i a Tavertet, “*aunque los obreros sean los administradores principales puedan, en caso de necesidad, valerse de los caudales de las demás administraciones; con todo, ordenamos que no lo hagan sinó en casos urgentes, precediendo primero nuestra licencia por lo que habiéndose empleado en beneficio de la iglesia más de 50 libras que eran de la capilla de San Cypriano, mandamos que, pasado un competente término, vuelva la obra a dicha capilla la referida cantidad*”.⁵⁹⁶

4.4.6. Indulgències i treball en festius

Les indulgències i els jubileus tingueren prou pes específic a l'hora d'incentivar els treballs personals en obres a la parròquia. Els bisbes seguien l'exemple de les indulgències atorgades pels papes en motiu de l'erecció de la gran basílica de Sant Pere del

594 ADG, P-124, St Esteve d'en Bas, 1738, f. 106r.

595 AEV, 1227, St Joan de Fàbregues, 1753, f. 78r.

596 AEV, 1227, Tavertet, 1753, f. 70v-71r.

Vaticà, en el segle XVI. La remissió dels pecats que atorgava l'Església podia obtenir-se per la via del treball i la donació de caritats, un dels punts més atacats per la reforma luterana i que va intentar corregir el Concili de Trento –Sessió XXV, *Decret sobre les Indulgències*, que demanava l'abolició sistemàtica dels lucre que produïts fins llavors.⁵⁹⁷ Per tant, els bisbes es van mostrar molt cautelosos a l'hora d'atorgar indulgències, fins i tot molt després de Trento.

En el segle XVII, dins l'àmbit gironí, només n'hem localitzat a Sant Iscle de Colltort –de 1671 a 1698–, on es concedeixen 40 dies d'indulgència als qui resessin i donessin caritats als nous altars i retaules de Tots Sants i dels sants Cosme i Damià, suposem que amb una finalitat doble: estimular les noves devocions i sufragar les despeses de la construcció. A la sufragània de Pruit (1691) s'exhortava la construcció del retaule del Roser el que també s'atorgaven 40 dies. Les capelles de Cabrera i El Far, segons el pare Camós, es milloraren gràcies a les indulgències dels bisbes vigatans i del Papa Innocenci X, i després encara augmentaren si es resava davant dels seus altars.⁵⁹⁸ Les indulgències del segle XVIII prenen un altre caràcter, ja que van associades als treballs, tragines, jornals gratuïts i aportació de materials diversos per a obres de la fàbrica parroquial, que es donen majoritàriament en diumenges o festes de precepte.

Caldria, *a priori*, reflexionar sobre el significat, necessitat i importància del treball vist en les visites. El treball diari i quotidià, en feines honestes i correctes, físiques sobretot, era ben vist. No es podia fer, de cap manera, en dies festius, essent condemnat per l'església –santificació de les festes. En les prohibicions episcopals es manté el sentit de Trento. El concili resolgué reduir les festes en què no es podia treballar, mantenint el consell d'assistir a missa, però l'Església establia la possibilitat de treball en dies festius, si s'oïa missa. A Sant Privat d'en Bas, primer es manava “la observança de las festas” i, seguidament, prohibia “en dia de Diumenge o festa de precepte no treballen ni exercitan feynas

---

597 SECT: 428-429.

598 CAMÓS, 1949: 376 i 388-389.

prohibidas, sinó és en cas de necessitat e coneguda del rector de la present iglésia".⁵⁹⁹

El bisbe Reart, a Vic, el 1608 –i a partir d'ell, els bisbes que el seguiran–, ho desaprovava categòricament en un dels manaments generals de visita, i en demanava la denúncia pública: "si sabeu que algú o alguns, en festes de precepte, fassen obres servils, deixen de oyr missa o fassen treballar sos criats, mossos y pastors".⁶⁰⁰ També els bisbes Zuazo i Pontich ho recullen en les seves constitucions, en la relació de festes anuals, prenent la constitució d'Urbà VIII que prohibia –allí ho anomenen 'abstenir-se de'– realitzar *negocis il·lícits* i *obres servils*, amb penes de 10 i 20 sous –segons la reincidència–, arribant a l'excomunió final.⁶⁰¹ El concili provincial tarraconense de 1717 i les constitucions vigatanes del segle XVIII també ho prohibien, necessitant de l'exprés consentiment episcopal per qui volgués fer-ho: "que en los dias de Festa se abstingan de tot treball. Que no tingan obertas las Botigas del tot, ni se venga, ni compre públicament en ellas, a excepció de aquellas, en què se ven lo necessari per lo manteniment de cada dia".⁶⁰²

L'Església havia establert dos tipus de festa: la que combinava la missa i descans, i la de missa i treball. Certament el número de festivitats era enorme –més de 100 dies–: els 52 diumenges, els 8 dies per la Setmana Santa, els 46 dies de festa de precepte i les festes patronals. Segurament la classe treballadora ho considerava exagerat i les autoritats religioses també ho creien i proposaven la reducció d'aquestes jornades. Urbà VIII (1642) va emetre la constitució *Universa per orbem*, establint els límits precisos i vàlids de les festes per a tota comunitat catòlica, amb les corresponents aplicacions provincials. En el segle XVIII, Benet XIV va reprendre la limitació festiva per raons pràctiques, o tal com diuen les sinodals provincials, va ser una "reducció de festes per part dels Papes per la major observància d'elles".⁶⁰³ un menor número de festius seria més

599 ADG, P-106, St Privat d'en Bas, 1680, f. 109r.-110v.

600 AEV, 1211/6, Manaments generals d'Onofre de Reart, 1608, f. 28v.

601 ROMAGUERA, 1691: 48-54, Lib. II. Tit. 1. Cap. 1.

602 Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...: CLXXXV-CLXXXVI.

603 Constitutiones Synodales Dioec. Vicen...: CLXXXVIII.

seguit i atès, s'evitarien les transgressions, balls, jocs i violències, i es donaria un millor aprofitament laboral.⁶⁰⁴ Els manaments dels gironins Miquel J. de Taverner (1703) i de Josep de Taverner (1725) defensaven el treball com a model de bona conducta i ennobliment humà, individual i col·lectiu, i condemnaven la vida esbarriada i desencaminada dels homes –en gènere masculí–: “Si saben quey haja algunas casas de vici o jochs ahont se jugue a daus o cartes públicament, his pren taulatge per donar instrument o llochs pera jugar, destruhint tots son béns, y no treballant, arruinhant la casa, donant mal exemple, y llansant a perdre sos fills y mullers, y robant la hazienda a sos pròxims y lo que pijor és jurant, blasfemant y renegant de Déu y de la Verge Maria”⁶⁰⁵

Hi ha casos evidents d'infracció deliberada d'aquestes lleis. Els manaments episcopals ens permeten esbrinar les ocupacions laborals dels fidels, fins i tot una certa especialització de viles i pobles. A Sant Feliu de Pallerols (1588) el bisbe manava, “adherint al sant consili trentí, e provincials, e sinodals, e manant de visita que, los diumenges ni festes de presepte, ningún puga enbastar bestiar y portar càrregas”⁶⁰⁶ De manera semblant, els negociants i traginers de Calaf i Pontons es saltaven aquesta llei –“los traginers, en gran offensa de Déu y scàndol al ministro, carregan los animals en diumenges y dias de festas”–,⁶⁰⁷ just en el moment d'arrencada del procés industrial i de l'augment de l'àrea geogràfica espanyola on poder comerciar i expandir-se els mercaders de la Catalunya central.⁶⁰⁸ Al litoral de la Costa Brava o Daurada –el cas dels pescadors de palangre de Torredembarra–, s'autoritzava als mariners i pescadors sortir a pescar, per exemple, a La Selva de Mar, Cadaqués i Lloret de Mar (1722, 1724 i 1743), esmenant el que prohibien les constitucions sinodals.⁶⁰⁹

604 RUSSO, 1982: 397-400.

605 MURLÀ, 1983: 193-194 i ADG, P-112, Manaments generals de Miquel de Taverner, 1703, f. 1v.

606 ADG, P-71, St Feliu de Pallerols, 1588, f. 270 v.

607 AEV, 1211/7, Calaf, 1609, f. 25v.

608 MUSSET, 1997: 138-141.

609 FERRER GIRONÈS, 1989: 176-189 i PEREA, 2000: 457. ROMAGUERA, 1691: 56-58, Lib. II. Tit. I. Cap. 5; ADG, P-114, Cadaqués, 1722, f. 61r.; P-115, Lloret de Mar, 1724, f. 178r.; i P-123, Selva de Mar, 1736, f. 338r.

A finals del segle XVII i al llarg del XVIII, coincidint amb el gran moment de l'embranchida constructora, els bisbes trobaren el medi més adequat per sufragar les obres implicant els feligresos a través del treball, obligat o opcional –si es substitueix per caritats equivalents a la jornada de treball. Tothom es veia obligat ‘moralment’ a participar-hi, i poder obtenir grans beneficis espirituals. A La Pinya (1727) el bisbe es mostrava taxatiu en la distribució de les tasques per la construcció de la sagristia: “disposar y convenir en lo que cada hu deu contribuir o sia ab cavalcaduras, per traginas o bé ab jornals, no dubtant que tothom se veurà la necessitat y contribuirà en lo que puga”.⁶¹⁰ Les visites de 1710 i 1723 a les parròquies vigatanes i les del 1736-1738 a les gironines, estan farcides d’incentius i reclams, essent el més recurrent la concessió dels 40 dies d’indulgències, quedant clar que era un treball gratuït i voluntari.

Aquest tipus d’obres i feines les podien realitzar perfectament els feligresos joves i adults, sans i forts, ja que no requerien de coneixements tècnics especialitzats, sinó força física. El treball en equip comportava un esforç individual menor, per això s’intentava que tothom hi intervingués, evitant que fos feixuc i llarg per a uns pocs. Les mencions laborals coincidint en els festius està perfectament pensada i concebuda estratègicament, per a què els feligresos acudeixin a l’edifici parroquial amb una doble finalitat: treballar i resar. D’aquesta manera podien obviar-se molts costos i no haver de remunerar als treballadors qualificats o certs materials. A Tavertet (1687), “perquè ab major comoditat pugan los habitants de dita parròquia fer esta iglésia, los donam llicència per a què en los dies de diumenges y festas de guardar, després de haver oït missas, púgan portar a peu de obra, arena, cals, pedra y lo demás necessari per dita fàbrica”.⁶¹¹

4.4.7. *Llegats testamentaris i donacions pietoses*

Els llegats testamentaris de clergues, beneficiats o particulars a les obrieres, confraries o altres entitats són més aviat escassos

---

610 ADG, P-116, La Pinya, 1727, f. 36r.

611 AEV, 1221, Tavertet, 1687, f. 581v.

i poc representatius dins les visites. En aquestes parròquies rurals, aquest tipus d'inversions destinades no tenien la mateixa importància que a les catedrals, col·legiades, convents i monestirs, on una obra d'art podia anar lligada a la memòria perpètua del donador.⁶¹² Per contra, captivava i interessava més destinar diners per a misses i fundacions perpètuas, que no pas dedicar-ho a obres materials de poca volada.

Hi ha, però, alguns casos, que tenien lloc durant la vida del donant –i queden registrats en els llibres d'obra o confraries– o bé apareixen en les clàusules testamentàries. Excepcionalment, aquestes donacions anaven destinades a la construcció de capelles dins les esglésies parroquials, encàrrecs d'imatges, vestimentes o orfebreria litúrgica. Ens sorprèn l'elevat nombre i les considerables quantitats llegades a institucions eclesiàstiques que, encara que a un ritme lent però constant, un cop sumades –tant dels llegats complerts com dels acomplerts–, donen una xifra i volum més que respectable. Cosa que permet canviar la imatge del mecenatge a escala local i de les petites parròquies rurals.⁶¹³

El número de donacions i llegats testamentaris que apareixen a les visites és minso i s'ha de contrastar directament amb els testaments o llibres d'obres per demostrar-ne el compliment real. Destaquen les petites quantitats: el 1598, mossèn Onofre Vilamala i Jaume Garballer donaren 4 i 5 lliures, respectivament, per al manteniment i sosteniment dels hospitals de Sant Esteve d'en Bas i Ridaura, i Pere Moner (1628), rector de Sant Iscle de Colltort, deixà 10 lliures per fer un retaule a Sant Jaume i Sant Isidre. També algunes feren referència a robes litúrgiques: a Les Preses (1698), el beneficiat Climent Soler havia promès unes dalmàtiques blanques, i a Sant Julià de Llor, el 1744, “lo pàlit y casulla de domasquillo lo donà de caritat la Senyora Margarida Sabench, per haver tingut part ab las minas del vernís, ab Don Carlos de Lanzi” i el 1773, per “la capa pluvial ha donat de caritat lo Senyor Anton de Rich per tenir lo mas Rovira”.⁶¹⁴

612 KRAUS, 1991.

613 BOSCH BALLBONA, 1990a: 117-127.

614 ADG, Arxiu parroquial de St Julià de Llor, Llibre de la Obra, s.f.

A un nivell superior destaquen els mitjans i grans propietaris, la petita noblesa rural, i els petits industrials i comerciants. L'afany de les donacions en vida respon a una certa vanitat personal, de necessitat de glòria i perpetuació, així com desig de distinció social. No es pot negligir la seva actuació ni subestimar els seus esforços, ja que moltes d'aquestes petites obres no s'haguessin dut a terme sense la seva ajuda. En qualsevol cas, és interessant establir les comparacions i paral·lelismes amb els llunyans i potents comitents, residents a les grans capitals i relacionats amb els centres de poder –cortesà o papal–, que incentivaven i modernitzaven el panorama i la producció artística.⁶¹⁵ A Sant Feliu de Pallerols trobem diferents personatges: el 1626 s'esmenta “la capella de Sant Sagismon construïda dins dita capella se és construïda a petició del magnífic Nicholau Solà, donsell, ciutadà de Barcelona”⁶¹⁶ i el 1630-1631, Antoni J. Prats va sufragar la construcció de la capella de sant Joan Baptista. La família Bosch va ampliar la capella del Roser: Miquel Bosch, negociant i comerciant, va erigir la capella de Sant Antoni de Pàdua (1660-62) i Nicolau Bosch, prevere, sufragà la capella de Sant Francesc (1663).⁶¹⁷ I a les Planes, la família Olmera es comportà com una autèntica mecenes, creant i desenvolupant, en la mesura de les seves possibilitats, noves capelles: les 100 lliures que “lleix –Joan Olmera–, en cas se amplifiqués y se estenga la isglèsya de la present parròquia, a obs de dita ampliació y obra nova fahedora” (1636), la capella del Salvador (1638) dins la parroquial, i la reconstrucció d'una capella dedicada a la Verge del Remei annexa al seu casal (entre 1639 i 1641).⁶¹⁸

Per últim, existiren les donacions fetes per bisbes, capellans i confraries, a algunes parròquies a on havien residit, n'eren originaris o hi tenien algun lligam sentimental. Tots ells serveixen per donar exemple a la comunitat, ser els primers en fer acte de donació, i així incentivar i estimular una obra amb dificultats de concloure's –pràctica força comuna arreu, per exemple a Miànegues (1793): “*se ha construido la Yglesia de nuevo, lo*

615 ANTAL, 1963; BURKARDT, 1985; BURKE, 1993 i HASKELL, 1984.

616 ADG, P-89, St Feliu de Pallerols, 1626, f. 122v.

617 SOLÀ, 2005b.

618 SOLÀ, 2005c i AUGUET I SOLÀ, 2002: 18-19.

mismo que el retablo maior y capilla o retablo de la Virgen de la Concepción, y se está construiendo otro retablo: los que han de desempeñado estas obras han sido el párroco y tres hacendados desta parroquia".⁶¹⁹

A les Planes (1698) trobem inventariades dues casulles regalades pel bisbe Pontich, i una sèrie d'estovalles donades per diferents particulars. A Falgars (1774) destacava el sumptuós retaule dedicat a sant Pere, "en lo qual està col·locada la hermosa imatge de dit gloriós Sant Isidro, modernament feta a expensas del Reverent Fèlix Torrent y Batllia, prevere, qui també de son propi diner ha fet construir unas hermosas calaixeras pera conduir las robas de la sagristia".⁶²⁰ A Tavertet (1770 i 1774), "lo actual Rector, obrers, propietaris y demás individuos de esta parròquia, continuan ab la liberalitat en contribuir de son propi diner per los adornos de la present iglésia y entre altres ho avem experimentat ab la rica capa pluvial que han fet fabricar de nou desde nostra antecedent visita".⁶²¹ Vicenç Alou, rector de Sant Vicenç de Susqueda, entre 1794 i 1799, pagà ell mateix una custòdia –de l'argenter Narcís Ferrer–, una casulla de domàs verd –del sastre Pere Cudina– i el monument del Dijous Sant –l'urna i la construcció de Pere Boix i Joan Vilaret, fusters, Isidre Ripoll, daurador i Antoni Barraceta, escultor, i la pintura de Lluçia Romeu.⁶²²

5. CONCLUSIONS

Les visites pastorals, com a font documental, ofereixen un potencial bastíssim d'informació, i per tant, les seves possibilitats historiogràfiques són enormes i immenses. Però no podem oblidar que les visites són, abans que cap altra cosa, un 'fet' que té lloc dins la institució eclesiàstica, amb uns objectius i manifestacions connexes amb altres activitats de la institució.⁶²³

619 ADG, P-138, Mata, 1793, f. 2v.

620 AEV, 1233, Falgars, 1774, f. 443v.

621 AEV, 1233, Tavertet, 1774, f. 443r.

622 AEV, Arxiu parroquial de St Vicenç de Susqueda, G-K/1 (s. XVII-XIX), d.s. i s.f.

623 SOLÀ 2007.

L'estudi de llarga durada ha permès demostrar que la implantació de la Reforma Catòlica va convertir-se en un fenomen lent, feixuc i gradual, ineficaç a curt termini –almenys en el segle XVI–, però intens i frenètic fins el segle XVIII, en unes parròquies que es mostren actives i canviants. El contrast i la comparació entre els dos bisbats limítrofs també ens ha permès examinar els ritmes paral·lels i les dinàmiques episcopals correctores, en bona part coincidents però a voltes desfasades i retardades en un o altre cas.

Segurament el parament interior de les esglésies, i en general, l'estat material dels edificis, es va convertir en la gran obsessió dels visitadors. Els altars, les imatges i els retaules foren el tema central de moltes visites, cosa que va fomentar la dinamització del mercat artístic. Poc a poc, s'hi van anar introduint decrets adreçats a les persones, i la manera que tenien d'organitzar-se en obrerries, congregacions, pabordies, bacins o altres formes d'associacionisme. El clergues i rectors van rebre, al seu torn, serioses amonestacions per esdevenir “espill i llum dels seus parroquians” –en paraules dels bisbes–, o sigui, convertir-se en ‘rectors ideals’, insistint en la seva formació –a través dels seminaris de nova creació–, disciplina i capacitats intel·lectuals.

Caldrà matisar el valor real de cada un d'aquests elements, en el qual hi intervenen, almenys, un parell de variables: una és l'èmfasi i l'exigència que dóna cada visitador (dins la seva especialitat o mania molt concreta enfocarà el sentit dels manaments–, i l'altra és el grau de compliment i realització dels manaments anteriors, que permet als visitadors dictar i fixar-se en noves qüestions o repetir les velles precedents. És aquí on surten les limitacions de la font –i de la visita en ella mateixa–: segurament el rígid protocol de l'acte no permet trencar-lo en cap moment, ni en el fons ni en la forma, i molts aspectes, quedaven i passaven desapercebuts o per alt. Les capelles, ermites, oratoris o santuaris van ser totalment desatesos i només se'n prenién algunes notes o se'n feien visites virtuals, o la lectura atenta de les desenes de llibres de comptabilitat parroquial comportava una inversió de temps que feia impossible un deteniment massa profund, i de retruc, l'alentiment de l'itinerari per la diòcesi.

Les actes de visites pastorals modernes (un cop superada la separació entre la “*visitatio rerum*” i la “*visitatio hominum*”), poc

o gens variaren en els segles XVII i XVIII, i les consolidarien els bisbes Jaume Cassador i Pedro Jaime. El mateix esquema de funcionament va repetir-se, doncs, incansablement, i sense novetats. Una pràctica gironina i vigatana, catalana en definitiva, que anava en direcció oposada als casos francesos, italians o espanyols, on els qüestionaris de visita i formularis impresos continuaven enviant-se als rectors, previs a l'arribada del bisbe, que reforçava el sistema de preguntes i respostes, adaptant-se a les noves circumstàncies. El darrer exemple de qüestionari emprat a Vic va ser escrit i usat entre el 1544 i el 1580.

Cal veure i entendre els bisbes d'aquests anys posteriors al Concili de Trento com a privilegiats i artífexs d'un ambiciós programa de reforma parroquial. En ells requeia un autèntic exercici de responsabilitats pastorals i d'implícacions dins la diòcesi, ple de mancances i fracassos, però també d'èxits i fites memorables. Alguns d'ells s'aproximen al tipus de *bisbe ideal*, i d'altres els podríem qualificar de *moderns* i *reformadors*. La visita pastoral es convertia, a les seves mans, en un taller de proves i assaigs d'instauració o reforç de la reforma.

Totes les parròquies i bisbats van veure aplicats els postulats i decrets del concili tridentí (1545-1563), rebuts i promulgats durant el Concili Provincial Tarraconense de 1564-1565. No són pas els primers anys immediatament posteriors a aquests concilis, els més intensos en dedicació i perseverança pastorals, tot i que alguns bisbes vigatans, gironins o catalans havien participat en el desenvolupament de les sessions tridentines –sobretot en la tercera etapa–; per exemple, en les visites de Francesc de Senjust (1624) es fa justa memòria dels edictes i manaments emesos per Arias Gallego (1563-65). Però tots els bisbes gironins i vigatans fins al segle XVIII, malgrat la distància i el temps respecte al concili tridentí, en fan esment i referència. La periodicitat –en principi anual, establerta per Trento– no va ser possible, per múltiples raons i dificultats diverses –guerres, pestes, inclemències meteorològiques, topografia abrupta–, però sobretot per la gran mida dels bisbats en relació proporcional a un mínim de temps invertit a cada parròquia. Si la mitjana és d'una per cada sis anys i mig, en un extrem situem als bisbes Fageda i Copons, que en menys

de dos anys de mandat visitaren el bisbat sencer, de punta a punta, sense ajuda de cap altre visitador, i en l'altre, a Parceró i Sentmenat, que hagueren d'exiliar-se i deixar abandonada la seva activitat pastoral, amb grans buits el 1639-61 a Girona i el 1647-87 a Vic. L'extensió dels bisbats mobilitzà una sèrie de visitadors que, simultàniament, recorrien tots els ardiaconats i deganats. A Vic, excepcionalment, els canonges aprofitaven la seu vacant per endegar les pròpies campanyes de visites, amb la mateixa voluntat reformadora, però afegint-hi una clara necessitat recaptadora.

Sens dubte que la periodicitat –o la insistència de la reforma– i la situació geogràfica de les parròquies –aïllament, accés i comunicacions– és fonamental per entendre el seu èxit. Cal matisar i diferenciar les parròquies d'alta muntanya –pensem en els Pirineus o qualsevol altra serralada, on els jesuïtes o Felipe de Meneses s'esperveraven de l'aïllament i ignorància de la seva gent–, a les parròquies de la plana, les marítimes o les urbanes, més obertes i amatents a les novetats i corrents alternatius o influències heterodoxes. En tot cas, els 'vicis públics' –de les prostitutes, bruixes, adúlter, delinqüents, bandolers, usurers, lladres, estrangers o pobres– són més fàcils de detectar, reconduir o castigar a les parròquies rurals a través de les visites pastorals, amb la denúncia pública o privada.

Juntament a les visites, els concilis provincials, els sínodes i les constitucions diocesanes –i l'extrema sintonia entre tots ells–, permeteren desenvolupar un *bon govern* del territori, per dir-ho a la manera de Cecília Nubola. Recentment, Peter Burke ha emfasitzat el paper d'aquests instruments, i sobretot de les visites episcopals, per millorar el control de la parròquia, del clergat i de la població, i alhora, per tal de recollir tota mena d'informació. Així doncs, tot plegat va conduir a un procés irreversible, sense retorn, cap a la plena confessionalització, total i absoluta, del territori i de la seva gent. La seva traducció té lloc amb en un complex paisatge religiós: una església parroquial que ocupa el lloc central, i al seu voltant, múltiples esglésies sufragànies, capelles, esglesioles, santuaris, oratoris, capelles de mas, monestirs i convents. I al seu torn, amb la introducció i localització a totes les parròquies –cap no se n'escapa–, d'unes devocions universals en el món catòlic,

on el Roser, sant Isidre o el sant Crist s'estenen a través dels ordes religiosos o per imposició del bisbe. També en la litúrgia, la introducció dels missals romans renovats van intentar unificar el culte, conviuen amb una sèrie d'ordinaris, rituals i altres llibres antiquats però en ús, fins arribar a la substitució parsimoniosa i definitiva.

El procés que va convertir les visites pastorals en una eina reformadora de primer ordre, caldria iniciar-lo i resseguir-lo, ben segur, molt abans del Concili de Trento, i així establir una continuïtat de renovació de l'Església Catòlica moderna almenys fins a la Il·lustració, en paral·lel al model que s'estaven portant a terme els països protestants. Per estudiar aquest procés –encara obert i ple de matisos– d'imposició religiosa, que intervé en un canvi més profund, a nivell social, cultural, polític o econòmic, hem de tenir presents les contínues interaccions entre les forces externes, amb clara voluntat transformadora, importades de Trento pels bisbes, i amb la intervenció dels monarques, i les de caràcter local i particular de cada parròquia, poble i ciutat, molt arrelades, dels vilatans i dels clergues.

BIBLIOGRAFIA

- AA.DD., *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, Barcelona, Claret i Generalitat de Catalunya, 1998-2001, 3 v.
- AA.DD., *Diccionario de Historia Eclesiástica de España*, Madrid, Instituto Enrique Flórez-Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1971-1987, 5 v.
- AA.DD., *Historia de la Educación en España. Textos y documentos*, Madrid, Ministerio de Educación, 1979, 3 v.
- AA.DD., *Le devoir d'embellir, essai sur la politique d'embellissement à la fin de l'ancien régime*, Nancy, 1978.
- AA.DD., *Millenium. Història i Art de l'Església Catalana*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1989.
- AA.DD., *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, Museu Episcopal de Vic, Bisbat de Vic, Ajuntament de Vic i Generalitat de Catalunya, 2003.
- AA.DD., *Thesaurus. Estudis. L'Art als Bisbats de Catalunya. 1000/1800*, Barcelona, Fundació Caixa de Pensions, 1985.
- ABBAD, F. (1977) "Le confrérie condamné ou une spontanéite confisquée. Un autre aspect de l'Espagne a la fin de l'ancien régime", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 13, 361-384.
- AGREDA, A.M. (2001) *Los ornamentos en las iglesias zaragozanas. Siglos XVI-XVIII*, Saragossa, Institución 'Fernando el Católico'.
- AGUADÉ, J. (1983) "Manaments que dóna l'arquebisbe de Tarragona, Pere de Copons i de Copons, amb motiu d'una visita pastoral a Vilabella, l'any 1737", *Quaderns de Vilaniu*, 4, 59-69.
- AGUADÉ, J. (1992-1993 [1997]) "Consueta de l'església parroquial de Santa Maria de Puigpelat (l'Alt Camp) 1781. Estudi històric, lingüístic i costumista", *Anuari de la Societat d'Estudis d'Història Eclesiàstica Moderna i Contemporània de Catalunya*, 83-136.
- AGUSTÍ, A. (1993) "Els concilis de la Tarraconense. Algunes aportacions a la història de la llengua catalana", *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 6, 53-94.

- AGUSTÍ, A. (1995) *Llengua i Església a la Lleida del XVI al XVIII*, Lleida, Universitat de Lleida.
- AGUSTÍ, A. (1999) "Los libros de visitas pastorales del Archivo Capítular de Lleida. Una aproximación a su estudio", *Memoria Ecclesiae*, XIV, 123-142.
- AGUSTÍ, B. (1996) "Santa Maria d'Amer (Amer, la Selva)", *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona. Actes. Santa Coloma de Farners*, 308-313.
- AGUSTÍ, B. i LLORENS, J. M. (1995) "La intervenció arqueològica a Sant Andreu del Coll (Olot, la Garrotxa), 1991-1994", *Vitrina*, 7, 41-50.
- AGUSTÍ, B. i SAGRERA, J. (2002) "El monestir de Santa Maria d'Amer. Evidències arqueològiques al claustre i a la nau central de l'església", *Quaderns de la Selva*, 14, 95-110.
- ALAVEDRA, J. , "Les confraries modernes: sociabilitat de laics malgrat Trento", Treball de Recerca de Tercer Cicle, Universitat Autònoma de Barcelona, 2004, inèdit.
- ALBAREDA, A., "Intervenció de l'abat Joan de Peralta i dels Reis Catòlics en la reforma de Montserrat (1479-1493)", *Analecta Montserratensia*, 8 (1954-1955), 9-13.
- ALBAREDA, J. (1983) "L'estat dels camins a la comarca d'Osona en el segle XVIII", *Ausa*, XI/105, 39-46.
- ALBAREDA, J. (1988) "La revolta dels vigatans (Vic, 1704-1705)", *Ausa*, XIII/120, 31-42.
- ALBAREDA, J. (1990) "L'actitud dels eclesiàstics catalans a la Guerra de Successió (1705-1714)", *Anuari 1988 de la Societat d'Estudis d'Història Eclesiàstica Moderna i Contemporània de Catalunya*, Tarragona, 9-26.
- ALBAREDA, J. (1992) *La industria del curtido en Vic en el marco de la sociedad contemporánea osonense, 1746-1939*, Vic, Colomer Munmany.
- ALBAREDA, J. (1993) *Els catalans i Felip V: de la conspiració a la revolta (1700-1705)*, Barcelona, Vicens Vives.
- ALBAREDA, J. (1995) "L'impacte de la guerra dels Nou Anys a Catalunya. L'ocupació francesa de 1697", *Afers*, 20, 29-45.
- ALBAREDA, J. (1999) "La Catalunya il·lustrada del segle XVIII", *Ausa*, XVIII/143, 519-528.
- ALBAREDA, J. i GIFRE, P. (1999) *Història de la Catalunya moderna*, Barcelona, Edicions de la UOC-Pòrtic.
- ALBAREDA, J., FIGUEROLA, J., MOLIST, M. i OLLICH, I. (1984) *Història d'Osona*, Vic, Eumo Editorial.

- ALBERCH, R. *et alii.* (1984) *Gremis i oficis a Girona: treball i societat a l'època pre-industrial*, Girona, Ajuntament de Girona.
- ALBERCH, R., CLARA, J. i ROURA, G. (1981) *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. EL Gironès. La Selva. La Garrotxa*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana.
- ALBERCH, R. i SIMON, A. (1980-81) "El cens de 1595. Bisbats de Solsona, Vic i Alt Urgell", *Revista Catalana de Geografia*, 9-16, 80-103.
- ALBERIGO, G. (1964) *Lo sviluppo della dottrina sui poteri nella Chiesa Universale. Momenti essenziali tra il XVI e il XIX secolo*, Roma, Herder.
- ALCOLEA, S. (2003) *Catalunya-Europa. L'art català dins Europa*, Barcelona, Pòrtic.
- ALDEA, Q. (1973) "La economía de las iglesias locales en la Edad Media y Moderna", *Hispania Sacra*, XXVI, 27-68.
- ALMUZARA, R. (2005) "Notícia d'una sèrie documental sobre les relacions entre municipalitat i església a Mataró (1600-1869)", dins *Església, societat i poder a les terres de parla catalana. IV Congrés de la CCEPC*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner i Cossetània Edicions, 825-835.
- ALONSO RODRÍGUEZ, H. (1998) "'L'Art de Notaria' del catecisme de Jeroni Juttglar (1568)", *Estudis Històrics i documents dels Arxius de Protocols*, XVI, 259-281
- ALTÈS, F. X. (1978) "Llibres litúrgics retrobats de la col·legiata de Sant Feliu de Girona", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 24, 55-56.
- ALTÈS, F. X. (2001) "*Missale vicense. 1496*", Barcelona, Institut d'Estudis Catalans – Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, 14 -94.
- ÁLVAREZ SANTALÓ, L. C. (2000) "'Vivir como un cura'. Algunas precisiones cuantitativas respecto al imaginario social sobre el clero del siglo XVIII", dins ARANDA, Francisco José (coord.), *Sociedad y élites eclesiásticas en la España moderna*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 101-147.
- ALVÁREZ VÁZQUEZ, J.A. (1984) *Los diezmos en Zamora (1500-1840)*, Salamanca.
- AMADES, J. (1952) *Els exvots*, Barcelona, Orbis.
- AMELANG, J.S. (1986) "La cultura popular a l'Espanya moderna: possibilitats d'investigació", *Manuscrits*, 3 (maig), 11-21.
- AMELANG, J.S. (1992) "Distribució social i formes de vida (la societat barcelonina als segles XVI i XVII)", dins SOBREQÜÉS, Jaume (dir.), *Història de Barcelona*, v. 4, Barcelona dins la Catalunya moderna

- (*segles XVI i XVII*), Barcelona, Enciclopèdia Catalana, Ajuntament de Barcelona, 192-203.
- AMELANG, J.S. (1993) "Institucions no institucionals? Els fonaments de la identitat social a la Barcelona moderna", *Pedralbes*, 13-II, 305-311.
- AMICH, N. (1994) "El culte a Sant Feliu en els llibres litúrgics hispànics d'època visigoda (segles VI-VII)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXIV, 303-333.
- AMIGÓ, R. (2002) *El tràfic amb el fred, al camp de Tarragona: segles XVI-XIX*, Barcelona, PAM.
- ANDERSON, M. (1988) *Aproximacions a la història de la família occidental (1500-1914)*, Madrid, Siglo XXI de España Editores.
- ANDREU, E. et alii. (2003) *Dominus vobiscum: història i vida del Seminari de Girona: del 1563 al 2003*, Girona, JJ Comunicació i Grup d'Exalumnes del Seminari de Girona.
- ANTAL, F. (1963) *El mundo florentino y su ambiente social*, Madrid, Guaderrama.
- ANTÓN PELAYO, J. (1998) *La herencia cultural. Alfabetización y lectura en la ciudad de Girona (1787-1807)*, Bellaterra, UAB-Monografies Manuscrites.
- ANTÓN PELAYO, J. (1999) "Espill de l'ensenyament i de l'escolarització a la Girona del segle XVIII", *Revista de Girona*, 192 (gener-febrer), 55-58.
- ANTÓN PELAYO, J. (2001) "Morir a la Girona de la Il·lustració. La funerària canonical i les actituds dels canonges de la catedral davant la mort", dins AA.DD., *Girona a l'època de la Il·lustració*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona, 7-112.
- ANTON, J. (1998) *La herencia cultural. Alfabetización y lectura en la ciudad de Girona (1747-1807)*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.
- ARAGÓ, A. M. (1979) "El Monestir d'Amer i els seus promotors", *Annals 1978. Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 329-351.
- ARIBAUD, C. (1998) *Soieries en sacristie. Fastes liturgiques. XVIIe-XVIIIe siècles*, Toulouse, Mairie de Toulouse-Musée Pau Dupuy.
- ARIBAUD, C., VALANIN, F., HUBANT, F. et alii. (2003) *Textiles sacrés du Tarn. XVIIe-XX siècle*, Albí, Conseil Général du Tarn-Archives Départementales du Tarn.
- ARIÈS, P. (1987) *El hombre ante la muerte*, Barcelona, Taurus.
- ARRANZ, M. (1991) *Mestres d'obres i fusters. La construcció a Barcelona en el segle XVIII*, Barcelona, Col·legi d'aparelladors i arquitectes tècnics de Barcelona, 1991.

- ARRANZ, M. (2001) *La menestralia de Barcelona al segle XVIII. Els gremis de la construcció*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat-Proa.
- AUGÉ, M. (1995) *Liturgia: historia, celebración, teología, espiritualidad*, Barcelona, Centre de Pastoral Litúrgica.
- AUGUET, M. i SOLÀ, X. (2002) *Guia itinerària de Les Planes d'Hostoles*, Les Planes d'Hostoles, Ajuntament.
- AZCÁRATE, J.M. (1966) "La valoración del Gótico en la estética del XVIII", dins AA.DD., *El padre Feijoo y su época*, v. III, 525-549.
- BACH, A. (1993) "Confraries medievals", *I Congrés d'Història de l'Església Catalana*, Barcelona, v. I, 215-231.
- BACHS, J. (1959) "Ruta del peregrino medieval en el Alto Ampurdán", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, I, 91-102.
- BADA, J. (1970) *Situació religiosa de Barcelona en el segle XVI*, Barcelona, Facultat de Teologia de Barcelona.
- BADA, J. (1982) "Origen dels bisbes de les seus catalanes", *Qüestions de vida cristiana*, 113, 102-110.
- BADA, J. (1988) "La vida religiosa popular a Catalunya a l'època de Carles III", *Pedralbes*, 8/II, 459-477.
- BADA, J. (1989) "L'origen dels clergues barcelonins al segle XVII (1635-1717). Aproximació estadística", dins *Homenatge al Dr. Sebastià García Martínez*, València, Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana i Universitat de València, 201-213.
- BADA, J. (1992) *La Inquisició a Catalunya: segles XIII-XIX*, Barcelona, Barcanova.
- BADA, J. (1994) (cord.) *Diòcesi de la Tarraconense i Arquebisbat de Barcelona*, Barcelona, Conferència Episcopal Tarraconense.
- BADA, J. (1994) "La religiositat popular al bisbat de Barcelona en la segona meitat del segle XVII: alguns indicadors", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 67/2, 259-269.
- BADA, J. (1999) "L'ensenyament superior a Catalunya en el segle XVII", *Ausa*, XVIII-143, 499-518.
- BADA, J. (2002) "L'Església catalana davant la dinastia borbònica i el Decret de Nova Planta (1701-1726)", dins ALBAREDA, J. (ed.), *Del patriotisme al catalanisme. Societat i política (segles XVI-XX)*, Barcelona, Eumo Editorial-Universitat de Vic, 239-261.
- BADA, J. (2003) "Contribució de l'església a la sociabilitat", *Sociabilitat i àmbit local. Actes del VI Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya*, Barcelona, 77-104.
- BADA, J. (2005) *Història del cristianisme a Catalunya*, Lleida, Pagès Editors i Eumo Editorial.

- BADIA-HOMS, J. (2001) "El monestir de Sant Quirze de Colera: passat, present i futur", *La Punxa*, 31, 66-80.
- BADOSA, E. (1990) "Endeumentament col·lectiu i desaparició de béns comunals a Catalunya a la segona meitat del segle XVIII", *Pedralbes*, 10, 51-66.
- BALLBÈ, J. (1994) "El compliment pasqual a Barcelona a principis del segle XIX (1826-1834)", *L'Avenç*, 177 (gener, 32-37).
- BARCELÓ, M. (1988) "La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural", dins *Arqueología medieval. En las afueras del "medievalismo"*, Barcelona, Crítica, 195-274.
- BARRAL, X. (1994) *Les catedrals de Catalunya*, Barcelona.
- BARRERA, M. (1996) *La mort barroca: ritus i rendes. Les parròquies de Castelló i Borriana com a unitat de producció i vida durant l'època moderna*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló i Publicacions de la Universitat Jaume I.
- BARRIO GONZALO, M. (1984) "Notas para el estudio sociológico de un grupo privilegiado del Antiguo Régimen. Los obispos del Principado de Cataluña", dins *I Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, II, 507-513.
- BARTOLOMÉ, B. (1995) (dir.), *Historia de la acción educadora de la Iglesia en España. I. Edades Antigua, Media y Moderna*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 461-630.
- BASSEGODA, B. (1994) "Notes a l'entorn del moble a Catalunya als segles XVI i XVII", dins *El moble català*, Barcelona, Electa-Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- BATLLE, C. (1987) *L'assistència als pobres a la Barcelona medieval*, Barcelona, Rafel Dalmau.
- BAUCELLS, J. (1999) "Visitas pastorales: siglos XIV y XV", *Memoria Ecclesiae*, XV, 165-294.
- BAUCELLS, J. (2004) *Vivir en la Edad Media: Barcelona y su entorno en los siglos XIII i XIV (1200-1344)*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institución Milá y Fontanals.
- BAUDOT, D. (1925) *Dictionnaire d'hagiographie mis a jour a l'aide des travaux les plus récents*, Paris, Librairie Bloud & Gay.
- BEIRANTE, M.A.G.V.R. (1990) *Confrarias medievais portuguesas*, Lisboa.
- BENÍTEZ, A. (2001) *El bajo clero rural en el Antiguo Régimen (Medina Sidonia, siglo XVIII)*, Cadis, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz.

- BERREIRO MALLON, C. (1988) "El clero de la diócesis de Santiago: estructura y comportamiento, ss. XVI-XIX", *Compostellanum*, XXXIII, 469-508.
- BERREIRO MALLON, C. (1990) "El clero de la diócesis de Santiago a través de las visitas pastorales, visitas ad limina, registros de licencias ministeriales y concursos a curatos", *Compostellanum*, XXXV, 489-515.
- BERTRAN, P. (1994) "La 'dècima' del bisbat de Barcelona (1391-1391)", *Miscel·lània de Textos Medievals*, 7, 371-421.
- BLANCH, M. i DROU, P. (1987) *El canvi lingüístic en alguns arxius parroquials de la diòcesi de Girona*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona.
- BLAZQUEZ, J. (1990) *La Inquisición en Cataluña. El tribunal del Santo Oficio de Barcelona (1487-1820)*, Toledo.
- BOCK, G. (2001) *La mujer en la historia de Europa*, Barcelona, Crítica.
- BOFILL, R.M. (1999) "Estereotipatge als campanars catalans", *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, IX, 186-196.
- BOLÓS, J. (1995) *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*, Barcelona, Curial.
- BOLÓS, J. (2004) *Els orígens medievals del paisatge català*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- BONASTRE, F. (1986) "Noves perspectives per a la història de l'orgue de Santa Maria de Montblanc (1607-1977)", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, Barcelona, 13-43.
- BONASTRE, F. (1997) "La música a Catalunya al segle XVII", dins AA.DD., *Història de la Cultura Catalana. Volum II. Renaixement i Barroc. Segles XVI-XVII*, Barcelona, Edicions 62, 257-274.
- BONSER, W. (1962) "The cult of the relics in the Middle Ages", *Folklore*, 72, 234-256.
- BONZON, A. (1994) "Les fabriques. Une institution locale original dans la France d'Ancien Régime", *Historiens-Géographes*, 341, 273-285.
- BONZON, A. (1999) *L'esprit de clocher. Prêtres et paroisses dans le diocèse de Beauvais (1535-1650)*, París, Les Éditions du CERF.
- BONZON, A. (2000) "Quand l'Église parle d'argent... Le contrôle ecclésiastique de *L'Argent des villages* dans la France du Nord au XVIIIe siècle", dins FOLLAIN, A. (éd.), *L'argent des villages. Comptabilités paroissiales et communales, fiscalité locale, du XIIIe au XVIIIe siècle*, Actes du colloque d'Angers, 30-31 d'octubre de 1998, Rennes, Association d'Histoire de Sociétés Rurales, Bibliothèque d'Histoire Rurale, 263-289.

- BORAU, C. (1993) "El sistema beneficial a la Seu de Barcelona: fundadors, advocacions i finançament artístic durant el segle XV", *Pedralbes*, 13-II, 139-148.
- BORAU, C. (1998) "El sistema beneficial en la Barcelona del segle XIV. La conjunció de la religiositat, l'economia i l'art", *Anuario de Estudios Medievales*, 28, 709-728.
- BORAU, C. (2003) *Els promotors de capelles i retaules a la Barcelona del segle XIV*, Barcelona, Fundació Noguera.
- BORRELL, M. (2002) *Pobresa i marginació a la Catalunya il·lustrada. Dides, expòsits i hospicians*, Cabrera de Mar, Galerada i Centre d'Estudis Selvatans.
- BORROMEO, C. (1985) *Instrucciones de la fábrica y del ajuar eclesiásticos*, Mèxic DC, Universidad Nacional Autónoma de México [edició actual i traducció d'Elena Isabel Estrada].
- BOSCH CARRERA, M.D. (1988) "Cataluña, una excepción al problema de los vagos", *Pedralbes*, 8/1, 143-152.
- BOSCH BALLBONA, J. (1990a) *Els Tallers d'Escultura al Bages del Segle XVII*, Manresa, Beca d'Investigació Caixa d'Estalvis de Manresa.
- BOSCH BALLBONA, J. (1990b) "Sobre la historiografia de l'escultura de l'època del Barroc a Catalunya (de C. Martinell a A. Pérez)", *Revista de Catalunya*, 30, 90-104.
- BOSCH BALLBONA, J. (1994) *Els Agustí Pujol i l'escultura a la Catalunya del seu temps*, Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita.
- BOSCH BALLBONA, J. (2000) "Introducció", dins SOLDEVILA, F., *Els 8 retaules de l'Església de Sant Boi de Lluçanès*, Sant Boi de Lluçanès, Ajuntament de Sant Boi de Lluçanès.
- BOSCH BALLBONA, J. (2004) *L'esplendor de Santa Maria d'Arenys de Mar*, Barcelona, Pòrtic.
- BOSCH BALLBONA, J. (2005) "Art i Església a l'època moderna: des del retaule", dins *Església, societat i poder a les terres de parla catalana. IV Congrés de la CCEPC*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner i Cossetània Edicions, 631-643.
- BROGOLIO, G.P., MANNONI, T. i PARENTI, R. (1996) *Archeologia dell'architettura, supplemento ad Archeologia Medievale*, Florència, All'Insegna del Giglio.
- BRULEZ, W. (1958) "La Navigation flamande vers la Méditerranée à la fin du XVIIe siècle", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 36, 1219-1242.

- BRUNET, S. (2001) *Les prêtres des montagnes. La vie, la mort, la foi dans les Pyrénées centrales sous l'Ancien Régime (Val d'Aran et diocèse de Comminges)*, Aspet, Pyrègraph.
- BRUNET, S. (2007) "Les prêtres des campagnes de la France du XVIIe siècle: la grande mutation", *XVIIe siècle*, núm. 234, 59e année, núm. 1-2007.
- BUENO, S. (2000) *El derecho canónico catalán en la baja Edad Media. La diócesis de Gerona en los siglos XIII y XIV*, Barcelona, Edicions de la Facultat de Teologia de Catalunya.
- BURGOS, J. (1993) *Imprenta y cultura del libro en la Barcelona del Setecientos (1680-1808)*, Universitat Autònoma de Barcelona.
- BURGOS, J. (1994) "Alfabetización y escuela en Cataluña en el siglo de las Luces. Una hipótesis interpretativa", *Manuscrits*, 12, 109-147.
- BURGOS, J. (1996) "Los libros privados del clero. La cultura del libro del clero barcelonés en el siglo XVIII", *Manuscrits*, 14, 231-158.
- BURKARDT, J. (1985) *La cultura del Renacimiento en Italia*, Esplugues de Llobregat, Orbis.
- BURKE, P. (1993) *El Renacimiento italiano. Cultura y sociedad en Italia*, Madrid, Alianza.
- BURKE, P. (2002) *Historia social del conocimiento. De Gutenberg a Diderot*, Barcelona-Buenos Aires-México, Ed. Paidós.
- BUSQUETS, J. (1989) "Bisbes espanyols i francesos a Catalunya durant la Guerra dels Segadors", a ROSSICH, A. i RAFANELL, A. (eds.), *El barroc català. Actes de les jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*, Barcelona, Quaderns Crema, 61-87.
- BUSQUETS, J. (1990) "L'Església i la cultura a l'època moderna", dins COSTA FERNÁNDEZ, Lluís (dir.), *Història de Girona. Els segles XVI i XVII*, Girona, Ateneu d'Acció Cultural, 206-212.
- BUSQUETS, J. (1994) *La Catalunya del Barroc vista des de Girona. La crònica de Jeroni de Real (1626-1683)*, Barcelona, PAM-Ajuntament de Girona.
- BUSQUETS, J. i NADAL, J. (1975) *Les possibilitats de la demografia històrica a les comarques gironines. Inventari dels arxius parroquials de la diòcesi*, Girona, Institut d'Estudis Gironins.
- CABALLERO, L. i LATORRE, P. (1995) (coord.), *Informes de la construcció*, Madrid, Instituto Eduardo Torroja, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, v. 46, núm. 435.
- CALDERON BERROCAL, M.M. (1996) "La parroquia en los libros de visitas del siglo XVII del Arzobispado de Sevilla", *Memoria Ecclesiae*, IX.

- CALLAHAN, W. J. (1978) "Caridad, sociedad y economía en el siglo XVIII", *Moneda y Crédito. Revista de Economía*, 156, 65-77.
- CALLAHAN, W. J. (1989) *Iglesia, poder y sociedad en España, 1750-1874*, Madrid, Nerea.
- CAMPS SURROCA, M. i CAMPS CLEMENTE, M. (1985) *La pesta de meitats del segle XVII a Catalunya*, Lleida, Seminari Pere Mata.
- CANAL, J. i FOCHS, C. (1992) "La sagrera de Sant Feliu de Pallerols", *Annals. 1990-1991 del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 19-91.
- CANALES, E. (1982) "Los diezmos en su etapa final", dins AA.DD., *La economía española a fines del siglo XVIII y comienzos del siglo XIX. V. I. Agricultura*, Madrid, Alianza-Banco de España, 105-187.
- CANALES, E. (1983) "Delmes i primícies en la crisi de l'Antic Règim a Espanya", *L'Avenç*, 59 (abril).
- CANALES, E. (1985) "Diezmos y revolución burguesa en España", dins GARCÍA SANZ, A. (coord.), *Historia agraria de la España contemporánea. I. Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)*, Madrid, Cátedra, 245-274.
- CANDAU, M. L. (1993a) *Los delitos y las penas en el mundo eclesiástico sevillano del siglo XVIII*, Sevilla, Diputación Provincial de Sevilla.
- CANDAU, M. L. (1993b) *La carrera eclesiástica en el siglo XVIII. Modelos, cauces y formas de promoción en la Sevilla rural*, Sevilla, Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla.
- CANDAU, M. L. (1994) *El clero rural de Sevilla en el siglo XVIII*, Sevilla, Caja Rural.
- CANDAU, M. L. (1997) "Rodrigo Caro, visitador eclesiástico", a *Huelva en su Historia*, 2ª època, Huelva, 105-125.
- CAPDEVILA, M. A. (2005) "L'Església com a principal institució censalista. El cas del Maresme durant l'època moderna", dins *Església, societat i poder a les terres de parla catalana. IV Congrés de la CCEPC*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner i Cossetània Edicions, 491-503.
- CAPDEVILA, C. (2007) "Les confraries del Roser a la diòcesi de Girona: la capella del Roser de Sant Pere d'Ullastret (1593-1766)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XVIII, 127-149.
- CAPDEVILA, C. (2007) "Les confraries del Roser com a comitents de retaules en els segles XVI, XVII i XVIII. El cas de la confraria del Roser d'Olot", dins BASSEGODA, B., GARRIGA, J. I PARÍS, J. (ed.), *L'Època del Barroc i els Bonifàs. Actes de les Jornades d'Història de l'art a Catalunya. Valls, 1, 2 i 3 de juny de 2006*. Barcelona, 299-311.

- CARBONELL, M. J. (1998) "El beneficio eclesiástico en la ciudad de Valencia (primera mitad del siglo XV)", *Anuario de Estudios Medievales*, 28, 729-756.
- CARBONELL, M. (1988) "El treball de la dona a la Catalunya moderna", dins NASH, M. (ed.), *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 113-128.
- CARBONELL, M. (1988) *Sobreviure a Barcelona. Dones, pobresa i assistència al segle XVIII*, Barcelona, Eumo, 1997.
- CÁRCCEL ORTÍ, M. M. i TRENCHS ODENA, J. (1979-80) "La visitas pastorales en Cataluña, Valencia y Baleares", *Archiva Ecclesiae*, XXII-XXIII, 491-500.
- CARDÓS, A. (1952) *Guillerías*, Barcelona, Editorial Miguel Arimany.
- CARO BAROJA, J. (1995) *Las formas complejas de la vida religiosa, siglos XVI y XVII*, Barcelona, Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores.
- CARO, C. (1989) "Beneficiencia, asistencia social y represión en Murcia durante el siglo XVIII", *Estudios de Historia Social*, 48-49, 165-200.
- CARRILLO GARIEL, A. (1950) *Imaginería Popular Novoespañola*, México.
- CASADESÚS, M. (1996) *L'Orfebreria barcelonina del segle XVI. Catàleg d'obra de les comarques del Vallès i el Maresme*, Universitat de Barcelona, tesi de Llicenciatura inèdita.
- CASTILLON, F. (1988-1989) "Diezmos y primicias del obispado de Lérida", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 61-62, 7-162.
- CATALÀ ROCA, P. (1987) *La plaga de llagosta a Catalunya (1686-1688)*, Barcelona.
- CAVALLÉ, S. et alii. (2008) *L'església vella de Sant Vicenç. Tossa de Mar*, Girona, Fundació Caixa Catalunya i Universitat de Girona.
- CEA GUTIÉRREZ, A. (1992) *Religiosidad popular. Imágenes vestideras*, Zamora, Centro Cultural.
- CERVERA, J.M. i MARQUÈS, J. M. (1985) "Notícia sobre un catecisme del segle XVIII, de Sant Feliu de Guíxols", *Estudis sobre tomes del Baix Empordà*, 4, 135-143.
- CHARBONEAU, D. M. (1980) "The Servites of Barcelona", *Studi Storici dell'Ordine dei Servi di Maria*, XXX, 6-85.
- CHARBONEAU, D. M. (1992) "A Guide to Art and Artists Associated with the Servites in Spain", *Studi Storici dell'Ordine dei Servi di Maria*, XLII, 136-222.
- CHARTIER, R. (1994) "'Cultura popular': retorno a un concepto historiográfico", *Manuscrits*, 12, gener, 43-63.

- CHATELLIER, L. (1976) "Elementi di una sociologia del beneficio", dins RUSSO, C. (ed.), *Società, Chiesa e vita religiosa nell' "Ancien Régime"*, Nàpols, Guida Editori, 83-114.
- CHAUBEL, M. À. (1999) "L'extracció social i geogràfica de la clerecia lleidatana del set-cents", dins MARTÍNEZ SHAW (ed), *Historia moderna. Historia en construcción. Sociedad, política e instituciones*, Lleida, Editorial Milenio, v. II.
- CHECA, Ò. (2006) *Catalunya i França al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640-1700)*, Catarroja-Barcelona, Editorial Afers.
- CHRISTIAN, W.A. jr. (1991) *Religiosidad local en la España de Felipe II*, Madrid, Nerea.
- CIPOLLA, C.M. (1983) *Educación y desarrollo en Occidente*, Barcelona, Ariel.
- CLARA, J. (1981) "El poblament de La Garrotxa a les darreries del segle XVIII. El Nomenclàtor Diocesà de 1790", *Annals 1980-1981 del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i comarca*, 59-67.
- CLARA, J. (1984) "Obres d'artistes i artesans gironins del segle XVI a la Garrotxa", *Annals 1982-83. Annals d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 63-84.
- CLARA, J. (2000) "Un cens desconegut del bisbat de Girona (1598)", *Quaderns de La Selva*, 12, 173-184.
- COLL, M. i GARRICH, M. (1988) "La prohibició de comparses, balls i entremesos a la processó del Corpus: el cas del ball de bastons", *Pedralbes*, 8-II, 625-632.
- CONDE i DELGADO DE MOLINA, R. (1994) "El pas de l'escrivà al notari", dins *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català [Barcelona, 11-13 de novembre de 1993]*, Barcelona, Fundació Noguera, 453-454.
- CONSTANS, Ll. G. (1954) *Girona, bisbat marià. Història, Art, Pietat, Folklore*, Girona, Bisbat de Girona.
- CONSTANT, G. (1938) "Une source négligée de l'histoire ecclésiastique locale: les registres anciens de marquilliers. Étude d'un de ces registres du XVIe siècle", *Revue d'histoire ecclésiastique*, XXXIV, 504-541.
- CONTRERAS, J. (1988) "El Sant Oficio en el Principado: 1568-1640. Papel político y análisis social", *Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, v. 2, 111-124.
- CORBELLA, R. (s.d.), *Notes inèdites per una guia del bisbat de Vich, escrites pel Canonge Mn. Ramon Corbella*.

- COROMINAS, P. (1936) "Discurs del president de la Junta de Museus", *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, 62 (juliol), 216-220.
- CUNILL, S. (1915-1917) "Sobre l'administració del baptisme", *Butlletí del Centre Excursionista de Vic*, II, 134-136.
- DAMIAN, C. (1995) *The Virgin of the Andes: Art and Ritual in Colonial Cuzco*, Miami, Grassfield Press.
- DE AZCARATE, I. (1964) "La enseñanza primaria en Barcelona desde 1600 a 1772", *Miscellanea Barcinonensis*, 131-171.
- DE AZCARATE, I. (1967) "Labor docente de la Iglesia en la ciudad de Barcelona", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, XI, 61-107.
- DE BOUARD, M. i RIU, M. (1977) *Manual de Arqueología Medieval. De la prospección a la historia*, Barcelona, Editorial Teide-Editorial Base.
- DE CASTRO, M. (1975) "Los libros de cuentas de la fábrica de las iglesias parroquiales. El ejemplo de Fuentes de Don Bermudo, en Tierra de Campos", dins *Actas de las Jornadas de metodología aplicada de las ciencias históricas. III. Historia Moderna*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 153-168.
- DEL CAMPO, F. (1989) *Castells medievals. 37 castells de la Garrotxa*, Figueres, Carles Vallès.
- DEL MOLAR, N. (1980) *Procés d'un bruixot*, Olot, Aubert Impressor.
- DELUMEUA, J. (1973) *El catolicismo de Lutero a Voltaire*, Barcelona, Labor.
- DIVÍ, O. M. (2002) "La il·lustració dels goigs", dins MORETA, I. (ed.), *Estudis sobre els goigs*, Barcelona, Editorial Mediterrània – Amics dels Goigs, 75-81.
- DOMÈNECH, G. (2001) *Els oficis de la construcció a Girona. 1419-1833. Ofici i confraria. Mestres de cases, picapedrers, fusters i escultors a Girona*, Girona, Institut d'Estudis Gironins.
- DOMÍNGUEZ, A. (1992) *La sociedad española en el siglo de XVII. II. El estamento eclesiástico*, Granada, Universidad de Granada.
- DUCH, Ll. (1980) *De la religió a la religió popular*, Barcelona, PAM.
- EGIDO, T. (1991) *Les claves de la Reforma y la Contrarreforma. 1517-1648*, Barcelona, Planeta.
- EIZAGUIRRE, X. (1987) "Fonts cartogràfiques d'Osona", *Ausa*, XII/118-119, 237-244.
- ELIADE, M. (1967) *Lo sagrado y lo profano*, Madrid.
- ELLIOTT, J.H. (1989) *La revolta dels catalans*, Barcelona, Crítica.

- ELVIRA, M. À. (1985) "Viejos 'souvenirs' de Tierra Santa", *Revista de Arqueología*, 52 (agost), 6-13.
- ESCALONA, J. M. (2000) *L'orgue a Catalunya. Història i actualitat*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.
- ESPUNY, M.J. i SARRION, J. (1990) "El derecho de asilo en la Cataluña durante el siglo XVIII", dins *Església i societat a la Catalunya del segle XVIII*, Cervera, UNED, v. I, 144-151.
- FATICA, M. (1992) *Il problema della mendicita nell'Europa moderna: Secoli XVI-XVIII*, Nàpols, Liguori.
- FATJÓ, P. (1984) "La catedral de Barcelona y la visita apostólica del 1661-1663", *I Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona, Universitat de Barcelona, v. II, 463-469.
- FERNÁNDEZ COLLADO, Á. (2000) "Grupos de poder en el cabildo Toledano del siglo XVI", dins ARANDA PÉREZ, F.J. (coord.), *Sociedad y élites eclesiásticas en la España moderna*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 149-162.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, R. (1982) "Els observadors de la Il·lustració", *L'Avenç*, 51, 58-65.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, R. (1990) "La clerecía catalana en el Setecientos", dins *Església i societat a la Catalunya del segle XVIII*, Cervera, UNED, v. I.
- FERNÁNDEZ TERRICABRAS, I. (1993) "Els bisbes de Catalunya, Felip II i l'execució del Concili de Trento", *I Congrés d'història de l'Església Catalana*, Solsona, v. II, 321-332.
- FERNÁNDEZ TERRICABRAS, I. (1999) "La reforma de las órdenes religiosas. Aproximación cronológica", dins BELENGUER, E. (ed.), *Felipe II y el Mediterráneo*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, v. II, 181-204.
- FERNÁNDEZ TERRICABRAS, I. (2000a) "El nuncio Niccolò Ormaneto y la reforma de las órdenes religiosas en tiempos de Felipe II (1572-1577)", dins MARTÍNEZ RUIZ, E., (ed.), *Madrid, Felipe II y las ciudades de la Monarquía*, Madrid, Ed. Actas, v. III, 201-214.
- FERNÁNDEZ TERRICABRAS, I. (2000b) "Les Pyrénées, frontière religieuse: la réorganisation de la structure ecclésiastique catholique au temps de Philippe II (1556-1598)", dins DE ROBERT, Philippe, BRUNET, Serge i PAILHÈS, Claudine (eds.), *Tolérance et solidarités dans les Pays Pyrénéens*, Foix, Archives Départementales de l'Ariege, 202-214.
- FERNÁNDEZ TERRICABRAS, I. (2000c) *Felipe II y el clero secular. La aplicación del concilio de Trento*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de lo Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2000.

- FERNÁNDEZ TERRICABRAS, I. (2005) "Entre ideal y realidad: las élites eclesiásticas y la reforma católica en la España del siglo XVI", dins MONTEIRO, N.G.F., CARDIM, P. i SOARES, M. (org.), *Optima Pars. Elites Ibero-Americanas do Antigo Regime*, Lisboa, Universidade de Lisboa, 13-45.
- FERRER ALÒS, LI. (1993) "Fratelli al celibato, sorelle al matrimonio. La parte dei cadetti nella riproduzione sociale dei gruppi agiati in Catalogna (secoli XVIII-XIX)", *Quaderni Storici*, XXVIII/83, 527-554.
- FERRER ALÒS, LI. (2003) *Masies de Catalunya*, Manresa, Fundació Caixa Manresa i Angle Editorial.
- FERRER ALÒS, LI. (2005) "Fills a l'Església. Una estratègia de reproducció de la petita noblesa a la Catalunya Central (segles XVII-XVIII)", dins *Església, societat i poder a les terres de parla catalana. IV Congrés de la CCEPC*. Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner i Cossetània Edicions, 449-472.
- FERRER GIRONÈS, F. (1989) *L'economia del set-cents a les comarques gironines*, Girona, Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Girona.
- FERTÉ, J. (1976) "La parrochia rurale nel XVII secolo", dins RUSSO, C. (ed.), *Società, chiesa e vita religiosa nell'"Ancien Régime"*, Nàpols, Guida Editori, 3-62.
- FIGUERAS, N., GRAU, J.M.T. i PUIG, R. (1994) "La possessió de llibres a través dels inventaris post-mortem. Un mostreig (s. XVIII)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIV, 129-160.
- FOLLAIN, A. (1996) "Fiscalité et religion: les travaux aux églises et prebytères dans les paroisses normandes du XVIe au XVIIIe siècle", *Revue d'histoire de l'Église de France*, LXXXII, 41-61.
- FOLLAIN, A. i MATZ, J. M. (org.) (2000) *L'argent des villages. Comptabilités paroissiales et communales, fiscalité locale, du XIIIe au XVIIIe siècle*, Actes du colloque d'Angers, 30-31 d'octubre de 1998, Rennes, Association d'Histoire de Sociétés Rurales, Bibliothèque d'Histoire Rurale.
- FONT, J. (1993) "La formació històrica de la xarxa de carreteres a Catalunya (1761-1935)", *Estudi General. Geografia històrica i història del paisatge*, 13, 127-152.
- FONTANA, J. (COSTA, F.) (1962) "La pugna entorn dels delmes a les corts catalanes del segle XVI", *Nous Horitzons*, 2, 41-45.
- FRANCASTEL, P. (1963) "L'esthétique des Lumières", *Utopie et Institution au XVIIIème siècle*, Paris.
- FRANQUESA, A. M. (1958) "Elementos visigóticos en el ritual tarraconense del siglo XVI", *Hispania Sacra*, XI, 107-123.

- FREDERIQU-LILAR, M. (1991) "Quelques aspects du rococo flamand: l'architecture et le decor interieur", dins MORTIER, R. i HASQUIN, H. (ed.), *Études sur les XVIIIe siècle. XVIII. Rocaille. Rococo*, Brusel·les, Éditions de l'Université de Bruxelles, 65-71.
- FUENTES, M. C. (1999) "Parroquia de Santa Maria la Mayor (Cáceres). Estudio de las visitas pastorales en los libros de cuentas de fábrica, 1596-1716", *Memoria Ecclesia*, XIV, 405-410.
- GARCÍA CARCEL, R. (1983) "La recerca sobre la família catalana de l'Antic Règim", *L'Avenç*, 66, 45-55.
- GARCÍA CARCEL, R. (1985) *Història de Catalunya. Siglos XVI-XVII. Los caracteres originales de la historia de Catalunya*, Barcelona, Ariel.
- GARCÍA CARCEL, R. (1986) "Dossier. La festa a la Catalunya Moderna", *L'Avenç*, 89, 30-33.
- GARCÍA CARCEL, R. i MARTÍNEZ, V. (1976) *Población, jurisdicción y propiedad del Obispado de Girona (siglos XIV-XVII)*, Girona, Col·legi Universitari.
- GARCIA ESPUCHE, A. (1999) *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña, 1550-1640*, Barcelona, Alianza Editorial.
- GARCIA MELERO, J.E. (1988) "La visión del románico en la historiografía española del 'Neoclasicismo romántico'", *Espacio, Tiempo y Forma*, 2, 139-186.
- GARCIA MELERO, J.E. (1996) "El control de la arquitectura española: la comisión de arquitectura de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando (1786-1808)", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, X, 75-98.
- GARCIA PANADÈS, J. (1977) *La pedagogía del antiguo régimen. La enseñanza primaria y secundaria en Barcelona durante el siglo XVIII: Llibros escolares*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- GARCÍA SANZ, A. (1985) "Crisis de la agricultura tradicional y revolución liberal (1800-1850)", dins GARCÍA SANZ, A. i GARRABOU, R., (cord.), *Historia agraria de la España contemporánea. 1. Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)*, Madrid, Cátedra, 7-99.
- GARCÍA VALVERDE, M. L. (2000) "El archivo del convento de Agustinas Recoletas del Santísimo Corpus Christi de Granada a través de las visitas pastorales de los siglos XVII y XVIII", *Memoria Ecclesiae*, XV, 471-486.
- GARGANTÉ, M. (2006) *Arquitectura religiosa del segle XVIII a la Segarra i l'Urgell. Condicionants, artífexs i pràctica constructiva*. Barcelona, Fundació Noguera.
- GARGANTÉ, M. (2008) *Entre la tradició i l'acadèmia: l'arquitectura de l'últim terç del segle XVIII a Olot i la Garrotxa*. Beca Ernest Lluch de Ciències Humanes i Socials 2006.

- GARRABOU, R. (1980) "El conreu del blat", *L'Avenç*, 29, 52-59.
- GARRIDO, E. (ed.) (1997) *Historia de las mujeres en España*, Madrid, Ed. Síntesis.
- GARRIGA, J. (2003) "L'arquitectura religiosa del segle XVI", dins PLADEVALL, Antoni (dir.), *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura. II. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos. 2*, Barcelona, Enciclopèdia catalana, 262-287.
- GARZÓN PAREJA, M. (1974) *Diezmos y tributos del clero de Granada*, Granada.
- GELABERTÓ, M. (1990) "L'Església i les santes relíquies durant el segle XVIII", *L'Avenç*, 137 (maig 1990), 40-45.
- GELABERTÓ, M. (1993) "Cofradías y sociabilidad festiva en la Cataluña del siglo XVII", *Pedralbes*, 23/II, 495-501.
- GELABERTÓ, M. (1994) "Religión y superstición en la Cataluña del siglo XVIII", *Historia 16*, 216 (abril), 43-52.
- GELABERTÓ, M. (1995) "Del altar al deshonor. La humillación de los santos en la Cataluña del Antiguo Régimen", *Historia 16*, 231 (juliol), 45-52.
- GELABERTÓ, M. (2005) *La palabra del predicador. Contrarreforma y superstición en Cataluña (siglos XVII-XVIII)*, Lleida, Editorial Milenio..
- GIFRE, P. (s.d.) "Universitats endeutades i fiscalitat comunitària. Les universitats del comtat d'Empúries. 1659-1705", *Recerques*, 33, 53-75.
- GIL, A. (1985) "La mujer vista a través de la Iglesia en la sociedad catalana de los siglos XVI y XVII (Proyección social de lo 'femenino' y justicia eclesiástica)", *Manuscrits*, 1 (maig), 79-94.
- GIL, Y. (2001) *Arquitectura de la época barroca en Castellón*, Universitat de València, tesi doctoral inèdita.
- GIMÉNEZ, M. (1999) *L'església catalana sota la monarquia dels Borbons. La catedral de Girona en el segle XVIII*, Barcelona, PAM.
- GINEBRA, R. (1999) "Les parròquies del Montseny al 1330, segons les visites pastorals del bisbat de Vic", *Monografies del Montseny*, 14, 71-92.
- GINEBRA, R. (2000a) "De com els altars també es mouen: l'altar de Santa Maria del Cor de l'església de Sant Cristòfol de Tavertet", *Els Cingles de Collsacabra*, desembre, 21-24.
- GINEBRA, R. (2000b) "Les escrivanies eclesiàstiques a Catalunya", dins *Actes del II Congrés d'Història del Notariat Català [Barcelona, 5 i 6 de novembre de 1998]*, Barcelona, Fundació Noguera, 89-160.

- GINEBRA, R. (2001a) "Notícies sobre dos retaules del Roser de l'Església de Tavertet, de 1636 i 1787", *Els Cingles de Collsacabra*, desembre, 4-7.
- GINEBRA, R. (2001b) "Joies, ornaments i llibres a la catedral de Vic al segle XIV. Els inventaris de la tresoreria de 1342 i 1368", *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, X, 377-413.
- GINEBRA, R. (2004) "Estratègia d'inversió de la comunitat de beneficiats de la Pietat de Vic a l'àrea del Montseny a la primera meitat del segle XVIII. La configuració d'un gran patrimoni coherent", *Monografies del Montseny*, 10, 81-106.
- GINEBRA, R. (2005) *Guerra, pau i vida quotidiana en primera persona. El llibre de memòries de Bernat Puigcarbó, pagès de Muntanyola (s. XVI-XVII), el llibre de notes de Francesc Joan Lleopart de Vilalleons (s. XVII-XVIII) i els llibres de comptes i notes dels hereus Quatrecazes de Pruit (1686-1812)*, Vic, Patronat d'Estudis Osonencs.
- GINZBURG, C. (1994) *El queso y los gusanos. El cosmos, según un molinero del siglo XVI*, Barcelona, Muchnik Editores.
- GIRARD, R. (1972) *La Violence et le sacré*, París.
- GIRBAU, V. (1993) "Vida parroquial a la plana de Vic a finals del segle XVII", *I Congrés d'Història de l'església Catalana. Dels orígens fins ara*, v. 2, 345-356.
- GIRBAU, V. (1996) *Església i societat a la Catalunya central. El bisbat de Vic a l'època del bisbe Veyan (1784-1814)*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya- Editorial Herder.
- GIRBAU, V. (1997) "La vivència de la festa al bisbat de Vic a les acaballes de l'Antic Règim", dins CAPDEVILA, J. i GARCIA, A. (eds.) (1997) *La festa a Catalunya. La festa com a vehicle de sociabilitat i d'expressió política*, Barcelona, PAM, 103-123.
- GIRBAU, V. (1999) "El seminari diocesà de Vic. De la fundació a la difícil consolidació (1749-1815)", *Ausa*, XVIII-143, 529-549.
- GOMIS, C. (1986) *La bruixa catalana. Aplec de casos de bruixeria i supersticions recollits a Catalunya a l'entorn dels anys 1864-1915*, Barcelona, Ed. Altafulla.
- GOUJARD, Ph. (1982) "Les fonds de fabriques paroissiales: une source d'histoire religieuse méconnue", *Revue d'histoire de l'Église de France*, LXVIII, 99-110.
- GOUJARD, Ph. (1996) *Un catholicisme bien tempéré. La vie religieuse dans les paroisses rurales de Haute-Normandie 1680-1789*, París, Éditions du C.T.H.S.
- GRABOLOSÀ, R., *Les valls d'Olot. La plana d'En Bas i terres de Bianya*, Granollers, Editorial Montblanc-Martín, 1975.

- GRACIA, J. (1993) *Mendigos y vagabundos en Vizcaya (1766-1833)*, Bilbao, Universidad del País Vasco – Euskal Herriko Unibersitatea.
- GRAU, J.M.T. i PUIG, R. (1993) *La confraria de Sant Antoni Abat de La Selva del Camp* (ss. XVIII-XIX), La Selva del Camp, Confraria de Sant Antoni.
- GRAU, D. (2002) *Cementiris i sepelis*, Girona, Diputació de Girona-Caixa de Girona.
- GRAU, J. (1997) “Un exemple de control social: la festa”, dins ALBAREDA, J. (dir.), *Història, Política i Cultura dels Països Catalans. Desfeta política i embranzida econòmica. Segle XVIII*, v. 5, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 120-121.
- GRENDI, E. (1976) “La confraternite como fenomeno associativo e religioso”, dins RUSSO, C. (ed.), *Società, chiesa e vita religiosa nell'“Ancien Régime”*, Nàpols, Guida Editori, 115-185.
- GRIERA, A., “Nombres de santo y de lugar de la diócesis de Gerona”, *Boletín de Dialectología Española*, 28 (1946-1947), 9-55.
- GROS, M. S. (1975) “El antiguo ordo bautismal catalano-narbonense”, *Hispania Sacra*, XXVIII, 37-101.
- GROS, M. S. (1996) “Fragment d'un sacramentari votiu singular procedent de Tavertet –Vic, Mus. Episc. Frag. I/32–”, *Ausa*, XVII-137, 225-230.
- GROS, M. S., MASNOU, J. M. i ORDEIG, R. (a cura de), GINEBRA, R. (actualització) (1997), *Arxiu Episcopal de Vic – Arxius parroquials incorporats. Secció d'Arxius Parroquials monàstics, corporatius i privats. Catàleg dels fons. Primera part: A-O. Segona part: P-V*, Biblioteca i Arxiu Episcopals, Vic.
- GUDIOL, J. (1878) *Inventari dels objectes del Museu Episcopal de Vich no numerats ni descrits*, maig, manuscrit inèdit.
- GUDIOL, J. (1901) “Col·locació de les santes relíquies en els altars”, *La Veu de Montserrat*, 416.
- GUDIOL, J. (1902) *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*, Vic.
- GUDIOL, J. (1909) *El Museu Arqueològic-Artístic Episcopal de Vich en 1909. Memòria llegida pel Sr. Conservador Mossèn Joseph Gudiol y Cunill, pbr. en la Reunió de la Junta Directiva que tingué lloch el dia 20 de mars de 1910*, Vich, Impremta de G. Portavella.
- GUDIOL, J. (1913) “Guadamacils catalans”, *La Veu de Catalunya*, 191 (14 d'agost).
- GUDIOL, J. (1913) “L'Altar i els seus ornaments a Catalunya abans del segle XIV”, *Resenya Eclesiàstica*, 59-60, 333-342.
- GUDIOL, J. (1914) “Les primitives armes de foc portàtils”, *Pàgina artística de la Veu de Catalunya*, 250, 254 i 255.

- GUDIOL, J. (1917?) *Les imatges vestides*, Barcelona, Il·lustració Catalana, Lectura Popular.
- GUDIOL, J. (1918) *L'indumentària litúrgica. Resum arqueològic*, Vic, Tipografia Balmesiana.
- GUDIOL, J. (1918-20) *Les creus d'argenteria de Catalunya*, Barcelona, Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.
- GUDIOL, J. (1920) *Assaig d'un inventari de les creus monumentals de Catalunya*, Barcelona, CEC.
- GUDIOL, J. (1920) *El mobiliari litúrgich. Resum arqueològich*, Vic, Tip. Balmesiana.
- GUDIOL, J. (1923) *El Museu Arqueològich-Artístich Episcopal de Vich en 1922. Memoria del conservador d'aquest museu Mossèn Joseph Gudiol y Cunill llegida en la reunió de la junta directiva que tingué lloch el día 25 de mars de 1923*, Vich, Tipografia Balmesiana.
- GUDIOL, J. (1927) "De peregrins i peregrinatges religiosos catalans", *Analecta Sacra Tarraconensia*, III, 93-119.
- GUDIOL, J. *Santoral*, I, s.p., s.d.
- GÜELL, M. (2005) "Capellans trabucaires' o militars eclesiàstics? La dinàmica bèl·lica d'alguns eclesiàstics al segle XVII", dins *Església, societat i poder a les terres de parla catalana. IV Congrés de la CCEPC*. Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner i Cossetània Edicions, 473-490.
- GUILLERÉ, C. (1983) "Les visites pastorals en Tarraconaise à la fin du Moyen Âge (XIV-XVè). L'exemple du Diocèse de Gerona", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XIX, 125-167.
- GUILLERÉ, C. (1989) "Criteris medievals per a l'estudi comarcal: el cas de la Selva a través de les enquestes episcopals", *Quaderns de la Selva*, 2, 85-101.
- GUTIÉRREZ, R. (cord.) (1995) *Pintura, escultura y artes útiles en Iberoamérica. 1500-1825*, Madrid, Cátedra.
- HALICZER, S. (1998) *Sexualidad en el confesionario. Un sacramento profanado*, Madrid, Siglo XXI.
- HASKELL, F. (1984) *Patronos y pintores. Arte y sociedad en la Italia barroca*, Madrid, Cátedra.
- HENARES, I. (1977) *La teoría de las artes plásticas en España en la segunda mitad del siglo XVIII*, Granada.
- HERMANN, C. (1988) *L'Eglise d'Espagne sous le patronage royal (1476-1834). Essai d'ecclésiologie politique*, Madrid, Casa de Velázquez.
- HERNÁNDEZ, M. (1999) "Mandatos pastorales en los libros de fábrica de la iglesia de San Martín de Tours de Horcajo Medianero", *Memoria Ecclesia*, XIV, 253-282.

- IGLÉSIES, J. (1949) *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya seguit de la transcripció del Libre primer de la historia Cathalana en lo qual se tracta de Historia o descripció natural, ço és de coses naturals de Cathaluña segons el manuscrit de l'any 1600*, Barcelona, Quaderns de Geografia.
- IGLÉSIES, J. (1970) *El cens del comte de Floridablanca. 1787 (Part de Catalunya)*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajoana.
- IGLÉSIES, J. (1974) *Estadístiques de població de Catalunya. El primer vicenni del segle XVIII*, Barcelona, 3 v.
- IGLÉSIES, J. (1979) *El fogatge de 1553*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajoana.
- ISAMBERT, F.A. (1977) "La notion de 'sacré'. Bibliographie thématique", *Archives de Sciences Sociales des Religions*, 44, 119-138.
- ISRAEL, J.I. (1980) "Spanish Wool Exports and the European Economy, 1610-1640", *Economic History Review*, 33, 193-211.
- ISRAEL, J.I. (1982) *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606-1661*, Oxford.
- ISRAEL, J.I. (1991) *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740*, Oxford, Claredon Press.
- JEDIN, H. (1954) *Il tipo ideale di vescovo secondo la Riforma Cattolica*, Brescia.
- JEDIN, H. (1972-1981) *Historia del Concilio de Trento*, Pamplona, EUNSA.
- JEDIN, H. (1972) *Reforma, reforma catòlica y Contrarreforma. Manual de Historia de la Iglesia*, Barcelona.
- JEDIN, H. i ROGGER, I. (1979) (eds.) *Il Concilio di Trento come crocevia della politica europea*, Bologna, Il Mulino.
- JIMÉNEZ, M. (1999) *L'Església catalana sota la monarquia dels Borbons. La catedral de Girona en el segle XVIII*, Barcelona, PAM.
- JONES, M.D.W. (2003) *La Contrarreforma. Religión y sociedad en la Europa moderna*, Madrid, Akal.
- JORDÀ, A. (1991) "Guerra i religió. Reflexions sobre la Catalunya del segle XVII", *Pedralbes*, 2, 131-135.
- JORDÀ, A. (1993) *Església i poder a la Catalunya del segle XVII. La Seu de Tarragona*, Barcelona, PAM.
- JOVÉ, M. i KIRCHNER, H. (1984) "Captaires, prostitutes i rodamóns: Barcelona, 1600-1640", *1er. Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona, UB, I, 471-478.
- JUNYENT, E. (1944) *Vich: su catedral y su decoración*, Vich, Tipografia Balmesiana.

- JUNYENT, E. (1945-1952) *Itinerario histórico de las parroquias del Obispado de Vich*, Vic, Imprenta Anglada.
- JUNYENT, E. (1972-1974) "Constitucions sinodals vigatanes", *Ausa*, VII, 325-329.
- JUNYENT, E. (1974) "El taller vigatà dels escultors Real", *Revista Vic*, 109-112.
- JUNYENT, E. (1976) *La ciutat de Vic i la seva història*, Barcelona.
- JUNYENT, E. (1995) *La catedral de Vic*, Sabadell, AUSA.
- JUNYENT, E. (2001) *Estudis d'història i art (segle IX-XX)*, Vic, Patronat d'Estudis Osonencs.
- KAMEN, H. (1993) *The Phoenix and the Flame. Catalonia and the Counter Reformation*, Londres, Yale University Press.
- KAMEN, H. (1997) *Felipe de España*, Madrid, Siglo XXI.
- KAMEN, H. (1998) *Cambio cultural en la sociedad del siglo de Oro. Cataluña y Castilla, siglo XVI-XVII*, Madrid, Siglo Veintiuno editores.
- KENNELLY, F. (1968) "Sobre la paz de Dios y la sagra en el condado de Barcelona (1030-1130)", *Anuario de Estudios Medievales*, 5, 107-136.
- KLAUSER, T. (2000) *Breve historia de la liturgia occidental. II. Desde Gregorio VII hasta el Concilio Vaticano II*, Barcelona, Centre de Pastoral Litúrgica.
- KRAUS, H. (1991) *A prix d'or. Le financement des cathédrales*, París.
- LACHIVER, M. (1997) *Dictionnaire du Monde Rural. Les mots du passé*, París, Fayard.
- LACUESTA, R. i GALCERAN, M. (1993) "Arquitectura funeraria en Cataluña: del Ochocientos al Noucentisme", dins AA.DD., *Actas. Una Arquitectura para la Muerte. I Encuentro Internacional sobre los cementerios contemporáneos*, Sevilla, Consejería de Obras Públicas y Transportes i Dirección General de Arquitectura y Vivienda, 61-65.
- LAURENT, H. (1978) *Un grand commerce d'exportacion au Moyen Age. La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéés (XIIe-Xve siècle)*, Brionne, Gérard Monfort Editer.
- LE BRAS, G. (1931) "Statistique et histoire religieuse. Pour un examen détaillé et pour une explication historique de l'état du catholicisme dans les diverses régions de la France", *Revue d'histoire de l'Église de France*, XVII, 425-449.
- LE BRAS, G. (1942) "État et valeur des sources aux différentes phases de la pratique", a *Introduction à l'histoire de la pratique religieuse en France*, París; reeditat a *Études de sociologie religieuse*, v. 1, 195-218.

- LE BRAS, G. (1955) *Études de sociologie religieuse. I. Sociologie de la pratique religieuse dans les campagnes françaises*, Paris, Presses Universitaires de França.
- LE BRAS, G. (1956) *Études de sociologie religieuse. II. De la morphologie a la typologie*, Paris, Presses Universitaires de France.
- LE BRAS, G. (1976) *L'église et le village*, Paris, Flammarion.
- LE GOFF, J. (1981) *La naissance du Purgatoire*, Paris.
- LEBRUN, F. (1991) "La reformas: devociones comunitarias y piedad personal", dins ARIÈS, Ph. i DUBY, G. (dir.), *Historia de la vida privada. El proceso de cambio en la sociedad de los siglos XVI-XVIII*, Madrid, Altea-Taurus-Alfaguara.
- LENCINA, X. (1994) "Aspectes de l'entorn quotidià dels preveres barcelonins (1597-1604)", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 67/II, 367-375.
- LEÓN, F.J. i SANZ, V. (1994) *Estética y teoría de la arquitectura en los tratados españoles del siglo XVIII*, Madrid, CSIC.
- LLANAS, M. (2003) *L'edició a Catalunya: el segle XVIII*, Barcelona, Gremi d'Editors de Catalunya.
- LLINÀS, J. et alii. (2003) *El castell de Sant Joan de Lloret*, Lloret, l'Ajuntament.
- LLOMPART, G. (1965) "La Real Cédula de 1768 sobre la difusió del castellano y su repercusión en la diócesis de Mallorca", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 2a època, XX-XIII, 357-379.
- LLOMPART, G. (1966) "La fiesta del 'Corpus Christi' y representacions religioses en Barcelona y Mallorca (siglos XIV-XVIII)", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXXIX-1, 25-45.
- LLONGARRIU, R. (1995) *Un any a pagès. La comarca d'Olot: una agricultura cerealista i de subsistència*, Olot, Edicions de Batet.
- LLOPIS, J. (1993) *La Litúrgia a través dels temps*, Barcelona, Centre de Pastoral Litúrgica.
- LLORENS, J.M. (1988) "Recuperació de Sant Iscle de Colltort", *Revista de Girona*, 130, 75-81.
- LÓPEZ, I. (1798) *Itinerario español o guía de caminos*, Alcalá de Henares, (5ª edició).
- LÓPEZ-CORDÓN, M.V. (1994) "La conceptualización de las mujeres en el Antiguo Régimen: los arquetipos sexistas", *Manuscrits*, 12 (gener), 79-107.
- LORTZ, J. (1963) *Historia de la Reforma*, Madrid.
- M.T. (1915-1917) "Notes folk-lòriques. El rector de la Bola", *Butlletí del Centre Excursionista de Vich*, II, 59-63.

- MADURELL, J. M. (1948) "El concilio tarraconense de 1640", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXI, 121-138.
- MADURELL, J. M. (1951) "El obispo de Vich Francisco Robuster y las bandosidades de 'nyerros i cadells'", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXIV, 145-196.
- MADURELL, J. M. (1961) "Obras de plateros barceloneses en iglesias gerundenses (1303-1698)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 15, 103-201.
- MADURELL, J. M. (1966) "La consuetud de la parròquia de Sant Feliu de Codines, de 1756", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXXIX, 71-85.
- MADURELL, J. M. (1973) *El antiguo arte del guadameci y sus artifices*, Vic, Colomer Munmany.
- MADURELL, J. M. (1973) "Les ordinations de la confraria dels paraires i teixidors de llana de Sant Quirze de Besora (1679)", *Ausa*, 75, 150-159.
- MADURELL, J. M. (1974) "Les ordinations de la confraria dels paraires i teixidors de llana, de St. Feliu de Torelló (1688)", *Ausa*, 79, 310-335.
- MALLOL, J. (1990) *Alicante y el comercio de la nieve en la Edad Moderna*, Alacant, Universitat d'Alacant i Caja de Ahorros Provincial de Alicante.
- MALLORQUÍ, E. (2000) *Les Gavarres a l'Edat Mitjana. Poblament i societat d'un massís del nord-est català*, Girona, CCG edicions, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona.
- MALLORQUÍ, E. (2007) *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII i XIV*, Girona, Universitat, tesi doctoral.
- MANSILLA, D. (1975) "Reacción del cabildo de Burgos ante las visitas y otros actos de jurisdicción intentados por los obispos (siglos XIV-XVII)", *Hispania Sacra*, X, 135-159.
- MANTECON, T.A. (1990) *Contrareforma y religiosidad popular en Cantabria. Las cofradías religiosas*, Santander, Universidad de Cantabria y Asamblea Regional de Cantabria.
- MARCOS, A. (1981) "Religión predicada y religión vivida. Constituciones sinodales y visitas pastorales: ¿un elemento de contraste?", *La religión popular. II. Vida y muerte: la imaginación religiosa*, Barcelona, Editorial Anthropos, 46-56.
- MARFANY, J. L. (1997) "Notes per a l'estudi de la festa a les terres catalanes", dins CAPDEVILA, J. i GARCIA, A. (eds.), *La festa a Catalunya. La festa com a vehicle de sociabilitat i d'expressió política*, Barcelona, PAM, 19-50.

- MARFANY, J. L. (2001) *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, Barcelona, Empúries.
- MÀRIA, M. (2001) *Renaixement i arquitectura religiosa. Catalunya 1563-1621*, Barcelona, UPC.
- MARÍN, T. (1948) "Primeras repercusiones tridentinas. El litigio de los cabildos españoles. Su proceso en la diócesis de Calahorra", *Hispania Sacra*, I, 325-349.
- MARIO, M. (1988) "El bajo clero en la España del siglo XVIII. Estado de la cuestión, problemas y direcciones de la investigación actual", dins *Coloquio Internacional 'Carlos III y su siglo'*, Madrid.
- MARQUÈS, J.M. (1974) "Relaciones ad Limina de la provincia eclesiástica Tarraconense en el Archivo Vaticano", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 47, 209-217.
- MARQUÈS, J.M. (1979) "Escoles gironines del segle XVIII", *Revista de Girona*, 87, 77-81.
- MARQUÈS, J.M. (1984) "Tribunals peculiars eclesiàstico-civils de Catalunya: les Contencions i el Breu", *Actes del I Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, v. II, 381-392.
- MARQUÈS, J.M. (1986) *Rutes d'art sacre (1939-1985)*, Girona, Diputació-Caixa de Girona.
- MARQUÈS, J.M. (1989) "Fundaciones de beneficios en el Obispado de Gerona, s. XII-XVIII", Roma, Instituto Español de Historia Eclesiástica, 493-507.
- MARQUÈS, J.M. (1993a) "Ensenyament al bisbat de Girona fins a la Il·lustració", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 12, 273-301.
- MARQUÈS, J.M. (1993b) *Llicències per demanar caritats (1368-1569)*, Girona.
- MARQUÈS, J.M. (1994a) *Concilis Provincials Tarraconenses*, Barcelona, Clàssics del Cristianisme.
- MARQUÈS, J.M. (1994b) "Cultes de sants medievals", *Societat Onomàstica. Butlletí interior*, LIX, 11-30.
- MARQUÈS, J.M. (1994c) "Confraries medievals del bisbat de Girona", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIV, 335-375.
- MARQUÈS, J.M. (1995) "Creació i extinció de parròquies al bisbat de Girona", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXV, 405-446.
- MARQUÈS, J.M. (1996) "Parròquies i divisió administrativa del territori, fins al s. XI", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVIII, 1501-1521.
- MARQUÈS, J.M. (1999a) *Arxiu Diocesà de Girona. Expedients sobre dret de patronat*, Girona.

- MARQUÈS, J.M. (1999b) *Arxiu Diocesà de Girona. Processos, s. XVI-XVIII. I. Inventari*, Girona.
- MARQUÈS, J.M. (1999c) "Els personats i permutes de beneficis al bisbat de Girona (s. XVI-XVIII)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XL, 145-183.
- MARQUÈS, J.M. (2000a) *Ermites i santuaris de la diòcesi de Girona*, Girona, Diputació de Girona.
- MARQUÈS, J.M. (2000b) *Per les esglésies*, Girona, Diputació-Caixa de Girona.
- MARQUÈS, J.M. (2000c) "Carreres de col·laboradors de Bisbes de Girona, 1600-1774", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XVI, 125-178.
- MARQUÈS, J.M. (2005) "El monestir d'Amer: persones i institucions", *Quaderns de la Selva*, 17, 53-80.
- MARQUÈS, J.M. (2007) *Una història de la diòcesi de Girona*, Barcelona, PAM.
- MARQUÈS, S. (1984) "Organización y Estudios del Colegio y Seminario Tridentino de Gerona en el último tercio del siglo XVIII", dins *Educación e Ilustración en España. IV Coloquio de Historia de la Educación*, Barcelona.
- MARQUÈS, S. (1985) *L'ensenyament a Girona al segle XVIII*, Girona, Universitat de Girona.
- MARTÍ BONET, J. M. (dir.) (1981-97), *Catàleg Monumental de l'Arquebisbat de Barcelona*, Barcelona, Barcelona, Arxiu Diocesà de Barcelona,
- MARTÍ BONET, J. M., NIQUI, L. i MIQUEL, F. (1984) *Processos de l'Arxiu Diocesà de Barcelona*, Barcelona, Departament de la Generalitat de Catalunya, Col·lecció Catàlegs-Inventaris d'Arxius Eclesiàstics de Catalunya.
- MARTÍ, H. (BARDULET, S., ed. i introd.) (1989), *Catecisme de les Festes*, Vic, Arxiu, Biblioteca i Museu Episcopals.
- MARTÍ, R. (1988) "L'ensagnament: l'adveniment de les sagreres feudals", *Faventia*, 10, 153-182.
- MARTÍ GILABERT, F. (2004) *Carlos III y la política religiosa*, Madrid, Ediciones Rialp.
- MARTÍN HERNÁNDEZ, F. (1963) "Fundación de los primeros seminarios españoles", *Hispania Sacra*, XVI, 5-20.
- MARTÍN HERNÁNDEZ, F. (1973) *Los seminarios españoles en la época de la Ilustración. Ensayo de una pedagogía en el siglo XVIII*, Madrid.

- MARTINELL, C. (1959-1963) *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya. V. I. Els precedents. El primer barroc (1600-1670); V. II. El barroc salomònic (1670-1730) i V. III. Barroc acadèmic (1730-1810)*, Barcelona, Monumenta Cataloniae.
- MARTÍNEZ SANZ, J.L. (1986) "Una aproximación a la documentación de los archivos parroquiales de España", *Hispania. Revista Española de Historia*, XLVI, 169-194.
- MARTÍNEZ-BURGOS, P. (1992) "Experiencia religiosa y sensibilidad femenina en la España moderna", dins de FARGE, A. i ZEMON N. (dir.), *Historia de las mujeres en Occidente. Tomo 3. Del Renacimiento a la Edad Moderna*, Madrid, Taurus.
- MASOLIVER, A. (1980) *Història del monaquisme cristià. II. De sant Gregori el Gran al segle XVIII*, Montserrat, PAM.
- MATHEUS, S.F. (1992) "El cuerpo, apariencia y sexualidad", dins FARGE, A. i ZEMON, N. (dir.), *Historia de las mujeres en Occidente. Tomo 3. Del Renacimiento a la Edad Moderna*, Madrid, Taurus.
- MAZZONE, U. I TURCHINI, A. (1990) *Le visite pastorali. Analisi di una fonte*, Bologna, Il Mulino, Annali dell'Istituto Italo-germanico.
- MIRAMBELL, E. (1987) "Incidència ultrapirenaica en la producció del llibre gironí", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 29, 307-321.
- MIRAMBELL, M. (2002) *La pintura del segle XVI a Vic i el taller dels Gascó*, Vic, Patronat d'Estudis Osonencs.
- MIRÓ, R. (1996) "La celebració de Corpus a Tàrrega entre els segles XV i inicis del XVII", *URTX*, 9, 163-201.
- MIRÓ, R. (1996) "El bestiari de Corpus a la Seu de Lleida durant l'Edat Moderna", dins BANGO/BUSQUEDA (ed.), *Gombaude Camporrells, bisbe de Lleida a l'alba del segle XIII*, Lleida, Publicacions d'Amics de la Seu Vella, 203-232.
- MIRÓ, R. (1998) *La processó de Corpus i els entremesos. Cervera, segles XIV-XIX*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes-PAM.
- MIRÓ, R. (1999) "Els entremesos de Corpus a la tardor medieval", *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 14 (abril), 122-132.
- MOLINA, J. (1997) "La ilustración de leyendas autóctonas: el santo y el territorio", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 70, 5-24.
- MOLINÉ, E. (1982) "Notícia de les visites pastorals de l'oficialat de Berga i Bagà, dels anys 1575 i 1576", *XXIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Berga, Publicacions de l'Ajuntament, 231-233.
- MOLINÉ, E. (1984-85) "La visita canònica de l'Oficialat d'Agramunt, de l'any 1515", *Urgellia*, VII, 441-488.

- MOLINÉ, E. (1988-89) "Els sacerdots francesos al bisbat d'Urgell (segles XIV-XVII)", *Urgellia*, IX, 365-402.
- MOLINÉ, E. (1991) "La reorganització beneficional del bisbat d'Urgell i de l'abadiat de Gerri en temps de Carles III: un exemple de regalisme", *Pedralbes*, 11, 431-439.
- MONJAS, Ll. (1998) "El qüestionari de visita pastoral de Jaume Marquilles, 1413-1414. Edició i estudi", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 17, 514-534.
- MONJAS, Ll. (2000) "El estado interior y exterior de los edificios de culto en Cataluña a finales de la Edad Media: la expresión de una pastoral de la decoración", *Memoria Ecclesiae*, XVI, 207-250.
- MONJAS, Ll. (2002) "Eva entre les dones del Baix Llobregat durant la Baixa Edat Mitjana", dins AA.DD., *Les dones i la Història al Baix Llobregat*, Barcelona, PAM, v. I, 91-140.
- MONJAS, Ll. (2008) *La Reforma eclesiàstica i religiosa de la província eclesiàstica tarraconenses al llarg de la Baixa Edat Mitjana, a través dels qüestionaris de visita pastoral*, Barcelona, Fundació Noguera.
- MONSALVATJE, F. (1904) *Los monasterios de la diócesis gerundense*, v. XIV, Olot, Imprenta Bonet.
- MONSALVATJE, F. (1907) *Nomenclátor histórico de las iglesias parroquiales y rurales, santuarios y capillas de la provincia de Gerona*, Olot, Imprenta J. Bonet.
- MONTANARI, M. (1993) *El hambre y la abundancia: Historia de la alimentación en Europa*, Barcelona, Crítica.
- MONTURIOL, A. (1990) *Imago Virginis. Les Mare de Déu romàniques de la Garrotxa*, Olot, Museu Comarcal de la Garrotxa.
- MOREU, I. (2003) *Historia de la intolerancia en Europa*, Barcelona, Paidós.
- MOREU-REY, E. (1966) *El pensament il·lustrat a Catalunya*, Barcelona.
- MOREU-REY, E. (1980) "Sociologia del llibre a Barcelona al segle XVIII. La quantitat d'obres a les bibliografies particulars", *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, VII, 275-301.
- MORGADO, A. (1989) *El clero gaditano a fines del Antiguo Régimen. Estudio de las órdenes sacerdotales (1700-1834)*, Cadis, Fundación Municipal de Cultura.
- MORGADO, A. (1991) "El bajo clero secular de la diócesis de Perpiñán (Elna) en el siglo XVIII", *Pedralbes*, 11, 137-153.
- MORGADO, A. (1996) *El estamento eclesiástico y la vida espiritual en la diócesis de Cádiz en el siglo XVII*, Cadis, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz.

- MURLÀ, J. (1983) "Notícia dels temples de l'ardiaconat de Besalú a través d'un document del bisbe Josep de Taberner i d'Ardena", *IV Assemblea d'Estudis sobre el comtat*, IV/1, 155-194 [transcripció de: TAVERNER DARDENA, J., *Instrucció pastoral per lo bon govern de las parroquias del bisbat de Gerona, disposada per lo Illustríssim y Reverendíssim Senyor Don Joseph de Taverner y D'Ardena, per la gracia de Déu, y de la Santa sede Apostòlica, Bisbe de Gerona, del Consell de sa Magestat, en la segona Visita General de son Bisbat*, Girona, 15 de març de 1725, Biblioteca del Seminari Diocesà, Girona].
- MURLÀ, J. (1988) "L'església i la imatge de la Mare de Déu del Tura, i els seus vestits postissos, en el decurs del temps", *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca, 1986-1987*, 19-68.
- MURLÀ, J. (1992) "Dades relacionades amb quatre retaules destinats a esglésies de la Vall d'Hostoles", *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca, 1990-1991*, 223-234.
- MURLÀ, J. (2001) "La festa del Corpus, a l'Olot del segle XVIII", *La Comarca d'Olot*, 1105 (14 de juny), 25-27.
- MUSET, A. (1997) *Catalunya i el mercat espanyol al segle XVIII: els traginers i els negociants de Calaf i Copons*, Barcelona, PAM.
- NADAL, Ll. B. (1904) *Episcopologio de Vich*, Vic, Imp. Viuda R. Anglada.
- NARVÁEZ, C. (2004) *El tracista fra Josep de la Concepció (1626-1690)*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes i PAM.
- NOGUÉ, J. i PUIGVERT, J.M. (1993) "Presentació", *Estudi General. Geografia històrica i història del paisatge*, 13, 9-15.
- NOGUER, T. i PONS GURI, J.M. (1966-67) "Constitucions sinodals de Girona de la primera compilació", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XVIII, 49-212.
- NOGUERA, A. (1977) *Les Marededéus romàniques de les terres gironines*, Barcelona, Artstudi edicions [Art Romànic, 5]
- NOGUERA, A. (1990) "Les relíquies medievals a la Catalunya Vella", *Annals 1989. Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 86-106.
- NOGUERA, A. (1994) *El pelegrinatge medieval al nord-est català*, Olot, Ed. Font Moixina.
- NUBOLA, C. (1993) *Conoscere per governare: la diocesi di Trento nella visita pastorale di Ludovico Madruzzo, 1579-1581*, Bolonya: Il Mulino, Annali dell'Istituto Italo-germanico.
- NUBOLA, C. i TURCHINI, A. (ed.) (1991), *Visite pastorali ed elaborazione dei dati. Esperienze et metodi*, Bologna, Società editrici il Mulino.

- NUGHES, A. (1991) *El sínode del bisbe Baccallar. L'Alguer. Església i societat al segle XVI*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans - Biblioteca Filològica.
- OLIVARES, J. (s.d.) "Plets i endeutament comunal en la immediata postguerra dels Segadors", *Recerques*, 33, 33-52.
- OLIVARES, J. (2000) *Viles, pagesos i senyors a la Catalunya dels Àustria*, Lleida, Pagès Editors.
- OLIVERA, C., REDONDO, E., LAMBERT, J., RIERA, A. i ROCA, A. (2006) *Els terratrèmols dels segles XIV i XV a Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Institut Cartogràfic de Catalunya.
- ORDEIG, R. (1983) "Un episcopologi de Vic de l'any 1625", *Ausa*, XI, 17-38.
- ORDEIG, R. (1993-2002) *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, Fundació Gallifa.
- ORTIZ, R. (1969) "El gremi de paraires de la ciutat de Vic", *Ausa*, 62, 103-106.
- OSÁCAR, E. (2004) "Els pintors espanyols del Barroc i els seus clients", dins BOSCH, J. *et alii, Les Llums del Barroc*, Girona, Fundació Caixa de Girona, 16-17.
- OSONA, A. (1882) "Itineraris d'excursions per Collsacabra y las Guillerias", *Excursions. Anuari de 1882*, Barcelona, Associació d'Excursions Catalanes.
- OSONA, A. (1888) *Pirineu català. Guia itineraria de las Serras de Collsacabra y de la Magdalena fins als Pirineus*, Barcelona, Associació d'Excursions Catalanes.
- OTTO, R. (1965) *Lo santo. Lo racional y lo irracional en la idea de Diós*, Madrid.
- PADRÓS, J.A. (1997) "Els masos i el crèdit. Moments de l'endeutament a la vall d'en Bas (segle XVI)", *Recerques*, 35, 7-25.
- PAGÈS, J. (1978) "Les Preses. L'Església de Sant Pere", *Gala de Les Preses*, 7.
- PAGÈS, J. (1979) "L'antiga parròquia de Sant Quintí de'n Bas. Notes històriques", *Verntallat*, 16 (estiu), 6-9.
- PAGÈS, J. (1980) "El benifet de l'altar de Sant Jaume de la parròquia de Sant Pere de Les Preses", *IV Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú*, 1-23.
- PAGÈS, J. (1982) *El Mallol. Centre administratiu del Vecomtat de Bas*, Olot, Ajuntament de la Vall d'en Bas.
- PAGÈS, J. (1983) "La lluita contra el bandolerisme. 'La unió' contra els bandolers a Olot", *Amics de Besalú. Assemblea d'Estudis del seu Comtat*, 193-201.

- PAGÈS, J. (1984) "La vila de Ridaura en els segles XVII i XVIII", *Annals* 1984, 151-232.
- PAGÈS, J. (1988) "Els delmes a l'Alta Garrotxa durant la Baixa Edat Mitjana", *Amics de Besalú. VI Assemblea d'Estudis del seu comtat*, 1988, 205-244.
- PARÉS, Q. (1985) *La despoblació rural i les masies d'El Collsacabra*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajoana.
- PARETS, M. (AMELANG, J. S. i TORRES, X., ed. i est.) (1989), *Dietari d'un any de pesta. Barcelona 1651*, Vic, Eumo Editorial.
- PARKER, G. (1989) *Felipe II*, Madrid, Alianza.
- PAU, J. (1993) *Aspectes sanitaris dels arxius parroquials del Priorat (segles XVI-XVIII)*, Reus, Seminari Pere Mata.
- PAVIA, J. (1986) *La música a la catedral de Barcelona, durant el segle XVII*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana.
- PELEGRÍ, D. (1994) "Mentalitat i valor moral en el segle XVIII: la normativa de l'església en la diòcesi de Lleida", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 67/2, 141-150.
- PEÑA, M. (1996) *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600)*, Lleida, Milenio.
- PERAN, G. (1988) *Los caminos de Cataluña en la primera mitad del siglo XVIII: una estructura viaria preindustrial*, Madrid.
- PEREA, E. (1993) *El comportament religiós a Catalunya al segle XIX a la Diòcesi de Tarragona. El compliment pasqual*, Reus, Edicions del Centre de Lectura.
- PEREA, E. (1998) "L'advocació de les ànimes del Purgatori a l'Europa posttridentina: apunts per a una història a l'arxidiòcesi de Tarragona", *Pedralbes*, 18, 519-528.
- PEREA, E. (2000) *Església i societat a l'Arxidiòcesi de Tarragona durant el segle XVIII. Un estudi a través de les visites pastorals*, Reus, Diputació de Tarragona.
- PEREA, E. (2005) "L'hagiografia en temps moderns", dins *Església, societat i poder a les terres de parla catalana. IV Congrés de la CCEPC*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner i Cossetània Edicions, 529-542.
- PÉREZ MARTÍNEZ, L. (1963-1969) *Las Visitas Pastorales de don Diego de Arnedo a la Diócesis de Mallorca (1562-1572). Edición y estudio*, vols. I i II, Palma de Mallorca, Monumenta Maioricensia.
- PÉREZ MOLINA, I. (1993) "Donar cos a la història: les experiències de les dones (segle XVI al XVIII)", *Manuscrits*, 11 (gener), 243-258.
- PÉREZ SÁNCHEZ, M. (1999) *El arte del bordado y del tejido en Murcia: siglos XVI-XIX*, Múrcia, Universidad de Murcia.

- PÉREZ SÁNCHEZ, M. (1994) *La magnificencia del culto. Estudio histórico-artístico del ornamento litúrgico en la Diócesis de Cartagena*, Múrcia, Academia Alfons X.
- PÉREZ SANTAMARIA, A. (1988) "Retablos catalanes de Nuestra Señora del Rosario", *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, LIV.
- PÉREZ SANTAMARIA, A. (1988) *Escultura barroca a Catalunya. Els tallers de Barcelona i Vic (1680-1730 ca.)* *Projecció a Girona, Lleida*, Ed. Virgili & Pagès.
- PÉREZ SANTAMARIA, A. (1989) "Iconografía de Nuestra Señora del Rosario en Cataluña", *Boletín del Museu e Instituto "Camón Aznar"*, XXXVII, 123-126.
- PÉREZ, I. (1995) "La condició de les dones", dins ALBAREDA, J. (dir.), *Història, Política i Cultura dels Països Catalans. Desfeta política i embranzida econòmica. Segle XVIII*, v. 5, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 114-115.
- PIÉ NINOT, S. (1993) *La sinodalitat eclesial*, Lliçó inaugural del curs acadèmic 1993-1994, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya.
- PIFARRÉ, D. (2002) *El comerç internacional de Barcelona i el mar del Nord (Bruges) a finals del segle XIV*, Barcelona, PAM.
- PLA ALVEROLA, P.J. (1981) "Los beneficios eclesiásticos y sus rentas a través de las visitas pastorales: la parroquia de Santa María de Cocentaina a principios del siglo XVIII", *Anales Valentinus*, 14, 255-270.
- PLADEVALL ARUMÍ, A. (2000) *La Il·lustració a Vic. Les aportacions de Francesc de Veyan i Mola i Lluçà Gallissà i Costa*, Cabrera de Mar, Ed. Galerada.
- PLADEVALL, A. (1969) "Santa Margarida de Vila-seca de Sescorts", *Hoja Diocesana*, 453 (1 d'agost).
- PLADEVALL, A. (1972-74) "Sant Bartomeu Sescorgues, Sant Miquel de Sorerols i Sant Vicenç Sarriera", *Ausa*, VII, 330-352.
- PLADEVALL, A. (1973a) "Un cens general de Catalunya de 1626 fins ara desconegut", *Ausa*, VII, 3-13.
- PLADEVALL, A. (1973b) "El terme històric de Sau", *Ausa*, VII, 108-116.
- PLADEVALL, A. (1974) *Persecució de bruixes a la comarca de Vic a principis del segle XVII*, Barcelona.
- PLADEVALL, A. (1978) "El bisbat de Vic entre els anys 1685 i 1688", *Ausa*, VIII, 44-62.
- PLADEVALL, A. (1980) *El Santuari d'El Far. Collsabra-Guilleries*, Granollers, Ed. Montblanc-Martín.
- PLADEVALL, A. (1982) *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Osoa. El Ripollès*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana.

- PLADEVALL, A. (1989) *Història de l'Església a Catalunya*, Barcelona, Ed. Claret.
- PLADEVALL, A. (1993) *La Mare de Déu de Cabrera. Patrona del Cabrerès*, Barcelona, Editorial Montblanc-Martín.
- PLADEVALL, A., COLL, F. X. i SERRA, A. (2002) *Història de la parròquia i poble de Santa Maria de Corcó. Síntesi històrica d'una parròquia més que mil·lenària, amb motiu dels cinquanta anys de la reconstrucció del seu temple parroquial*, Vic, Santa Maria de Corcó/L'Esquirol.
- PLADEVALL, A. i PONS GURI, J.M. (1967) "Particularismes catalans en els costumaris dels segles XIII-XVIII", dins *II Congrés Litúrgic de Montserrat*, III, 103-159.
- PLADEVALL, A. i SIMON, A. (1986) *Guerra i vida pagesa a la Catalunya del segle XVII. Segons el "Diari" de Joan Guàrdia, pagès de L'Esquirol i altres testimonis d'Osona*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes.
- PLANAS, M. i SIMON, A. (1988) "La població del Bisbat de Girona a finals de l'Antic Règim", *Manuscrits*, 7 (desembre), 71-100.
- PLANES, R. (1993) "La brega de la quadrilla d'en Serrallonga a Osor (1630): el procés per la mort del bandoler Cristòfol Madriguera", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 12, 374-394.
- PONS GURI, J.M. (1960-1961) "Consuetas de la Iglesia de Arenys de Mar en 1734, 1795, 1844 y 1845", *Circular del Archivo Histórico y Museo Fidel Fita*, 7 i 8, 2-29 i 12-32
- PONS GURI, J.M. (1964-65) "Nomenclátore de la Diócesis gerundense en el siglo XIV", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XVII, 5-78.
- PONS, G. (1968) "La reforma eclesiàstica en Mallorca durante el pontificado de D. Juan Vich y Manrique de Lara (1573-1604)", *Anthologica Annuæ*, XVI, 175-325.
- POUNDS, N. J.G. (1992) *La vida cotidiana. Historia de la cultura material*, Barcelona, Crítica.
- PRADES, I. (1988) "Els terratrèmols de la sèrie olotina i el cas de la vila d'Amer", *Quaderns de la Selva*, 2, 103-112.
- PRATS, J. (1990) "Iglesia, enseñanza y pensamiento en la Cataluña del Setecientos: propuestas y reflexiones", dins *Església i societat a la Catalunya del segle XVIII*, Cervera, UNED, v. I, 147-172.
- PRATS, M. (1989) "Una aproximació esbiaixada al Barroc: els crits de les ànimes del Purgatori", dins AA.DD., *El Barroc català*, Barcelona, Quaderns Crema, 595-609.
- PRATS, M. (1995) (ed.), *Política lingüística de l'Església catalana. Segles XVI-XVII. Concilis de la Tarraconense, anys 1591, 1636, 1637*, Vic, Eumo.

- PRO RUIZ, J. (1989) "Las capellanías: familia, iglesia y propiedad en el Antiguo Régimen", *Hispania Sacra*, XL.
- PRODI, P. (1984) *Ricerca sulla teorica delle arti figurative nella Riforma Cattolica*, Bolonya.
- PRODI, P. i REINHARD W. (eds.) (1996) *Il Concilio di Trento ed il Moderno*, Bolonya, Il Mulino.
- PUIG, I. (1986) "Les visites pastorals a la diòcesi de Girona, segle XV", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVIII, 211-241.
- PUIG, I. (1987) "La concepció de la visita pastoral del bisbe Andreu Bertran a la diòcesi de Girona (1420-1423), en el context reformista de l'Església Occidental al segle XV", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXIX, 143-157.
- PUIG, I. (2006) *Una visita pastoral al Baix Empordà als anys 1420-1423*, Barcelona, Fundació Noguera.
- PUIG, M. (1979) "L'Escola a l'Antic Règim: l'ensenyament a Olot el segle XVIII", *Comunicacions de les III Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*, Girona, 59-64.
- PUIG, M. (1990-1991) "El llegat de l'olotí Antoni Llopis en la seva aplicació educativa (1772-1781)", *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 311-381.
- PUIG, T. i BERNARDÓ, C. (1998) "Estudi de tres consuetes", dins *Religiositat popular a Catalunya i als Pirineus (Segles XV-XX)*, Cervera, UNED, 190-219.
- PUIGVERT, J.M. (1986) *Una parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consuetat (Riudellots de la Selva)*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana.
- PUIGVERT, J.M. (1995a) "Església, cultura i llengua a la societat catalana del setcents", dins BALSALOBRE, P. i GRATACÓS, J. (eds.), *La llengua catalana al segle XVIII*, Barcelona, Quaderns Crema, 245-286.
- PUIGVERT, J.M. (1995b), "Qui pagava la construcció de les esglésies?", dins ALBAREDA, J. (dir.), *Història, Política i Cultura dels Països Catalans. Desfeta política i embranzida econòmica. Segle XVIII*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 370-371.
- PUIGVERT, J.M. (1999) "Les obreries parroquials i la pagesia benestant. La diòcesi de Girona, segles XVII-XIX", dins CONGOST, R. i TO, L. (eds.), *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona, PAM-ILCC-UdG, 329-264.
- PUIGVERT, J.M. (2000) "L'Episcopat i la formació del baix clergat al segle XVIII. L'exemple de les conferències eclesiàstiques del bisbat de Girona", dins PUIGVERT, J.M. (ed.), *Bisbes, Il·lustració i jansenisme a la Catalunya del segle XVIII*, Vic, Eumo Editorial, 89-132.

- PUIGVERT, J.M. (2001) *Església, territori i sociabilitat als segles XVII-XIX*, Vic, Eumo Editorial.
- PUIGVERT, J.M. (2003) "Les transformacions del món rural en imatges", *Mestall. Butlletí de l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines*, 13 (juny), 8-10.
- PUIGVERT, J.M. (2005) "L'Histoire sociale de la paroisse de montagne en Catalogne (XVIIe-XIXe siècle)", dins *Clergés, communautés et familles. Actes du colloque "Religion et montagnes" (mai-juin 2002, Tarbes)*, París, Publications de la Sorbonne.
- PUIGVERT, J.M. (ed.); MONJAS, LL.; SOLÀ, X. i PEREA, E. (2003) *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*, Girona, CCG Edicions, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC-Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona.
- PUJOL, J. i AMADES, J. (1936) *Diccionari de la dansa, dels entremesos i dels instruments de música i sonadors, v. I – Dansa*, Barcelona, Fundació Concepció Rabell i Cibils.
- PUJOL, P. (1955) "El ritu de l'administració del viàtic en el ritual urgellità de l'any 1617", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXVIII, 303-312.
- PUJOL, J. (2005) *El barroc musical*, Girona, Diputació i Caixa de Girona.
- PUÑAL, T. i SÁNCHEZ, J.M. (2001) *San Isidro de Madrid, un trabajador universal*, Madrid, Ediciones La Librería.
- QUÍLEZ MATA, J.L. (1998) "La desaparición de las grandes procesiones generales en la Tarragona del siglo XVIII", dins *Religiositat popular a Catalunya i als Pirineus (Segles XV-XX)*, Cervera, UNED, 211-226.
- RAFANELL, A. (1999) *La llengua silenciada*, Barcelona, Empúries.
- RAVENTÓS, J. (1988) "Una alteració filipista en la constitució II del concili provincial Tarraconense convocat per bisbe de Girona l'any 1717", *Anuari 1987 de la Societat d'Estudis d'Història Eclesiàstica Moderna i Contemporània de Catalunya*, 43-54.
- RAVENTÓS, J. (2000) *La sinodalitat a Catalunya. Síntesi històrica dels concilis tarraconenses*, Barcelona, PAM.
- RAVENTÓS, J. i MARQUÈS, J.M. (2001) *Història dels Hospitals de Catalunya. Els hospitals de les comarques de Girona*, Barcelona, Hacer Editorial.
- REIXACH, M. (1960) "Clérigos franceses en Vich a raiz de la revolució de 1789", *Ausa*, 33, 412-414.
- RIERA MORA, A. (1988) "Les festes religioses en el regnat de Carles III: el cas particular de Barcelona (1770-1785)", *Pedralbes*, 8-II, 605-640.

- RIU-BARRERA, E. (2004) "Coneixement i actuació sobre l'art romànic al llarg dels segles XIX i XX", *L'Avenç*, 276 (gener), 42-48.
- RIVERA, J.F. (1969) "Veneración a los santos", *Historia de la espiritualidad. V. 1. Espiritualidad popular medieval*, Barcelona, 610-660.
- ROCA, J. (1990) "La Comunitat de preveres de l'Espluga de Francolí (Conca de Barberà) al segle XVIII", dins *Església i societat a la Catalunya del segle XVIII*, Cervera, UNED, v. I, 397-405.
- ROCHA, M.M. (1999) "Entre nosaltres n'hi ha prou ab la paraula: les xarxes de crèdit no formal des d'una perspectiva històrica", *Recerques*, 39, 171-180.
- ROIG, M.A. (1988) "Coexistencia de primeras advocacions a santos locales con la nueva devoción a san Isidro Labrador (XVII-XVIII)", *Boletín del Museo e Instituto "Camón Aznar"*, XXXIII, 81-103.
- ROMA, F. (2000) *Els Pirineus maleïts. Natura, cultura i economia moral en les societats dites tradicionals*, Barcelona, Altafulla.
- ROMA, J. (1998) "Creences i religiositat popular: una perspectiva etnològica", dins AA.DD., *Religiositat popular a Catalunya i als Pirineus (Segles XV-XX)*, Cervera, UNED, 81-95.
- ROMÁN, C. (1984) "Abastecimiento de granos al Principado de Cataluña durante el asedio de Barcelona y la Guerra de Sucesión" (1697-1712)", *1er. Congrès d'Història Moderna de Catalunya*, v. I, 569-579.
- ROMERO, M. (1991) *Las cofradías en el reformismo de Carlos III*, Madrid.
- ROVIRÓ, I. (2002a) *Art i cultura a les parròquies del Bisbat de Vic (1936-1939). Transcripció i breu anàlisi de l'enquesta* "Relación que ha de presentarse de hechos ocurridos con motivo del Movimiento Nacional del 18 de julio de 1936", Vic.
- ROVIRÓ, I. (2002b) "Art i cultura a les parròquies del bisbat de Vic (1936-1939)", *Ausa*, XX-150, 583-637.
- RUIZ, J.A. i LÓPEZ, J. J. (1997) "Aplicación de la metodología arqueológica al estudio de las edades moderna y contemporánea", *Revista de Arqueología*, 189 (gener), 22-31.
- RUIZ-DOMÈNEC, J.E. (2003) *La ambición del amor. Historia del matrimonio en Europa*, Madrid, Santillana Ediciones Generales.
- RUSSO, C. (1976) "La storiografia socio-religiosa e i suoi problemi", dins RUSSO, C. (ed.), *Società, chiesa e vita religiosa nell'"Ancien Régime"*, Nàpols, Guida Editori, XCV-XCVI.
- RUSSO, C. (1981) *Chiesa e comunità nella diocesi di Napoli tra cinque e settecento*, Nàpols, Guida Editore.

- SAAVEDRA, P. (1994) *La vida cotidiana en la Galicia del Antiguo Régimen*, Barcelona, Crítica.
- SECT (1893) *Sacrosanto y Ecuménico Concilio de Trento*, París; Mèxic; Librería de Ch. Bouret. Traducció de I. López de Ayala.
- SAHLINS, P. (1993) *Fronteres i identitats. La formació d'Espanya i França, s. XVII-XIX*, Vic, Eumo Editorial.
- SALA, R. (1982) "Un Edicte del bisbe Taverner i d'Ardena sobre l'estat de les parròquies de l'Ardiaconat de Besalú a principis del segle XVIII", *Annals 1980-81 del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 217-234
- SALA, A. (1912) *Els arxius parroquials. La seva importància. Ordenació, classificació y catalogació dels seus documents*, Manresa, Impr. de Sant Joseph.
- SALA, C. (1987) *L'art religiós a la comarca de la Garrotxa*, Olot.
- SALADRIGAS, S. (1998) *Inventari dels frontals d'altar del Convent de la Puríssima Concepció de Palma de Mallorca*, inèdit.
- SALADRIGAS, S. et alii. (2002), *Un llegat humà per a ús diví. Ornaments litúrgics del Monestir de la Puríssima Concepció*, Palma de Mallorca, Fundació 'Sa Nostra', Govern de les Illes Balears i Ajuntament de Palma.
- SALES, N. (1983) "Ramblers, traginers i mules (s. XVIII-XIX)", *Recerques*, 13, 65-91.
- SALES, N. (1988) "Església, masia i poble (segles XVI, XVII i XVIII)", *Revista de Catalunya*, 16 (febrer), 66-72.
- SALES, N. (1989) *Història de Catalunya. Volum IV. Els segles de la decadència, segles XVI-XVIII*, Barcelona, Edicions 62.
- SALES, N. (1989) "De la processó obligatòria a la processó prohibida, segles XV-XVIII", *L'Avenç*, 124, 72-73.
- SALVADÓ, R. (1986) "La festa moderna i la seva funció social", *L'Avenç*, 89, 44-47.
- SAMPER, B. (1994) (a cura de MASSOT, J.), *Estudis sobre la cançó popular*, Barcelona, PAM.
- SANABRE, J. (1930) *Los sínodos diocesanos de Barcelona*, Barcelona, 1930.
- SANABRE, J. (1947) *El archivo diocesano de Barcelona*, Barcelona, Fidel Rodríguez imp.
- SANABRE, J. (1956) *La acción de Francia en Cataluña en la pugna por la hegemonía de Europa, 1640-1659*, Barcelona.
- SÁNCHEZ, P. (1991) "La Inquisición y el control de la frontera pirenaica en el Aragón de la segunda mitad del siglo XVI", *Historia Social*, 11, 3-22.

- SÁNCHEZ DE MARARIAGA, E. (1999) "Cultura religiosa y sociedad: las cofradías de laicos", *Historia social*, 35, 23-42.
- SÁNCHEZ HERRERO, J. (1974) "Cofradías, hospitales y beneficencia en algunas diócesis del valle del Duero, siglos XIV y XV", *Hispania Sacra*, 34,5-51.
- SÁNCHEZ ORTEGA, M.E. (1992) *La mujer y la sexualidad en el Antiguo Régimen. La perspectiva inquisitorial*, Madrid, Akal Universitaria.
- SANLLEHY, M.A. (2007) *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. XVII-XVIII). Vol. 1. Dels usos comunals a la dependència. Vol. 2. El marc econòmic*, Tremp Garsineu Edicions.
- SANMARTÍ, C. i SANMARTÍ, M. (2002) "La comunitat de preveres de Sallent durant la segona meitat del segle XVIII", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XIII, 47-60.
- Santa Maria de Cardedeu* (1998): *excavació arqueològica a la capçalera de l'església parroquial de Santa Maria, Cardedeu, Vallès Oriental*, Cardedeu, Museu-Arxiu Tomàs Balvey.
- SANTAMARIA, D. (1989) *L'Art a Girona 1600-1615. Recerca documental i estudi analític*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Tesina de llicenciatura inèdita.
- SAPENA, C. (1998) *Les campanes*, Girona, Caixa de Girona-Diputació de Girona.
- SEBASTIÁN, S. (1990) *El Barroco Iberoamericano. Mensaje Iconográfico*, Madrid, Ed. Encuentro- Sociedad Estatal Quinto Centenario.
- SEGARRA, M. (1996) "Una llengua d'ús estrictament popular", dins AA.DD., *Història de la Cultura catalana. El Set-cents*, Barcelona, Edicions 62, 143-162.
- SEGURA LACOMBA, M. (1949) *Bordados populares españoles*, Madrid, CSIC.
- SENA, F. (1963) "Figures de bandolers de principis del segle XVII a la Vegueria de Vich", *Ausa*, 43, 330-334.
- SENA, F. (1968) "Un proceso de brujas de 1620", *Ausa*, 60-61, 53-62.
- SENA, F. (1985) "Un episodi de la Història de Vic: la Santa Unió", *Ausa*, XI/112-113, 245-352.
- SERNA, È. i SERRA, J. (2002) "La construcció d'un orgue barroc a Cadaqués", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 35, 425-435.
- SERRA BOLDÚ, V. (1925) *El llibre d'Or del Rosari a Catalunya. Història-Etnologia-Folklore-Arqueologia-Imatgeria-Bibliografia*.
- SERRA BOLDÚ, V. (1988) *Llibre popular del Rosari. Folklore del Roser*, Barcelona, PAM.
- SERRA BOSCH, P. (1808) *Prontuario de la mayor parte de los caminos y veredas del principado de Cataluña*, Barcelona.

- SERRA, E. (1983) "La violència sobre la dona en la societat rural catalana del segle XVII", dins AA.DD., *Encontre de treball sobre la Història de la Dona*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona.
- SERRA, E. (1986) "Per una cronologia i interpretació de la crisi del segle XVIII", dins AA.DD., *Terra, treballs i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Barcelona, Ed. Crítica, 214-246.
- SERRA, E. (1988) *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat, 1590-1729*, Barcelona, Crítica.
- SERRA, E. (1998) "Béns comunals: algunes consideracions", dins *Els béns comunals a la Catalunya moderna (segles XVII-XVIII)*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor, 11-31.
- SERRA, E. (1988) *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII*, Barcelona, Crítica.
- SERRA, E. i TORRES, X. (1997) (dir.), *Història. Política, societat i cultura als Països Catalans*. V. IV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- SERRA, V. (1997) "Els terciaris a Catalunya durant els segles XVII i XVIII", *Analecta Sacra Tarraconensia*, LXX, 119-188.
- SIMON, A. (1987) "La família catalana en el Antiguo Régimen", dins AA.DD., *La familia en la España Mediterránea (siglos XV-XIX)*, Barcelona, Crítica, 65-93.
- SIMON, A. (1988) "La població de Catalunya a principis del segle XVIII. Velles i noves estimacions", *Pedralbes*, 8/I, 155-162.
- SIMON, A. (1992) "La població catalana a l'època moderna. Síntesi i actualització", *Manuscrits*, 10, 217-257.
- SIMON, A. (1993) *Pagesos, capellans i industrials de la Marina de la Selva. Memòries i diaris personals de la Catalunya moderna*, Barcelona, Curial.
- SIMON, A. (1998) "La población de Catalunya a finales del siglo XVIII. El censo de Floridablanca y el nomenclátor diocesano del obispado de Girona, contraste y fiabilidad", dins *Homenatge al Doctor Sebastià García Martínez*, València, v. III, 97-110
- SOBERANAS, A.J. (1981) "L'edició de les sinodals de Girona de 1512", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXV-2, 397-410.
- SOLÀ MORETA, F., *Ntra. Sra. de Cabrera. Monografia històrica*, Barcelona, Imp. i Llib. La Bona Parla, 1915.
- SOLÀ, X. (1997) *L'Arxiu Parroquial de Sant Feliu de Pallerols. Inventari i catalogació*, inèdit.
- SOLÀ, X. (1997-98) "La proto-indústria a Sant Feliu de Pallerols en el segle XVIII. Una aproximació", treball de doctorat inèdit, Universitat de Girona, 1997-1998.

- SOLÀ, X. (1997-98) "L'Església parroquial de Sant Feliu de Pallerols. Una aproximació a través del llibre d'Obra", Treball de recerca Doctorat d'Història i d'Història de l'Art, Universitat de Girona.
- SOLÀ, X. (1999) "Una aproximació a la demografia història de Sant Feliu de Pallerols a través dels seus registres sacramentals, 1721-1808", *Annals 1996-1998 del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i comarca*, 155-194.
- SOLÀ, X. (2000a) "L'escultor vigatà Feliu Vidal i l'església parroquial de Sant Feliu de Pallerols", *Ausa*, XIX-145, 183-185.
- SOLÀ, X. (2000b) "L'ermita romànica de Santa Cecília, de Sant Feliu de Pallerols", *La Comarca d'Olot*, 1076 (23 de novembre), 30-31.
- SOLÀ, X. (2001-02) "La Contrareforma a Catalunya a través de les visites pastorals: les parròquies de les valls de Bas, Hostoles i Amer en els segles XVI i XVII", Universitat de Girona, treball de Recerca de 3er Cicle.
- SOLÀ, X. (2002a) *Sant Feliu de Pallerols*, Girona, Diputació de Girona-Caixa de Girona, [Quaderns de la Revista de Girona, 98].
- SOLÀ, X. (2002b) "L'aportació documental dels arxius diocesans", ressenya del llibre *Església i societat a l'arxidiòcesi de Tarragona en el segle XVIII. Un estudi a través de les visites pastorals*, d'Eugeni Perea Simon, a *Plecs d'Història Local*, 98, abril, 43 (1537), a *L'Avenç*, 268.
- SOLÀ, X. (2002c) *Guia itinerària de Sant Feliu de Pallerols*, Ajuntament de Sant Feliu de Pallerols.
- SOLÀ, X. (2002d) "El monestir de Santa Maria d'Amer, l'església parroquial de Sant Miquel i l'Hospital en les visites pastorals dels segles XVI i XVII", *Quaderns de la Selva*, 14, 121-132.
- SOLÀ, X. (2003a) *El Santuari de la Mare de Déu de la Font de La Salut. Vall d'Hostoles-Collsabra*, Barcelona, PAM.
- SOLÀ, X. (2003b) "Bisbes, clergues i feligresos. Les parròquies de les valls de Bas, Hostoles i Amer en els segles XVI i XVII a través de les visites pastorals", *Pedralbes*, 23-II, 669-684.
- SOLÀ, X. (2003c) "Les visites pastorals posttridentines: de la segona meitat del segle XVI a les darreries del segle XVII", dins PUIGVERT, J.M. (ed.); MONJAS, Ll.; SOLÀ, X. i PEREA, E., *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*, Girona, CCG Edicions, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC-Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona, 75-109.
- SOLÀ, X. (2005a) "Els santuaris del Collsabra a l'època moderna (1584-1799). Una visió des de les visites pastorals", dins *Església, societat i poder a les terres de parla catalana. IV Congrés de la*

- CCEPC, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner i Cossetània Edicions, 87-99.
- SOLÀ, X. (2005b) "La capella del Roser de Sant Feliu de Pallerols. Apunts històrics i artístics", *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 16, 121-148
- SOLÀ, X. (2005c) "L'església de Sant Cristòfol de Les Planes i el seu retaule barroc, una obra de l'escultor olotí Francesc Escarpanter", *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 15, 131-173.
- SOLÀ, X. (2005d) "La Reforma Catòlica a la muntanya catalana a través de les visites pastorals: els bisbats de Girona i Vic (1585-1800)", Girona: Universitat, tesi doctoral inèdita. També a www.tdcat.cesca.es
- SOLÀ, X. (2006) "La Reforma Catòlica a la muntanya catalana a través de les visites pastorals: els bisbats de Girona i Vic (1587-1800)", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XVII, 199-213.
- SOLÀ, X. (2007a) "Guerres, destrucció i saqueig del patrimoni eclesiàstic a l'època moderna: el bisbat de Girona (segles XVI-XVII)", dins BASSEGODA, B., GARRIGA, J. I PARÍS, J. (ed.), *L'Època del Barroc i els Bonifàs. Actes de les Jornades d'Història de l'art a Catalunya. Valls, 1, 2 i 3 de juny de 2006*. Barcelona, 471-492.
- SOLÀ, X. (2007b) "L'Església a la ciutat de Girona: de la Reforma Catòlica de mitjan segle XVI al reformisme episcopal de finals del segle XVIII", a *Església, societat i poder a Girona. Segles XVI-XX*. Girona, Ajuntament de Girona, 93-135 [Conferències a l'Arxiu Municipal, 2].
- SOLÀ, X. (2007c) "Els emprius de l'obra de Sant Privat d'en Bas a l'època moderna: la intervenció del bisbe per manteniment d'un patrimoni comú", *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 18, 19-29.
- SOLÀ, X. (2008) "Convocada y congregada la reverent comunitat... Sant Vicenç de Besalú a l'època moderna (s. XIX-XIX): la parròquia, la comunitat de preveres, les congregacions", dins *La parròquia de Sant Vicenç. Un eix religiós, social i artístic en la història de Besalú*, Besalú, Ajuntament, 118-172.
- SOLÀ, X. [En premsa] "La parròquia en els Pirineus catalans a l'època moderna: visites pastorals, contrareforma, hàbitat i frontera religiosa", dins TUNDE, M. (ed.) *Els Pirineus*, París, Publicacions de la Sorbonne.
- SOLÀ, X. [En premsa] *El monestir d'Amer a l'època moderna: religió, cultura i poder. De la reforma benedictina a la vigília de les desamortitzacions*, Barcelona, Fundació Noguera.
- SOLÉ, P.A. (1994) *La Iglesia Gaditana en el siglo XVIII*, Cadis, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz.

- SOLÍS, C. (1999) "La visitas pastorales y el patrimonio arquitectónica y mobiliar de la iglesia", *Memoria Ecclesiae*, XIV, 411-450.
- SORRIBES, V. (1955) "La devoció valenciana a Sant Roc", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXVIII, 321-337.
- SUQUET, M.À. (1997) "Conferències morals de la Diòcesi de Girona, anys 1717 a 1778: *Super Statu Sacerdotali et pastorali*", Girona, text inèdit mecanografiat.
- SUREDA, M. (1998-1999) *Una microinstitució religiosa: la Congregació dels Dolors de Besalú (1699-1791)*, Treball d'investigació de tercer cicle, Universitat de Girona.
- SUREDA, M. (1999-2000) *Congregació dels Dolors de Besalú del segle XVIII*, Olot, Venerable Congregació de la Mare de Déu dels Dolors de Besalú i Ajuntament de Besalú.
- TARRÉ, J. (1916) *Nocions de litúrgia cristiana*, Barcelona, Ed. Minerva.
- TELLECHEA, J.I. (1956) "El formulario de la visita pastoral de Bartolomé Carranza, arzobispo de Toledo", *Anthologica Annu*, 4, 385-437.
- TELLECHEA, J.I. (1963) *El Obispo ideal en el siglo de la Reforma*, Roma, Iglesia Nacional Española.
- TELLECHEA, J.I. (2002) *El papado y Felipe II. Colección de breves pontificios*, Madrid, Fundación Universitaria Española.
- TELLO, E. (1986) "La utilització del censal a la Segarra del 700: crèdit rural i explotació usurària", *Recerques*, 18, 47-71.
- TELLO, E. (1990) "Vendre per pagar. La comercialització forçada a l'Urgell i a la Segarra al final del segle XVIII", *Recerques*, 23, 141-160.
- TELLO, E. (1995) *Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els orígens d'una Catalunya pobra, 1700-1860*, Lleida, Pagès Editors.
- TERUEL GREGORIO DE TEJADA, M. (1993) *Vocabulario básico de la historia de la iglesia*, Barcelona, Crítica.
- TO, Ll. (1991) "El marc de les comunitats pageses; villa i parròquia en les diòcesis de Girona i Elna (final del segle IX – principi de l'XI)", dins AA.DD., *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil*, Barcelona, 212-239.
- TORRALBA, F. (1998) "La Il·lustració a Catalunya", *Afers*, 30, 287-296.
- TORRAS RIBÉ, J.M. (1983) *Els municipis catalans de l'Antic Règim. 1453-1808*, Barcelona, Curial.
- TORRAS, C.A. (1910) *Pirineu Català. Guia itinerària. Comarca d'Olot. Valls superiors del Fluvià*, Barcelona, L'Avenç-Centre Excursionista de Catalunya.
- TORRE, A. (1995) *Il consumo di devozione. Religione e comunità nelle campagne dell'ancien Régime*, Venècia, Marsilio Editore.

- TORRES, X. (1991) *Els bandolers (s. XVI-XVII)*, Vic, Eumo Editorial.
- TORRES, X. (1995) *La Vall de Torelló als segles XVI i XVII: una història de paraires i bandolers*, Vic, Eumo Editorial.
- TORRES, X. (2000) *Els llibres de família de pagès (segles XVI-XVIII). Memòries de pagès, memòries de mas*, CCG Edicions, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona, Girona.
- TORRES, X. (2007) *Cavallers i bandolers. Nyerros i cadells a la ciutat i vegueria de Vic (1580-1615)*, Manresa, Farell [Col·lecció Nostra Història, 9].
- TORT, F. (1978) *El obispo de Barcelona Josep Climent i Avinent*, Barcelona.
- TOWSEND, J. (1988) *Viaje por España en la época de Carlos III (1786-1787)*, Madrid, Turner.
- TRIADÓ, J.R. (1984) *L'època del Barroc. Història de l'Art Català*, Barcelona, Edicions 62.
- TRIADÓ, J.R. (1996) "Art i arquitectura", dins AA.DD., *Història de la Cultura catalana. El Set-cents*, Barcelona, Edicions, 62, 211-246.
- TRIADÓ, J.R. (1998) "Art, artista i societat a la Catalunya del segle XVIII", *Afers*, 30, 373-383.
- VALADÉS, J. M. (1996) "Exvotos. Un patrimonio peculiar en peligro de extinción", *Revista de Arqueología*, 187 (novembre), 56-61.
- VEGA, S. (2001) "La recuperació de l'Almoina del pa cuit del Dijous Sant i la reparació de l'església parroquial de la Tallada (1685)", *Publicacions de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà*, XX, 87-98.
- VERT, J. (1987) *La indústria de la cera, ex-vots i les devocions populars*, Torroella de Montgrí.
- VICENS, F. i VÉLEZ, P. (2004) *Objecte i memòria*, Barcelona, Museu Frederic Marès.
- VILAR, P. (1986) *Catalunya dins l'Espanya moderna. II. Les transformacions agràries del segle XVIII català: de l'impuls de les forces productives a la formació d'una burgesia nova*, Barcelona, Edicions 62.
- VILLANUEVA, A. P. (1935) *Los ornamentos sagrados en España. Su evolución histórica y artística*, Barcelona-Buenos Aires, Editorial Labor.
- VIOLANT SIMORRA, R. (1976) *L'art popular a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62.
- VIRGILL, A. (1993) "El delme i la primícia al bisbat de Tortosa", *Primer Congrés d'Història de l'Església Catalana. Des dels orígens fins ara*, v. I, 423-431.

- VOVELLE, M. (1978) *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, Paris, Éditions du Seuil.
- VOVELLE, M. (1985) *Ideologías y mentalidades*, Barcelona, Ariel.
- WOOLE, S.J. (1989) *Los pobres en la Europa moderna*, Barcelona, Crítica.
- ZAMORA, F. (1975) *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona, Curial.
- ZAPATA, M. A. (2005) "Els censals de Santa Maria de Mataró", dins *Església, societat i poder a les terres de parla catalana. IV Congrés de la CCEPC*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner i Cossetània Edicions, 509-519.
- ZARAGOZA, E. (1997) *Catàleg dels monestirs catalans*, Barcelona, PAM.

La **Biblioteca d'Història Rural** és una coedició de l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i del Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC-Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona. Té per objectiu promoure la investigació i la difusió de la història rural en el seu sentit més ampli i en els seus diversos camps, a través de la publicació de treballs de qualsevol època, des dels orígens de l'agricultura fins a l'època més recent.

En aquests moments inclou tres col·leccions: **ESTUDIS**, destinada a investigacions i monografies inèdites; **DOCUMENTS**, orientada a la reedició de textos antics i a l'edició de manuscrits, i **FONTS**, dedicada a l'exploració de tipologies documentals específiques.

POLÍTICA EDITORIAL I PROCÉS D'AVALUACIÓ

La **Biblioteca d'Història Rural** està dirigida per una **Comissió de Publicacions** que té cura de la qualitat i del rigor de les monografies i dels treballs publicats. Està integrada per dos membres nomenats per l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, i dos membres nomenats pel Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona. La Comissió de Publicacions s'encarrega de valorar la conveniència de publicar els treballs presentats atenent a la seva adequació temàtica i formal amb la resta de la col·lecció, de controlar el procés d'avaluació i revisió dels manuscrits, i de gestionar tot el procés d'edició. Si l'obra proposada obté una valoració positiva per part de la Comissió de Publicacions, aquesta nomena dos avaluadors anònims i independents, que confirmen la conveniència o no de la seva publicació i proposen, si és el cas, la necessitat de fer modificacions en l'obra. Totes les publicacions són sotmeses al mateix procés d'avaluació, tant si es tracta d'encàrrecs, com d'obres proposades lliurement pels autors. Podeu veure els criteris d'edició i les normes exigides a l'adreça: www.ddgi.cat/historiarural/

PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

La presentació de propostes i d'originals s'ha d'adreçar a Comissió de Publicacions de la Biblioteca d'Història Rural, per correu electrònic (ahrcg@ddgi.cat) o bé per correu ordinari (Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Plaça de Sant Josep, 1, 17004 Girona), especificant el nom i cognoms de l'autor/s o coordinador/s i la seva adreça de contacte i correu electrònic.

SUBSCRIPCIONS

Per subscriure-us a la Biblioteca d'Història Rural, consulteu les condicions i la butlleta que es troba a l'adreça www.ddgi.cat/historiarural/

El Patronat Francesc Eiximenis de la Diputació de Girona és la xarxa de centres d'estudis que impulsa la recerca local i contribueix a l'estudi i a la difusió del patrimoni cultural i natural de les comarques gironines.

Centres adscrits

Institut d'Estudis Gironins
Institut d'Estudis Empordanesos
Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles
Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca
Amics de Besalú i el seu Comtat
Associació Arqueològica de Girona
Institut d'Estudis Ceretans
Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès
Institut d'Estudis del Baix Empordà
Centre d'Estudis Selvatans
Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona
Assoc. d'Història Rural de les Comarques Gironines

Diputació de Girona Patronat Francesc Eiximenis

Pujada de Sant Martí, 5
Apartat de Correus 11
17080 Girona
Tel. 972 20 57 00
Fax 972 20 80 88
E-mail: eixim@ddgi.org
Web: www.ddgi.org/eiximenis

